TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

TATAR TÜRKÇESİNDE DÖNÜŞLÜ ÇATI

Gamze ÇİMEN

Ankara, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

TATAR TÜRKÇESİNDE DÖNÜŞLÜ ÇATI

Doktora Tezi

Gamze ÇİMEN

Prof. Dr. Ayhan ÇELİKBAY
(Danışman)

Ankara, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

TATAR TÜRKÇESİNDE DÖNÜŞLÜ ÇATI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ayhan ÇELİKBAY

Tez Jüri Üyeleri

Adı ve Soyadı

1- Prof. Dr. Ayhan ÇELİKBAY (Danışman)

2- Prof. Dr. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER

3- Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

4- Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU

5- Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK

Tez Savunması Tarihi: 11.7.2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Prof. Dr. Ayhan ÇELİKBAY danışmanlığında hazırladığım "Tatar Türkçesinde Dönüşlü Çatı" (Ankara, 2023) adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

09.8.2023
Gamze ÇİMEN

İçindekiler

İçindekiler I

Teşekkür V

Önsöz VII

Transkripsiyon Alfabesi IX

Kısaltmalar ve İşaretler X

0. Giriş 1

0.1. Tezin Konusu, Amacı, Kapsamı ve Önemi 1

0.2. Konunun Sınırları 3

0.3. Kullanılan Yöntem 4

1. Çatı Kategorisi 6

1.1. Genel ve Özel Dilbilimi Çalışmalarında Çatı Kategorisi 7

1.2. Tatar Türkçesi Üzerine Yapılan Çalışmalarda Çatı Kategorisi 13

2. Dönüşlü Çatı 28

2.1. Genel ve Özel Dilbilimi Çalışmalarında Dönüşlü Çatı 28

2.2. Tatar Türkçesi Üzerine Yapılan Çalışmalarda Dönüşlü Çatı 36

2.3. Dönüşlü Çatı Kurma Yöntemleri 40

2.3.1. Ekleme Yöntemi 40

2.3.2. Çözümlemeli Yöntem 44

2.3.3. Sözlüksel Yöntem 46

2.4. Dönüşlü Çatı Türleri 47

2.4.1. Doğrudan Dönüşlülük 48

2.4.2. Dolaylı Dönüşlülük 53

2.5. Geçişlilik - Geçişsizlik ve Dönüşlü Çatı İlişkisi 64
2.6. Aktiflik - Pasiflik ve Dönüşlü Çatı İlişkisi 69
2.7. Kılınış - Görünüş ve Dönüşlü Çatı İlişkisi 73
2.8. Kendi Kendine Olma Bildiren Fiiller ve Dönüşlü Çatı İlişkisi 81
2.9. Sözlükselleşme ve Dönüşlü Çatı İlişkisi 84
3. Tatar Türkçesinde Dönüşlü Çatı 90
3.1. Ekleme Yöntemiyle Dönüşlü Çatı Kurma 90
3.1.1. *-(I)n-* Biçimbirimi 90
3.1.1.1. *-(I)n-* Biçimbirimi ile Doğrudan Dönüşlülük 99
3.1.1.2. *-(I)n-* Biçimbirimi ile Dolaylı Dönüşlülük 119
3.1.1.3. *-(I)n-* Dönüşlülük Biçimbiriminin Diğer İşlevleri 130
3.1.1.3.1. *-(I)n-* Biçimbiriminin Edilgen Çatı Kurma İşlevi 130
3.1.1.3.2. *-(I)n-* Biçimbiriminin Hareketin İstemsiz Yapıldığını Bildirme İşlevi 140
3.1.1.3.3. Dönüşlülük Biçimbirimi *-(I)n-* Tabanlı Fiillerin Sözlükselleşmesi .. 142
3.1.1.3.3.1. Fiil Tabanıyla Anlam İlişkisini Koruyan *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Sözlükselleşmesi 145
3.1.1.3.3.1.1. *-(I)n-* Biçimbiriminin Biçimbilgisel Varyant Türetme İşlevi 145
3.1.1.3.3.1.2. *-(I)n-* Biçimbiriminin Hareket Adlandırmasına Dâhil Olduğu Fiiller 150
3.1.1.3.3.1.3. *-(I)n-* Biçimbiriminin Geçişsiz Oluş Fiilleri Türetme İşlevi 178
3.1.1.3.3.2. Fiil Tabanıyla Anlam İlişkileri Bakımından Nüans Bildiren *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Sözlükselleşmesi 185

3.1.1.3.3.2.1. *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Hareketin Sürekliliğini / Tekrarlanmasını Bildirme Görünüşünün Sözlükselleşmesi 187

3.1.1.3.3.2.2. *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Hareketin Yoğunlaşmasını Bildirme Görünüşünün Sözlükselleşmesi 198

3.1.1.3.3.2.3. *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Bildirdiği Hareketin Canlı Varlık (Kişi) Üzerinde Gerçekleştiğini Bildirme Görünüşünün Sözlükselleşmesi 206

3.1.1.3.3.3. Fiil Tabanıyla Anlam İlgisi Azalan veya Kaybolan *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Sözlükselleşmesi 213

3.1.2. *-(I)l-* Biçimbirimi 229

3.1.2.1. *-(I)l-* Biçimbiriminin Dönüşlü Çatı Kurma İşlevi 233

3.2. Çözümlemeli Yöntemle Dönüşlü Çatı Kurma 245

3.2.1. Çözümlemeli Yöntemle Doğrudan Dönüşlülük 253

3.2.1.1. Doğrudan Dönüşlü Çatısı hem Ekleme Yöntemiyle hem de Çözümlemeli Yöntemle Kurulan Fiiller 258

3.2.1.2. Doğrudan Dönüşlü Çatısı Yalnızca Çözümlemeli Yöntemle Kurulan Fiiller 261

3.2.1.2.1. Ettirgen Çatı Biçimbirimli Fiillerin Çözümlemeli Yöntemle Doğrudan Dönüşlü Çatısının Kurulması 281

3.2.1.2.2. Birleşik Fiillerin Çözümlemeli Yöntemle Doğrudan Dönüşlü Çatısının Kurulması 290

3.2.2. Çözümlemeli Yöntemle Dolaylı Dönüşlülük 298

3.2.2.1. Hareketi Kendi Faydasına Yapma İşlevi 299

3.2.2.2. Hareketi Kendi Başına, Kendine Yönelik Yapma İşlevi 306

4. *-(I)n-* Dönüşlü Çatı Biçimbiriminin Diğer Çatı Ekleriyle Birleşmesi 310

4.1. Edilgen Çatı Biçimbirimi ile Dönüşlü Çatı Biçimbiriminin Birleşmesi 312

4.1.1. Fiil + *-(I)n-* + *-(I)l-* 312

4.1.2. Fiil + *-(I)l-* + *-(I)n-* 315

4.2. İşteş Çatı Biçimbirimi ile Dönüşlü Çatı Biçimbiriminin Birleşmesi 319

4.2.1. Fiil + *-(I)n-* + *-(I)ş-* 319

4.2.2. Fiil + *-(I)ş-* + *-(I)n-* 322

4.3. Ettirgen Biçimbirimi ile Dönüşlü Çatı Biçimbiriminin Birleşmesi 323

4.3.1. Fiil + *-(I)n-* + *DIr-* 323

4.3.2. Fiil + *-(I)t-* + *-(I)n-* 332

Sonuç 340

Dizin 350

Kaynakça 355

Özet 370

Abstract 371

Teşekkür

Lisans yıllarımdan itibaren bilgisine ve tecrübesine ihtiyaç duyduğum anlarda beni hiç geri çevirmeyen, öğrenim hayatım boyunca desteğini üzerimde hissettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER'e teşekkür ederim. Tez yazım sürecinde danışmanlığımı yürüten, ilgisini ve desteğini esirgemeyen, eksiklerimi tamamlamam konusunda bana rehberlik eden hocam Prof. Dr. Ayhan ÇELİKBAY'a teşekkürü borç bilirim.

Üzerimdeki emeğini bu tez ile sınırlayamayacağım, bu araştırmaya kendisinin danışmanlığında başladığım, yalnızca bu araştırma sırasında değil öğrencisi olduğum günden itibaren hemen her konuda yardımını ve desteğini gördüğüm değerli hocam Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU'na bana göstermiş olduğu sabrından dolayı ve tezimi satır satır okuyarak bilgi ve tecrübelerinden faydalanmama imkân verdiği için tüm içtenliğimle teşekkür ederim. Tez savunma jürimdeki kıymetli hocalarım Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ ve Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK'e de katkılarından dolayı teşekkür ederim.

2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı'yla Tataristan Cumhuriyeti'nde çalışmalarımı destekleyen TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

Tataristan Cumhuriyeti'ne gitme sürecimde desteğini unutmayacağım değerli hocam Prof. Dr. Mustafa ÖNER'e; Tataristan Cumhuriyeti'nde bulunduğum süre boyunca ilk günden itibaren her alanda benden ilgisini ve desteğini esirgemeyen, gözünü üstümden ayırmayan kıymetli hocam Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA'ya, tezimle ilgili kaynaklara erişmemde yardımcı olan Prof. Dr. Ferit YUSUPOV'a ve isimlerini tek tek sayamadığım, üstümde emeği olan Kazan Federal Üniversitesi'ndeki bütün hocalarıma ayrı ayrı teşekkürü bir borç bilirim.

Uzun ve yorucu olan bu yolda her zaman yanımda olduğunu bildiğim ve tez yazım sürecinde beni yalnız bırakmayan arkadaşım Arş. Gör. Buket BARAN'a; lisans yıllarımdan itibaren birlikte yol aldığımız Arş. Gör. Ersin KARTLAŞMIŞ'a; lisans üstü öğrenim hayatım boyunca hep yanı başımda olan Madina MOLDASHEVA'ya; Tataristan'da bulunduğum süre boyunca her zaman varlığından güç aldığım, Tatar Türkçesiyle ilgili sonu gelmez sorularıma sabırla cevap veren, tezimdeki Tatar Türkçesi çevirilerimi titizlikle gözden geçiren dost Gulshat GALIMOVA'ya ve tanıştığım ilk günden itibaren sorduğum soruları yanıtsız bırakmayan Ilias MIFTAKHOV'a teşekkürler ederim.

Son olarak varlığıyla bana güç veren ve çalışma azmimi artıran kızım Derin, öğrenim hayatım boyunca benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme sonsuz teşekkür ederim.

Önsöz

Türk dilinin dilbilgisini bir bütün olarak kavrayabilmek için çağdaş Türk lehçelerinin dilbilgisini öğrenmek önemlidir. Tatar Türkçesi, Türk dilinin Kuzey-Batı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinin İdil-Ural sahası temsilcilerinden biri olan çağdaş Türk lehçesidir. Çağdaş Tatar Türkçesinde çatı kategorisi Türk dilinde olduğu gibi daha çok biçimbilimsel olarak incelenmiştir.

Günümüzde çatı kategorisinin henüz bütün işlevleriyle açıklığa kavuşturulamamış olması, çatı kategorisinin biçimbilgisel düzlemde ve yalnızca fiiller üzerinden açıklanmaya çalışılmasının yeterli olmadığını göstermektedir. Çatı kategorisi biçimsel olarak yalnızca ekleme yöntemiyle değil, bunun yanı sıra çözümlemeli ve sözlüksel yöntemlerle de oluşturulmaktadır. Bu oluşumlar fiil çatılarının işlevlerini belirlemek için bağlamdaki anlamlarının önemini ortaya koymuştur. Böylelikle çatı kategorisinin biçimbilgisiyle değil, sözdizimsel ve sözlüksel yönden anlamla da doğrudan ilişkili bir kategori olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla çatı, cümlede varlık adlandırmaları ile varlıkların hareket adlandırmaları arasındaki ilişkileri yansıtan çok yönlü bir kategori olarak incelenmelidir.

Çalışma bir giriş ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın amacı, kapsamı ve yöntemiyle ilgili bilgi verilmiştir. Birinci bölümde genel ve özel dilbilim kaynaklarına göre çatı kategorisi ile ilgili teorik bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde dünya dillerinde, Türk dilinde ve bunların içinde çağdaş Tatar Türkçesinde çatının tanımıyla ve sınıflandırmasıyla ilgili bilgiler sunulmuş ve değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, öncelikle yine genel ve özel dilbilim kaynaklarına göre çatı kategorisi ile ilgili tanımlar ve sınıflandırmalar incelenmiş, yapılan tespitler doğrultusunda dönüşlü çatı yeniden tanımlanmıştır. Ayrıca dönüşlü çatının türleri, dönüşlü çatı kurma yöntemleri, dönüşlü çatının geçişlilik geçişsizlik, aktiflik-pasiflik, kılınış-görünüş kategorileriyle olan

ilişkileri incelenmiştir. Üçüncü bölümde, genel ve özel dilbilimi kaynaklarından edinilen bilgiye göre Tatar Türkçesinde dönüşlü çatı kategorisi hem biçimsel özelliklerine göre hem de işlevleri bakımından Türk dilinin tarihsel dönemlerinden günümüze kadar incelenmiştir. Bu bölümde tarihsel Türk dilinden ve Tatar Türkçesinden cümle ve gerektiğinde metin örnekleri incelenmiş, bu sayede biçimsel çatı oluşumlarının işlevleri ayrıntılı olarak araştırılmış ve biçimsel oluşumları çerçevesinde çatı işaretleyicilerinin bağlam bağlantılı işlevleri sınıflandırılmıştır. Dördüncü bölümde, Tatar Türkçesinde dönüşlü çatı biçimbirimlerinin diğer çatı ekleriyle birleşmeleri ile ilgili değerlendirmeler ve tespitler ortaya konmuştur. Tatar Türkçesi fiillerin anlamları "Tatar télénéñ añlatmalı süzlégé (I-VI Tom)" adlı sözlüğü aracılığıyla tespit edilmiş ve ilgili fiillerin yanlarında sözlükteki yerleri cilt ve sayfa numaraları ile (örneğin, TTAS, VI: 256) bildirilmiştir. Çalışmanın sonuna dönüşlü çatı ile ilgili örnek olarak kullanılan fiillerin dizini eklenmiştir.

Transkripsiyon Alfabesi

Aa	Aa	Тт	Tt
Бб	Bb	Уу	Uu (uw)
Вв	Vv	Фф	Ff
Гг	Gg	Хх	Ḫḫ
Дд	Dd	Цц	Ts, ts
Ее	Éé, (yı/yé)	Чч	Çç
Жж	Jj	Шш	Şş
Зз	Zz	Щщ	Şç, şç
Ии	İi	Ыы	Iı
Йй	Yy	Ээ	Éé
Кк	Kk	Юю	Yu, yu
Лл	Ll	Өө	Öö
Мм	Mm	Үү	Üü (üw)
Нн	Nn	Җҗ	Cc
Оо	Oo	Ңң	Ññ
Пп	Pp	Һһ	Hh
Рр	Rr	Ьь	‘ yumuşatma işareti (Sadece Rusça sözcüklerde kullanılır)
Сс	Ss	Ъъ	’ (sertleştirme işareti: gırtlaksı ünlüleri göstermede ve Rusça sözcüklerde kullanılır)

Kısaltmalar ve İşaretler

Lehçe Adı Kısaltmaları

Alt. Altay Türkçesi

Azb. Azerbaycan Türkçesi

Başk. Başkurt Türkçesi

Çağ. Çağatay Türkçesi

Çuv. Çuvaş Türkçesi

ETü. Eski Türkçe

Gag. Gagauz Türkçesi

Hak. Hakas Türkçesi

Harz. Harezm Türkçesi

Kar. Karahanlı Türkçesi

Kaz. Kazak Türkçesi

KBalk. Karaçay-Balkar Türkçesi

Kıp. Kıpçak Türkçesi

KKalp. Karakalpak Türkçesi

Krg. Kırgız Türkçesi

Krm. Kırım Türkçesi

Kum. Kumuk Türkçesi

Nog. Nogay Türkçesi

Osm. Osmanlıca

Özb. Özbek Türkçesi

Sah. Saha Türkçesi

Tat. Tatar Türkçesi

Trkm. Türkmen Türkçesi

Tuv. Tuva Türkçesi

Uyg. Uygur Türkçesi

Eser Adı Kısaltmaları

AY Kaya, C., (1994), **Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin),** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bab. THACKSTON, W. M. Jr., (1993), **Zahirüddin Muhammad Babur Mirza Bâburnâme,** Çağatayca Aslı, Abdul-Rahim Hanhanan'ın Farsça Tercümesi ve İngilizcesi (Yay.: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin), Doğu Dilleri ve Edebiyatılarının Kaynakları 18, Part I: 1-245, Part II: 246-537, Part III: 538-904, Harvard University.

BK TEKİN, T., (2010), **Orhon Yazıtları**, Ankara: TDK Yayınları.

CC ARGUNŞAH, M. ve GÜNER, G., (2015), **Codex Cumanicus,** İstanbul: Kesit Yayınları.

DLT ERCİLASUN, A. B. ve AKKOYUNLU, Z., (2014), **Divânü Lûgat'it Türk** Ankara: TDK Yayınları.

Drev.Slov. NADELYEV, NASILOV, TENİŞEV, ŞÇERBAK (ed.), (1968), **Drevnetyurkskii Slovar',** Leningrad: CCCR Akademia Nauk.

E KORMUŞİN, İ. V., (2017), **Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler,** (Çev. R. ALİMOV), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EDPT GERARD C., (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford at The Clarendon Pres, London.

GT KARAMANLIOĞLU, A. F., (1978), **Seyf-i Sarâyî, Gülistan tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

IB TEKİN, T., (2013), **Irk Bitig,** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KB ARAT, R. R., (1947), **Kutadgu Bilig**, İstanbul: Milli eğitim Basımevi.

Kİ CAFEROĞLU, A., (1931), **Kitâb al-İdrak li-lisân al-Atrâk**, İstanbul: Evkaf Matbaası.

KT TEKİN, T., (2010), **Orhon Yazıtları**, Ankara: TDK Yayınları.

Kuanşi TEKİN, T., (2019), **Kuanşi İm Pusar: Ses İşiten İlah - Uygurca Metinler I,** Ankara, TDK Yayınları.

Ley.Mec. ÇELİK, Ü., (1993), **Ali Şīr Nevaī - Leylī vü Mecnūn** (Doktora Tezi), Ankara.

ME YÜCE, N., (1993), **Mukaddimetü'l Edeb (Ḫvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası),** Ankara.

MU Karabacak, E., (2002), **Bergamalı Kadrî, Müyessiretü'l-Ulûm**, Ankara: TDK Yayınları.

NF ECKMANN, J., (2004), **Nehcü'l-Ferâdis**, (Yay.: S. Tezcan ve H. Zülfikar). Ankara: TDK Yayınları.

OTWF ERDAL, M., (1991), **Old Turkic Word Formation: A Functional Approach To The Lexion,** Wiesbaden: Harrassowitz.

Sang. Clauson, Sir G., (1960), **Sanglax: A Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mahdí Xān,** London.

T TEKİN, T., (1998), **Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)**, İstanbul: Simurg Yayınları.

TG Zekiyev, M. Z., (Red.), (2015, 2016, 2017), **Tatarskaya grammatika / Tatar grammatikası T. I-II-III**, Kazan: Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyasé G. İbrahimov Tél, Edebiyat hem Sengat' İnstitutı (TƏhCИ).

TTAS Abdullina, R. R., vb. (2015-2021), **Tatar téléněñ añlatmalı süzlégé (Tom I-VI)**, Kazan: Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyasé G. İbrahimov Tél, Edebiyat hem Sengat' İnstitutı (TƏhCИ).

TTES Ahmetyanov, R. G., (2015), **Etimologiçeskiy slovar tatarskogo yazıka / Tatar téléněñ etimologik süzlégé (Tom 1-II),** Kazan: Magarif-Vakıt Neşriyatı.

TT I Bang, W., Gabain, A. von, (1929), **Türkische Turfan-Texte I,** Berlin: ABAW.

TZ ATALAY, B. (Çev.), (1945), **Ettuhfetü-üz-Zekiyye Fil-Lûgati-it-Türkiyye,** İstanbul.

Üİ BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (1998), **Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Notlar-İndeks-XXX levha)**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tatar Türkçesi Taranan Eser Adı Kısaltmaları

A FETTAĦ, N. (2009), **Aklan**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

AÇ EPSELEMOV, G. (1989), **Ak çeçekler**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

AKY AHUNOV, G. (2016), **Akça kükten yawmıy**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

AL GIYL'MANOV, G. (2003), **Albastılar: ĥıyalıy kıssa,** Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

BY-M MARDJANİ, M. (1930, 1934), **Bolgançık yıllar**, Möhacirler (Cıyıntık), Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

ÉBUY TUKAY, G. (2016), **Éş bétkeç uynarga yarıy**, (Red. GALİYEĦMETOVA, A. F.) Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

ESB VAKIYF, H. (2005), **Eger sin bulmasañ**: Povest'lar, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Ħ EMİRĦAN, F. (2016), **Ħeyet**, Kazan: Tatarstan Milli Muzéyé.

ĦA-II MİÑNULLİN, K. M. (baş. red.), (2002), **Ħalık aforizmnarı II**, Kazan: Megarif Neşriyatı.

İK TUKAY, G. (1949), **İsémde kalgannar**, Kazan: Tatgosizdat.

İNS URMANÇÉ, F. (1997), **İdégey-Nursoltan-Söyémbike**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

İSAT FETTAĦ, N. (1980), **İtél suwı aka torur**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

İYYSİ İSHAKIY, G. (2019), **İké yöz yıldan soñ inkıyraz**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

K İMAMOV, V. (2013, 2015), **Karabek**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

KBSE TUKAY, G. (1991), **Éş bétkeç uynarga yarıy**, (Red. FEYZULLİNA, M.), Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

KD İMAMOV, V. (2005), **Kazan dastanı**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

KĦ SALAĦOV, İ. (1989), **Kolıma ĦikeyeleréĦ**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

KN MİÑNULLİN, R. (2004), **Küñéller néçkergende**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

KU **Kazan utları jurnalı**, https://kazanutlary.ru/ (Erişim: 29.03.2023).

KzkK İBRAHİMOB, G. (2017), **Kazak kızı**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

M TUKAY, G. (2002), **Meseller,** (Red. NOTFULLİNA, N.), Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

O İSḪAKIY, G. (2021), **Ostazbike**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

OOB KERİM, M. (1981), **Ozın ozak balaçak**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

P-KT TİNÇURİN, K. (2021), **P'yesalar**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

P-ŞḪ ḪÖSEYÉNOV, Ş. (1979), **P'yesalar**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

P-TM MİÑNULLİN, T. (2021), **P'yesalar**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

S BEŞİROV, G. (1977), **Sivaş**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

SE-AA ALİŞ, A. (1957), S**aylanma eserler: ekiyetler, ḫikeyeler, p'yesalar hem şigır'ler,** (Red. KAMALOV, Ḥ.), Kazan: Tatknigoizdat.

SE-GG GOBEY, G. (1969), **Saylanma eserler: povestler (Tom: II)**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

SE-MḪ ḪASANOV, M. (2017), **Saylanma eserler: romanlar (Tom: I),** Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

SS ŞABAYEV, M. (1971), **Salda seyeḫet,** Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

STU-I FETTAḪ, N. (1984), **Sızgıra torgan uklar I**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

STU-II FETTAḪ, N. (1988), **Sızgıra torgan uklar II**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

TḪİ URMANÇÉ, F. (2005), **Tatar ḫalık icatı,** Kazan: Megarif Neşriyatı.

TḪİ-D NADİROV, İ. N. (baş. red.), (1984), **Tatar ḫalık icatı: dastannar**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

TS ĦELİM, A. (2016), **Tatar soldatı: tarihiy-dokuméntal' roman**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

YK ĦÖSNİ, F. (2021), **Yözék kaşı**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

YS KADIROVA, Z. E. (2011), **Yazmış sınavı**, Kazan.

Z İSHAKIY, G. (1991), **Zindan**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

ZKA YAHİNA, G., (2019), **Zöleyḫa küzlerén açа,** Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo.

İşaretler

‘ ’ sözcükve cümle örneklerinin Türkiye Türkçesi karşılıkları

\- fiil kökü, fiil köküne gelen ek

\+ isim kökü, isim köküne gelen ek

\> bu biçime gider

< bu biçimden gelir

~ değişken biçim.

0. Giriş

0.1. Tezin Konusu, Amacı, Kapsamı ve Önemi

Türk dilinin Kıpçak (Kuzey-Batı) grubu İdil-Ural Bölgesi Türk lehçelerinden olan Tatar Türkçesinde dönüşlü çatının biçimsel ve işlevsel ölçütler çerçevesinde değerlendirilmesi tezin konusunu oluşturmaktadır. Genel ve özel dilbilim kaynaklarındaki bilgiler esasında, Tatar Türkçesinde dönüşlü çatı incelenirken genel olarak evrensel dillerde, özel olarak Türk dili ve bunların içinde çağdaş Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında öncelikle "çatı" kategorisi, ardından "dönüşlü çatı" kavramıyla ilgili yapılan tanımlamalar ve sınıflandırmalar belirlenmiştir. Bu bilgiler kronolojik olarak ele alınmış, tarihsel Türk dilindeki araştırmalar da göz önünde bulundurularak Tatar Türkçesinde dönüşlü çatı biçim ve işlev bakımından detaylıca incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Genel ve özel dilbilim verileri esasında dönüşlü çatı kategorisinin yeniden tanımlanması, Tatar Türkçesinde dönüşlü çatılı yapıların biçimsel yönden oluşturulma yöntemlerinin tespit edilmesi, işlevsel yönden sınıflandırma ölçütlerinin belirlenmesi buna bağlı olarak sınıflandırılması amaçlanmıştır.

Çalışmada, çatı kategorisi ve dönüşlü çatıyla ilgili kuramsal bilgiler hem dünya dillerinden hem Türk dilinin tarihsel dönemlerinden hem de çağdaş Türk dillerinden ve özel olarak Tatar Türkçesiyle yazılmış kaynaklardan derlenmiştir. Dünya dillerinde çatı kategorisinin nasıl tanımlandığının ve çatı sisteminin nasıl kurulduğunun incelenmesi ve dönüşlü çatının çatı sistemindeki yerinin araştırılması, çatı kategorisinin evrensel boyutunun anlaşılmasına olanak vermiştir. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde dönüşlü çatı türünün araştırılması çağdaş Türk lehçelerinde ve özelde çağdaş Tatar Türkçesinde fiil çatısının tespitine ışık tutmuş, günümüzdeki çatı işaretleyicilerinin ve işlevlerinin izini sürmemize olanak vermiştir.

Çalışma Tatar Türkçesinde dönüşlü çatının biçim bakımından ekleme yöntemi, çözümlemeli yöntem ve sözlüksel yöntemle çatı kurulumunun tespit edilip değerlendirilmesi; işlev bakımından ise bağlam bağlantılı olarak anlamlarının tespit edilip belirli ölçütlere göre sınıflandırılmasından dolayı önemlidir. Bu çalışmada, Tatar Türkçesinde dönüşlü çatının anlamının belirginleştirilmesi, oluşturulma yöntemleri ve işlevlerinin tespiti ile dönüşlü çatının anlaşılması ve araştırılmasına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Dönüşlü çatının tanımının yapılması, sınırlarının, dilbilgisel ve sözlüksel özelliklerinin belirlenmesi, anlam inceliklerinin açıklanması dönüşlü çatı ile ilgili başlıca şu hususların tespit edilmesi ile mümkün görünmektedir:

Genel kabule göre, cümlenin öznesi konumundaki varlığın hareketinin kendine döndüğünü ve/veya kendisini etkilediğini bildiren dönüşlü yapılar nelerdir?

Cümlenin öznesi olan varlığın hareketi kendi kendine, kendi başına yapması dönüşlülük bildirir mi?

Cümlenin öznesi olan varlığın, yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketi kendisi için / kendi faydasına yapması dönüşlülük bildirir mi?

Cümlede yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketin kendi kendine olması dönüşlülük bildirir mi?

Dönüşlü çatılı cümlelerde özne olan varlığın canlı bir varlık olması zorunlu mudur? Cansız varlık hareketi kendi üzerinde gerçekleştirebilir mi?

Canlı bir varlığın içsel durumu ile ilgili hareketleri adlandıran fiiller dönüşlü müdür?

Canlı bir varlığın dış durumunun değişmesiyle ilgili hareketleri adlandıran fiiller dönüşlü müdür?

Dönüşlü çatılı cümleler oluşturulurken kullanılan fiil kök/gövdesinin geçişli veya geçişsiz olması cümlenin sözdizimsel yapısında ya da anlamında değişikliğe yol açar mı?

0.2. Konunun Sınırları

Çalışma Türk dilinin tarihsel dönemleri ile Tatar Türkçesi kaynaklarındaki dönüşlü çatı ile sınırlanmıştır. Türk dilinde ekleme yöntemi, çözümlemeli yöntem ve sözlüksel yöntem aracılığıyla bildirilen dönüşlü çatı bir bütün olarak biçimsel ve işlevsel özellikleri göz önünde tutularak incelenmiştir. Biçimsel dönüşlü çatı görünümünde olup dönüşlülük bildirmeyen fiillerin de tespit edilip incelenmesi aracılığıyla dönüşlü çatı işaretleyicilerinin dönüşlü çatı kurma dışındaki işlevleri de belirlenmiştir. Bunların belirlenmesi dönüşlü çatının daha açık ve anlaşılır olmasına fayda sağlamıştır.

Türk dilinde çatı kategorisi genel olarak biçimbilgisel yönden ele alınmaktadır. Son yıllarda yapılan araştırmalarla çatı kategorisinin yalnızca fiillerin biçimbilgisel özellikleri bakımından değil bağlam bağlantılı olarak anlamlarının da göz önüne alınmasıyla işlevleri bakımından da incelenmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Tatar Türkçesinde dönüşlü çatı yalnızca dönüşlülük biçimbirimi eklenmiş fiiller üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Dönüşlülük biçimbirimi genellikle fiilin düz biçimiyle karşılaştırılmaksızın, yapısal olarak dönüşlü çatı görünümündeki fiillerin anlamına bakılarak dönüşlü çatılı olarak değerlendirilmiştir. Diğer yandan dönüşlülük biçimbirimi almamış şekli Tatar Türkçesinde ve/veya tarihsel Türk dilinin yazılı eserlerinde tanıklanamayan biçimler, dönüşlü çatılı fiillerle bir arada incelenmiş ancak dönüşlü çatılı olup olmadıkları hususunda görüş birliğine varılmamıştır. Çatı kategorisini söz yapımıyla ilişkilendiren araştırmacıların çalışmalarında düz biçimiyle anlam bakımından

farklılaşmış ancak yapısal olarak dönüşlü çatı görünümündeki fiiller çatı kategorisi dışında tutularak yeni birer hareket adı olarak değerlendirilmiştir. Diğer yandan, dönüşlü çatı görünümdeki fiillerin düz biçimleriyle karşılaştırıldığında anlamlarında keskin değişimler olmamakla birlikte, aralarında anlam incelikleri bulunan fiiller vardır. Böyle anlam incelikleri bakımından birbirinden ayrılan fiillerin dönüşlü çatılı ya da yeni hareket adlandırması olarak kabul edilmesi hususunda da uzlaşma bulunmamaktadır. Bu meselelerin çözümü dönüşlülük biçimbiriminin işlevinin belirlenmesine bağlı görünmektedir.

Biçimsel dönüşlü çatı görünümündeki fiillerin düz biçimleriyle anlamsal ilişkilerinin de değerlendirilerek tespit edilmesi, yapıları bakımından dönüşlü çatı görünümünde olup dönüşlü çatı özelliklerini yansıtmayan fiillerin işlevlerinin açıklanması ile ilgili ölçütlerin ortaya konmamış olması, dönüşlü çatılı fiillerin hem dilbilgisel hem de sözlüksel özellikler taşımaları bakımından hangi kategoride ele alınacağı gibi hususlar bu çalışmanın problemini oluşturmaktadır.

Çalışmada dönüşlü çatılı fiiller, biçimbilgisel düzlemde ekleme yöntemi ve çözümlemeli yöntemle oluşmalarına göre sınıflandırılmış, işlevlerine göre de doğrudan ve dolaylı dönüşlülük ana başlıkları altında örneklerle incelenmiştir. Bununla birlikte, dönüşlü çatı görünümünde olup işlev bakımından dönüşlülük bildirmeyen fiillerde dönüşlü çatı biçimbiriminin işlevi belirlenmeye çalışılmış, bu fiiller işlevlerine göre sınıflandırılarak incelenmiştir. Dönüşlü çatılı fiiller ile yapısal olarak dönüşlü çatılı görünümde olmasına rağmen dönüşlü çatılı olmayan fiillerin işlevsel tespitinde Türk dilinin tarihsel dönemlerine başvurulmuş, söz konusu işlevlerin izleri sürülmüştür.

0.3. Kullanılan Yöntem

Çalışmada, çatı kategorisi ve dönüşlü çatı ile ilgili teorik bilgilere yer verilmiş, dönüşlü çatının geçişlilik-geçişsizlik, aktiflik-pasiflik, kılınış-görünüş ve sözlükselleşme

gibi konularla ilişkileri ele alınmıştır. Bu bilgilere göre dönüşlü çatı, kurulma yöntemlerine göre birbirinden ayrılmıştır. Daha sonra her yöntemin altında işlevleri bakımından doğrudan ve dolaylı dönüşlü çatıyı bildiren yapılar Eski Türkçe döneminden başlayarak Türk dilinin tarihsel dönemlerindeki yazılı kaynaklardan faydalanılarak karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve örneklerle açıklanmış, Tatar Türkçesindeki işlevleriyle karşılaştırılmıştır. Ardından yapıları bakımından dönüşlü görünmelerine rağmen işlevleri bakımından dönüşlü olmayan yapıların işlevleri tespit edilmiş ve bu yapılar işlevlerine göre sınıflandırılarak açıklanmıştır.

Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Tarihsel Kıpçak Türkçesi dönemleri eserlerinde tanıklanan yapıların işlevleri örneklendirilmiştir. Tatar Türkçesindeki eserlerden örneklerin kullanımında aynı yapı ile ilgili en az iki cümle veya metin kullanılmasına özen gösterilmiştir. Türk dilinin tarihsel yazılı kaynaklarından alıntılanan örneklerin yazımında alıntı yapılan kaynağın sesletim yazımı esas alınıp değişiklik yapılmamıştır. Tatar Türkçesi örneklerin ise transkripsiyonu yapılmıştır. Cümlelerin anlamları ‘’ işaretleri içinde Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Tarihsel Türk dilinden getirilen örneklerin kısaltmaları ve cilt, satır, madde, sayfa vb. numaraları parantez içinde ( ) metnin yanında belirtilmiştir. Tatar Türkçesi cümle veya metin örnekleri de hemen cümlenin ya da metnin yanında eser kısaltması ve sayfa numarası ile birlikte parantez içinde ( ) gösterilmiştir.

Dil ve lehçe kısaltmalarında alışılmış, yaygın gösterimler tercih edilmiştir. Faydalanılan eser kısaltmalarında Tatar Türkçesinde örneklerin toplandığı edebî eserler ayrıca gösterilmiştir. Eserlerin seçilmesinde Tatarların önde gelen millî yazarlarının kaleminden çıkması, tarihsel ve edebî tür bakımından çeşitlilik sunmaları belirleyici olmuş, çalışmada bu özelliğe sahip kırk eser kullanılmıştır.

1. Çatı Kategorisi

Gerçeklikte varlıklar isimler, varlıkların hareketleri de fiiller aracılığıyla ifade edilir. Bir varlık veya hareket aynı dilde eş zamanlı olarak farklı sözcüklerle adlandırılabilir, aynı varlık başka dillerde farklı sözcüklerle adlandırılabilir ya da dilin tarihsel gelişim sürecinde aynı varlığın adlandırılmasında değişiklikler olabilir. Dolayısıyla varlık veya hareket ile onların adlandırmaları, göstergenin nedensizliği ilkesinden dolayı dillere veya dilin dönemlerine göre değişiklik gösterebilir. Aynı dönemde yaşayan ortak dil konuşurlarının birbirleriyle anlaşabilmesi için aynı varlık ve hareket adlandırmalarını kullanmaları gerekir. Dolayısıyla bu kişiler için varlık ve hareket adlandırmalarının sınırları belirlenmiş olur.

Sözcüklerin kavramla ilişkisi onların varlık-hareket ilişkisinden daha karmaşıktır. Kavram, gerçeklikteki varlık veya hareketle ilgili genel ve önemli yanları sözcükler aracılığla yansıtan soyut bir bilgidir. Kavramlar, bütün diller ve toplumlar için ortak olmalarına rağmen dillerde farklı farklı sözcükler aracılığıyla aktarılıp yalnızca sözcükler ile yaşarlar.

Dillerdeki bütün varlık ve hareket adlandırmaları söylemde birbiri ile ilişki içindedirler. Adlandırma olan sözcüklerin anlamları diğer sözcükler ile ilgi ve ilişkilerine bağlı olarak daralabilir, genişleyebilir, değişiklik gösterebilir, çok anlamlılık gelişebilir. Gerçeklikteki varlık-hareket ilişkisi dil aracılığıyla aktarılırken konuşurun kurduğu cümlede varlığı adlandıran özne ile onun hareketini adlandıran fiilin ilişkileri esasında çeşitli dilsel meseleler ortaya çıkar. Bu durumda gerçeklikteki olay/durum aynıyken onun dildeki ifadesi çeşitlenir.

Gerçeklikteki aynı varlık-hareket ilişkisi bütün dillerde birtakım yollarla dile aktarılır. Genel dilbiliminde bu ifade çeşitlilikleri **çatı kategorisi** (Lat. *voix* > İng. *voice*, Fran. *voix;* Alm. *diathese,* Rus. *zalog)* temelinde değerlendirilir.

1.1. Genel ve Özel Dilbilimi Çalışmalarında Çatı Kategorisi

Genel dilbiliminde çatı kategorisi ile ilgili çalışmalar, M.Ö. IV. yüzyılda Panini'nin Eski Hindistan'ın edebî dili olan Sanskritçedeki fiil çatılarını ele aldığı eserine kadar götürülmesi mümkündür (Zinnatullina, 1969: 12).

Batı literatüründe çatı kategorisinin araştırmacıların üzerinde uzlaştığı tek bir tanımı bulunmamaktadır.

Cruse, çatıyı "öznenin konumu ve işlevsel rolü arasındaki ilişkiyi yöneten biçimbilgisel bir fiil kategorisi" (2006: 189-190) olarak tanımlayıp çatı kategorisini öznenin konumu ve rolü esasında açıklar.

Crystal, "cümlenin anlamını değiştirmeksizin, fiilin öznesi ve nesnesi arasındaki ilişkinin değişebileceği cümleleri ifade etmek üzere, esas olarak fiillerle ilgili, cümle veya cümle yapısının dilbilgisel tanımında kullanılan bir kategori" (2008: 515) biçiminde tanımladığı çatıyı özne-nesne ilişkisi esasında açıklar.

Brown ve Miller, "bir durumu farklı açılardan sunmak için geleneksel olarak aktif, pasif ve orta olarak adlandırılan çeşitli yapılarla kurulan bir kategori" (2013: 466) şeklindeki daha genel bir tanımla çatının Latin ve Grek dilindeki fiillerin çeşitli yapılara farklı ekler alarak değişen aktif ve pasif yapıları içine aldığını ifade eder.

Bussmann'a göre, "nominatif dillerde aktif, pasif ve birkaç dilde orta (middle) biçimi olan dilbilgisel bir fiil kategorisi" (2006: 1270) olan çatının seçimi, anlamsal roller (kılıcı, etkilenen) ve sözdizimsel işlevler (özne, nesne) arasındaki ilişkiye bağlıdır.

Rusça dilbilgisi terimleri sözlüklerinde çatı kategorisi, "düz fiil aracılığıyla belirtilen hareketin öznesi ve nesnesi arasındaki çeşitli ilişkileri ifade eden biçimi (Durnovo, 1924, 44), hareketin öznesi (yapanı) ve nesnesi (hareketin yöneldiği unsur) ile

ilişkisini ifade eden geçişli fiillerin dilbilgisel işaretinin ifadesi" (Matveyeva, 2010: 108) olarak tanımlanmaktadır.

Hint-Avrupa dillerinde özne-nesne ilişkileri çatı kategorisinin mahiyetini teşkil eder, kategorinin ağırlık merkezi aktif/pasif kategorisidir. Aslında aktif-pasif ilişkileri çatının ta kendisi olup dönüşlülük, işteşlik, geçişlilik aktif-pasif ile bitişik durumdadır. Özne-nesne ilişkileri alanında bağdaşıp uygulanan bu kategoriler fiil çatısının işlevsel anlamsal bir alanını oluşturur. Yani ilk bakışta tek bir kategori görünen fiil çatısı, merkezi aktif/pasif olan belirli bir anlamsal işlevsel alandaki çeşitli farklı kategorilerden ibarettir (Grunina, 1997: 196).

Japoncada *tai* olarak adlandırılan çatı Japonca Büyük Sözlük'te, "eylemin bildirdiği hareketin ya da etkinin özne ve nesneden hangisi ile ilişkili olduğunu gösteren dilbilgisi yapısı" (1989: 1158) olarak tanımlanmaktadır (Tekmen, 2016: 117). Japoncada dilbilgisel çatı yalnızca aktif ve pasif diye sınıflandırılır ancak pasif çatı kendi içinde çok fazla çeşitlendiğinden oldukça karmaşıktır, bunda biçim ve işlev arasındaki ikiliğin payı büyüktür (Toyota, 2011: 2).

Moğolcada Sancayev'in çatıyı "fiilin özneye göre durumu" (1963: 63) olarak tanımlamasından sonra bu görüş sonraki nesil Sovyet ve Moğol Mongolistler tarafından aynen benimsenip tekrarlanmıştır (Terbish, 2019: 25).

Türkçe temel dilbilgisi çalışmalarında çatı, yüklem ile özne ve/veya yüklem ile özne ve nesne arasındaki ilişkilere bağlı olarak değişen durumun ifadesi esasında tanımlanır.

Dény, başka fiiller meydana getirmek için sözcüklere eklenen fiil yapım eklerinin (özgelemeç) fiilin anlamını ve daha çok fiilin bildirdiği hareketin yapılmasında eli olan öznenin ortak bulunduğu hâl ve şartları değiştirip başkalaştırdığını ifade eder ve işte bu

başkalaşmanın (*özgeleşme*) Fransızcadaki *malûmluk, meçhullük, ortaçlık* kavramlarının **çatı** (*voix*) terimine kısmen eşit olduğunu (1941: 343; 2012: 329-344) söyler.

Gencan, "eylemlerin nesnelerine ve öznelerine göre olan özellikleri"ni çatı olarak tanımlar, eylemleri nesnelerine göre geçişli ve geçişsiz; öznelerine göre etken, edilgen, dönüşlü ve işteş (1979: 329-343) olarak ayırır.

Vardar, çatıyı "öznenin eylemi yapmasına, eylemin etkisi altında kalmasına ya da belli biçimde onunla ilgili olmasına göre eylemin sunduğu durum; buna ilişkin dilbilgisi ulamı; özneyle nesne bağlantısına ilişkin bir ulam" (2002: 58) şeklinde tanımlar.

Adalı, "eylemin özne ve nesneyle ilgili bir takım bilgiler içermesi ile ilişkili" olan çatı kategorisiyle ilgili olarak *ardıl* terimini kullanır ve çatıyı "İşletim ardılları → Dönüştürme Ardılları" içinde "Çatı Ardılları" bölümünde (2004: 52-60) açıklar.

Aksan, çatıyı "Türkçede eklerle belirlenen eylemin, özne ve nesneyle ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçim" (1983: 219) olarak tanımlar.

Banguoğlu, "fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı değişik şekillerden her birine görünüş (*aspect*)" (2007: 411) dendiğini ifade ettikten sonra Türkçede özel eklerle sağlanan fiil tabanlarındaki böyle çeşitlenmelerin fiil çatısı olduğunu bildirir.

Korkmaz, çatıyı "fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişleterek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği; fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliği" (2009: 538; 2010: 57) şeklinde tanımlar.

Demircan, çatı için "sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan yapan / etkilenen / yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklenmeye çatı denir" (2003: 11) tanımını yapar.

Karaağaç, çatıyı "yüklem, özne ve nesnenin anlam ilişkisi" (2012: 598) olarak açıklar. Bu ilişki ancak birlikte gerçekleştirilebilen bir ilişkidir ve bu ilişkinin niteliğini yüklem, özne ve nesnenin nitelikleri belirler.

Yücel, çatıyı "özne ile fiilin gösterdiği iş veya oluş arasındaki bağlantı" (2011: 282) olarak tanımlar. Ona göre çatı ekleriyle sağlanan bu bağlantıda fiilin niteliği yahut aldığı ek sebebiyle nesnenin de yeri olabilmektedir ancak çatıyı belirlerken şekil değil işlev esas alınmalıdır.

Sebzecioğlu, çatıyı "yüklemle tümcenin diğer öğeleri veya tümce bir önerme olarak düşünüldüğünde katılımcıları arasındaki ilişkileri sözdizimsel, anlambilimsel ve edimbilimsel düzlemlerde düzenleyen dilbilgisel kategori" (2021: 306) olarak açıklar.

XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan, Türk dilinin dil özellikleri ve söz varlığı araştırmalarında temel başvuru kaynaklarından biri olan "Dîvânu Lugâti't-Türk", çatı türlerine ait özelliklerin fiiller üzerinden oldukça iyi tespit edilip detaylıca açıklanması bakımından çok değerlidir. Sonrasında "Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk", "El-Kavânînül-Külliye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye" gibi Arapça konuşanlara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış kitaplarda da çatı kategorisiyle ilgili çeşitli bulunsa da çatının genel tanımıyla ilgili bilgi tespit edilememiştir.

Şçerbak, çatının fiille ilgili bir dilbilgisi kategorisi olduğunu ve çatının sözdizimsel çevresinin kullanılan çatı türüne göre belirlendiğini ifade eder. Ona göre çatının özü, cümlenin öznesi konumundaki varlığın katılımı bakımından hareketin nitelenmesidir: eylem: 1. aktif bir süreç olarak, 2. bir durum olarak, 3. iradeye dayalı bir dürtü veya başka bir hareketin yapılmasına engel oluşturmayan bir tutum olarak aktarılır.

Dolayısıyla: 1. eylem özneden kaynaklanır; 2. eylem özneye yöneliktir, özne eyleme maruz kalır; 3. eylem özneden kaynaklanır ve öznenin kendisine yöneliktir; 4. eylem birkaç özneden kaynaklanır. Şçerbak, fiilde çatı türlerinin oluşmasında "özne" ile kastettiğinin cümlenin öznesi yani dilbilgisel özne olduğunu, mantık öznesinin ise önemli olmadığını (1981: 104) ifade eder.

Grunina, çatının asıl görevinin öznenin belirli dilbilgisel niteliklerini fiilin sözlüksel ve anlamsal yapısıyla bağdaştırarak sözdizimi seviyesine aktarmak olduğunu savunur. Bu bakımdan ele alınan öznenin fiilin anlamsal türü ve anlamsal rollerinden hangisiyle bağdaştığının Türkolojide araştırılmadığını, dolayısıyla bir fiilin çatı eklerinden hangileriyle kullanılabileceğinin ancak birer birer yoklama yoluyla ampirik olarak belirlenebileceğini (1997: 203) ifade eder.

Çağdaş Türk lehçeleri üzerine yazılmış eserlerde de çatıyla ilgili tanımlar neredeyse ortak olmakla beraber üzerinde uzlaşılmış bir çatı tanımı bulunmamaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde çatı kavramının adlandırılmasında da terim birliği bulunmadığı görülür. Çatı için Azb. *növ*, Trkm. ve Özb. *derece*, Uyg. *derice*, Başk. *daraca*, Kaz. *etis*, Krg. *mamile*, KKalp. *feyil türi*, KBalk. *ayrılma*, Tat. *yüneliş*, Kum., Alt. *zalog*, Tuv. *zalog* ve Hak. *zalog* terimleri kullanılır.

Azerbaycan Türkçesinde etken, edilgen, dönüşlü, ortak-karşılıklı, ettirgen çatıların bulunduğunu ifade eden Sevortyan, çatıyı "özne ile eylemin nesnesi arasındaki ilişkiyi gösteren kategori" (1971: 106) olarak tanımlar.

Türkmen Türkçesinde çatı, *işlik dereceleri* terimiyle "eylemin öznesi ve nesnesi ile ilişkisini gösteren dilbilgisi kategorisi" olarak ele alınır, her bir çatı kategorisi yapıları ve işlevleri bakımından (Esenmedowa, 2010: 205-230) etraflıca açıklanır.

Kırgız Türkçesinde *mamile* terimi ile adlandırılan çatı, "iş-hareket ile anlatıcının nesnelik-öznelik ilişkisi içinde olduğunu bildiren dilbilgisel bir kategori" (Toktonaliyev, 2015: 322; Abduvaliyev, 2008: 166) olarak kabul edilir.

Kazak Türkçesinde *etis* terimiyle, "iş-hareketin özneye veya nesneye yönelmesini, öznesi ile nesnesi arasındaki (anlamsal-sözdizimsel özelliği) ilişkileri bildiren fiil kategorisi" olarak tanımlanır ve söz yapım kategorisiyle yakından ilişki bir kategori (Janpeyisov, 2002: 507; Ahanov, 2010: 379) olarak değerlendirilir.

Özbek Türkçesinde *derece* terimiyle karşılanan çatı, "eylemin özne ve nesneye olan münasebetini bildiren kategori" (Hacıyev, 1973: 91) olarak tanımlanır.

Başkurt Türkçesinde *kılım yünelеşi* terimiyle adlandırılan fiil çatısı "özne, eylem ve nesne arasındaki münasebetleri bildiren sözlüksel-dilbilgisel kategori" (Uraksin, İşbayev 1986: 209) olarak kabul edilir. Dmitriyev, eylemden eylem yapımının sonucu olarak ortaya çıktığını savunduğu fiil çatısını "eylemin öznesi ve nesnesi arasındaki ilişkileri bildiren fiil kategorisi" (2008: 169-170) olarak tanımlar.

Çatı kategorisinin fiille ilgili dilbilgisel bir kategori olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilirken biçimsel çatı işaretleyicileri almış fiillerin sözlükbirim olarak kabul edilip edilmemeleri hususunda uzlaşma olmadığı anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılar da çatıyı sözlüksel-dilbilgisel bir kategori olarak kabul edip, çatı biçimbirimi almış fiilleri hem dilbilgisel hem de sözlüksel yapılar olarak değerlendirir. Çatı kategorisi yaygın olarak cümlenin yüklemi ile öznesi ve/veya nesnesi arasındaki ilişkileri bildirmesi bakımından sözdizimiyle ilişkili olarak açıklanır. Diğer yandan çatının anlam ile de ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Sözdizimsel yönden yüklemin özneyle veya nesneyle ya da her ikisiyle olan ilişkilerinden hangisinin belirleyici olduğu üzerinde ortak görüş bulunmaz. Genel ve özel dilbilimi kaynaklarından ulaşılan verilere

göre çatı kategorisinin tanımı, kapsamı ve sınırlılıkları ile ilgili araştırmacılar tarafından henüz görüş birliğine varılmadığı anlaşılır.

1.2. Tatar Türkçesi Üzerine Yapılan Çalışmalarda Çatı Kategorisi

Tatar Türkçesinde *figıl yüneléşé* terimiyle adlandırılan çatı kategorisi, Tatar Türkçesi dilbilgisi çalışmalarında "fiilin çeşitli özne-nesne ilişkilerini bildiren girift bir kategori" (TG-II, 185-186); "iş-hareketi yapan (özne) ile o iş-hareket ile ilgili olan varlık (nesne) arasındaki ilişkiyi bildiren dilbilgisel biçim" (Veliullina, 1965: 228) şeklinde cümlede fiilin özne ve nesne ile olan ilişkileri esasında tanımlanır.

Tatar Türkçesinde çatı kategorisi ile ilgili çalışmaların başlangıcı Tatar Türkçesinin bir bütün olarak incelenmesi ile doğrudan ilgilidir. Tatar Türkçesinin ilk gramerleri M.V. Lomonosov'un (1755) "Rossiyskoy grammatiki" modeline göre hazırlanmıştır (Zinnatullina, 1969: 28-29). Tatar Türkçesinin dilbilgisi özelliklerinin büyük bölümü Rusçanın dilbilgisi esasında açıklanmıştır ve çatı kategorisinin ele alınışında da bu belirgindir.

Tatar Türkçesinde çatı kategorisinin ele alındığı ilk çalışmanın Giganov'un "Grammatika tatarskogo yazıka" (1801) adlı eseri olduğu kabul edilir. Giganov, eserinde çatı türlerini *fiil türleri* içinde genel olarak şu şekilde (1801: 64-70) sınıflandırmıştır:

1. Etken *(deystvitel'nıy)*,
2. Edilgen */ pasif (stradatel'nıy)*,
3. Dönüşlü *(vozvratnıy)*,
4. Orta *(sredniy)*,
5. İşteşlik *(vzanmnıy)*,
6. Tekrarlanan eylemler*, sıklık (uçaşçantl'nıy)*,
7. Ettirgenlik *(panuditel'nıy)*,
8. Katmerli ettirgenlik *(posredstvenno panuditel'nıy)*,
9. Genel *(obçşçiy)*,
10. Tatar Türkçesinde *-lka / -lġa* 1 ekleriyle kurulan mahsus bir fiil türü.

[1] Bu ekler sırasıyla لغا ve لكا biçiminde yazılmıştır.

Tekrarlanan eylemler ve *-lka / -lġa* ekleriyle oluşturulan kategori hariç tutulduğunda Giganov'un çalışması, tıpkı Rus dilbilgisinde olduğu gibi fiilin geçişli, geçişsiz, edilgen, dönüşlü ve işteş olmak üzere ayrı türler olarak ele alınmasının yanı sıra, Rus gramerlerinden farklı olarak ettirgenliğin de ayrı bir tür olarak ele alınması bakımından önemlidir.

İ. Halfin, "Azbuka i grammatika tatarskogo yazıka s pravilami arabskogo çteniya" (1809: 37) adlı çalışmasında, Tatar Türkçesinde o zamanın Rusça gramerleri için geleneksel olarak etken, orta, edilgen, dönüşlü, işteş ve genel olmak üzere altı fiil çatısının bulunduğunu bildirir. Küçük değişiklikler ve eklemeler ile Tatar Türkçesi çatı çalışmalarının neredeyse tüm tarihi boyunca bu şema esas alınmıştır (Zinnatullina, 1969: 28-29).

Tatar Türkçesinin ilk dilbilgisi kaynaklarında (Giganov, 1801; Halfin, 1809; Troyanskiy, 1814) olduğu gibi daha sonraki çalışmalarda (Nugaybek, 1911; Korbangaliyev, 1918; Gameliy tél sabakları, 1925) da fiillerin geçişlilik ve geçişsizlik özelliği iki ayrı çatı türü (Zinnatullina, 1969: 111) olarak değerlendirilmiştir. Tatar Türkçesinin eski dilbilgisi çalışmalarında **geçişli fiiller** *ütém babı/yüneléşé;* **geçişsiz fiiller** ise *kalım babı/yüneléşé* terimleri ile adlandırılıp birer bab/çatı türü olarak değerlendirilirler.

İ. Halfin, Giganov tarafından bildirilen çatı türlerinin yalnızca temel işlevlerini ele alır, sadece **genel çatıya** (*obşçiy zalog*[2]) ilaveler yapar (1809: 40). Edilgen, dönüşlü, işteş ve genel çatı türlerinin sadece geçişli fiillerden oluştuğunu bildiren İ.Halfin'in notlarındaki en değerli şey, çatı türlerinin kök/gövde halindeki fiillerle aynı söz çekim sistemine sahip olduğunun (Zinnatullina, 1969: 31) kabul edilmesidir.

[2] Rus dilinde fiilin *-sya* ile biten fiilden başka çatılı biçimleri bulunmayan ve öznenin iç durumunu bildiren kategori: *boyat'sya* 'korkmak', *smenyat'sya* 'alay etmek, gülmek, yermek' (Tagirova, Gaffarova, 2016: 107)

A. Troyanskiy, fiil çatısını Giganov gibi **fiil türleri** (Rus. *rod*) ile ilişkilendirir. O, Giganov'un dilbilgisinde belirlenen etken, edilgen, dönüşlü, orta, işteş ve ettirgen fiil türleri dışında **olmak** (*bıt'* ya da *sdelat'sya*) yardımcı fiilini ayrı bir tür (1814) olarak incelemektedir. Troyanskiy'in, Giganov ve Halfin tarafından sınıflanan fiil çatılarının temel işlevlerine yaptığı eklemeler çok değerlidir; çatıyı, zarf fiiller de dâhil olmak üzere tüm fiil türlerinde (Zinnatullina, 1969: 31) inceler.

Halfin, çatı işaretleyicisi ulanan fiillerin, tıpkı çatı biçimbirimi ulanmamış fiiller gibi bütün zamanlarla, kiplerle kullanılabileceğini ve katılımcılar oluşturabileceğinin mümkün olduğunu; Troyanski onlardan zarf fiiller de yapılabileceğini ifade eder. Buradan Tatar Türkçesinin ilk dilbilgisi çalışmalarından itibaren, çatı türlerinin incelenmesinin yalnızca ana cümlenin yüklemi olan fiil ile sınırlandırılmadığı anlaşılır.

M. İvanov tarafından sunulan çatı sisteminin şeması, büyük ölçüde İ. Halfin'in şemasına benzer; İvanov (1842: 64-77) da fiili neden/sebep anlamının varlığına veya yokluğuna göre ikiye ayırır, çatı sisteminden *genel çatı* türünü çıkarır. İ.Halfin'den farklı olarak ettirgenlik biçimbirimi getirilmiş fiilleri ayrı bir çatı türü olarak değerlendirmeyen İvanov, çatı ekleri ile donatılmış fiillerin yönetimini ve özelliklerini (Zinnatullina, 1969: 31) inceler.

Kazem-Bek, çatı türlerine tamamen farklı bir bakış açısıyla yaklaşır. O, fiilleri kendi içinde birincil, ikincil, türemiş ve birleşik fiiller olarak ayırır. Fiil çatısının tabanını ayrı bir tür olarak değerlendirmez ve çatı türlerini birincil fiillere bir veya daha fazla ek eklenerek oluşan ikincil fiil grubuna dâhil eder, çatı türleri ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmaz (Kazembek, 1846: 155).

M. Mahmudov, Halfin ile İvanov gibi, ettirgen fiilleri Tatar Türkçesinin diğer fiillerinden biraz ayrı (1857) tutar (Zinnatullina, 1969: 32).

K. Nasırî'nin *Kratkaya tatarskaya grammatika* (1860) adlı çalışmasında fiil çatısı altında toplanan çatı türleri fiillerin biçimbilgisel yapılarına göre sınıflandırılır. Nasırî, türemiş (nedensel yani ettirgen, işteş, edilgen ve dönüşlü) çatılar ile etken ve orta çatıları iki ayrı kategoride ele alır. Etken ve orta çatılı fiiller sadece sözlüksel-sözdizimsel yönden farklılık gösterdiklerinden biçimbilgisine dayalı çatı sınıflandırılmasında yalnızca ismin belirtme durumunu yönetme yetenekleri yani sözlük anlamları bakımından birbirinden ayrılır. Nasırî, genel olarak çatı biçimlerinin işlevsel boyutuna değinmese de kullandığı örneklerden çatı türlerinin bütün işlevlerini çatı olarak (Zinnatullina, 1969: 32) değerlendirdiği anlaşılır.

N. Ostroumov'un çalışmasında da yaklaşık olarak aynı çatı sistemi sunulmaktadır. Tek fark, ettirgen fiillerin çatı kategorisine dâhil edilmemesidir. Ettirgen fiiller tekrarlama/sıklık, başlangıç ve bitiş gösteren fiillerle birlikte **görünüş** (*vid*) ifade eden fiil grubu içinde (1876: 38) değerlendirilir. Kazem-Bek gibi çatı biçimbirimi almamış fiilleri çatı kategorisine dâhil etmeyen Ostroumov, Tatar Türkçesinde çatı türlerinin kendisinden önceki araştırmacılar tarafından belirtilmemiş bazı özelliklerini vurgular ve bazı çatı eklerinin kökeniyle ilgili görüşlerini bildirir. O, dönüşlü çatı işaretleyicisi *-(I)n-* biçimbirimini Tatar Türkçesindeki *üzé* dönüşlülük zamiri ile işteş çatı işaretleyicisi *-(I)ş-* biçimbirimini de Eski Türkçe *iş* 'eş, arkadaş' sözcüğü ile (1876: 36-37, Zinnatullina, 1969: 32) ilişkilendirir.

Çatı kategorisini N. F. Katanov (Voskresenskiy, 1894), S. Ahmerov (1895) ve A. Arhangelskiy (1894) fiilden fiil türetimi olarak ele alır. Katanov, *it-* 'birini bir şey olmaya ve bir şey yapmaya zorlamak' ve *ir-* 'olmak' fiillerinin *-t-* ve *-r-* ettirgen çatı eklerinin kökeni olabileceğini ifade eder. Arhangelskiy ise Ostroumov gibi fiilin ettirgenlik türünü *görünüş* kategorisinin dâhilinde ele alır. Çatı olarak sadece dönüşlü, edilgen ve işteş çatıları (Zinnatullina, 1969: 33) kabul eder.

İlk olarak Nasırî"nin 1895'te yayınlanan "Enmüzec" adlı çalışmasındaki çatı sistemi, Tatar Türkçesinin çatı kategorisi üzerine görüş bildiren çağdaş dönem dilbilimcileri tarafından genel kabul gören çatı sistemi ile örtüşür. Nasırî, fiillerin biçimbilgisel yapısına dayanarak çatı türlerini etken ve ondan oluşturulan ettirgen, işteş, edilgen ve dönüşlü çatılar olarak sınıflandırır. Çatı ile ilgili genel bir görüş bildirmez fakat çatıyı geçişlilik ve geçişsizlik kategorisinden ayrı değerlendirir. Ona göre biçimbilgisel olarak yani özel eklerle ifade edilen çatı türlerinin aksine, geçişlilik ve geçişsizlik anlama dayalı bir kategoridir ve diğer çatıların çıkış noktalarını teşkil eden temel biçimdir (Hangildin, 1959: 171).

Halfin, İvanov ve Mahmudov'dan farklı olarak ettirgen çatılı fiillerin herhangi bir çatıdaki fiiller de dâhil olmak üzere bütün fiillerden oluşturulabileceğini ifade eden Nasırî, diğer çatılarda da böyle bir yeteneğin varlığını dile getirir. Nasırî'nin *bir-* 'vermek' (1895, 15) fiili ile kurduğu yapısal çatı şemasına göre herhangi bir çatı türü, ikincil çatı yapıları için ve bunlar da üçüncü çatı yapı aşaması için taban teşkil edebilir (Zinnatullina, 1969: 34):

Nasırî'nin *bir-* 'vermek' fiili ile ilgili sözkonusu şeması şöyledir:

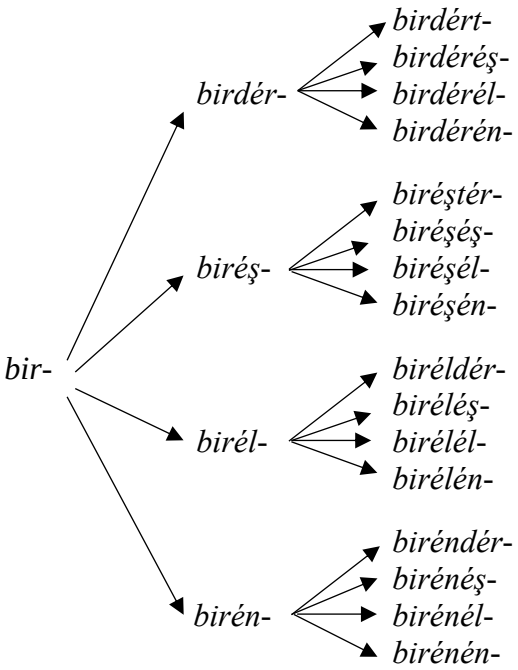

Nasırî'nin şeması hem birincil dil malzemesinin sözlüksel sınırlılıklarını hem de çatı türlerinin anlamlarını dikkate almaması bakımından eleştirilir, şema ile gerçekte olan kullanımlar arasındaki tutarsızlıklarla ilgili tespitler (Zinnatullina, 1969: 34) şöyle sıralanabilir:

a) *bir-* 'vermek' fiilinin dönüşlü biçimi olmaz. Böylece, tüm türevleri de ortadan kaybolur.
b) Şemada sunulan diğer birçok yapı dilde kullanılmaz.
c) Tatar Türkçesinde ettirgen çatı ekleri dışında (*birdér-, birdérttér-*) aynı çatı eklerinin art arda eklenememesinden dolayı, şemada gösterilen *biréşéş-, birélél-, birénén-* gibi oluşumların dilde bulunması mümkün değildir.

Tatar Türkçesi üzerine 20. yüzyılın başlarında yapılan çalışmalarda da çatı kavramının kapsamıyla ilgili fikir birliği olmadığı görülür. Araştırmacıların çoğu etken ve orta çatıları ayrı bir çatı türü olarak değerlendirmeye devam eder. Örneğin, Ömétbayev (1901) çatıları etken, orta, dönüşlü, işteş, edilgen ve ettirgen olarak sınıflandırır. Ş. İmanayev (1910) de onun gibi etken ve orta çatıları ayrı birer çatı türü olarak sınıflandırır ancak geçişlilik ve geçişsizlik ile çatı türleri arasındaki ilişkiye de dikkat çeker. O, dönüşlü ve işteş çatılı fiillerin doğrudan nesne ile olan ilişkileri bakımından bir tür geçişsiz fiil olarak da düşünülebileceğini, edilgen çatılı fiillerin ise etken çatının (nesne bakımından) değiştirilmiş bir biçimi olduğunu ve geçişsiz fiil tabanından oluşabileceğini (Zinnatullina, 1969: 35) ifade eder.

Tatar Türkçesinde çatıyı ayrı bir kategori olarak tanımlamak için ilk girişim Nugaybek (1911: 41) tarafından yapılır ve çatı, "fiilin hareketi yapan kişiyle olan ilişkisi" olarak tanımlanır. Nugaybek, hareketi yapan kişiyle fiilin çekimlenmiş biçimindeki şahıs eki aracılığıyla işaret edilen ve hareketi gerçekleştiren varlığı kasteder (*kéldém* 'ben

geldim', *aldım* 'ben aldım', *ul yuwına* 'o yıkanıyor' vs.). Çalışmasında geçişli, geçişsiz, işteş, dönüşlü-edilgen ve ettirgen olmak üzere beş fiil çatısını bildirir. İşteş çatı ile sadece karşılıklı yapma ve yardım etme anlamındaki yapılar kastedilir (Hangildin, 1959: 171).

Zinnatullina, Nugaybek'in sınıflandırmasındaki çatı türlerinin, yalnızca hareket ile hareketi yapan varlık arasındaki ilişkinin farklı bir ifade yöntemi olarak aynı kategoride değerlendirilemeyeceğini (1969: 35-36) ifade eder. Üstelik geçişli ve geçişsiz çatılar, hareketin hareketi yapana olan tutumu ile değil ismin belirtme durumunu yönetme yeteneği ile çatı türlerinden ayrılır.

A. İbrahimov, 1917 yılında *Sabah* adlı neşriyatında çıkan "Tatar Sarfı" isimli çalışmasında "Bablar-Zalogi" başlığı altında ele aldığı çatıyı, fiilin adlandırdığı hareket ile onun katılımcıları arasındaki ilişkilere bağlı olarak fiilin biçimsel değişimleri esasında açıklar. İbrahimov'a göre 6 çeşit çatı (İbrahimov, 2003: 74-80) vardır:

1. Geçişsiz çatı: *Kalım babı (efgal' l(y)ezime),*
2. Geçişli çatı: *Ütém babı (efgal' mötegaddiye),*
3. Ettirgen çatı: *Yökletü babı,*
4. İşteş çatı: *Gameldeş babı (möfagale),*
5. Dönüşlü-edilgen çatı: *Kaytım babı (mechul figıl'ler),*
6. Dilek çatısı: *Télek babı.*

İbrahimov'un sınıflandırması hem geçişlilik ve geçişsizliği birer çatı türü olarak değerlendirmesi hem de dönüşlü ve edilgen çatıyı bir arada değerlendirmesi bakımından Nugaybek'in sınıflandırması ile büyük oranda örtüşür.

G. Segdi (1915) çatı kategorisini sadece geçişli, geçişsiz, işteş ve ettirgen çatı olarak tasnif eder. F. Seyfi (1916) ise çatıyı Nugaybek ile aynı şekilde (Zinnatullina, 1969: 36) sınıflandırır.

M. Çıgtay (1918), tıpkı Fayezhanov (1887) gibi çatı türlerini ortak bir kategoride değil herhangi bir üst kategorinin üyeleri olmaksızın ayrı ayrı ele alır. Kategorilerden ilki yalın haldeki fiiller ve onların pasif biçimlerinden; ikincisi geçişli ve geçişsiz fiillerden; üçüncüsü yaptığı hareketi kişinin kendi faydasına gerçekleştirdiğinin belirtildiği dönüşlü fiillerden; dördüncüsü işteş fiillerden oluşur. Fiilin ettirgen biçimleri geçişli fiillerin bir çeşidi olarak kabul edilir (Zinnatullina, 1969: 36). Çıgtay'ın sınıflandırması, dönüşlü çatılı fiillerin kişinin hareketi kendi faydasına, kendi çıkarları doğrultusunda gerçekleştirdiği işlevinin ilk kez dile getirilmesi bakımından önem taşır.

M. Korbangaliyev ve H. Gabdelbadigov (1918) çalışmasında Nugaybek ile neredeyse aynı çatı sistemini sunarlar. Tek fark, edilgen çatının dönüşlü çatıdan ayrı bir çatı türü olarak (Zinnatullina, 1969: 36) tahsis edilmesidir.

C. Velidî, "Tatar téléněñ imla hem sarıf-neḥv kagıydeleré" (1919: 70) adlı çalışmasında, çatı türlerini ortak bir kategoride bir arada değerlendirmez. Geçişli, geçişsiz, işteş (ortaklık ve yardımlaşma anlamıyla) ve dönüşlü çatılı fiilleri (dönüşlü ve edilgen çatıyı birbirinden ayırmadan) ayrı ayrı "fiillerdeki çeşitli değişiklikler" (2007: 77-80) esasında ele alır. Velidî, çatı türlerini ortak bir üst başlıkta toplamaması ve ettirgen çatıyı ayrı bir kategori olarak değerlendirmemesi bakımından Çıgtay (1918) ile aynı görüştedir.

"Gameli Tél Sabakları" (1925; 48) adlı kolektif bir çalışmada, Nugaybek ve İbrahimov'un eserlerinde olduğu gibi çatı, fiilin bildirdiği hareket ile hareketi katılımcıları arasındaki ilişkinin bir ifadesi olarak kabul edilir. Eserde çatı kategorisi, geçişli, geçişsiz, ettirgen, dönüşlü, işteş ve edilgen çatılara (Zinnatullina, 1969: 37) ayrılır.

Alparov, 1927 yılında basılan "Şekli nigézde tatar grammatikası" adlı çalışmasında söz yapım eklerini kök/gövdeye eklenme biçimlerine ve görevlerine göre üç gruba ayırmıştır. İkinci grubu kök/gövdeye eklenen, eklendikleri fiilin işlevini çeşitli

çatı (*yünelеş*, *derece*) türlerine yerleştiren ekler olarak nitelendirir; fiil derecelerini iki ana gruba ayırıp açıklar (2008: 113-121):

1) "Mantıkî bakımdan fiil dereceleri" olarak adlandırılan birinci grubu belirtili nesne tümleci isteyen geçişli kök/gövde fiillerden oluşan *ütém derecesé;* cümlede ayrılma tümleci isteyen fiillerden oluşan *çıgım derecesé;* yönelme tümleci isteyen fiillerden oluşan *yünelеş derecesé;* geriye kalan diğer tümleçleri yani vakit, yer, zaman, sebep ve durum tümlecini isteyen fiillerden oluşan *kalım derecesé* teşkil eder. Aynı fiil bu tümleçlerden birkaçı ya da hepsi ile kullanılabilir.
2) "Şeklî bakımından fiil dereceleri" olarak adlandırılan ikinci grup ise kök/gövde fiillerden oluşan *töp figıl' derecesé*; *-(I)ş-* biçimbirimli fiillerden oluşan *urtaklık derecesé*; ettirgenlik çatısı biçimbirimli fiillerden oluşan *yükletüw derecesé*; *-(I)l-*, *-(I)n-* biçimbirimli fiillerden oluşan *kaytım derecesé*; *-(I)msIrA* biçimbirimi ile yapılan fiillerden oluşan *kimlék derecesé*; *-(I)nkIrA* biçimbirimi ile yapılan fiillerden oluşan *östew derecesé*; *-GAlA* ve *-ştIr* biçimbirimleriyle yapılan fiillerden oluşan *kabatlaw yeki sireklék derecesé*nden oluşur.

Sınıflandırmasına bakıldığında Alparov'un *derece* terimini, çağdaş Tatar Türkçesindeki *yünelеş* terimi ile eş anlamlı olarak *çatı* karşılığında kullandığı ancak çatı ile fiil istemini, görünüş ve/veya kılınış kategorisini bir arada ele aldığı anlaşılmaktadır. O, sınıflandırmasının ilk grubunda çatıyı fiil istemiyle ilişkilendirmiş, yani sözlüksel ve sözdizimsel ilişkideki çeşitli fiilleri ismin belirli bir durumunu yönetme yeteneklerine göre sınıflandırmıştır. İkinci grupta ise, fiil çatısıyla fiilin gerçekleşme özelliğini bildiren yapıları bir arada ele almış ve fiil çatısını doğrudan söz yapımıyla ilişkilendirmiştir. Geçişli ve geçişsiz fiiller, çatı türü olarak bildirilmemiştir. Çatı türlerinden dönüşlülük ve edilgenlik birbirinden tamamen ayrı tutulmadan, *kaytım derecesé* grubuna dâhil edilen

-(I)n- biçimbirimli fiiller *bilgélé kaytım derecesé* ve *-(I)l-* biçimbirimli fiiller *bilgéséz kaytım derecesé* olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılmıştır.

Alparov, Tatar Türkçesinde fiil çatısının kök fiillere birinci, türemiş fiillere ikinci defa fiil yapım eklerinin ulanmasıyla yapıldıklarını (2008: 119) bildirir. İşlev bakımından ikinci kere gelen yapım eklerinin genellikle sözün pratikteki gücünü, derecesini gösterdiklerini ifade eder. Hangildin, Alparov'un çatı eklerini, fiilin yalnızca sözlük anlamına herhangi bir değişiklik ekleyen unsurlar olarak kabul ettiğini ve çatı eklerinin fiile eklenme sayılarına bakarak ikinci kez eklenen fiil yapım ekleri olarak belirlemek ile yetindiğini, bundan dolayı çatı eklerinin sözlüksel işlevlerinin yanı sıra sözdizimsel rollerinin de bulunduğunu gözden kaçırdığını bildirir. Çatı eklerinin işlevini yalnızca sözlüksel işlevle sınırlayışının Alparov'u çatı kategorisinden tamamen uzak olan *-GAlA, -ştIr, -(I)msIrA, -(I)nkIrA* ekleriyle yapılan fiilleri de çatı türleri olarak kabul etme yanlışına düşürdüğünü (1959: 172) dile getirir.

L. Celey, "Sovyet Mektebé" (1938) dergisinde yayımladığı makalesinde çatı kategorisinin "iş-hareketin nesneyle ilişkisi" esasında belirlendiğini anlatır. Öncelikle fiilleri kendi içinde nesnenin belirtme durumunu yönetme kabiliyeti bakımından geçişli ve geçişsiz fiiller olarak sınıflandırıp bu kategoriyi çatıdan tamamen ayrı ele alır (Hangildin, 1959: 171; Veliullina, 1972: 96); dolayısıyla etken çatıyı da çatı türü olarak kabul etmez. Çatı kategosini ise kendi içinde, eylemin özneyle ilişkisi esasında sınıflandırır. Bu çalışma, sadece etken çatılı fiillerin geçişlilik ve geçişsizlik özelliği üstünde durulması, fiilin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinin çatı türleri ile ilişkisini ve çatı eklerinin fiillerin geçişlilik ve geçişsizliğini değiştireceğini göz ardı etmesi bakımından (Zinnatullina, 1969: 37) eleştirilir.

Ş. Ramazanov ve H. Hismetullin'in "Fonetika hem morfologiya" (1951) adlı çalışmasında etken çatı, fiil çatısı dâhilinde ele alınmaz ve Tatar Türkçesinde dönüşlü, edilgen, işteş ve ettirgen olmak üzere dört çatı türü (Hangildin, 1959: 171) gösterilir.

M. Z. Zekiyev, "Hezérgé tatar edebiy tele" adlı çalışmasında etken, edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen olmak üzere beş fiil çatısı bildirir. Çatı türlerini açıklarken özne ve nesnesin rollerini ortaya koyması bakımdan önem taşıyan bu çalışmasında Zekiyev, cümlenin öznesi ve nesnesi olan varlıkların cümlenin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketle ilişkilerini göz önünde bulundurarak çatı türlerin her birinin kendi içindeki işlevleriyle ilgili bilgiler (1958: 98-101) de verir.

R. S. Gazizov, çalışmalarında (1959, 1960) çatı olarak sadece geçişli fiillerden kurulan oluşumları (Zinnatullina, 1969: 39-40) kabul eder.

V. N. Hangildin fiil çatısını fiilin hem özne hem de nesne ile ilişkisini bildiren dilbilgisi kategorisi olarak açıklar, fiilin yalnızca özneyle ya da yalnızca nesneyle ilişkilerine göre ele alınmasının çatının tam olarak anlaşılıp açıklanmasında yeterli olmadığını savunur. O, çatı kategorisi ile arasında sıkı bir ilişki olduğunu bildirdiği fiilin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğini çatı kategorisinden ayrı tutar. Diğer araştırmacıların görüşlerini de değerlendirdikten sonra Tatar Türkçesinde geleneksel olarak etken, edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen olmak üzere beş türü olduğunu söyler ve bu çatıları detaylı olarak açıklar; edilgen ve dönüşlü çatılar arasındaki ortaklıkları (1959: 170-184) değerlendirir.

Tumaşeva, bazı dilcilerin çatıyı "eylemin hem nesneyle hem de özneyle ilişkisini bildiren kategori" olarak tanımlandığını fakat herhangi bir çatıyı kullanmada eylemin nesne ile ilişkisinin çok önemli rol oynamadığını ifade eder ve çatı kategorisinin "eylemin özneyle ilişkisini bildiren ve kendine has ekler ile ifade edilen" bir kategori olduğu görüşünü savunur. Çatının bütün fiil biçimlerine has bir kategori olduğunu da vurgulayan Tumaşeva, Hangildin gibi Tatar Türkçesinde etken, ettirgen, işteş, edilgen ve dönüşlü olmak üzere beş çatı türü olduğunu (1964: 157-169) bildirir. Söz konusu çatı türlerini yüklemin özne ile münasebeti bağlamında: "öznenin eylemi kendisinin gerçekleştirmesi, başka birine yaptırması, herhangi biri ile beraber yapması, ya da öznenin başka bir

öznenin veya kendisinin yaptığı işin nesnesine dönüşmesi" (Tumaşeva, 1978: 161-162) şeklinde açıklar. Tumaşeva'nın çalışmaları çatı eklerinin fiile kattıkları anlam incelikleri ile söz türetme kabiliyetleri gibi hususları içermesi bakımından oldukça önemlidir.

K. Z. Zinnatullina'nın "Zalogi glagola v sovremennom tatarskom literaturnom yazıke" (1969) adlı çalışmasında Tatar Türkçesinde edilgen, dönüşlü, işteş (karşılıklı) ve ettirgen olmak üzere dört temel çatı kategorisi bulunduğu bildirilmiştir. Bu eser hem Tatar Türkçesinde çatı kategorisini detaylıca ele alması hem de Tatar Türkçesindeki çatı eklerinin kullanılma koşullarının belirlenip sistematikleştirmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu çalışmada 1991 fiilin yalnızca 346'sının (%17.4) -(I)l- eki, 670'inin (%33.6) *-(I)n-* biçimbirimi, 658'inin (yaklaşık 1/3) -(I)ş- biçimbirimi ve 1738'inin (%88.6) ettirgen çatı biçimbirimleriyle kullanılabileceğini belirtir. Yalnızca 72 fiil (yani %4'ten daha azı) tüm bu biçimler ile kullanılabilir (Ganiyev, 1970: 125).

Veliullina, Tatar Türkçesindeki söz konusu beş çatı türünün tek bir kategoriyi oluşturamayacağı görüşündedir. Buna gerekçe olarak öncelikle bütün çatı türlerinin bütün fiillerle kullanılmayışını ve diğer yandan çatı türlerinin çok işlevli olmalarını gösterir. Çok işlevlilikten dolayı bütün çatı türleri için ortak bir işlev belirlemenin mümkün olmadığı gibi herbir çatı türünün kendi içinde işlev ortaklığı bulmanın dahi oldukça güç olduğunu ifade eder. O, çatı türleri arasında dilbilgisel işlev bildirenlerin, sözlüksel-dilbilgisel kategorinin özelliklerini taşıyanların ve yeni sözlüksel anlam kazananların da (1972: 98) mevcut olduğunu bildirir.

Hisamova, kendi görüşünün Tumaşeva gibi çatı kategorisinin *iş-hareketin özne ile olan münasebetini bildirdiği* yönünde olduğunu ve diğer görüşlerin de kendi görüşüne karşı değil aksine onu destekler nitelikte olduğunu (2015: 209-210) ifade eder.

"Russko-tatarskiy tolkovıy slovar' lingvistiçeskih terminov" adlı sözlükte *zalog* terimi, "iş-hareketin öznesi ile nesnesi arasındaki ilişkileri bildiren fiillere has gramer

kategorisi" (Tagirova ve Gaffarova (red.), 2016: 50) şeklinde açıklanmıştır. Bu çalışmada da Tatar Türkçesinde etken, edilgen, ettirgen, işteş ve dönüşlü olmak üzere beş çatı türü olduğu bildirilmiştir.

Çatı kategorisi, anlam bakımından öznenin, nesnenin veya aynı anda ikisinin birden görevlerinin belirlenmesini mümkün kılar. Genel dilbilimin bu kurallarının Tatar Türkçesinde de çatı kategorisiyle örtüştüğünü söyleyen Hangildin, yüklemin başlıca özne ve nesneyle ilişkisi bağlamında (1959: 173-174) belirlendiğini, bu ilişkileri açıklama görevini üstlendiğini ifade eder. Bu ilişkileri esasında cümlenin yüklemi olan çatı biçimbirimi almış fiiller, özneye çeşitli şekillerde etki ederler. Böyle fiiller, yönetimindeki öznenin rolünün açıklanmasını talep ederler ve özneyi aktiflik, pasiflik, belirlilik, belirsizlik, dönüşlük, işteşlik vb. yönlerden çeşitli şekillerde açıklarlar. Örneğin, *Şakir gazetaga mekale yazdı*. cümlesinde özne, aktif ve hareketin kılıcısıyken *Mekale yazıldı*. cümlesinde özne, pasif ve hareketin kılıcısı değildir, özne olan varlığın farklı rollerde olması yüklem olan fiilin söz konusu cümlelerde farklı çatıda kullanılmasıyla ilgilidir:

I. *İldar utın yara.*

'İldar odun kesiyor.'

II. *İldar utın yarışa.*

'İldar odun kesmeye yardım ediyor.'

III. *İldar utın yardıra.*

'İldar odun kestiriyor.'

Bu cümlelerin üçünde de yüklem olan fiilin bildirdiği hareketi gerçekleştiren varlığın cümlenin öznesi olmasına rağmen öznenin aktifliği cümlelerin her birinde farklıdır: I. cümlede özne olan varlık hareketi doğrudan kendisi yapar; II. cümlede özne olan valık harekette başka birine sadece yardım eder; III. cümlede ise özne olan varlık

hareketi başka birine yaptırır. Bu cümlelerde öznelerin birbirinden farklı ilişkileri bildirmesi, fiillerin farklı çatılarda olmaları ile açıklanır.

20. yüzyıla kadar Tatar Türkçesiyle yapılan çalışmalarda çatı kategorisi, başlı başına bir kategori olarak değil söz yapımıyla ilişkilendirilip fiil türü (Giganov, 1801; Halfin, 1809; Troyanskiy, 1814; İvanov, 1842; Mahmudov, 1857; Kazembek, 1846; Nasırî, 1860; Ostraumov, 1876; Fayezhanov, 1887) olarak kabul edilmiştir. 20. yüzyıldan sonra çatının dilbilgisel-sözdizimsel işlevinin belirlenmesinden sonra da söz yapımıyla ilişkilendirilerek anlatıldığı çalışmalar (Çıgtay, 1918; Velidî, 1919; Alparov, 1927) bulunmaktadır.

20. yüzyılın başlarında çatı ilk defa, fiilin hareketi yapan kişiyle olan ilişkisine göre Nugaybek (1911) tarafından ayrı bir kategori olarak ele alınır. Nugaybek kendisinden önce yapılan ve çatıyı fiil türüyle ilişkilendiren çalışmalarda (Giganov, 1801; Halfin, 1809; Troyanskiy, 1814;) olduğu gibi fiilin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğini de ayrı birer çatı türü olarak ele almıştır, oysa fiilin geçişlilik geçişsizlik özelliği fiilin özneyle ilişkisine dayalı bir özellik değildir. Fiillerin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinin iki ayrı çatı türü olarak değerlendirilmesi geleneği sonraki çalışmalarda da (Segdi, 1915; Seyfi, 1916; İbrahimov, 1917; Korbangaliyev, 1918; Gameliy tél sabakları, 1925) sürdürülmüştür. Celey (1938) fiilin nesnesiyle ilişkisine göre belirlediği geçişli ve geçişsiz fiilleri, çatı kategorisinden tamamen ayrı değerlendirmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artık geçişlilik geçişsizliğin çatı kategorisi ile sıkı ilişki içinde olduğuna dikkat çekildiği ancak ayrı bir çatı türü olarak değerlendirilmediği (Zekiyev, 1958; Hangildin, 1959; Tumaşeva, 1978; Zinnatullina, 1969; Veliullina, 1972; Hisamova, 2015 vb.) görülmektedir.

Çatı kategorisinin 20. yüzyılda ayrı bir fiil kategorisi olarak ele alınmasından sonra çatının araştırmacıların bazıları tarafından cümlenin öznesi ile yüklemi, bazıları tarafından ise öznesi ve nesnesi ile yüklemi arasındaki ilişkilere göre belirlenmesi

hususunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında, dilbilgisel işlevinin yanı sıra çatı biçimbirimli fiillerin çeşitli sözlüksel işlevleri açıklanmış, bunların anlam bakımından düz fiiller arasındaki anlam değişmeleri dile getirilmiştir. Başka bir ifadeyle çatı yalnızca dilbilgisel bir kategori olarak değil aynı zamanda sözlüksel bir kategori olarak da değerlendirildiğinden Tatar Türkçesinde sözlüksel-dilbilgisel (Hangildin, 1959; Tumaşeva, 1964; Zinnatullina, 1969; Veliullina, 1972; Gilmulloviç, 2003:) bir kategori olarak kabul görmüştür. Bu çatı kategorisinin hem fiil söz yapımı hem de fiil çekim sistemi içinde değerlendirilmesiyle ilgilidir ve gerçekten de fiil çatısının yalnızca söz yapımı ya da söz çekimi ile sınırlandırılması güçtür. Çatı biçimbirimleri ile bildirilen fiil çatısının sözlükselleşmeye oldukça meyilli olması ve/veya kolaylıkla sözlükselleşmesi ise bu sınıflandırmayı daha da zorlaştırmaktadır.

Tatar Türkçesinde çatı kategorisinin fiile çatı biçimbirimi ulanmasıyla oluşturulduğu bütün araştırmacılar tarafından kabul edilir. Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında çatı kategorisi esas olarak çatı biçimbirimlerinin yer aldığı fiillerle sınırlı tutulmuş ve çatı kategorisinin çözümlemeli yöntem ve sözlüksel yöntemle oluşturulabildiği üstünde durulmamıştır.

Tatar Türkçesinde çatı türlerinin neye göre sınırlandırılacağı ve sayısı konusunda da ortak bir görüş bulunmamaktadır. Tatar Türkçesinde çatıyla ilgili ilk çalışmalardan itibaren çatı türlerini sınıflandırma ölçütlerinde birlik olmamasıyla da bağlantılı olarak çatı türlerinin sayısında da birlik olmadığı görülür. Bazı araştırmacılar Tatar Türkçesinde on (Giganov, 1801); bazıları altı (Halfin, 1809; Nasırî, 1860; İbrahimov, 1917; Korbangaliyev ve Gabdelbadigov, 1918); bazıları beş (Ostroumov, 1876; Nugaybek, 1911; Seyfi, 1916; Zekiyev, 1958; Hangildin, 1959; Tumaşeva, 1964); bazıları dört (Segdi, 1915; Zinnatullina, 1969; Veliullina, 1972) çatı türü olduğu görüşündedir.

Tatar Türkçesinde de çatı kategorisinin kapsamı, sınırları ve sınıflandırılmasıyla ilgili hem tarihsel hem de modern dönemde uzlaşma olmadığı açıktır. Çatının ne

olduğunun belirlenmesi, sözcüklerin sadece biçimsel değil aynı zamanda anlam boyutunun ve sözdizimsel kullanım sınırlılıklarının da değerlendirilmesiyle mümkündür. Çatı kategorisinin tanımları geçmişten itibaren değerlendirildiğinde, gerçeklikteki varlık adının cümledeki konumu ve rolüne bağlı olarak cümlenin öznesi veya nesnesinin gerçeklikteki hareketin adı olan fiil ile ilişkisini bildirmeye yönelik kullanılan dilbilgisel bir kategori olduğu anlaşılmaktadır. Bu kategorinin sözlükselleşmeye çok yatkın olması ve kolaylıkla sözlüksel değer kazanması, diğer yandan onu oluşturan biçimbirimlerin söz yapımını da kapsayan çok işlevliliği çatının sözdizimsel ve sözlüksel kurulumları bir kenara bırakılarak yalnızca dilbilgisel bir kategori olarak kabul edilmesini güçleştirmektedir.

Dile getirilen bilgilerin ışığında çatı kategorisi şöyle tanımlanabilir: Anlatıcının gerçeklikteki olay ya da durumla ilgili bilgisini dil aracılığıyla başkasına bildirme tercihine bağlı olarak cümlede yüklem olan fiilin bildirdiği hareket ile cümlenin öznesi ve nesnesi konumundaki varlık adlandırmaları arasındaki ilişkileri bildiren dilbilgisel kategoriye *çatı* denir. Bu ilişkiler esasında çatı kategorisi dönüşlü, işteş, edilgen, meçhul ve ettirgen çatılardan oluşmaktadır.

2. Dönüşlü Çatı

2.1. Genel ve Özel Dilbilimi Çalışmalarında Dönüşlü Çatı

Geleneksel dilbilgisinde birçok dilde dönüşlü fiiller sıklıkla "orta", "orta-edilgen" veya "dönüşlü" başlıklarıyla çatı kategorisi içinde ele alınır. Bu bakış açısı büyük ölçüde Antik Yunancada modern Hint-Avrupa dillerinde genellikle dönüşlü fiiller aracılığıyla verilen anlam dizisinin orta çatıyla ifade edilmesiyle belirlenen Greko-Latin dilbilgisi geleneğinin etkisinden kaynaklanmaktadır. Yunancadaki orta çatıya benzetilerek Rusçada ve bazı diğer dillerde dönüşlülük, çatı olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Dönüşlülüğü çatı olarak değerlendirmenin bir diğer önemli nedeni de Slav ve Romen

dillerinin çoğunda ve bazı diğer dillerdeki dönüşlü çatı işaretleyicilerinin edilgen çatıyı işaretlemeye hizmet etmesidir (Geniušiene, 1987: 8).

Geniušiene, çatı kategorisinin sınıflandırmasına dair üç temel görüş ile dönüşlü fiillerin ilişkisini (1987: 8) şöyle ifade eder:

1. Çatı kategorisi aktif, pasif ve dönüşlü (orta) olmak üzere üç çatıdan oluşur: Dönüşlü (orta) çatı dönüşlü eylemlerin çoğunu veya tümünü kapsar, dönüşlü eylemlerin pasif anlam ifade etmeleri durumunda ise onlar genellikle edilgen çatıya dâhil edilir ve dönüşlü fiil biçimleri olarak kabul edilir (Rusça, Fransızca, İspanyolca vb.).
2. Çatı kategorisi iki çatılı bir sistemdir: aktif ve dönüşlü çatıdan oluşur.
3. Aktif ve pasif çatılarla sınırlandırılmıştır: dönüşlü fiiller çatı sisteminin dışında bırakılmıştır (Havránek 1928; Kopečný 1954: 224-247; Rode 1941; Jablonskaja 1953: 11-23; Znamenskaja 1954: 3, 1957: 115-117; Isačenko 1960: 356; Korolev 1969a, 1969b).

Crystal, dönüşlülüğü "öznesi ve nesnesi aynı varlık olan yapılar ya da fiiller" (2008: 408) olarak tanımlar. Başka dillerde, örneğin Yunancada dönüşlü anlamlı fiilleri de içine alan orta çatı gibi farklı çatılarla karşılaşmak mümkünken (ya da çatıyla ilgili dönüşlü, nedensel, kişisiz gibi başka yapılar mevcutken) İngilizce de aktif ve pasif olmak üzere iki çatının bulunduğunu (2008: 515) ifade eder.

Cruse, dönüşlülüğü çatı sisteminden ayrı olarak "bir varlığın kendisiyle arasında olan dönüşlü bir ilişki" (2006: 151) olarak tanımlar. Ona göre, etkilenen veya konu olan bir olayın kılıcıyı yok sayacak şekilde ifade edilmesi olarak açıklanan çatı olan **orta çatı** (*middle voice*) ise çatı sistemine dâhildir (2006: 190).

Bussman, dönüşlülüğü "tek bir yüklem tarafından bildirilen bir eylem ya da ilişkinin iki katılanının eş göndergesel/özdeş olduğu sözdizimsel yapıların özelliği"

(2006: 993) olarak tanımlar. Bussman da temelde özneden kaynaklanan yahut özneyi etkileyen bir süreci ifade eden ve kılıcı öznesi bulunmayan yapıları da orta çatıya dâhil eder. Sanskritçe ve Klasik Yunan dillerinde fiil çekimi, modern Hint-Avrupa dillerinde ise dönüşlü yapılar olarak ifade edilen orta çatının çeşitli dillerde değişik şekillerde ele alındığını (2006: 1270) ifade eder.

Moğolcada dönüşlülük, Avrupa dillerinde olduğu gibi ancak sözcüksel dönüşlülük işaretleyicisi *ööriygöö* 'kendini' (Kononov, 1956: 195) ile sağlanır. Terbish, "fiil tabanının karşıladığı eylemin faile/özneye dönmesi" olarak tanımladığı dönüşlü çatının modern dönem Moğol gramerciliğinde, Moğolcanın diğer çatıları gibi ekle ifade edilmediği için çatı sisteminin dışında tutulduğunu (Terbish, 2019: 191, 193) bildirir.

Japoncada çatı kategorisi yalnızca aktif ve pasif olarak sınıflandırılır, pasif çatı biçim ve işlev bakımından kendi içinde çeşitlenir. Özne ve nesnenin aynı varlık olduğu cümleler dönüşlüleştirilmiş yapılar olarak pasif çatı içinde değerlendirilir ve dönüşlülük öncülü isim olan *zibun* zamiri aracılığıyla ifade edilen pasif çatının bir çeşidi (Toyota, 2011: 6) olarak değerlendirilir.

Rus dilbilimindeki dönüşlü çatı, ekleme yöntemiyle *-sya* biçimbirimi ile kurulan dönüşlü çatılı fiiller ile aynı (*-sya)* biçimbirime sahip oldukları hâlde dönüşlü çatıyla ilgisi olmayan çok sayıda bağımsız fiili de kapsar. Rusçada dönüşlü çatı işlev bakımından dönüşlü, işteş ve edilgen ilişkileri yansıtır. Rus dilbilgisi çalışmalarında **işlevsel dönüşlülük** (Rus. *sredniy*), "eylemin özne ve nesnesinin aynı varlık olduğu ilişkileri yansıtan bir biçim" (Durnuva, 1924: 44; Matveyeva; 2010: 56) şeklinde tanımlanır ve diğer dillerdeki orta çatıyla ilişkilendirilir. Dönüşlülük, işlevsel yönden kendi içinde doğrudan (hareketi kendi üzerinde gerçekleştirmek) ya da dolaylı (hareketi kendisi için gerçekleştirmek) olmak üzere ikiye (Durnuva, 1924: 44) ayrılır.

Rus dilbiliminde dönüşlü çatı içinde ele alınan varlığın iç veya dış durumunun değiştiğini bildiren **orta** *(medial)* fiiller ile kişinin iç durumunu ya da onun öznelik eylemini ileten **ortak** *(müşterek)* fiiller, birer kelime oluşumu (Guzev, Özlem Deniz, 2018: 97-99) olarak kabul edilir. Rus dilinde **dönüşlü-orta** (*vozvratno-sredniy*) çatının Tatar Türkçesindeki dönüşlü çatının yanı sıra işteş çatıyı da kapsadığı için, Türk dilindeki dönüşlü çatının tam karşılığının Rusçada bulunmadığını (Camaletdinov, 2004: 71) söylemek mümkündür.

Türkiye Türkçesi temel dilbilgisi çalışmalarında yer alan dönüşlü çatı tanımlarından bazıları şunlardır:

Gencan, "dönüşlü eylemlerin öznenin eylemi kendi üzerinde veya kendisi için yaptığını" anlatmaya yaradığını ve yalnızca geçişli eylemlerden yapılabildiğini, geçişsiz eylemlerin dönüşlülerinin olmadığını ifade eder. Ona göre, eylem özneden başkası tarafından yapıldığında ve/veya özne cansız bir varlık olduğunda işi kendi üzerlerinde yapmaları mümkün olmadığı için dönüşlülük söz konusu değildir (1979: 338).

Ediskun, "öznelerinin yaptıkları işten yine özneleri etkilenen fiilleri" dönüşlü çatılı fiiller olarak tanımlamış ve böyle fiillerin öznelerinin her zaman yalın durumda bulunduğunu (1999: 221) ifade eder.

Vardar, eylemin içerdiği kavramın özneye dönük olduğunu belirten fiilleri *dönüşlü çatı* olarak; "işi yapanın da yapılan işten etkilenenin de aynı özne olduğunu göstermek için dönüşlü çatı ekleriyle kurulan fiilleri de *dönüşlü eylem* (2002: 82) olarak açıklar ve bu kavramları birbirinden ayırır.

Demircan, dönüşlü çatıyı *biril-dönüşlü gizil* terimiyle adlandırır ve *dönüşlü* kavramını "yapılan eylemde öznenin nesne olarak kendisini seçmesi" (2003: 14) olarak tanımlar.

Banguoğlu, *dönüşlü görünüş* başlığı altında dönüşlü çatıyı "söz içinde kimsenin kendisi üzerinde kılıcı olması" biçiminde tanımlar. Böylece fiilin etkisinin kimse üzerine döndüğünü ve bu dönüşün doğrudan doğruya ya da dolayısıyla olduğunu (2007: 414-415) ifade eder.

Korkmaz, dönüşlü çatıyı "yapılan işin yapana döndüğünü veya bir işin kendi kendine yapıldığını ya da olduğunu gösteren çatı türü" olarak açıklar. Dönüşlü çatıda yapılan iş yapana yani özneye döndüğü için, cümlenin öznesi hem işi yapan hem de yapılan işten etkilenen yani nesne durumundadır (2009: 550).

İmer, "cümle esasında öğeleri arasında anlam ve gönderme özdeşliği olan yapılar ile fiil esasında işi yapanın ile işten etkilenenin aynı olduğunu gösteren eylemleri" *dönüşlü* (2011: 102) kavramıyla tanımlamıştır.

Ergin, "failin kendi kendisine yaptığı hareketi ve kendisine tesir eden, kendisi için yaptığı hareketi ifade eden" fiilleri karşıladıkları hareketin o hareketi yapan veya olan nesnenin üzerine dönmesinden dolayı *dönüşlü fiiller* (2012: 202) kavramıyla tanımlar.

Deny, dönüşlü fiilin "hareketi öznenin kendi üzerinde veya kendisi için yaptığını ve hareketin (eylemin) tesirlerine bizzat kendisinin doğrudan veya dolayısıyla uğradığını" (2012: 331) bildirdiğini ifade eder.

Hacıeminoğlu, "hareket veya işin doğrudan faile yönelik olduğu, failin hareketi kendine karşı ve kendisi için yaptığı" fiilleri *dönüşlü fiil* olarak açıklar ve dönüşlü fiillerde hem geçişli hem geçişsiz taban kullanılabileceğini (2016: 138-139) belirtir.

Karaağaç, dönüşlü eylemi "eylemin bildirdiği yapma ve olmanın doğrudan doğruya özne ile çevrildiğini gösteren, yani öznenin bir işi kendi kendine yaptığını belirten eylem çatısı" olarak tanımlar ve bunun öznenin varlıklaştığı veya bilinmezleştiği bir yapı (2012: 631) olduğunu ifade eder.

Delice, dönüşlü çatının genellikle *-n-* bazen de *-l-* biçimbiriminin kılış fiiline ulanmasıyla cümlede zorunlu olarak bulunması gereken yapan özneyi ve aynı zamanda cümlede zorunlu olarak bulunması gereken "iyelik ekli isim veya dönüşlülük zamirinden oluşan nesneyi" de bünyesine aldığını; kendi içinde erittiğini ifade eder. İyelik ekli isim yahut dönüşlülük zamirinden oluşan nesneyi mevcut olan özne içinde gizleme işlevini *dönüşlülük* (2012: 87) olarak tanımlar.

Serebrennikov ve Gadjieva tarafından hazırlanan çalışmada, Çağdaş Türk yazı dillerinin hepsinde var olan ve Proto Türkçede bulunduğunu düşünmek için de bütün esasların mevcut olduğu savunulan dönüşlülüğün "hareketin aslen çok kez yapıldığını yeniden anlamlandırmanın bir sonucu" olarak ortaya çıktığı kabul edilir. Hareketin çok kerelik anlamı esasında öznenin faydasına, onun çıkarları doğrultusunda gerçekleştiğini bildiren "orta anlamı" gelişebilir (Rus. *On rabotal kajdıy den* 'O her gün çalışırdı'). Bu işleviyle Türk yazı dillerinde hareketin çok kez yapıldığını bildiren dönüşlülük biçimbiriminin *(-(X)n-)* anlam gelişmesine en açık örnekler Saha Türkçesinden (Haritanov'dan, 1963: 79) gösterilir. Öznenin faydasına uygun olarak hayata geçirilecek hareketin doğrudan özneye yönelen hareket (Tat. *yuwınam* 'yıkanırım, kendi kendimi yıkarım') olması durumunda ise *orta anlam* Türk yazı dillerinde dönüşlülük türüne karşılık gelir (2011: 177-178).

Tenişev, Eski Türkçede dönüşlü çatılı fiillerin bir iç nesneye sahip geçişsiz aktif hareket fiillerine benzediklerini ve özel bir sözlüksel-anlamsal kategori oluşturduklarını ifade eder. Söz içi kelime oluşumuna olan eğilimlerinden dolayı Türk dillerinde *diyatez* olarak değerlendirilen dönüşlülüğün Hint-Avrupa dillerine oranla daha fazla geliştiğini ve bu bakımdan Türk dilinin tarihsel dönemlerinde modern dönemdekilerden daha fazla fiilin bu kapsamda değerlendirildiğini (1988: 298) bildirir.

Dönüşlü çatı Eski Türkçe döneminden itibaren Türk dilinin bütün dönemlerinde ve sonrasında da bütün Çağdaş Türk yazı dillerinde var olan bir çatı türüdür. Dönüşlü fiil

için Azb. T. *gayıdış fe'l*; Trkm. *iişlik dereceleri, gaydım derece*; Gag. *çekimnik işlii, dönüşlü işlik*; Özb. *özlik nisbatidagi fe'l*; Uyg. *özlük däricä*; Tat. *kaytım yüneléşé*; Başk. *töşöm kılım*; Kum. *kalım işlik*; KBalk. *kaytıwçu etim*; Nog. *kaytuw glagol*; Kaz. *özdik etis*; Krg. *özdük etiş / mamile*; Alt. *t'andırar glagol*; Hak. *aylanıstıg glagol*; Tuv. *egidiişkin hevirinde kılıg sözü*; Şor. *karcı glagol* terimleri (Gürsoy-Naskali, 1997: 34-35) kullanılır.

Azerbaycan Türkçesinde dönüşlü çatının "öznenin kendi üzerinde gerçekleştirdiği eylemi" ifade ettiği ve esas olarak geçişli fiillerden oluşturulduğu (Sevortyan, 1971: 107) bildirilir.

Türkmen Türkçesinde dönüşlü çatılı fiiller, temelde "iş-hareketi öznenin kendi üstünde gerçekleştirdiğini" bildiren nesnesiz fiiller olarak kabul görür. Eklemeli, çözümlemeli ya da sözlüksel yöntemlerle oluşturulan hareketi kendi üstünde gerçekleştirme; hareketi kendisi, kendi faydası için yapma anlamını bildiren fiiller (Esenmedowa, 2010: 223-228) olarak açıklanır.

Kırgız Türkçesinde dönüşlü çatı, temelde "iş-hareketin gerçek özneye yönelmesi ve öznenin etrafında yoğunlaşmasını" bildirdiği dile getirilir. Temel işlevinin yanı sıra dönüşlü çatının söz yapım kategorisiyle ilgisi ve özne konumundaki varlığın gerçeklikte canlı bir varlık olması vb. özellikleri (Toktonaliyev, 2015: 326-328; Abduvaliyev, 2008: 167-170) açıklanır.

Kazak Türkçesi dilbilgisi çalışmalarında da dönüşlü çatının "eylemin iş-hareketi gerçekleştirene, yapanına, öznesine yönelmesini bildirdiği" ve genellikle geçişli fiillerden yapıldığı (Janpeyisov, 2002: 509; Arın, 1998: 121) ifade edilir.

Özbek Türkçesinde dönüşlü çatı, "öznenin kendi üzerinde bir eylem gerçekleştirdiğini yani öznenin kendisini kendi eyleminin nesnesi haline getirdiğini gösteren yapı" (Bodrogligeti, 2003: 548-549) olarak tanımlanır. Özbek Türkçesi dilbilgisi çalışmalarında da bu tanımı destekleyen birbirine yakın, hatta neredeyse birbiri ile aynı

olan “dönüşlü çatıda hareketin yapanı aynı zamanda hareketin nesnesidir; hareketin yapanı ve nesnesi aynı, şahsın kendisidir; özne tarafından yapılıp öznenin kendisine dönen iş bildirilir; geçişli fiiller ile ifade edilen fiillerin nesneye dönmesi, yönelmesi gösterilir” (Hacıyev, 1973: 92) vb. çeşitli açıklamalar mevcuttur.

Başkurt Türkçesinde dönüşlü çatı, “öznenin kendisine yönelen ya da öznenin kendisiyle sınırlandırılmış eylemleri ifade eden” fiillerden oluştuğu ve “eylemin öznenin kendisine yönelmesini, dönmesini” belirttiği ifade edilir. Dönüşlü çatılı fiil ile kurulan cümlelerde özne ile nesne özdeştir, ikisi birlikte cümlenin öznesi aracılığıyla (Abdullina, 2008: 8; Uraksin, İşbayev, 1986: 210) bildirilir. Dmitriyev, Yunanca gibi bazı dillerde bulunan *orta çatı* anlamının da dönüşlülükle bildirildiğini (2008: 170) ifade eder.

Genel ve özel dilbilim çalışmalarında, dönüşlü çatının cümlenin öznesi görevindeki adlandırmanın işaret ettiği varlığın cümlenin yüklemi olan fiilin bildirdiği hareketi gerçekleştirdiği ve gerçekleştirdiği bu hareketten etkilendiğini bildirdiği hususunda araştırmacılar arasında uzlaşma olduğu görülmektedir. Bununla beraber bütün dönüşlü çatı tanımları yüklemin öznesinin aynı zamanda onun nesnesi olduğu bir fiil kategorisi esasında tanımlanır.

Türkçe dilbilgisi kaynaklarında araştırmacılar dönüşlülük tanımlarında, “öznenin işi yapan olması” ((Zülfikar, 1969: 94; Banguoğlu, 1974: 414; Gencan, 1979: 338; Topaloğlu, 1989: 60; Aksan, 1983: 89; Koç, 1992: 92; Emre, 1945: 220) ve “eylemin özneye etkisinin doğrudan ya da dolaylı olması” (Deny, 1941: 344; Bilgegil, 1982: 244; Ediskun, 1992: 221) üzerinde durmuşlardır. Bazı araştırmacıların tanımlarında ise fiilin bildirdiği hareketin yanı sıra *oluş* (Ergin, 1972: 202; Hatiboğlu, 1978: 42; Vardar, 1980: 66; Korkmaz, 2007: 47) da göz önünde (Yücel, 2011: 283-284) bulundurulmuştur.

Antik Yunan dilindeki gibi Hint Avrupa dillerinde dönüşlülük işlevindeki fiiller *orta çatı* dâhilinde incelendiği bildirilmişti. Türk dilindeki dönüşlü çatının yanı sıra işteş

ve meçhul çatı türlerini içine alan, ayrıca kendi kendine olma bildiren fiilleri de kapsayan çatı türü *orta çatı, orta anlam, orta fiiller* gibi terimlerle adlandırılır. Türk dilinde başlı başına bir çatı türü olarak kabul gören dönüşlü çatıyı *fiil türü* (Serebrennikov-Gadjieva, 2011) olarak kabul eden araştırmacılar da vardır. Dönüşlü çatının dilbilgisel bir kategori olmasının yanı sıra biçimbilgisel dönüşlü çatılı fiillerin birer sözlükbirim olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği konusundaki sınırlar belirlenmemiş, böyle fiillerin bütün işlevleri üzerinde de ortak bir görüş etrafında toplanılmamıştır. Bunda dönüşlülük biçimbirimlerinin işlevlerinin tespit ve tasnif edilmesiyle ilgili çalışmalar arasında birlik olmayışı da etkilidir.

Türk dilinde biçimbilgisel düzlemde daha çok ekleme yöntemiyle oluşturulan dönüşlü çatı incelenmiş, çözümlemeli yöntem ve/veya sözlüksel yöntemle oluşturulan dönüşlü çatıya sınırlı sayıda çalışmada değinilmiştir. İşlevsel düzlemde ise dönüşlü çatı görünümündeki fiiller arasındaki anlam farklarına zaman zaman değinilmiş olsa da detaylı ve araştırmacılar tarafından kabul gören geçerli bir değerlendirme, sınıflandırma bulunmamaktadır.

2.2. Tatar Türkçesi Üzerine Yapılan Çalışmalarda Dönüşlü Çatı

Tatar dilbilminde geleneksel olarak dönüşlü çatı türü sözlüksel-dilbilgisel bir kategori olarak kabul edilir. Araştırmacıların bazılarının geçişsiz fiillerin bir türü (İmanayev, 1910; Maruzo, 1960: 56-57) olarak kabul ettiği (Zinnatullina, 1969: 167) dönüşlü çatılı fiiller, Tatar Türkçesi üzerine yapılan çatı ile ilgili ilk çalışmalardan itibaren "hareketi kişinin kendi üstünde gerçekleştirmesini bildiren fiil türü" (Giganov, 1801: 64) olarak değerlendirilir. Yani, dönüşlü çatılı fiiller çatı kategorisinin alt türlerinden biri olarak değil doğrudan bir fiil türü olarak değerlendirilmiştir ancak bu tür sözlüksel ve dilbilgisel ölçütlere göre belirlenmiştir.

İlk araştırmalardan itibaren dönüşlü çatının temelde "kişinin gerçekleştirdiği hareketin kendisine dönmesi" (İbrahimov[3]: 2003: 78; Hangildin, 1959: 179; Tumaşeva, 1964: 159; Zekiyev, 1958: 100, 1966: 71; Bogdanovskiy, 2003: 167; Harisova, 2010: 68; (Gilmulloviç, 2003: 94; Hisamova, 2017: 164-165) olduğu görüşü üzerinde uzlaşıldığı görülmektedir.

Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında dönüşlü çatılı fiiller yapıları bakımından dönüşlü çatı görünümündeki *-(I)n-* biçimbirimli fiiller ile bir arada ele alınmış, işlevsel yönden dönülü çatılı fiiller ile dönüşlü çatılı olmayan fiiller de dönüşlü çatı içinde fakat dönüşlülük işlevinden ayrı olarak açıklanmıştır. Başka bir ifadeyle yapıları bakımından dönüşlülük biçimbirimli bütün fiiller dönüşlü çatı altında toplanmış ancak işlevleri bakımından birbirinden ayrılmıştır. Asıl dönüşlü çatı (kişinin gerçekleştirdiği hareketin kendisine dönmesi) işlevindekilerin dışında kalan fiillerden hangilerinin sözlükbirim olarak kabul edileceği, hangilerinin dönüşlü çatının işlevlerinden biri olarak değerlendirileceği sorunu çözümsüz kalmıştır.

Ostromova, Tatar Türkçesinde dönüşlü çatılı fiillerin yalnızca yapanına geri dönen hareketi bildirme işlevinin değil, aynı zamanda hareketin onu gerçekleştirenle ilişkisini yansıtma işlevinin olduğunu (1896: 36) ifade eder fakat bununla neyi kastettiğini açıklamaz. Çıgtay bu anlamın kişinin kendisi için yaptığı hareketi bildirme işlevi (1918: 22) olduğundan bahseder. Nugaybek dönüşlü fiillerde *tekrarlama* (1911: 42) bildirme özelliğinin önemini vurgular (Zinnatullina, 1969: 167). Nugaybek (1911: 42) ve Velidî (1919: 73) gibi bazı araştırmacılar, işlevleri arasındaki bazı ortak noktalara dayanarak dönüşlü ve edilgen çatıları tek bir çatı altında (Zinnatullina, 1969: 168) ele alırlar.

C. Velidî, dönüşlü fiilleri "hareketin kendi kendine yapılması veya hareketin hareketi yapana dönmesini bildiren fiiller" olarak değerlendirir ve *dönüşlülük* terimine

[3] Tatar Sarfı (1918)

dönüşlü ve edilgen çatılı fiillerin dâhil olduğu notunu düşer. Çalışmasında dönüşlü çatıyı "fiillerde çeşitli değişiklikler" (2007: 80) başlığı altında ele alır.

Tumaşeva'nın çalışmalarında dönüşlü çatının işlevleri oldukça geniş bir yer tutmaktadır. O, öznenin tamamen kendi hareketinin etkisinde olduğu, "öznenin içsel durumunu adlandırdan fiiller ile öznenin bedeniyle ilgili durum değişikliklerini bildiren" fiiller ve "hareketin özne ile sınırlanmasını ve başka bir varlığa etki etmediğini ya da özne için yapıldığını bildiren" fiillerin de dönüşlü çatılı fiiller olarak değerlendirilmesinin mümkün olduğunu ifade eder. Hareketin *tekrarlama* ve *yoğunluğu* ile ilgili bilgi aktarması bakımından kök fiilden ayrılan dönüşlü çatı görünümündeki fiilleri ise dönüşlü çatılı fiiller olarak kabul etmez. Bununla birlikte, dönüşlülük biçimbiriminin sözcük türetme işlevi bulunduğunu (1978: 163-164) da bildirir.

Zinnatullina, fiil kısmını yazdığı ortak dilbilgisi çalışmasında Tatar Türkçesinde çatı kategorisini; bütün fiilleri kapsamadığı ve çok işlevli olduğu, bunun yanı sıra her bir çatı türünün kendi içinde de işlev ortaklığı bulunmadığı için beş çatı türünden oluşan ayrı bir kategori olarak görmediğini (Veliullina, 1972: 98) ifade eder. Bu çalışmada o, dönüşlü çatı için de genel bir tanım bildirmez. Dönüşlü çatıyı *-(I)n-* biçimbirimli fiillerden oluşan geçişli ve geçişsiz fiiller biçiminde gruplar ve her bir kullanımın işlevlerini (Veliullina, 1972: 103-105) ayrı ayrı açıklar.

Zinnatullina'nın "Zalogi glagola v sovremennom tatarskom literaturnom yazıke" adlı çalışmasında Tatar Türkçesinde tespit edilen 670 *-(I)n-* biçimbirimli fiilin 440'ı, yani *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin %70'i dönüşlü değil edilgen çatılı kabul edilmektedir. Edilgenlik bildiren fiillerin ise yaklaşık üçte ikisinin doğrudan edilgenlik bildirirken geriye kalanların (kalan üçte biri) bu anlamla birlikte eylemin taşıyıcısının (hareketten etkilenenin) onu yapan olduğunu bildirdiği ifade edilir: *agulan-, ülçén-*. Bu fiillerdeki *-(I)n-* biçimbiriminin başkası tarafından 'zehirlenmek ve ölçülmek' anlamında edilgenlik hem de 'kendini zehirlemek ve kendini ölçmek' anlamında dönüşlülük bildirdiğini

savunan Zinnatullina, bu fiillerin dilciler tarafından edilgen çatılı fiiller arasında değerlendirildiğini ifade eder. Ona göre *-(I)n-* ve *-(I)l-* biçimbirimli edilgen çatılı yapılar aynı gerçeklik ilişkisinin farklı dilbilgisel ifadesidir. Diğer yandan böyle fiiller diğer fiil kategorileri ile ilişkilerinde bağımsız fiillere benzedikleri için hem dilbilgisel hem de sözlüksel nitelik taşıyan bir olgu (Zinnatullina, 1969: 171-172) olarak görülür.

Zinnatullina'nın *-(I)n-* ve *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin sözlüksel nitelik taşımasıyla ilgili söylediklerinden onun bu gibi fiilleri dilbilgisel olarak bağlama göre bazen edilgen bazen dönüşlü hem de aynı zamanda birer durum/oluş fiili olarak kullanıldığını göz önünde bulundurduğu ve bu bakımdan tamamen yeni bir sözcük olarak kabul etmese de sözlüksel-dilbilgisel bir olgu olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Hisamova'ya göre dönüşlü çatı genellikle geçişli fiillerden yapılır, seyrek olarak geçişsiz fiillerden de yapılması mümkündür ancak geçişli fiillere *-(I)n-* biçimbirimi ulanmasıyla kurulan fiillerden farklı olarak, geçişsiz fiillere *-(I)n-* biçimbirimi ulanmasıyla oluşan fiiller, adlandırdıkları hareketin sözlük anlamında hareketin tekrarlanması, yoğunlaşması gibi anlam incelikleri belirmesine yol açar (2015: 213).

Tatar Türkçesi üzerine yazılmış ilk çalışmalardan itibaren, çatının bir fiil türü olarak görüldüğü dönemlerde dahi, dönüşlü çatı genellikle ayrı bir başlıkta incelenmiştir. Sayıca az da olsa dönüşlü çatıyı edilgen çatıyla bir arada değerlendiren (Nugaybek, 1911; Seyfi, 1916; İbrahimov, 2003; Velidî, 2007) yaklaşımlar da mevcuttur.

Tatar Türkçesinde dönüşlülük biçimbiriminin birçok işlevi tespit edilmiştir. Araştırmacıların hepsi dönüşlülük biçimbirimi almış fiillerin hareketin hareketi yapan üzerinde gerçekleştirildiğini bildirme işlevini dönüşlü çatının esas işlevi olarak açıklarlar. Fakat biçimsel olarak dönüşlü görünümünde olup işlevleri bakımından çeşitlenen fiillerin çatı kategorisi kapsamında ele alınıp alınmayacağı üzerinde görüş birliği

bulunmamaktadır. Dönüşlü çatının sınırları yeterince belirginleştirilmemiş ve bu kavrama dâhil edilen dilbilgisel olguların kapsamı açıklanmamıştır.

Tatar Türkçesinde de genel Türk dilinde olduğu gibi genellikle ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlü çatı incelenmiş, çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlü çatıyla ilgili araştırmalar ihmal edilmiştir.

Genel ve özel dilbilimi çalışmalarından edinilen bilgiler ışığında dönüşlü çatının tanımının yapılması; sınırlarının, dilbilgisel ve sözlüksel işlevlerinin belirlenmesi, yapıları bakımından dönüşlü çatı görünümünde olup işlevleri bakımından dönüşlü çatılı olmayan fiillerin düz biçimleriyle arasındaki anlam inceliklerinin açıklanması ile ilgili birçok görüş bulunduğu görülmektedir. Türk dilinde olduğu gibi Tatar Türkçesi özelinde de söz konusu hususlarda ortak bir görüş bulunmaz.

Dile getirilen bilgiler esasında dönüşlü çatı kategorisi şöyle tanımlanabilir: Anlatıcının gerçeklikteki varlık-hareket ilişkisini dil aracılığıyla başkasına bildirme tercihine bağlı olarak kurduğu cümlede, yüklem olan fiilin adlandırdığı ve cümlenin öznesi olan varlığın gerçekleştirdiği hareketin cümlenin öznesi ve aynı zamanda nesnesi konumundaki varlığa yönelik olduğunu yahut hareketin özne konumundaki varlık tarafından kendisi için, kendi faydasına gerçekleştirildiğini bildiren dilbilgisel kategoriye *dönüşlü çatı* denir.

2.3. Dönüşlü Çatı Kurma Yöntemleri

2.3.1. Ekleme Yöntemi

Ekler, tek başına kullanılmayan, herhangi bir anlamı olmayan ancak köklerle birleşip kökün anlamını değiştirerek yeni bir anlam ortaya çıkaran veya kökün anlamına yön ve şekil veren biçimlerdir. Köklerle birleşerek onları gövde haline genişleten ve kök/gövdelerin çeşitli durumları, hâlleri ve şekilleri ifade etmeleri için onları takviye eden dil birlikleri ek denilen “morfem”ler (Ergin, 2012: 114) olarak kabul edilir.

Varlıklar arası genel ve büyük bilgilerin adları olan bağlı biçimbirimlerin söz köklerine veya gövdelerine ekler halinde ulandığı dilbilgisel yönteme *ekleme yöntemi* denir. Genel olarak Türk dilinde en sık kullanılan yöntem olan ekleme yöntemi aracılığıyla hem *türetme* hem de *bağıntı* (Karaağaç, 2013a: 251; Ahanov, 2013: 300) gerçekleştirilir.

Bir dilin biçimbilgisel tanımlama yöntemlerini seçerken, biçimbirimlerin işlevsel ve yapısal özgünlüğü hesaba katılmalıdır. Biçimbirimler, dilin biçimbilgisel seviyesinin temel birimleri olup, esas olarak biçimbilgisel işaretleme görevine sahiptir. Dolayısıyla herhangi bir biçimbirimin belirli bir anlam bildirdiği ve içeriğin belirli bir kısmının bu anlama karşılık geldiği söylenebilir. Biçimbirimler, işlevleri bakımından farklıdırlar. İşlevsel özgünlüğü ile sentagmatik ve paradigmatik yapılarının özellikleri arasında sıkı bir ilişki olan biçimbirimler bağımlı yapılardır, bu yapılar konuşma akışında belirli bir sırayla bulunurlar ve belirli ortamların varlığıyla karakterize edilirler (Şçerbak, 1963: 32).

Dönüşlülük çatısının biçimbilgisel işaretleyicileri olarak Litvancada *-si- / -s,* Letoncada *-s,* Rusçada *-sya / -s'* biçimbirimleri kullanılır. Bu biçimbirimlerin tek işlevi dönüşlülük bildirmek değildir fakat dönüşlülüğü de işaretleyebilirler (Geniušiene, 1987: 25).

Türk dilinde Eski Türkçeden itibaren dönüşlülük çatısı *-(I)n-* biçimbirimi ile kurulur. Aynı zamanda *-(I)n-* biçimbirimi edilgen çatıyı da bildirir (Tekin, 2016: 91). Gabain, Eski Türkçede *-(I)n-*'nin ilk işlevini meçhullük (medium) biçimbirimi olarak bildirir ve ikinci işlevinin */-l/* sesiyle biten fiilleri dönüşlü yapmak olarak açıklar, bu işlevde kullanıldığında anlam bazen değişmez. O, dönüşlülük veya edilgenlik ve meçhullük için *-(I)l-* biçimbiriminin de kullanıldığını (Gabain, 2007: 59) bildirir. Geçişli fiil kök ve gövdelerinden geçişsiz dönüşlü fiiller oluşturan *-(I)n-* biçimbirimi Türk dilinin bütün devirlerinde ve şivelerinde aynı işlevde (Hacıeminoğlu, 2016: 43) kullanılmaktadır.

Türk dilinde biçimbirimlerin işlevlerinden biri çatı kategorisini işaretlemektir ancak çatıyı işaretleyen biçimbirimlerin tek işlevinin bu olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan çatı türleri dikkate alındığında, aynı biçimbirimin farklı çatı türlerini işaretlemesinin yanı sıra farklı biçimbirimlerin aynı çatı türünü işaretlemesinin de mümkün olduğu görülür. Aynı çatı türünün farklı biçimbirimlerle işaretlenmesi ile biçimbirimsel çatı işaretleyicilerinin fiil çatısını bildirmekten başka işlevlerinin olup olmadığı konusundaki fikir ayrılıkları çatı biçimbirimlerinin kökenini araştırma ihtiyacı doğurmuştur.

Ekleme yönteminin çatı kurma yöntemleri arasında Türkçe için en uygun yöntem olduğunu ifade eden Üstünova, bu yöntemde *çatı ekleri* adı verilen eylem işletme eklerinin *(-n-, -l-, -ş-, -DIr-, -t-, -Ir-, -Ar-, -r-)* çatı değiştirmek için kullanıldığını ifade eder. Bunlar aracılığıyla eylemin nitelikleri artırılır, eylemin yapan, eden, ettiren konumundaki özne(ler) üzerindeki tasarrufu biçimlendirilir. Bu yöntemle yüklem ile özne arasındaki ilişkiyi anlatacak işlev, yükleme kodlanır; yükleme bakarak öznenin konumu belirlenir (Üstünova, 2016: 685).

Uysal, Türkçede çatı oluşturan yapılar arasında değerlendirdiği biçim-sözdizimsel yapıları biçimbirimsel yapılardan ayrı olarak değerlendirir. Biçim-sözdizimsel yapılarda biçimbirimsel işaretleyiciler ile oluşturulmuş çatıların, cümlenin sözdiziminde de bir değişiklik meydana getirebildiğini, bu durumda özne ile yüklemin ilişkisinin de değiştiğini ifade eder. Yani yüklemdeki biçimbirimsel çatı işaretleyicilerinin cümlenin sözdizimini de değiştirdiği yapıları biçim-sözdizimsel yapılar olarak biçimbirimsel yapılardan ayırır: örneğin; I. *Ali elmayı kesti*. ve II. *Elma kesildi*. cümlelerinde etken çatıdaki I. cümlenin öznesi, edilgen çatılı olan II. cümlede cümle dışına itilir, nesne de özne konumuna yükseltilir. Bu durumda yükleme biçimbirimsel olarak edilgenlik ekinin getirilmesiyle yalnızca fiilde biçimsel bir değişiklik meydana gelmediğini, bu değişikliğin sözdizimini de etkilediğini ifade eder. Burada fiilin ek alması biçimsellik; I. cümledeki

öznenin II. cümlede cümle dışına itilmesi ve nesnenin özne konumuna yükseltilmesi ise sözdizimsellik olarak değerlendirilir. Uysal'a göre bu iki değişiklik birleştirilerek ifade edildiğinde, çatı değişimi ile cümlede biçim-sözdizimsel (2019: 17-18) bir değişiklik meydana gelmiştir.

Hangildin, Tatar Türkçesinde çatı biçimbirimlerinin kaynağı olan sözlerin henüz belirlenemediğini, yalnızca çağdaş Tatar Türkçesi döneminde değil oldukça eski yazılı belgelerde bile çatı eklerinin birer sözcük olarak kullanılan biçimlerine rastlanmamasının ekleme yöntemiyle oluşturulmuş fiil çatılarının tarihinin oldukça uzun olduğunu gösterdiğini savunur. Ona göre, tıpkı diğer dilbilgisi kategorileri gibi fiil çatıları da dil gelişiminin çok eski zamanlarından itibaren dilin dilbilgisel kuruluşunun gelişim sürecinde biçimbilgisel olarak şekillenmiş ve geçişli-geçişsiz fiil kök/gövdeleri esasında çeşitlenmişlerdir. Bu durumda kök/gövde durumundaki çatının yani etken çatılı fiillerin tarihî bakımdan daha eski oldukları ile ilgili şüpheye yer yoktur. Ekler yardımında kurulan çatı türleri ise söz konusu çatı türlerini bildirmek için kök veya gövde halindeki geçişli ve geçişsiz fiillere çeşitli biçimbirimlerin ulanması vasıtasıyla sonradan ortaya çıkan biçimlerdir (Hangildin, 1959: 183).

Genel ve özel dilbilim verileri ışığında Türk dilinin fiil yapımı veya çekiminde ekleme yönteminin en sık kullanılan yöntem olduğu anlaşılmaktadır. Tek başına anlamsız olan biçimbirimlerin fiil kök/gövde eklendiklerinde onlara yeni bir anlam kazandırmak ya da var olan anlamlarına çeşitli ifadeler eklemek gibi işlevleri vardır. Türk dilinde ve bunun içinde Tatar Türkçesinde de dönüşlülük biçimbirimleri çeşitli işlevlerin biçimbilgisel işaretleyicileri olarak kullanılırlar. Dönüşlü çatıyı işaretlemek, bu işlevlerinden yalnızca biridir. Çalışmada ekleme yöntemiyle oluşturulan dönüşlü çatının yanı sıra *-(X)n-* dönüşlülük biçimbiriminin diğer işlevleri de incelenmiştir.

2.3.2. Çözümlemeli Yöntem

Dil birimlerinin yapı, anlam ve işlevlerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen işleme **çözümleme** (*analysis*) denir. Bir dilbilgisel kategoriyi *sözcük-biçimler* yaratarak değil de birkaç *sözcük-biçimle* ayrı ayrı sunan kuruluşa ait niteleme ise **çözümlemeli** (*analytics*) kavramıyla (İmer, 2011: 76) adlandırılır. Bu çalışmada *çözümlemeli* kavramı *analytics* yerine kullanılmıştır.

Türk dilinde çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlü çatıda dönüşlülük zamiri fiille özne arasındaki dönüşlü bağıntıyı kurma görevini üstlenir. Dönüşlü çatı, dil sınıflandırılmasında eklemeli diller arasında olmayan İngilizce, Fransızca, Rusça gibi birçok dilde dönüşlülük zamirleri ile ifade edilir (Palmer, 1998: 142). Dönüşlülük bildiren fiiller, Fransızcada (genel olarak Romen dillerinde) *se* dönüşlülük parçacığı (*klitik*) ile birlikte kullanılırken İngilizcede geçişli alternatifleriyle biçimsel olarak aynıdır. İbranicede büyük ölçüde *hitpa'el* diye adlandırılan fiillerle, Flemenkçede ise *zich* dönüşlülük zamiri ile bildirilir (Reinhart, Siloni, 1999: 1). Litvancada *save,* Letoncada *sevi* ve Rusçada *sebya* (Geniusiené, 1987: 26), Almanca *sich,* Japoncada *zibun*, Hintçede *apna*, Tagalogca[4]da *sarili*, Magaşça[5] dilinde *tena*, Baskça[6]da *buru*, Fula[7] dilinde *hoore* gibi sözcükler kullanılır (Faltz, 1977: 1-2, 29-33).

Cümlede cümlenin öznesi ile eş göndergeli olarak kullanılan dönüşlülük zamirleri birçok dilde özellikle birinci ve ikinci şahıslarda aynı biçime sahip oldukları için genellikle kişi zamirlerinin özel hâlleri olarak ele alınır. Bussman, üretici dönüşümlü

[4] Filipinler'in resmî dili olan Filipincenin temelini oluşturan ve Tagalogların anadili olan dildir. Filipinler'de en çok konuşulan Filipin dilidir.

[5] Madagaskar adasına mahsus olup Malgaş halkının millî dilidir. Fransızca ve İngilizce ile birlikte Madagaskar Cumhuriyeti'nin resmî dillerindendir.

[6] İspanya'nın kuzeyi ve Fransa'nın güney batısındaki özerk bölgede yaşayan bir halktır. Dilleri Baskça'dır ve dilbilimcileri tarafından Hint-Avrupa dilleri Avrupa'ya yayılmadan önce Avrupa'da konuşulan dillerden arta kalan tek dil olduğu söylenmektedir.

[7] Batı ve Orta Afrika'da 20 ülkeye yayılan bir süreklilik içinde çeşitli lehçeler olarak konuşulan bir dildir.

dilbilgisinden önceki yaklaşımlarda dönüşlülük zamirlerinin bir metindeki iki öğe eşgöndergeli olduğunda tam bir isim tümcesini (tamlamayı) bir dönüşlü zamirle değiştiren zamirleşme dönüşümünden üretildiğini ifade eder. Daha sonraki dönüşümlü dilbilgisi yaklaşımlarında ise dönüşlülük zamirlerinin dönüşümlerden ziyade bağlama teorisiyle ele alındığını (2006: 992) bildirir. Son zamanlardaki dilbilgisel yaklaşımların öznesi ve nesnesi eşgöndergesel olan cümlelerdeki dönüşlülük zamirinin nesne ile özne arasındaki eşgöndergesel bağlantıyı kurması üzerinde durulduğu anlaşılır.

Dönüşlü çatı türünde özne ile bildirilen varlığın yaptığı hareketin doğrudan ya da dolaylı olarak kendine dönmesi, kendini etkilemesi Hint-Avrupa dillerinde çoğunlukla bir kişi adılıyla çekilen eylemlerle dile getirilir (adıllı eylemler). Örneğin Türkçede *yıka-* eyleminin dönüşlüsü *yıkan-* biçimindeyken Almancada 'yıkamak' *waschen*, 'yıkanmak' *sich waschen*; Fransızcada 'yıkamak' *laver*, 'yıkanmak' ise *se laver* eylemleriyle anlatılır (Aksan, 2009: 104).

İngilizceden farklı olarak Almanca, Fransızca gibi bazı dillerde *sich schämen* (Almanca) 'utanmak' gibi yalnızca dönüşlü olarak kullanılabilen bazı fiiller bulunur. Bunun yanı sıra birçok dilde karşılıklı ilişkileri ve eylemleri tanımlamak için dönüşlülük zamirlerinden faydalanılır (Bussman, 2006: 992).

Fransızca, Almanca, Yunanca ve Latince gibi dillerde dönüşlülük yalnız 3. şahıs çekimindeyken belirgindir; İngilizcede ise *myself, yourself, himself* gibi kişi ve sayıya uygun dönüşlülük adılları kullanılır. Örneğin Fransızcada *je me lave* 'yıkanıyorum' dendiği gibi *je me lave une chemise* 'gömlek yıkıyorum' da denebilir; İngilizcede ise *I am washing myself* 'yıkanıyorum' demek için kullanılır. Rusça gibi bazı dillerde ise, dönüşlü çatı oluşturulurken, bütün kişi ve sayılar için dönüşlülük adılı *sebya* kullanılır (Aksan, 2009: 104-105).

Sebzecioğlu, Almancada *ihre* (dişil), *sein* (eril) veya İngilizcede *herself* (dişil), *himself* (eril) gibi Türkçede olmayan eril-dişil ayrımına yönelik bir dönüşlülük adılı kodlamasının mevcut olduğunu aktarır. Türkçede dönüşlülük adılı *kendi*; Almanca *sich*, Rusça *sebya*, Mandarince *zìjǐ*, İngilizce *x-self* adıllarının işlevlerine benzer bir biçimde özneye eşgönderim (*co-referance*) ilişkisi ile bağlıdır (Sebzecioğlu, 2021: 314'den; Stephan Töpper ile König ve Siemund, 2013: WALS (47A) Intensifiers and Reflexive Pronouns).

König, dönüşlü çatılı *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin az sayıda olduğuna ve Türkçede dönüşlü yapıların çoğunlukla *kendi* zamiriyle (König, 1983: 117) yapıldığına işaret eder.

Türkiye Türkçesinde çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlü çatıyı bildirmek için 1) *kendi* sözü kökenli dönüşlülük zamirinin belirtme halindeki çekimi, 2) *kendi* sözü kökenli dönüşlülük zamirinin yönelme halindeki çekiminden faydalanılır. Tatar Türkçesinde çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlü çatı *üz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirleri aracılığıyla işaretlenir.

2.3.3. Sözlüksel Yöntem

Sözlüksel çatı işaretleyicilerinin olduğu yapılarda cümlede yüzey yapıda herhangi bir çatı işaretleyicisi yoktur. Sözlüksel yöntemle oluşturulmuş dönüşlü çatı ancak cümlenin anlamına bakılarak çözülebilir. Bu yöntemde diğer biçimsel işaretleyicilerinden farklı olarak anlambilimsel ölçütler ön plandadır. Türkçede ettirgenliğin sözlüksel olarak ifade edildiği bir cümlede sözlüksel işaretleyiciler özneye neden olan veya sağlayan anlamı yükler (Demircan, 2003: 18).

İngilizcede *die* 'ölmek' ve *kill* 'öldürmek', Rusçada *ubit* 'öldürmek' ve *umeret* 'ölmek' fiilleri sözlüksel ettirgenliğin en açık örneklerindendir, bunlarda iki eş arasında ettirgenliği çağrıştıracak şekilsel hiçbir yakınlık görülmez (Comrie, 2005: 213).

Türkiye Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında sözlüksel dönüşlülük ile ilgili bilgi tespit edilememiştir.

2.4. Dönüşlü Çatı Türleri

Türkçe dilbilgisi çalışmalarında dönüşlü fiillerin *kendisine yapma ve bundan dolaylı olarak etkilenme* ile *kendi kendine, kendi başına yapma ve bundan dolayısıyla etkilenme* olarak iki anlam yönü bulunduğu (Deny, 1941: 344; Gencan, 1979: 338; Bilgegil, 1982: 244; Ediskun, 1999: 222-224; Demircan, 2003: 114; Adalı, 2004: 55; Banguoğlu, 2007: 415; Korkmaz, 2009: 552; Ergin, 2012: 202; Deny, 2012: 331; Hacıeminoğlu, 2016: 139) üzerinde durulur.

Kononov, dönüşlü çatı şeklinin geleneksel olarak 1. **doğrudan / asıl dönüşlülük** *(glagolı sobstvenno-vozvratnogo zaloga),* 2. **genel dönüşlülük** *(glagolı obşçezozvratnogo zaloga),* 3. **dolaylı dönüşlülük** *(glagolı kosvenno-vozvratnogo zaloga)* olmak üzere üç temel dönüşlülük türünü (1956: 194) tespit etmiştir. O, doğrudan dönüşlülüğün özneden gelen ve ona geri dönen eylemi ifade ettiğini, eylemin kılıcısı aynı zamanda eylemin doğrudan nesnesi olduğu için de esasen geçişli fiillerden oluştuğunu bildirir. Dolaylı dönüşlülük işlev bakımından öznenin kendi çıkarları doğrultusunda, kendisi için gerçekleştirdiği hareketi ifade eder, ayrıca bu tür fiiller geçişliliğini korur ve belirtili nesneyi yönetmeye devam eder. Genel dönüşlülük ise özne konumundaki varlığın kendi kendine yaptığı/başlattığı bir hareketi ifade eden fiillerdir, genellikle geçişsizlerdir (1956: 194, 197).

König, Kononov'un sınıflandırmasını benimser ve *-(I)n-* biçimbirimli fiilleri *temel, genel ve dolaylı dönüşlü fiiller* (1983: 117) olarak sınıflandırır.

Şçerbak da dönüşlü çatının geleneksel olarak *asıl dönüşlülük* (kendisiyle bir şeyler yapmak), *genel dönüşlülük* (kendi başına bir şeyler yapmak) ve *dolaylı dönüşlülük*

(kendisi için, kendi yararına bir şeyler yapmak) olmak üzere üç işlevinin (1981: 112) ortaya çıktığını ifade eder.

Hint-Avrupa dillerinde dönüşlü çatılı fiiller orta çatıyla ilişkili olarak değerlendirilirler. Dönüşlü çatılı fiiller, orta çatılı fiiller içinde bir cümlenin yüklemi olan fiilin bildirdiği hareketin hareketi yapana döndüğünü yahut etki ettiğini bildirme işleviyle, yani özne ve nesnenin özdeş olması bakımından diğer fiillerden ayrılırlar. Ayrıca, dönüşlü çatılı fiiller her zaman bir takım özel işaretleyiciler içerirler (Geniušienė, 1987: 10-11).

Rus dilinde dönüşlü çatılı fiiller, hareketi kendi üzerinde gerçekleştirmeyi ifade eden doğrudan dönüşlülük ya da hareketi kendisi için gerçekleştirmeyi ifade eden dolaylı dönüşlülük olmak üzere işlevi bakımından ikiye (Durnuva, 1924: 44) ayrılır.

Doğrudan dönüşlü çatının tanımı ve sınırları üzerinde araştırmacılar arasında büyük oranda uzlaşılmıştır. Dolaylı dönüşlü çatının tanımı ve sınırları ile ilgili görüşler ise daha çeşitli, karmaşık ve belirsizdir. Çalışmada dönüşlü çatı, işlevleri bakımından doğrudan dönüşlülük ve dolaylı dönüşlülük olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.

2.4.1. Doğrudan Dönüşlülük

Doğrudan dönüşlülük bildiren dönüşlü çatılı cümlelerde yüklem olan fiilin bildirdiği hareket doğrudan özne olan varlığa döner ve cümlenin öznesi hem fiilin bildirdiği hareketi yapan hem de ondan etkilenen ya da hareketin ona yöneldiği varlığı temsil eder. Başka bir ifadeyle cümlede yüklem olan fiilin bildirdiği hareketi yapan durumundaki varlığın adlandırması olan özne, aynı zamanda yüklem olan fiilin bildirdiği hareketten etkilenen (nesne) veya hareketin hedefi rolündedir. Doğrudan dönüşlü çatı, geçişli fiillerden oluşur. Ekleme yöntemiyle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı cümlelerde, cümlenin nesnesi olan varlık cümlenin öznesi olan varlık ile özdeş olduğu için cümlenin

dilbilgisel nesnesi bulunmadığından yüklem olan fiil geçişsizleşir (Deny, 1941: 344; Kononov, 1956: 194; Gencan, 1979: 338; Bilgegil, 1982: 244; Ediskun, 1999: 222-224; Demircan, 2003: 114; Yılmaz, 2003: 264; Adalı, 2004: 55; Banguoğlu, 2007: 415; Korkmaz, 2009: 552; Ergin, 2012: 202; Deny, 2012: 331; Hacıeminoğlu, 2016: 139).

Faltz, eyleme katılan iki varlığın özdeş olduğunu işaretleyen önemli bir dilbilgisel işlev olan doğrudan dönüşlülüğü, dönüşlü çatının özü (1977: 34) olarak gösterir.

Kemmer, doğrudan dönüşlülüğü dönüşlü çatının "anlamsal prototip"i olarak ele alır, yani doğrudan dönüşlülük terimini anlama bağlı esas dönüşlülüğü bildirmek üzere kullanır. Dönüşlülük işaretleyicisinin cümlenin iki katılımcısının aynı varlık adlandırması olduğunu diğer durumlardan ayırmak için zorunlu olarak kullanılması gereken dilbilgisel araç (1993: 43-44) olduğunu belirtir.

Tenişev, doğrudan dönüşlülüğü eylemin yönünün doğrudan nesne olarak hareketin kılıcısına yöneldiğini bildiren biçimler olarak açıklar. Cümlenin öznesi olan varlık gerçek özne olarak fiilin nesnesi haline geldiği için fiil nesne alabilme kabiliyetini kaybeder (1988: 295).

Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında dönüşlü çatı genellikle biçimbilgisel düzlemde ele alınmış ve doğrudan dönüşlülük herhangi bir sınıflandırmaya dâhil edilmeden dönüşlü çatı başlığı altında incelenmiştir. Çatı ile ilgili tüm çalışmalarda *-(I)n-* biçimbirimli fiiller içinde doğrudan dönüşlü çatıyı bildirenler, "hareketin onu yapana dönmesinin bir ifadesi" olarak açıklanır. Ekleme yöntemiyle doğrudan dönüşlü çatısı kurulan fiiller, düz biçimleri ile aynı hareketi ifade eder ancak hareket onu yapan ile sınırlıdır, böyle fiiller herhangi dış bir nesneye yönelmedikleri, hareketi yapanın kendi alanının ötesine geçmedikleri ve dolayısıyla da özneyle nesnel bir ilişkide bulunmadıkları için geçişsizdirler (Zekiyev, 1958: 100; Zinnatullina, 1969: 173-175; Bogdanovskiy, 2003: 169-170).

Tumaşeva, doğrudan dönüşlülük bildiren fiillerin yalnızca geçişli fiillerden yapıldığı ve *-(I)n-* biçimbirimi ulanan böyle fiillerin çoğunlukla geçişsiz (1964: 161) olduğu görüşündedir. Zinnatullina da dönüşlü çatılı fiilleri etraflıca inceleyip doğrudan dönüşlü çatılı fiillerin, söz konusu fiilin düz biçiminin sıradan geçişsiz karşılıkları olduğu (1969: 182) sonucuna varmıştır. *-(I)n-* biçimbirimi aldıktan sonra geçişsiz olan ve doğrudan dönüşlülük bildiren fiillerdeki *-(I)n-* biçimbiriminin işlevi, ilgili fiillerin sözlük anlamına hareketin failin alanı ile sınırlanma özelliğini katmaktır. Buna ek olarak doğrudan dönüşlü biçimlerin diğer fiil kategorileriyle ilişkisi onların bağımsız fiil tabanlarındaki tüm temel özelliklerini (Bogdanovskiy, 2003: 169-170) ortaya koymaktadır.

Araştırmacıların doğrudan dönüşlülüğü tanımlarken biçimsel doğrudan dönüşlü fiillerin nesne alamadıklarını yani geçişsiz fiil özelliği kazandığını ifade etmişlerdir. Türk dilinde dönüşlülüğü bildirmenin birden fazla yöntemi vardır, bazı fiillerin de hem ekleme hem de çözümlemeli yöntemle dönüşlü çatı bildirmesi mümkündür ancak bazı araştırmacılar *-(I)n-* ve *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin yüklem olduğu dönüşlü çatılı cümleler ile dönüşlülük zamiri ile kurulan dönüşlü çatılı cümlelerin anlam bakımından birbiriyle tamamen örtüşmediğine dikkat çekmişlerdir. Örneğin Burbiel, "Tatar Grammar" adlı çalışmasında Tatar Türkçesinde dönüşlülük zamiriyle kurulan dönüşlü cümleler ile *-(I)n-* dönüşlü çatı biçimbirimi ulanmış fiiller ile kurulan dönüşlü cümleler arasında belirgin bir fark olduğunu ve böyle cümlelerin tamamen birbiri ile örtüşmediğini (2018: 157-158) açıkça ifade eder.

Örneğin, Tatar Türkçesinde *yuw-* fiilinden ekleme yöntemiyle dönüşlü çatısı kurulan *yuwın-* fiili ile cümlede 'banyo yapmak, kendi kendini yıkamak' hareketinin bildirilmesi söz konusudur. Aynı fiil kökü kullanılarak çözümlemeli yöntemle oluşturulan *üzén yuw-* 'kendini yıkamak' anlamındaki çözümlemeli yöntemle kurulan yapının kullanıldığı dönüşlü cümlede daha çok "yıkama hareketinin kişinin kendisi tarafından

kendi üzerinde gerçekleşme; kendini temizleme, teninden yağ, çamur vb. bir madde çıkarmak gibi billi bir amaçla yapıldığı" bilgisi öne çıkar. Dolayısıyla, söz konusu iki yapı arasındaki anlam farklıdır. Bunun gibi anlamsal farkların ifade biçimleri her dilin iç yapısında, kendine göre şekillenir. Diğer yandan bir dilde farklı işaretleyicilerin aynı işlevde kullanılabilmesinin yanı sıra aynı işaretleyicilerin farklı işlevlerde de kullanılması, dönüşlü çatının sınırlarını belirlemeyi zorlaştırmaktadır.

Kemmer, dönüşlü çatı biçimbirimleri olarak kabul edilen bağımlı biçimbirimler ve dönüşlülük zamiriyle kurulan cümlelerdeki anlam farkını bu yapıların aynı kökenden gelmemesiyle açıklar (1993: 25-26).

Tatar Türkçesinde hem ekleme yöntemi hem de çözümlemeli yöntemle dönüşlü cümle kurulumunda yer alan fiiller arasında böylesi anlam incelikleri bulunmaktadır. Bazı fiillerin dönüşlülük zamiri ile mantıksal olarak dönüşlülük bildirilebilir olmasına rağmen dilde çok nadir kullanılması ve bazı fiillerin dönüşlülük zamiri ile kullanımlarının tespit edilemeyişi bu meseleyle ilgili olabilir.

Genel ve özel dilbilimi verilerine göre dolaylı dönüşlü cümlelerin esas olarak cümlenin yüklemi olan fiilin bildirdiği hareketin, hareketi yapana yöneldiğini ifade ettiği hususunda uzlaşıldığı anlaşılır. Dolayısıyla, dolaylı dönüşlü çatının, dönüşlü çatı türünün temel işlevi olarak merkezinde yer aldığı kabul edilir. Dilbilgisi çalışmalarında dolaylı dönüşlü çatının tespitinde cümlenin yüklemi olan fiilin bildirdiği hareketin kılıcısı ve cümlenin öznesi olan varlık adıyla, cümlenin nesnesi olan varlık adının özdeş/eşgöndergesel olması en önemli ölçüt olarak kabul edilir.

Cümlede özne ve nesne özdeşliğini bildirmek üzere kurulan cümlelerin Tatar Türkçesinde hem ekleme yöntemi hem de çözümlemeli yöntemle kurulması mümkün olduğu ifade edilmişti. Dönüşlü çatının temelde cümlenin öznesi konumundaki kılıcının fiilin bildirdiği hareketi gerçekleştirmesi ve aynı zamanda gerçekleştirdiği hareketin

doğrudan etkileneni/hedefi rolündeki nesnesi olmasının dil aracılığıyla aktarılabilmesini sağlayan doğrudan dönüşlü çatılı cümlelerin şu özelliklere sahip olması beklenir:

Özne ve nesne özdeşliği: Cümlede, yüklem olan fiilin bildirdiği hareketi gerçekleştiren özne konumundaki varlık adı ile aynı hareketten doğrudan etkilenen/hareketin hedefi rolündeki nesne konumundaki varlık özdeş, eş göndergesel olmalıdır. Özne ve nesne özdeşliği düz fiile eklenen dönüşlülük biçimbirimiyle dile aktarıldığında doğrudan dönüşlülük işlevi, dönüşlülük zamirinin cümlenin nesnesi görevinde kullanılması aracığılıyla kullanılmasıyla doğrulanabilir. Ya da bunun tersine, doğrudan dönüşlü çatılı cümlenin çözümlemeli yöntemle kurulması durumunda cümlenin öznesi ile özdeş ve etkilenen/hedef rolünde olan nesnesi (dönüşlülük zamiri) cümle dışı bırakıldığında eyleme gelen dönüşlülük biçimbirimi, etkilenen rolündeki nesnenin özne ile özdeş olduğunu işaretleyebilir.

Geçişli fiilin geçişsiz fiile dönüşmesi: Ekleme yöntemiyle kurulan doğrudan dönüşlü cümlede çatı biçimbirimi ulanmış fiil, düz biçimi itibariyle geçişli, çatı biçimbirimi ulandıktan sonra ise geçişsiz olmalıdır. Dolayısıyla cümlede sözdizimsel nesne tümleci bulunmaz. Bu aynı zamanda dönüşlü çatının yalnızca geçişli fiillerden oluşturulabileceği anlamına gelir.

Özne olan canlı varlığın iradesi: Özne konumundaki varlık canlı ve hareketi kendi iradesiyle kendi üzerinde veya kendine yönelik gerçekleştiriyor olmalıdır. Cansız bir varlığın hareketin kılıcısı olması söz konusu değildir. İrade dışı yapılan eylemler ise öznenin harekete sadece maruz kalmasını belirtmeleri bakımından edilgen çatı ile ilişkilendirilmelidirler.

Bu bilgiler esasında doğrudan dönüşlülüğü: Gerçeklikte hareketi yapan ve cümlede özne konumunda olan varlığın adlandırması ile cümlede hareketten etkilenen veya onun hedefi rolündeki nesne görevinde olan varlık adının aynı varlık olduğunun

dilbilgisel olarak işaretlenmesi olarak tanımlamak mümkündür. Ekleme yöntemiyle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı cümlelerde, özne-nesne özdeşliğinden dolayı dönüşlü çatı biçimbirimi ulanan fiiller geçişsizdir. Çözümlemeli yöntemle kurulan doğrudan dönüşlü cümlelerde ise dönüşlük zamiri nesne görevinde olduğundan cümlenin yüklemi konumundaki fiil geçişlidir.

2.4.2. Dolaylı Dönüşlülük

Çatı ile ilgili birçok çalışmada dönüşlü çatının özne olan varlığın yüklem olan fiilin bildirdiği hareketi *kendisine yapma ve bundan doğrudan etkilenme yönünün* yanı sıra özne olan varlığın yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketi *kendi kendine, kendi başına yapma ve bundan dolayısıyla etkilenme yönü* olduğu üzerinde durulur. Dönüşlülük dolaylı ise, eylemin bildirdiği hareket özneyi etkilemekle birlikte cümlenin hareketten etkilenen başka bir nesnesi daha vardır. Bu durumdaki fiiller, yalın ya da belirtme hâlinde bir nesne aldıkları için tıpkı çatı biçimbirimi almadan önceki hâlleri gibi dönüşlülük biçimbirimini aldıktan sonra da geçişlidirler (Deny, 1941: 344; Gencan, 1979: 338; Bilgegil, 1982: 244; Ediskun, 1999: 222-224; Demircan, 2003: 114; Göksel ve Kerslake, 2005: 137; Banguoğlu, 2007: 415; Korkmaz, 2009: 552[8]; Ergin, 2012: 202; Deny, 2012: 331; Hacıeminoğlu, 2016: 139).

Adalı, dolaylı dönüşlülüğü bir terim kullanmaksızın geçişli dönüşlü fiiller ile ilişkilendirip açıklar; temel cümledeki *kendine* zamirinin eylemi özneye yönelttiğini ancak eylemin etkisinin nesne üzerinde olduğunu ifade eder. Fiile gelen dönüşlülük biçimbirimi *kendine* tümlecinin işlevini yüklenir, eylemle özne arasında doğrudan bir

[8] (i) Ayşe bugün o ipek elbisesini **giyinmiş**. (Korkmaz)
(ii) *İspanyol şalını* **örtünmüş**. (Korkmaz)
(iii) Çocuklar çantalarını **yüklenmiş**, yola koyulmuşlar. (Korkmaz)
(iv) Amcam madalyasını **takınmalı**. =Amcam madalyasını kendi üzerine takınmalı. (Banguoğlu)
(v) Zeynep bir elbise **dikinmiş**. = Zeynep kendisine bir elbise dikmiş. (Banguoğlu)

bağlantı sağlar. Bu durumda eylemin etkisi temel cümlenin öznesi değil nesnesi üzerindedir fakat eylem özneye yönelir ve geçişlidir (Adalı, 2004: 55).

Yılmaz, dönüşlü çatıyı asıl dönüşlü fiiller başlığında doğrudan ve dolaylı dönüşlü olarak kategorize etmiş, diğer çalışmalardan farklı olarak dönüşlülük eğilimi gösteren fiiller adında yeni bir kategori oluşturmuştur ve buraya dâhil ettiği fiilleri de alt başlıklar halinde detaylıca açıklamıştır: asıl dönüşlü (a. doğrudan dönüşlülük bildirenler b. dolaylı dönüşlülük bildirenler) fiiller ve dönüşlülük eğilimi gösteren fiiller. Yılmaz, *eşelen-* 'kendi kendine eşelemek'; *sürün-* 'kendi üzerine sürmek'; *tellen-* '(kendine) tel takınmak'; *yağlan-* '(kendine) yağ sürünmek'; *yüklen-* 'bir yükü taşımayı üstüne almak' fiillerinin, öznenin dolaylı olarak etkilenmesi söz konusu olduğundan dolaylı dönüşlülük bildirdiğini (2003: 264-268) dile getirir.

Kemmer, dolaylı dönüşlü çatıyı; "hareketin kılıcısı, etkileneni ve faydalananı olmak üzere üç katılımcısı olan bir cümlede, hareketin kılıcısı ile hareketten faydalananın aynı varlık olduğu dönüşlülük türü" (1993: 74) olarak tanımlar.

Dilbilgisi çalışmalarının bir kısmında dönüşlülük altında *-(I)n-* biçimbirimi ile yapılan fiiller "orta", "orta çatılı" veya "orta-dönüşlü" olarak değerlendirilmişlerdir. Günümüzde genel dilbiliminde edilgen, işteş ve dönüşlü fiillerle ilişkili olarak ele alınan ve tarihsel ve çağdaş Türk dili dilbilgisi çalışmalarında az karşılaşılan, dilimizde mevcut olup olmadığı ile ilgili ortak görüşün bulunmadığı orta çatının dönüşlülükle ilişkisini değerlendirebilmek için orta çatının ne olduğunun ve sınırlarının tespit edilmesi gerekmektedir.

Orta Çatı

Orta çatı, öznenin eylemin en aktif katılımcısı olduğu aktif çatı ve en az aktif katılımcısı olduğu pasif çatının yanı sıra, bir etkilenen veya konuyu kapsayan olayın kılıcıyı göz ardı etmesi (Cruse, 2006: 190) olarak yorumlanır.

Orta çatının üzerinde uzlaşılmış genel bir tanımı bulunmamaktadır. Kemmer orta çatının Klasik Yunancada fiillere ait bir çekim kategorisini ifade etmek için kullanılan biçimsel bir kategoriyi bildirdiğini söyler. Diğer durumlarda ise orta çatının, Lyons (1969: 373)'un fiilin öznesini etkileyen ya da onun faydasına olan hareket ya da durumu gösteren orta çatı sınıflandırmasında olduğu gibi tamamen anlama bağlı (1993: 1) olduğunu dile getirir.

Huber, eylemlerde çoğu dilbilimi yaklaşımına göre üçe ayrılan çatı kategorisinden biri olan orta çatının ismini diğer iki çatı türü (etken ve edilgen) arasında kalmasından aldığını ve genellikle eylemin özne için ve özne tarafından yapıldığı bilgisini aktaran bir ulam olarak anlaşıldığını (2008: 264-265) ifade eder.

Geleneksel dilbilimi çalışmalarına göre Batı dilbilimi kaynaklarında aktif ve pasif çatıdan farklı olarak ele alınan orta (middle) çatı hem aktif hem de pasif yapının özelliklerini gösteren bir kategori olarak tasarlanmış görünür. Orta çatıda eylem kavramsal olarak tasvir edilen durumdaki en dinamik (özne gibi) katılımcının bakış açısından geliştiği için bakış açısı aktiftir. Fakat aynı katılımcı, eylemin temel etkilerini sürdürmesi bakımından aynı zamanda etkilenen özelliğine de sahiptir (Klaiman, 1991: 3).

Bussman, orta çatının Sanskritçe ve Klasik Yunancada pasif ve aktif yapılar ile ters düşen, anlam bakımından öznenin kendi yararı için gerçekleştirdiği veya kendisini etkileyen eylemini bildiren dönüşlü yapılara benzediğini ifade eder: Klasik Yunanca *loúo* (aktif) 'I wash'; *loúomai* (orta) 'I wash myself'. Aynı zamanda kılıcı öznesi olmayan orta çatının da varlığından bahseden Bussman, *didáskō* (aktif) 'I teach'; *didáskomai* (orta) 'I have myself taught' yapılarını anlamları bakımından pasif çatıya benzetir. Birçok Hint-Avrupa dilinde pasif fiillerin orta çatılı biçimlerden geliştiğini (2006: 748) belirtir.

Dillerde çatı kategorileri tarihsel açıdan eş zamanlı oluşum ve gelişim göstermeyebilir. Bazı kategoriler daha erken, bazıları daha geç ve birbiriyle ilişkili olarak

gelişebilir. Örneğin, Hint Avrupa dillerinde ve Grekçede orta çatının edilgenlik biçimiyle bir ilgisi olduğu ve edilgen çatının daha geç bir dönemde orta çatıdan geliştiği (Doğan, 2016: 198'den; Klaiman, 1998: 36; Shibatani, 1988; Kornfilt, 1991: 23) düşünülür.

Kornflit, orta çatının dönüşlülüğe edilgenlikten daha yakın olduğunu, ancak tam anlamıyla dönüşlü çatı ile de örtüşmediğini (1997: 336) ifade eder.

Aksan, orta çatının Yunanca ve Latince gibi dillerde dönüşlülük ve işteşliği de anlatan bir çatı türü olarak değerlendirildiğini (1983: 104) bildirir.

Rusçada orta çatı, "Rus dilinin geleneksel gramerlerinde dönüşlülük bildiren -s' veya -sya işaretleyicileri bulunmayan geçişsiz fiiller" (Durnovo, 1924: 119) olarak tanımlanır.

Palmer, bazı dillerin zamirler aracılığıyla özne-nesne özdeşliğini gösteren dönüşlü yapılara sahipken birçok dilde dönüşlü biçimin aynı zamanda edilgen (pasif) biçim olarak kullanıldığını ifade eder. Örneğin, Rusçada pasif yapılar hem "olmak" anlamındaki kopula kullanılarak oluşturulan bitmişlik görünüşündeki fiillerden hem de dönüşlü biçimlerden (bitmemişlik görünüşündeki fiiller için) oluştuğunu ve böyle yapıların Romen dillerinde de bulunduğunu (1998: 142) bildirir.

Kemmer, Almanca ve Fransızcanın da aralarında bulunduğu bazı dillerde dönüşlü ve orta çatı işaretleyicileri aynı iken Türkçenin da aralarında bulunduğu bazı dillerde dönüşlülük ve orta çatı işaretleyicilerinin birbirinden farklı olduğunu ifade eder. Türkçede dönüşlülük bildiren *kendi* sözü kökenli dönüşlülük zamirinin **ağır biçim** *(heavy form),* *-(I)n-* biçimbirimi gibi fiil eklerinin ise **hafif biçim** *(light form)* olarak bildirir. Bu iki formun işlevlerinin farklı olduğunu dile getiren Kemmer, bu farkı söz konusu biçimlerin köken olarak da farklı olmasına dayandırır (1993: 25-26).

Geleneksel dilbilimi sonrasında ise hem katılımcı bakış açısı (bir katılımcının bakış açısından gelişen eylem fikri) hem de aktif ve pasif benzeri özellikler gösteren bir yapı anlamındaki orta çatı kavramından vazgeçilmiştir (Klaiman, 1991: 4).

Erdal, dönüşlülüğü "öznenin eylemin hem kılıcısını hem de etkilenenini temsil etmesi" şeklinde tanımlar, fiil *orta* olduğunda ise eylem özneyle ilgili veya öznenin ailesinin bir üyesinin, vücudunun bir kısmının veya onunla ilgili herhangi bir şeyin faydasına veya ona yönelik gerçekleştirildiğini (1991, 583-584, 636) ifade eder.

Doğan, "Türkçede Orta Çatı" başlıklı makalesinde, Türkçe orta çatıyla ilgili konularda dilcilerin *-(X)n-* ve *-(X)l-* ile teşkil edilen farklı anlamsal yapıları ve farklı biçim-sözdizimsel yapılı fiil şekillerini orta çatı olarak betimlediğini (Doğan, 2016: 196) ifade eder.

*1) Işık gör-ü-**n**-dü.*

*2) Kapı kapa-**n**-dı.*

*3) Kapı aç-ı-**l**-dı.*

(1), (2) ve (3) numaralı cümlelerde, fiil şekillerinin orta çatı olduğunu ileri süren Kornfilt, orta çatıyı **kılıcı olmayan** (*non-agentive*) bir öznenin söz konusu olduğu, hareketin kendi kendine gerçekleşmesi anlamını taşıyan yapılar (Kornflit, 1997: 328-329; Doğan, 2016: 196) olarak betimler.

Sebzecioğlu, (2011), Kornfilt'in (1997) söz konusu orta çatı anlayışını benimsemekle birlikte (4) ve (5)'teki yapılarda öznenin "canlı" ve "insan" nitelikli olmasının da orta çatı için engel teşkil etmeyeceğine dikkat çeker. (4) ve (5)'in öznesi edilgen yapılardaki gibi bir başka kılıcının etkisiyle değil kendisinin kılıcı olduğu ve istemsiz yaptığı bir eylemi belirttiğinden Kornfilt'in orta çatı kabul ettiği (3)'teki yapıya benzetilir (Doğan, 2016: 196):

4) Galatasaray Fenerbahçe'ye yen-i-l-di.

5) Sedat bay-ı-l-dı.

Orta çatı ile ilgili meselelerde bazen aynı yapılar farklı, bazen de farklı yapılar aynı anlamsal kategori ve terimlerle ele alınmıştır. Örneğin; Tekin'in edilgen çatı (2016: 91), Kornfilt'in orta çatı (1991: 22), Erdal'ın anti-geçişli[9](1991: 651) olarak kabul ettiği *adrıl-* fiili, Erdem tarafından orta-dönüşlü (2007: 203) olarak analiz edilmiştir. Doğan'a göre biçim-sözdizimsel ve anlambilimsel özellikleri tam olarak belirlenememesine karşın Erdal (1991) ve Kornfilt'in (1991) yaklaşımları gerçek orta çatının yalnızca küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Orta çatının bütününe hâkim olabilmek ve biçim-sözdizimsel ve anlambilimsel özelliklerini betimleyebilmek için onun öncelikle dönüşlülük ve edilgenlikle tarihsel ilgi ve ilişkisinin ortaya konması gerekir (Doğan, 2016: 197-198).

Lewis, Eski Yunancanın orta çatısına benzer şekilde Türkçedeki *edin-, geçin-, kaçın-, kalkın-* gibi *-(X)n-* biçimbirimi ile kurulmuş fiillerin sadece *kendi kendine yapma* değil aynı zamanda *kendisi için yapma* bildirdiğini (1967: 149) ifade eder.

Banguoğlu, *orta fiil* olarak adlandırdığı fiillerin *kendiliğinden olma, içinden olma* gibi bir anlam özelliği taşıdığı ve bu bakımdan dönüşlü fiillerden ayrıldığı (2007: 289) görüşündedir.

Doğan, Türkçede dönüşlülüğün de tıpkı edilgenlik gibi daha sonraki dönemlerde oluştuğunun söylenebileceğini, dönüşülüğün bir ifadesi olarak görülen *kendi* ve *öz* zamirlerinin Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde dönüşlülük işleviyle değil vurgu ve vurguyu güçlendirme işleviyle kullanıldığını ifade eder. Türkçede *-(X)n-* biçimli fiil şekilleri ise zannedilenin aksine dönüşlülük dışında farklı işlevlerde kullanılır. Erdem'e göre, Eski Türkçede *-(X)n-* ve *-(X)l-* biçimli fiil şekilleri gerçek dönüşlülük ifade etmez (2000: 63): örneğin; ETü. *tutun-* 'tutunmak', *yaratın-* 'organize olmak', *kon-* 'yerleşmek',

[9] geçişli fiillerden oluşan geçişsiz fiiller

kubran- ‘toplanmak’, *ötün-* ‘ricada bulunmak’, *sakın-* ‘düşünmek’, *tälin-* ‘delinmek, çökmek’, *adrın-* ‘ayrılmak’, *basın-* ‘batmak’, *sabin-* ‘sevinmek’ gibi fiiller sözlükselleşmiştir. Erdal, Eski Türkçede *-(X)n-* biçimli fiil şekillerinin çoğunlukla özneyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olduğunu, akuzatif ekli ya da eksiz bir nesneyle de kullanılabildiğini, buna karşın gerçek dönüşlülük ifade etmeyen bu fiil şekillerinin çoğunlukla anti-geçişli, orta ve orta-dönüşlü çatı olarak betimlenebileceğini (1991: 583-638; Doğan, 2016: 198) ifade eder.

Sebzecioğlu, *-(I)n-* ve *-(I)l-* biçimbirimlerinin tarihsel olarak orta çatı işlevi taşıdığını, bu biçimbirimlerin süreç içerisinde edilgen ve dönüşlülük işlevini ayrı ayrı aktarabilme gücünü kazanmış olmasına rağmen günümüzde orta çatıya yakın işlevlerin izlerini hala taşıdıklarını (Sebzecioğlu, 2021: 312) ifade eder.

Tekin, Eski Türkçede *-(I)n-* biçimbirimini dönüşlü ve edilgen çatı biçimbirimi olarak ifade eder, orta çatı işaretleyicisi olarak ise *-(I)r-* biçimbirimini (2016: 91-92) gösterir.

Karahanlı Türkçesinde de *-(X)n-* ve *-(X)l-* biçimli fiil şekillerinin Eski Türkçede olduğu gibi dönüşlülük anlamı dışında, sözlükselleşmiş birer unsur olarak nesneyle ya da bir nesne almaksızın kullanıldığı da görülür. Erdem, Karahanlı Türkçesinde *-(X)n-* ve/veya *-(X)l-* biçimli *bäzä-n-, bür-ün-, ört-ün-, sar-ın-, tara-n-, ur-un- , äwr-ül-, kär-il- , kaḍr-ıl-, biç-in-, at-ın-, qaç-ın-, käç-in-, tut-un-, bil-in-, tire-n-, äg-il-* vb. fiil şekillerinin gerçek dönüşlü fiillerden farklı olduğunu, bu tür kullanımların gerçek dönüşlülük çerçevesinde değil de Kemmer’in (1993) orta çatı alanı içinde değerlendirilmesi gerektiğini (2000: 70; Doğan, 2016: 198) dile getirir.

Doğan, Türk dilinin tarihî dönemlerinde orta çatı alanı içinde değerlendilen *adr-ıl-, eğ-i-l-, dona-n-, daya-n-, ger-i-n-, gizle-n-, gör-ü-n-, kaç-ı-n-, sar-ı-n-, ört-ü-n-, ed-i-n-, tak-ı-n-* vb. birçok fiil şeklinin bugün ayrım gözetilmeksizin dönüşlü çatı olarak kabul

edilmesinin, hem daha önceki bulgularla hem de dilbilimsel gerçeklerle örtüşmediği (2016: 199) görüşündedir.

Lyons, orta çatıyı "hareket ya da durumun fiilin öznesini ya da onun ilgilerini etkilemesi" (1968: 373) olarak açıklar. O, dönüşlü cümlelerin (*yıka-n-ı-yor-um*) ve öznesi nesnesinden farklı olan kimi geçişli yapıların (*şortumu yıkıyorum*) bu kavram alanında yer aldığını dile getirir; etken çatıya karşın orta çatının kullanılmasını öznenin eylemi kendi faydasına ve çıkarına yaptığını ifade etme yolu olarak görür. Kemmer (1993), Lyons'un yaklaşımını da içine alacak şekilde dillerde orta çatı anlamı ifade eden 10 farklı **orta çatı durum tipi** (*middle situation types*) öngörür (Doğan, 2016: 199-200):

1. Vücut bakım eylemleri *(Grooming or body care): yıka-n-, tara-n- vs.*
2. İlerleme olmayan eylemler *(Nontranslational motion): ger-i-n-, sar-ı-l- vs.*
3. Vücut duruşunda değişim *eylemleri (Change in body posture): eğ-il-, uza-n- vs.*
4. İlerleme ifade eden eylemler *(Translational motion): sür-ü-n- vs.*
5. Tabii karşılıklı yapılan eylemler *(Naturally recipocal events): görüş- vs.*
6. Duygu ifade eden eylemler *(Emotion middle): üz-ü-l-, irk-i-l- vs.*
7. Duygusal konuşma eylemeleri *(Emotive speech actions): döv-ü-n-, söyle-n-, sızla-n- vs.*
8. Bilişsel eylemler *(Cognition middle): düşün-, endişelen-*
9. Kendiliğinden gelişen eylemler *(Spontaneous events): iyileş-, dinlen-, yaşlan- vs.*
10. Dolaylı orta çatı *(Indirect middle): ed-i-n-, tak-ı-n- vs.*

Şçerbak da eldeki veriler ışığında (edilgen çatının anlam gelişmeleri de dikkate alındığında), *-(I)n-* biçimbiriminin en eski işlevinin orta (medial) anlam olduğu görüşündedir; oldukça geniş ve çeşitli olan orta anlamın çok eski yazma eserlere de

yansıdığını ve aynı zamanda çağdaş Türk dillerinin birçoğunda bir iz, kalıntı olarak izlenebildiğini ifade eder. Ona göre, asıl (doğrudan) dönüşlülük anlamı daha sonraki dönemlere aittir. E. İ. Fazılov (1961: 4-5) asıl dönüşlülük anlamının ayrılmasını *-(I)n-* biçimbirimiyle *öz* 'kendi' zamirinin kullanılması ile (belirtme hâli şeklinde *kendini*, yaklaşma hâli şeklinde *kendine*) ilişkilendirir ve yeni anlamın ortaya çıkmasını *öz* zamirinin anlam yükünün *-(I)n-* biçimbirimine taşınmasının bir sonucu olarak görür. Orta anlamı gelişen anlam olarak kabul eden E. V. Sevortyan (1962)'a göre ise dönüşlü çatı biçiminde olan fiillerin %80-85'inde bu anlam vardır (Şçerbak, 1981: 112-113).

Genel ve özel dilbilgisi kaynaklarına bakıldığında orta çatının dönüşlü çatıdan daha eski olduğu (Fazılov, 1961; Zinnatullina, 1969; Şçerbak, 1981; Tenişev, 1989; Sebzecioğlu, 2011; Doğan 2016) görüşünün yaygın olduğu anlaşılır.

Genel ve özel dilbilgisi kaynaklarına göre, cümlede özne olan varlığın yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketin kılıcısı olmadığı, hareketin kendi kendine olduğunu bildiren fiiller (Lewis, 1967; Kornflit, 1997; Bussman, 2006; Cruse, 2006; Banguoğlu, 2007; Sebzecioğlu, 2011; Doğan, 2016) ile özne olan varlığın kendi faydasına yaptığı hareketi bildiren fiiller (Lewis, 1967; Klaiman, 1991; Erdal, 1991; Bussman, 2006) orta çatı ile ilişkilendirilmiştir. Bazı araştırmacılar, hareketin kılıcısı olan özne tarafından hareketin istemsiz, irade dışı yapılmasını bildiren yapıları (Sebzecioğlu, 2011) da orta çatılı kabul eder.

Orta çatı ve dolaylı dönüşlülük arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışıldığında, orta çatının varlığının kabul edilmesi durumunda dolaylı dönüşlülüğün onun içinde değerlendirilmesinin gerektiği sonucuna varılır. Türk dilinde ağırlıklı olarak ekleme yöntemiyle oluşan dönüşlü çatının işlevleri bakımından genellikle doğrudan ve dolaylı dönüşlü çatılara ayrıldığı, diğer işlevlerinin dolaylı dönüşlülük altında incelendiği görülür. Dönüşlülüğü üç kategoride ele alan çalışmalarda ise doğrudan dönüşlülük dışında kalan fiillerin yüklemi olduğu cümledeki özne olan varlığın hareketi kendisi için,

kendi faydasına yaptığını bildirme işlevi dolaylı dönüşlülük; hareketi kendi kendine, kendi başına yaptığını bildirme işlevi genel dönüşlülük olarak birbirinden ayrılmıştır (Kononov, 1956: 194, 197; Şçerbak, 1981: 112; König, 1983: 117).

Genel ve özel dilbilim verilerine göre, doğrudan dönüşlülüğün dönüşlü çatının asıl işlevi olarak kabul edilmesi hususunda uzlaşıldığı anlaşılmaktadır. Dolaylı dönüşlülüğün ise gerçeklikte kişinin kendisi için, kendi faydasına gerçekleştirdiği hareketin dilsel ifadesi olduğu görüşü hâkimdir. Batı dilbilimi verilerine göre dönüşlü çatının öznesi olan varlığın cümlede yüklem olan hareketin kılıcısı rolünde olması aktif, etkileneni rolünde olması pasif yapıda değerlendirilmesini gerektirir. Her iki özelliği birden taşımasından dolaayı dönüşlü ve edilgen çatı arasında kalan ve kendi kendine yapma/olma bildiren fiiller orta çatıda incelenir. Buradan batı dilbiliminde orta çatı/orta fiiller ya da dönüşlü çatı/dönüşlü fiillerden hangisinin diğerini kapsadığı sorunu ortaya çıkar. Türk dilinde hareketi kendi kendine, kendi başına, yalnız başına yapma anlamı bir bütün olarak dönüşlü çatı görünümündeki fiillerin özünde mevcuttur. Dolayısıyla bu anlam dönüşlü çatının işlevsel olarak doğrudan ya da dolaylı olarak ayrılmasının ölçütü değildir. Kendi kendine olma bildiren fiiller ise daha sonra açıklayacağımız gibi geçişsiz oluş fiilleridir ve oluş fiillerinin yüklem olduğu cümlenin öznesi, böyle fiillerin adlandırdığı hareketin kılıcısı olmadığından dönüşlü çatı sisteminin dışında tutulmalıdır.

Sonuç olarak, dönüşlülüğün iki türü vardır. Birincisi bütün araştırmacıların üzerinde anlaştığı evrensel görüş olan özne-nesne özdeşliğine dayalı *doğrudan dönüşlülüktür*. İkincisi de cümlenin öznesi olan varlığın hareketi kendi çıkarları için, kendi yararına yapmasını bildiren dolaylı dönüşlülüktür. Dolaylı dönüşlü çatıda özne olan varlık yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketin kılıcısı konumundadır, hareket cümle içindeki nesneye yöneliktir ya da onu etkiler ancak özne rolündeki varlık hareketi kendi çıkarları için kendi yararına yapar. Yani özne konumundaki varlık hareketi kendi çıkarları için, kendi yararına yaptığından özne cümlede dolaylı olarak yararlanan/faydalanan

rolündedir ve bu nedenle dönüşlülük dolaylı kabul edilir. Dolaylı dönüşlülükte cümlede bir nesne olduğundan cümlenin yüklemi olan fiil geçişlidir. Diğer üzerinde durulan kendi kendine/kendi başına yapma bildiren yapılar ise ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlülükte doğrudan ve dolaylı dönüşlülüğün anlam alanı içindedir; kendi kendine, kendi başına yapma anlamının onlardan ayrılması oldukça güçtür. Çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlülükte bu anlam, yani hareketi kendi kendine/yalnız başına yapma anlamı zorunlu olarak sözcüklerle ifade edilmesi gerektiği için doğrudan ve/veya dolaylı dönüşlü olarak ayrılabilir. Bu bakımından çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlülükte yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketi özne olan varlığın kendi başına yapmasını bildirme işlevi, dolaylı dönüşlülüğün ayrı bir türü olarak değerlendirilmekle beraber ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlülükte bu işlev diğerlerinden ayrılmadı.

Özetle söylemek gerekirse, doğrudan dönüşlülükte özne-nesne özdeşliği esasken dolaylı dönüşlülükte özne-nesne özdeşliği bulunmaz. Dolaylı dönüşlülük şöyle tanımlanabilir:

Dolaylı dönüşlülük, cümlede yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketten etkilenen varlık ile söz konusu hareketi gerçekleştiren varlığın özdeş olmadığı, cümlede özne olarak temsil edilen varlığın gerçekleştirdiği hareketten dolaylı olarak etkilendiği ve/veya ondan fayda sağladığını bildiren kavramdır. Dolaylı dönüşlü cümlelerde yüklem olan fiil geçişlidir.

Çalışmada esas dönüşlülük biçimbirimi *-(I)n-* 'nin hem doğrudan hem de dolaylı dönüşlülük bildirme işlevlerinin yanı sıra diğer işlevleri de incelenmiş ve neden dönüşlülükten ayrı tutuldukları açıklanmıştır. *-(I)l-* biçimbiriminin ise genel işlevleri ile ilgili teorik bilgiler değerlendirildikten sonra dönüşlü çatı ile ilişkilendirilen kullanımları üzerinde durulmuştur.

2.5. Geçişlilik - Geçişsizlik ve Dönüşlü Çatı İlişkisi

Türkiyedeki dilbilim terimleri sözlüklerinde, çeşitli dillerde benzer terimlerle adlandırılan (Alm. *transitiv,* Fr. *transitif*, İng. *transitive*) geçişlilik kategorisi için geçişli fiil ve/veya geçişli eylem terimleri kullanılır. Örneğin; geçişlililiği Vardar, "nesneyle kullanılan eylem", geçişsizliği ise "nesnesiz kullanılan eylem" (Vardar 2007: 100); Karaağaç, "öznenin bir başka varlığı doğrudan etkileyebilecek eylemleri, geçişli eylemlerdir, nesne alabilen, öznenin bir başka varlığa yöneltebileceği eylemler, geçişli eylemler olarak bilinir" biçiminde; geçişsizliği ise "öznenin bir başka varlığı doğrudan etkilemeyeceği eylemleri, geçişsiz eylemlerdir, özneden başka bir varlıkla ilişkili olmayan eylemler, geçişsiz eylemler olarak bilinir. Geçişsiz eylemler, olma bildiren eylemlerdir ve etkiledikleri bir nesneleri de yoktur" (Karaağaç 2013a: 421) şeklinde tanımlamıştır. Korkmaz da geçişliliği "söz içindeki bir varlık veya nesneyi etkileyen, yani nesne isteyen fiil"; geçişsizliği ise "gösterdiği oluş ve kılış yapana yönelen, yani özneyi etkileyen ve nesne istemeyen fiil" (Korkmaz 2010: 95-96) biçiminde tanımlamıştır.

Ergin, yapma ve olma ifade eden fiillerden yapma ifade edenlerin hareketinin fiilden başka bir nesneye yönelerek ona tesir ettiğini, olma ifade edenlerin ise hareketinin faile yönelip onun üzerinde kaldığını belirtir. Bu nedenle geçişli fiillerin bir nesne istediğini ve nesnelerin de geçişli fiillerde ve daima akuzatif hâlde bulunduğunu, akuzatifle fiile bağlandığını ancak bu akuzatifin ekli de eksiz de olabileceğini (Ergin, 2012: 399-400) ifade eder.

Türkiye Türkçesinde, nesnenin eksiz bulunabildiği gibi belirtme hâli ekini alabilmesinin yanı sıra bazı durumlarda yönelme hâli ekini de alabildiği, çeşitli dilbilgisi kaynaklarında dile getirilmiştir. Örneğin Banguoğlu, anlamlarına göre tasnif ettiği fiillerden söz içinde bir varlık üzerinde etkisi olan fiillere geçişli fiiller dendiğini, etkilenen varlığın adının söz içinde çoğu zaman kimi, kim, bazen de kime hallerinde

bulunduğunu ve cümlede nesne adını aldığını belirtir. Geçişsiz fiilleri ise söz içinde herhangi bir varlık üzerinde etkisi görülmeyen eylemler olarak tanımlayıp etkiledikleri bir şey olmadığı için de geçişsiz fiillerin söz içinde nesne almadıklarını ifade eder. Ayrıca kullanıldığı yere göre anlamı farklılaşan ve dolayısıyla bazen geçişli bazen de geçişsiz olan fiillerin de çokluğuna değinmiş ve böyle fiillere "ortada fiiller" dendiğini (2007: 409) bildirmiştir.

Banguoğlu'nun etkilenen varlığın *kime* hâlinde bulunması olarak ifade ettiği geçişli fiillerin, bazen yönelme hâlinde kullanılmasının mümkün olduğunu bildirir. Demircan, eylemin hedefi seçilen ve eylemden doğrudan etkilenen öğeye nesne, dolaylı ya da ikincil etkilenen öğeye ise dolaylı tümleç olarak tanımlar. Buna göre, *Mehmet Ayşe'ye bir mektup gönderdi*. cümlesinde *Ayşe* dolaylı tümleçtir. Nesnenin *-(y)I* ve *-(y)A* biçimbirimleriyle ya da eksiz ise yalın durumlu ikinci ad olarak tümceye girdiğini, *-(y)A* biçimbiriminin genellikle *dolaylı tümleci* bağlayan bir ek olmasına rağmen kimi eylemlere sözkonusu *-(y)A* biçimbirimiyle *nesnenin* bağlandığını ifade eder. Bu durumda ise *Mehmet Efe'ye vurdu*. cümlesinde *Efe* nesnedir, dolaylı tümleç değildir (Demircan, 2003: 13).

Genel kabule göre araştırmacılar tarafından kök/gövde durumundaki fiillerden nesne alan fiiller geçişli fiiller ve nesne almayan fiiller ise geçişsiz eylemler (Gencan, 1979: 329-330; Yücel, 2011: 279; Karaağaç, 2013a: 421; 2013b: 646) olarak açıklanır. Bunun yanı sıra bazı farklı yaklaşımlar da mevcuttur:

Uzun, kök fiillerin geçişli ve geçişsiz olarak ikiye ayrılmasının yetersiz olduğunu, geçişsiz eylemlerin sahip oldukları tek üyenin, eylemin aktardığı iş, oluş ve durumdan etkilenip etkilenmemesine göre ayrıca ikiye ayrılması gerektiğini çünkü böylesi bir özelliğin dilbilgisel boyutlarının bulunduğunu (2004: 203) söylemektedir.

Tahir Kahraman, geçişli fiilleri, yarı geçişli fiiller ve tam geçişli fiiller olmak üzere iki ayrı listede toplar. Az sayıda fiilin, birer ya da en fazla ikişer istisnayla yalnız *-i* halli ya da yalnız *Ø* biçimbirimli olmak üzere tek biçimli nesneleri yarı geçişli fiiller; hem ekli hem eksiz nesne alabilen fiilleri ise tam geçişli fiiller (1996: 362) olmak üzere sınıflandırır.

Kononov, fiilleri nesnelerine göre doğrudan geçişli fiiller, dolaylı geçişli fiiller ve geçişsiz fiiller olmak üzere üç ana gruba ayırır (1956: 205-207).

Dizdaroğlu (1963), Gencan (2001), Bilgegil (2009) H. Ediskun (1985), Bozkurt (1995) ve Gülensoy (2000) çalışmalarında fiil kök ve gövdelerini geçişli ve geçişsiz çatı olarak ele almışlardır (Uysal, 2019: 34). Bizim kabulumüze göre geçişlilik geçişsizlik fiil özellikleriyle ilgili başlıbaşına bir kategoridir ve çatı kategorisi ile sıkı bir bağı olan bu kategori ayrı bir çatı türü olarak değerlendirilmemelidir.

Batı dilbilimi kaynaklarında yapılan tanımlarda da fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliği fiilin nesne alıp alaması ile açıklanır: nesne alabilen fiiller geçişli, alamayanların ise geçişsiz (Crystal, 2008: 494; Brown-Miller, 2013: 449) olduğu belirtilir.

Batı dilbilimi ve Türkoloji kaynaklarında fiilin geçişli olup olmamasının tespitinde fiilin karşıladığı eylemin nesneyi etkileyip etkilememesi ve/veya nesneye geçip geçmemesi anlamsal ölçüt olarak kabul edilmektedir. Göz ardı edilmemesi gereken bir husus vardır ki fiillerin çoğu ya geçişli ya geçişsiz olsa da, bazı fiillerin geçişlilik ve geçişsizliği bağlama göre değişkenlik gösterir. Yani bazı fiiller kimi anlamlarıyla geçişli, kimi anlamlarıyla geçişsiz olabilirler.

Tatar Türkçesinde geçişlilik, eylemin nesneye tesir ettiği, ona yöneldiği; geçişsizlik ise hareketin sadece özne ile sınırlı olduğu sözlüksel-dilbilgisel bir kategori olarak kabul edilir. Başka bir ifadeyle geçişlilik-geçişsizlik, fiilin sözlük anlamı ile ilişkilendirilir. Buna göre Tatar Türkçesinde *éşle-* ‘çalışmak’, *töz-* ‘kurmak’, *ur-*

‘vurmak/dövmek’, *kaz-* ‘kazmak’, *beyle-* ‘bağlamak’, *sal-* ‘salmak’, *al-* ‘almak’, *bir-* ‘vermek’, *kuy-* ‘koymak’, *kor-* ‘kurmak’, *oçla-* ‘sivriltmek’, *kirtele-* ‘engellemek’, *ozat-* ‘uğurlamak, geçirmek’, *ukı-* ‘okumak’, *sat-* ‘satmak’, *karşıla-* ‘karşılamak’, *yuw-* ‘yıkamak’, *téz-* ‘dizmek, sıralamak’ gibi iş-hareketi bildiren fiiller geçişli; *bar-* ‘gitmek’, *yör-* ‘yürümek’, *kit-* ‘gitmek’, *kayt-* ‘dönmek’, *töş-* ‘inmek’, *avır-* ‘ağrımak, hastalanmak’, *ḫelsézlen-* ‘güçsüzleşmek’, *küp-* ‘görmek’, *sün-* ‘sönmek’, *kuwan-* ‘sevinmek’, *gaceplen-* ‘meraklanmak’, *kurk-* ‘korkmak’, *oyal-* ‘utanmak’, *éç poş-* ‘canı sıkılmak’, *yuwan-* ‘avunmak’, *söyin-* ‘sevinmek’ gibi hareket fiilleri, fiziksel ve ruhsal durumu, duyguları/hisleri bildiren fiiller geçişsiz (TG II: 88; Hisamova, 2015: 165-166) fiiller olarak sınıflandırılır.

Tumaşeva, **geçişlilik-geçişsizlik** *(küçémlélék-küçémsézlék)* kategorisinin, fiile ulanan biçimbirimlerle değil fiilin sözlük anlamıyla ilgili olması bakımından dilbilgisel bir kategori olmadığını (1964: 159) ifade eder. Tatar Türkçesinde fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliği, sözlüksel-anlamsal kategoride (Zinnatullina, 1969: 53; Veliullina, 1972: 99)ele alınır. Harisova, kendisinin de sözlüksel-anlamsal kategoride değerlendirdiği geçişlilik-geçişsizliğin bir gramer kategorisi olması için onun yalnızca kendine ait göstergeleri, ekleri olması gerektiğini (2010: 68) bildirir. Hisamova da fiillerin sözlüksel-anlamsal işlevine bağlı olarak doğrudan nesneyi bildiren sözler ile ilişkilerine göre geçişli ve geçişsiz olmak üzere ayrıldığını; geçişli fiillerde iş-hareketin herzaman ilgili nesneye yönelirken geçişsiz fiillerde iş nesneye yönelmeyip genellikle özne ile sınırlandığını (2015: 165-166) ifade eder.

Bogdanovskiy de geçişli fiillerin belirtme halindeki veya eksiz bir nesneye yönelik hareketi ifade ettiğini ve hareket fiillerinin de genellikle geçişli olduğunu, geçişsiz fiilerin ise doğrudan herhangi bir nesneye yönelik olmayan hareketi ifade ettiklerini (2003: 71) belirtir ve fiilleri kendi içinde detaylı bir şekilde sınıflar.

Dmitriyev, Türk dilleri için fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliğinin sadece anlambilim ile ilgili olduğu için bir dilbilgisel bir kategori olarak değerlendirilmemesi görüşündedir. Bu sebeple etken çatıyı da çatı türleri arasında saymaz ve Başkurt Türkçesinde işteş, dönüşlü, edilgen ve ettirgen olmak üzere dört çatı olduğunu (2008: 169-170) ifade eder.

Çatı eklerinin fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliğinde değişiklik yapması; geçişli fiillere genel olarak bütün çatı türlerinde rastlanabilirken geçişsiz fiillerin çoğunlukla dönüşlü çatısının bulunmaması, fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliği ile çatı kategorisi arasındaki sıkı ilişkiyi ortaya koyar (Uraksin, İşbayev, 1986: 209).

Dönüşlülük biçimbirimi *-(I)n-*, az sayıda kökle birleşebilen ve üretken olmayan bir biçimbirimdir. *-(I)n-* biçimbirimi *g*eçişli fiillere, kişinin kendi üzerinde veya kendisi için yapabileceği bir eylemi ifade eden geçişsiz bir fiil oluşturmak için bağlanır. Bununla birlikte sayıca az da olsa *-(I)n-* biçimbirimi almış geçişli olan dönüşlü fiiller de vardır (Göksel, Kerslake, 2005: 72, 137).

Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında da fiillerin geçişlilik-geçişsizlik özelliği ile dönüşlü çatı kategorisinin ilişkisi üzerinde durulmuştur. Hangildin, dönüşlü çatının esas olarak geçişli fiillerden oluştuğunu (1959: 179) ifade eder. Tumaşeva, dönüşlü çatının hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden oluşabileceğini ancak hareketin özneye dönmesinin yalnızca geçişli fiiller ile bildirilebileceğini (1978: 164) söyler. Zinnatullina da dönüşlü çatının hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden oluştuğunu (1969: 169) bildirir. Gilmulloviç, Tatar Türkçesindeki dönüşlü çatılı fiillerin sözlüklerde geçişli fiillerden oluştuğunu, dolayısıyla dönüşlü çatı ile geçişlilik-geçişsizlik kategorisinin yakından ilişkili olduğunu (2003: 96) ifade eder.

Fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliği ile dönüşlü çatı arasındaki ilişki, dönüşlülük türlerinde ayırt edici bir rol üstlenmiştir. Dönüşlü çatı kısaca özne-nesne özdeşliği

anlamına geldiğinden, dönüşlü çatılı fiil tabanlarının nesne alabilen düz fiillerden yani geçişli fiillerden oluşması kaçınılmaz olur. Geçişli fiil tabanı dönüşlülük çatısı biçimbirimi aldıktan sonra geçişsiz olabilir veya geçişliliğini koruyabilir. Ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlü çatıda, geçişli fiillere dönüşlülük biçimbirimi ulanmasıyla dönüşsüz olan fiilin yüklem olduğu cümleler doğrudan dönüşlü çatılıdır. Geçişli fiil üzerine dönüşlülük biçimbirimi geldiğinde geçişliliğini koruyan, yani geçişliliği değişmeyen fiilin yüklem olduğu cümleler dolaylı dönüşlü çatılıdır.

Dönüşlü çatının tabanı olan geçişli fiil, dönüşlü çatı biçimbirimini aldıktan sonra geçişsiz olabilir. Cümlede yüklem olan fiilin geçişsiz olması cümlenin yüzey yapısında nesne bulunmadığı anlamına gelir. Başka bir ifadeyle cümlenin öznesi olan varlık aynı zamanda cümlenin nesnesidir ve bu varlık cümlenin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketten doğrudan etkilenir, dolayısıyla dönüşlülük doğrudandır.

Dönüşlü çatının tabanı olan geçişli fiil, dönüşlü çatı biçimbirimini aldıktan sonra geçişli kalabilir. Cümlede yüklem olan fiilin geçişli olması cümlenin yüzey yapısında özne ile özdeş olmayan bir nesne olduğu anlamına gelir. Cümlenin öznesi olan varlık, cümlenin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketten dolaylı olarak etkilen veya hareketin hedefi rolündedir, dolayısıyla dönüşlülük de dolaylıdır.

2.6. Aktiflik - Pasiflik ve Dönüşlü Çatı İlişkisi

Fiilin aktiflik-pasiflik özelliği Batı dilbilimi kaynaklarında aktif ve pasif çatı türleriyle örtüşmektedir. Batı dillerindeki aktif çatılı fiiller Türk dilinde etken çatıdan farklı olarak dönüşlü, işteş ve ettirgen çatılı yapıların dâhil olduğu bir kategoridir. Batı dilbilimindeki **pasif çatı** (*passive voice*) kavramı, Türk dillerindeki cümlenin öznesi konumundaki varlığın hareketin kılıcısı olmamasıyla diğerlerinden ayrılan edilgen çatı karşılığında kullanılmaktadır.

Batı dilbilimi kaynaklarında aktif ve pasif çatılar arasındaki temel fark cümlenin öznesinin eylemin kılıcı olup olmadığı ile ilgilidir.

(a) *The cat bit the dog.*

'Kedi köpeği ısırdı.'

(b) *The dog was bitten by the cat.*

'Köpek kedi tarafından ısırıldı.'

(a) ve (b) cümlelerinin ikisi de anlam bakımından temelde aynı olmasına rağmen aralarındaki bazı vurgu ve uslüp farkları konuşurun tercihini etkiler. (a) cümlesinde, cümlenin öznesi konumundaki varlık (*the cat*) ısırma (*bit*) hareketinin kılıcısı olduğundan (a) cümlesi aktiftir. (b) cümlesinde özne konumundaki varlık (*the dog*) hareketin kılıcısı değildir. Kılıcı olan varlık *by the cat* yapısıyla cümlede bildirilmekle birlikte cümlenin öznesi konumunda değildir, dolayısıyla (b) cümlesi pasiftir (Crystal, 2008: 515).

Pasif yapı, cümledeki dilbilgisel özne konumundaki varlığın, fiilin bildirdiği hareketin etkileneni ya da hedefi rolünde olduğu yapıların çatısının dilbilgisel analizinde başvurulan bir terim (Crystal, 2008: 353) olarak kullanılır.

Aktif yapıda eylemin kılıcısı cümlede özne görevindeyken pasif yapıda özne diğer anlamsal rollerle (etkilenen, faydalanan vb.) ilişkilidir. Orta yapılar hem özneden kaynaklanan bir süreci hem de etkilenen rolündeki özneyi ifade eder, böyle yapılarda kılıcı özne bulunmaz (Bussmann, 2006: 1270; Cruse, 2006: 189-190).

Aktif yapı, bir kılıcı ve bir etkilenen olmak üzere iki katılımcının cümleye katılmasıyla oluşur. Pasif yapıda ise etkilenen varlık cümlenin konusu/temasıdır, kılıcı cümlede bildirilse de özne konumunda değildir. İngilizcede iki temel pasif yapı bulunur: bunlardan biri "be" ile yapılan durum, olay veya süreci bildiren pasif yapılar diğeri de "get" ile yapılan ve yalnızca olayı veya süreci açıklayan dinamik pasif olarak da bilinen yapılardır (Brown, Miller, 2013: 466-467):

a. *The vase was broken.*

‘Vazo kırıldı.’

b. *The vase got broken.*

‘Vazo kırıldı.’

Yapısal olarak farklı olan her iki cümle de Türkçeye ‘Vazo kırıldı.’ şeklinde çevrilirken a. cümlesi durum, olay veya süreç hakkında bilgi verirken, b. cümlesi yalnızca olay veya süreç bilgisini içermesi bakımından ilkinden ayrılır.

Cümlede dilbilgisel bir özneye sahip olan aktif ve pasif yapıların arasındaki en önemli fark, özne konumundaki varlığın aktif yapılarda kılıcı rolündeyken pasif yapılarda etkilenen/maruz kalan rolünde olmasıdır. Öznenin rolünden dolayı edilgenliğe benzeyen bazı pasif yapılar edilgen çatıdan cümlede yer alsın/almasın bir faili olmaması bakımından ayrılır. Aktif yapılar hem geçişli hem geçişsiz fiillerden oluşmalarına rağmen geçişlilik Batı dilbiliminde etken ve edilgen çatılar için ön koşul olarak kabul edilir (Lyngfelt, Solstad, 2006: 2-4). Geçişlilik-geçişsizlik fiilin nesne alabilme kabiliyetiyle ilgiliyken aktiflik-pasitlik cümlenin öznesi konumundaki varlığın fiilin bildirdiği hareketin kılıcısı yahut hareketten etkilenen (ona maruz kalan) olmasıyla ilişkilidir.

Banguoğlu, Türk dilindeki fiilleri sınıflandırma ölçütlerini açıklamadan fiilleri kılış, oluş ve durum fiilleri olmak üzere üçe ayırır (2007: 408). Korkmaz, fiilleri bir kılıcının olduğu geçişli kılış fiilleri, cümlede yüklemin bildirdiği olma niteliği taşıyan, oluşun yapana yöneldiği geçişsiz oluş fiilleri ve herhangi bir oluş veya kılışı bildirmeyen, yalnızca hareket halinde olmayan bir durumu veya takınılan bir tavrı gösteren, genellikle geçişsiz (*beğen-, özle-* gibi az sayıda geçişli olanı vardır) durum fiilleri olarak açıklar (2009: 530-533).

Batı dilbiliminde orta çatıya dâhil olan fiil özelliğini gösteren fiillere benzer şekilde, Türk dilinde kendi kendine olma bildiren *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin dönüşlü

fiillerdeki gibi kılıcının yaptığı işin kendisine dönmesi değil bir kendiliğinden olma bildirdiğini ifade eden Ergin, dönüşlü fiillerdeki aktifliğe bu tür fiillerin sahip olmadığını yani aralarında aktif-pasif farkı olduğunu söyler (2012: 206). Kendi kendine olma bildiren kök/gövde halindeki oluş fiilleri ise çatı sisteminin dışında tutulurlar (2.8. Kendi Kendine Olma Bildiren Fiiller ve Dönüşlü Çatı İlişkisi).

Demircan, yüklemlerin öznesi "yapan" işlevli olduğunda "aktif", etkilenen işlevli olduğunda "pasif" olmak üzere ikiye ayrıldığını ancak bu ayrımın İngilizcede yalnızca geçişli fiillere uygulandığından Türkçeyle örtüşmediğini (2003: 13) ifade eder.

Banguoğlu, dolaylı dönüşlü çatılı fiillerin cümlenin öznesi konumundaki varlıkla özdeş olmayan bir nesnesi bulunduğundan geçişli, doğrudan dönüşlü fiillerin özne konumundaki "kimse" ile nesne konumundaki varlığın özdeş olmasından dolayı nesnesiz olması sebebiyle geçişsiz fakat "etkin" olduğunu (2007: 408) ifade eder. Onun "etkin" terimi ile aktif yapıyı kastettiği anlaşılmaktadır.

Pasif fiille kastedilenin cümlenin öznesi konumundaki varlığın eylemin bildirdiği hareketin kılıcısı değil, onun hedefi, etkileneni olduğu yapılar anlaşılmaktadır. Dönüşlü çatılı cümlelerde özne konumundaki varlık da fiilin bildirdiği hareketin etkileneni, hedefi rolündedir; ancak dönüşlü çatılı fiiller özne konumundaki varlığın kendisini etkileyen, hedefleyen hareketin kılıcısı olması bakımından pasif değil aktif fiiller olarak kabul edilirler. Başka bir ifadeyle cümlenin öznesi konumundaki varlık gerçeklikte fiilin adlandırdığı hareketin kılıcısıdır. Doğrudan dönüşlü çatıda dönüşlülük biçimbirimi cümlenin nesnesinin ve öznesinin gerçeklikte aynı varlık olduğunu bildirdiğinden cümlede fiil yönetiminde bir nesne bulunmasa da cümlenin öznesi konumundaki varlık cümlenin sadece etkileneni, hedefi rolünü değil aynı zamanda kılıcısı rolünü üstlenir. Böyle doğrudan dönüşlü çatı ekleme yöntemiyle oluşturulursa yüklem olan fiil geçişsiz, çözümlemeli yöntemle oluşturulursa yüklem olan fiil geçişli olur. Dolaylı dönüşlülükte

ise kılıcı rolündeki özne hareketi kendisi için, kendi faydasına gerçekleştirir, cümlenin özne konumundaki varlıkla özdeş olmayan bir nesnesi bulunduğundan fiil geçişlidir. Bu bakımdan ekleme yöntemiyle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı cümlede yüklem olan fiil aktif ve geçişsiz iken dolaylı dönüşlülük bildiren fiiller aktif ve geçişlidir.

2.7. Kılınış - Görünüş ve Dönüşlü Çatı İlişkisi

XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar aralarında belirgin bir ayrım yapılmamış olan *kılınış* ile *görünüş* kavramları birçok dilde eşanlamlı olarak kullanılmışlardır. Bu iki kavramı uzun bir oluşum süresinden sonra Alman ve İsveçli dilciler tarafından iki ayrı terim durumuna getirilmiştir (Dilaçar, 1974: 159).

Kılınış ve görünüşün birbirinden ayrılması sürecine göz atıldığında, Avrupa'daki ilk gramerin [Tekhnē grammatikē, M.Ö. II. yüzyıl) yazarı Dionysios Thrax'ın fiille ilgili olarak *eidos* (görünüm, görünüş, biçim, tür; Lat. *species*) ve *horoi* (sınırlamalar) terimlerini kullandığı, yıllar sonra Rusların *eidos* terimini kendi dillerinde anlamca bunun tam çevirisi olan *vid* (görünüş, biçim, tür) terimiyle karşıladığı, batı Avrupada da yine bunun tam bir çevirisi olan Latince esaslı *aspect* teriminin kabul edildiği (Dilaçar, 1974: 160) görülür.

Görünüş, "eylemin çekimli biçimiyle anlattığı işin, kılınışın dışında, kişisel, öznel bir anlatımı yansıtması" (Aksan, 2009: 102); "bir fiildeki oluş ve kılışın zaman bakımından, konuşan tarafından öznel biçimde değerlendirilmesi; fiilde, dil psikolojisine ve konuşanın kendi değerlendirmesine bağlı zaman kayması durumu" (Korkmaz, 2010: 109); "eylemin gösterdiği işin iç düzenlenmesini ve sürekliliğini sağlayan dilbilgisi kategorisi" (İmer, 2011: 142); "eylemin anlattığı iş, oluş, edim ve benzerlerini konuşucunun nasıl gördüğünü belirten dilbilgisi ulamı" (Vardar, 2007: 134) biçiminde tanımlanır.

Crystal, görünüşü ana hatlarıyla, "fiilin zaman ve kip kategorisiyle ilgili dilbilgisel tanımlamalar için kullanılan ve eylemin süresine ya da eylemin gerçekleştiği zamana işaret eden dilbilgisel işaretleyici" olarak tanımlar. Pek çok Slav dilinde bitmişlik ve bitmemişlik arasındaki görünüşsel zıtlıkla ilgili çalışmalar bulunduğunu, İngilizcede ise eylem öbeğinin sık sık görünüşsel olarak analiz edilen, biçimsel bir fark ortaya koyduğunu (Crystal, 2008: 38) ifade eder.

Comrie, "gerçek zamanla ilişkili olmayan, ancak belirli bir zamanda gerçekleşen bir durumun içsel düzenlemesi veya oluşumunu gösteren bir kategori" olarak tanımladığı görünüşü şöyle sınıflandırır (1976: 5, 25):

1.Bitmişlik *(Perfective)*

2.Bitmemişlik *(İmperfective)*

2.a. Alışkanlık *(Habitual)*

2.b Süreklilik *(Continuous)*

2.b.1. İlerlemesiz *(Nonprogresive)*

2.b.2. İlerlemeli *(Progresivve)*

Genel ve özel dilbilim kaynaklarına göre görünüş, fiilin sözlük anlamından bağımsız olarak, dilde kullanılan çekimli biçimler aracılığıyla eylemin gerçekleşme zamanı ve gerçekleşme özellikleriyle ilgili öznel ifadeleri bildiren fiil biçimidir. Türk dilinde çatı biçimbirimlerinin ulandıkları fiillere, fiillerin görünüş özellikleri bakımından çeşitli öznel nüanslar eklediği çalışmada tespit edilmiştir.

Kılınış ise durumu çok açık bir şekilde anlatan Almanca *aktionsart* (eylem türü) teriminin karşılığıdır. *Veçhe*, *görünüş*, *görünüm* sözcükleri, bu kavramın önemli bir yer tuttuğu Slav dillerindeki *vid* (görünüş biçimi, tür, cins) sözcüğünün Fransızca karşılığı olan *aspect* sözcüğünün birer çevirisidir. Dilaçar kılınış kavramını, "kipin anlattığı öznel

düşünceyle karışmadan, fiil sürecinin yani hareketin ve oluşun nesnel olarak nasıl geliştiğini, yapıldığını, tarzını anlatan bir gramatikal ulam" şeklinde tanımlar ve başlıca iki türünün, onların da alt türlerinin bulunduğunu belirtir (1971:110):

I. Kesiksiz (non-interrompu)

A. Sürekli *(continu): aramak*

1. Oluşlu *(virtuel): kızarmak*

a. Girişmeli *(inchoatif): yeşermek*

b. Bırakmalı *(décessif): soysuzlaşmak*

c. Süregelmeli *(perduratif): çaşıtlamak (*Çağataycada = *casusluk etmek)*

a. Olmalı *(existentiel): gözetlemek*

b. Kapsamlı *(possessionel): parıldamak*

2. Edişli *(agentiel): dövmek*

a. Etmeli *(factitif): ufalamak*

b. Yapmalı *(effectif): duvar örmek*

c. Uğraşmalı *(tractatif): kuşlamak(kuş avlamak)*

ç. Etkilemeli *(affectif): korkutmak*

d. Donatmalı *(équipatif) ağaçlandırmak*

e. Yoksunlamalı *(privatif): silahsızlandırmak*

f. Araçlamalı *(instumentatif): fırçalamak*

B. Süreksiz *(momentane): bulmak*

1. Başlamalı *(ingresissif): yola koyulmak*

2. Bitirmeli *(terminatif): erişmek*

II. Kesikli *(interrompu)*

A. Üstüsteli *(itératif): damlamak*

B. Yinelemeli *(fréquentaetaif): atıştırmak*

1. Yeğinlemeli *(intensif): şaşalamak*

2. Yeğnilmeli *(diminutif): gülümsemek*

Türkçe fiillerde kılınış üzerine ilk ve en önemli çalışmayı yapan Johanson, Türkçe fiilleri kılınış bakımından **ön sınırı vurgulayanlar** (*initialtransformative*, *initiotransformative*), **son sınırı vurgulayanlar** (*finaltransformative*, *finitransformative*) ve **sınır vurgulamayanlar** (*nontransformative*) biçiminde (1994: 249) üçe ayırmıştır (Uğurlu, 2003: 128).

Kılınış terimi dilbilim terimleri sözlüklerinde "eylemin belirttiği oluşun zaman bakımından niteliğini, bir başka deyişle başlama mı, bitiş mi, süreklilik mi belirttiğini gösteren anlamsal ulam" (Vardar, 2007: 134); "fiil kök ve gövdelerinin, dil mantığı ve zamanla olan bağlantı açısından gösterdikleri özellik; fiil kök ve gövdelerindeki kılınış sürecinin zaman bakımından birbirlerine oranla taşıdıkları ayrılıklar" (Korkmaz, 2010: 146); "eylemin başlamasını, bitişini, sürekliliğini ifade eden anlamsal kategori" (İmer, 2011: 142) olarak tanımlanır.

Kılınışın, görünüşle karıştırılan bir kavram olduğunu vurgulayan Aksan, kılınışı "eylemlerin anlattıkları devinme, oluş, iş ve oluşumun yansıttıkları zaman açısından ayrılıkları" olarak tanımlar. Türkiye Türkçesindeki eylemler bu açıdan değerlendirildiğinde bir bölümünün *başla-, tutuş-, parla-, diril-, canlan-* fiillerinde olduğu gibi kendiliğinden başlama bir bölümünün *alış-, bekle-, nöbet tut-, diren-* fiillerinde olduğu gibi süreklilik ve bir bölümünün de *anla-, öl-, yıkıl-, kes-, kazan-* fiillerinde olduğu gibi bitme, sona erme anlattığı göze çarptığını ifade eder. Bazı dilbilimi kitaplarında, sıklık gösteren kılınış, yineleme gösteren kılınış gibi başka kılınış türlerine

de yer verildiğini dile getiren Aksan, bunların Türkçe örneklerinin gösterilebilmesi için bir anlambilim incelemesinin gerekli olduğunu (Aksan, 2009: 103) ifade eder.

Tatar Türkçesi dilbilimi araştırmalarında da geçmişten itibaren en karmaşık konulardan biri olan kılınış ve görünüş, günümüzde hareketin gerçekleşme derecesini bildiren ve fiilin sözlüksel-dilbilgisel bakımdan alt kategorilerinden biri olan **derece kategorisi** (Tat. *aspektuallik*) adı altında incelenir. Ekler yardımında işin gerçekleşme özelliklerini bildiren fiillere ilişkin *derece* terimini ilk olarak kullanan G. Alparov'dur. Zekiyev bu terimi daha da geniş bir biçimde, sadece ekleme yöntemi ile değil aynı zamanda çözümlemeli yöntem ile hareketin gerçekleşme usulünü bildiren durumları da derece kategorisinde değerlendirir. Bu özellikteki dilbilgisel görünüş, derece kategorisi olarak daha sonra F. A. Ganiyev (1963) tarafından detaylı bir şekilde incelenir (Zekiyev, 1957: 106-107; Tumaşeva, 1964: 171; Tumaşeva, 1978: 171; Alparov, 2008: 220; Hisamova, 2015: 224).

Tatar dilbilimi üzerine çalışan dilciler arasında Tatar Türkçesindeki derece kategorisini, eylemin gerçekleşme derecesini bildiren kategori olarak tanımlayanların yanı sıra onu Rus dilindeki *vid* kategorisiyle denk tutanlar ile söz yapım kategorisi olarak değerlendirenler de mevcuttur. Diğer derecelerin yapılması için temel teşkil eden, onlardan farklı olarak ilave bir anlam ve herhangi bir derece işaretleyicisi taşımayan fiiller *töp derece* olarak sınıflandırılırken, işin gerçekleşme karakterini (başlanmasını, yönünü, devamlılığını, tekrarlanmasını, kısmen yapılmasını, birdenliğini, tamamlanmasını, sonlanmasını) bildiren derece kategorisini oluşturmak için Tatar Türkçesinde çeşitli yöntemler kullanılır (Veliullina, 1972: 109-113).

Slav dillerindeki *vid* terimi "Rus dilinde fiilde bitmişlik ve bitmemişlik özelliklerini karşı karşıya koyan ve süreçle ilgili farklılıkları gösteren morfolojik kategori" (Tagirovoy, Gaffarovoy, 2016: 26) olarak tanımlanır. Tatar Türkçesindeki derece kategorisi, Slav dilleri ve özellikle Rusçadaki *vid* kategorisi ile ortaklık gösterir

ancak Türk dillerindeki kılınış, işin tamamlanması veya devam etmesi bakımından birbiri ile zıtlık oluşturan *vid* kategorisinden kesin bir şekilde ayrılır. Türk dillerindeki kılınış çoğunlukla hareketin gerçekleşme şeklini, gerçekleşme karakterini bildiren *aspektuallik* yöntemi olarak açıklanır. A*spektuallik* işin gerçekleşme karakterini ve zaman içinde bölünüşünü bildirdiği için hareketin gerçekleşme usulünü ifade etmek *aspektual* işlev (Bondarko, 1983: 76; TG-II, 296) olarak tanımlanır.

Tatar Türkçesinde hareketin gerçekleşme özellikleri fiil kök/gövdesine birtakım ekler getirilerek ekleme yöntemiyle ya da asıl fiillere zarf fiiller aracılığıyla yardımcı fiiller getirilerek analitik yöntemle (Hisamova, 2015: 218) yapılır.

Ganiyev, yardımcı fiiller ve eklerin asıl fiile eklediği birçok anlamı araştırıp *fiil derecelerini* yedi grupta sınıflandırır (1963: 180-183):

1. Başlama
2. Yönelme
3. Devamlılık
4. Birdenbirelik
5. Tekrarlanma
6. Kısmen gerçekleşme
7. Netice ve tamamlanma

Tatar Türkçesinde bütün fiiller sözlüksel-dilbilgisel yönden **sınır vurgulayanlar** (*çiklé*) ve **sınır vurgulamayanlar** (*çiksész*) olmak üzere hareketin gerçekleşme derecesine, yani sonsuza kadar gerçekleşip gerçekleşemeyeceğine göre sınıflandırılırlar. Sınır vurgulayan fiillerde hareket kendi mantıksal sınırına erişir ve bu sayede tamamlanır, hareketi yapan yeni bir duruma geçer. Sınır vurgulamayan fiillerde ise genellikle sürekli olan hareket bildirilir, işin sınırına işaret edilmez (Hisamova 2015: 166).

Türk dilinde kılınış belli bir sürecin akışında bulunan doğal bir özellik yani sürecin iç sınır, başlama, bitirme, süre ve yineleme gibi fiil mastarının da bildirdiği niteliklerle olan ilgisi; görünüş ise fiil çekiminde konuşanın çekim kalıplarının kabul edilen

anlamlandırma sınırlarının dışına çıkarak kullanılışı, bu çekime fiil mastarında da bulunmayan özel bir renk vermesi (Dilaçar, 1974: 161-162) olarak kabul görmüştür.

Fiilin bildirdiği olayın gerçekleşme sürecinde belli nokta ya da noktalar önem taşıdığını, bu önemli noktaların fiilden fiile değişerek sınır veya sürek olabileceğini ifade eden Karadoğan, kılınış veya sözlüksel görünüş kavramını "fiil tabanındaki olayın gerçekleşme tarzı itibariyle zaman çizgisinde belli noktalara vurgu yapması veya yapmaması" olarak tanımlar. Daha kısa bir ifadeyle bir "fiilin iç zamanı" olan kılınışı belirlerken sözlük anlamına değil, fiildeki olayın gerçekleşme tarzına bakmak gerektiğini (Karadoğan, 2009: 6-7) ifade eder. Türkçe eylem köklerinde *sözlüksel görünüş* (kılınış) farklılaşması eylemden eylem yapan eklerle veya birleşik eylemlerle (Karaağaç, 2013a: 651) sağlanır.

Dmitriyev, tıpkı sıfatlar gibi fiillerin de hareketin güçlü veya zayıf yapıldığını ifade etme özelliği olduğunu ve bu anlamın fiile eklenen biçimbirimler aracığılığla sağlandığını ifade eder. Aslında fiillerin niceliğiyle ilgili olan bütün değişimler görünüş kategorisi (vid) ile ilgili olduğunu ancak Türk dilindeki görünüş kategorisinin analitik yapılar kategorisine dâhil edildiğini bildiren Dmitriyev, bu nedenle fiilin hareketin kuvvetlenmesi ve zayıflamasını bildiren biçimlerinin fiil görünüşlerinden ayrı olarak değerlendirildiğini dile getirir. O, çatının tamamen farklı bir ilke üzerine inşa edilmiş bir kategori olduğu için böyle fiillerin çatı kategorisi dâhilinde değerlendirilmemesi gerektiği (2008: 174) görüşündedir. Fiiller arasında farklı sözlük anlam bildirenlerin *bağımsız sözler*, değişik dilbilgisel anlamları bildirenlerin *sözün biçimleri* olarak kabul edilmesi gerekir (Ahanov, 2013: 316).

Kılınış fiilin herhangi bir ek almadan, sözlük anlamı itibariyle kendi bünyesinde bulundurduğu fiile ait bir özelliktir. Görünüş ise çekimlenmiş haldeki fiiller aracılığıyla yüzey yapıdakiden farklı bir anlamı yansıtması durumudur. İşte burada çatı eklerinin çekim eki ya da yapım eki olarak değerlendirilmesi sorunsalı bize *-n-* biçimbirimli

fiillerin dönüşlülük ilişkisi kurmadıklarında bu iki fiil özelliğinden hangisi ile ilgili olduğu hususunda zorluk çıkarır. Görünüş kategorisinin kılınış kategorisini kapsayıcı olması onun dilbilgisel görünüş ve sözlüksel görünüş olarak iki ayrı kategoride ele alınması gereğini doğurmuştur. Bazı kaynaklarda sözlüksel görünüş, kılınış yerine kullanılır. Dilbilgisel çatı kategorisi, cümlede özne ve nesnenin fiiller ile ilişkisini bildirmesi bakımından çekimlenmiş fiillerdeki *dilbilgisel görünüş* ile ilişkilendirilirken diğer yandan çatı biçimbirimleri, çatı işlevinde kullanılmadığında cümleye çeşitli anlamsal nüanslar eklemeleri bakımından "sözlüksel görünüş veya kılınış" ile ilişkilendirilebilirler.

Örneğin;

a) *Ayşe yıkandı.*

b) *Ali gezindi.*

a) *Ayşe yıkandı.* cümlesinde fiilin düz biçimi olan *yıka-* ile bildirilen 'yıkamak' hareketini cümlenin öznesi konumundaki *Ayşe* varlığı kendi üzerinde gerçekleştirmiştir. Bu bakımdan a) cümlesi dönüşlüdür. b) *Ali gezindi.* cümlesinde ise fiilin düz biçimi olan *gez-* ile bildirilen 'gezmek' hareketini cümlenin öznesi konumundaki *Ali* varlığı kendi üzerinde gerçekleştirmemiştir. Bu bakımdan cümle dönüşlü değildir. Hareketi kendi kendine/tek başına/kendisi için yapmanın dolaylı dönüşlülük olarak değerlendirildiği çalışmalar göz önüne alındığında da *Ali gezdi / Ali gezindi* cümlelerinin her ikisinde de söz konusu *kendi kendine / kendi başına yapma* anlamının mevcut olduğu ve bu anlamın *-(I)n-* biçimbirimi ile sağlanmadığı görülür. Diğer yandan, *gez-* ve *gezin-* fiilleri arasında *-(I)n-* ekinin kullanımına bağlı olarak eylemin sürekliliğini bildiren bir nüans olduğu açıktır, ancak anlamda köklü bir ayrım olmadığından bu anlamsal fark fiilde yalnızca söz yapımı veya sözlükselleşme ile de açıklanamaz. İşte burada *gez-* ve *gezin-* fiilleri *kılınışları* ya da *sözlüksel görünüşü* yani sözlük anlamında beliren nüans açısından

çatıdan ayrılır. Fiiller arasında belirgin anlam değişikliği olmadığı göz önüne alınarak bu gibi yapılar, çalışmada kılınış veya sözlüksel görünüş özelliklerine göre tasnif ederek "3.1.1.3.3.2. Fiil Tabanıyla Anlam İlişkileri Bakımından Nüans Bildiren -(I)n- Biçimbirimli Fiillerin Sözlükselleşmesi" bölümünde detaylıca incelendi.

2.8. Kendi Kendine Olma Bildiren Fiiller ve Dönüşlü Çatı İlişkisi

Dilbiliminde **oluş** (Alm. *vorgang*, Fr. *proces*, İng. *process*); iş, devinim, edim, kılış, oluşum, durum gibi fiilin bildirdiği çeşitli temel kavramları göstermek için kullanılan bir terim (Vardar, 2002: 151) olarak açıklanır. Oluş fiilleri cümlede yüklemin gösterdiği işin olma niteliği taşıdığını, öznenin kendi içinde, başka bir varlığa yönelmeyen bir yapma gerçekleştirdiğini bildiren fiil türüdür (Karaağaç, 2013b: 605).

Korkmaz, dönüşlü çatıyı anlatırken, ayrı bir başlık altında ele almamakla beraber *çiçeklen-, hastalan-, gülüş-, güzelleş-, kırıl-, tatlan-* vb. bazı dönüşlü fiillerde bir kendi kendine oluşun[10] söz konusu olduğunu (2009: 553) bildirir.

Banguoğlu, kendiliğinden olma, içinden olma gibi bir anlam özelliği taşıyan orta fiillerin dönüşlü fiillerden ayrıldığı (2007: 289) görüşündedir.

Terbish, Türkçedeki dönüşlülüğü "fiil tabanının karşıladığı eylemin faile / özneye dönmesini belirten kavram" olarak tanımlayıp bu tanıma göre de dönüşlü fiillerin eylemi bildiren fiiller olduğunu, *-(I)l-* ve *-(I)n-* biçimbirimiyle genişletilmiş oluş bildiren fiillerin dönüşlü fiiller olmadığını (Terbish, 2019: 193) ifade eder.

Tatar Türkçesinde *+(A)y-, +lAn-, +lAş-* ve *+(A)r-* (renk adlarının üzerine getirilenler hariç) biçimbirimli bir oluşun, durumun meydana gelişini bildiren geçişsiz fiillerin *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimini alamadıkları görülür (Bogdanovskiy, 2003: 168).

[10] *Bahçe **çiçeklendi**.*
*Meyveler **tatlandı**.*
*Düşünce kolu **kırılmış**.*

+lAn- biçimbirimi, diğerlerinden farklı olarak bünyesinde zaten bir *-n-* biçimbirimini taşımaktadır.

İsim kök veya gövdelerinden *+lAn-* ekiyle türeyen fiiller, oluş fiilleri içinde dönüşlü çatılı kabul edilip edilmeyecekleri hususunda uzlaşılamayan fiili grubudur. Araştırmacıların bir kısmı *+lAn-* ekinin *-lA-* ve *-n-* biçimbirimlerinin birleşimi ile meydana gelen (Ediskun, 1999: 223; Korkmaz, 2009: 119; Banguoğlu, 2007: 218; Gülsevin, 2011: 121; Ganiyev, 2013: 142) isimden fiil türetme biçimbirimi olarak değerlendirirler. Ergin ise bunun aksine *+lAn-* gibi birleşik bir isimden fiil yapma ekinin bulunduğunun zannedilmemesi (2012: 180, 202) gerektiğini vurgular.

İsimden *+lAn-* biçimbirimiyle türeyen ve *+lA-* ulanmış biçimleri dilde bulunmayan fiiller araştırmacıların bazıları tarafından dönüşlü çatılı (Ediskun, 1999: 223; Sebzecioğlu, 2021: 313, Korkmaz, 2009: 119; Ergin, 2012: 202; Argunşah, 2015: 113) kabul edilir. Korkmaz, dönüşlü fiil olarak nitelese de böyle fiillerin *kendi kendine oluş* bildirmelerinin söz konusu olduğunu (2009: 119) da ifade eder. Kendi kendine oluş bildiren fiillerin bu araştırmacılar tarafından dönüşlü çatılı kabul edildiği anlaşılmaktadır. Kononov, düz fiil karşılığı olmayan *evlen-, kuvvetlen-, akıllan-, uslan- vb. gibi* birçok fiilin birleşik *+lAn-* biçimbirimi ile oluşturulduğu görüşündedir ve böyle fiilleri genel dönüşlülük başlığı altında dönüşlü çatının ayrı bir alt türü olarak (1956: 196) inceler. Bazı araştırmacılar (Banguoğlu, 2007: 218; Terbish, 2019: 193; Ganiyev, 2013: 142; Gülsevin, 2011: 121; Grunina, 1997: 207) ise söz konusu *+lAn-* biçimbirimiyle türeyen fiilleri dönüşlü çatının dışında tutarlar. Karamanlıoğlu, *+lAn-* birleşik ekiyle yapılan böyle fiillerdeki *-(I)n-* biçimbiriminin edilgenlik işlevinde kullanıldığını (2019: 52) söyler.

yağ+la-n- 'yağ sürünmek' *yağ+lan- 'yağ bağlamak'*

para+la-n- 'parçalanmak' *para+lan- 'para sahibi olmak'*

fiillerinin *+lA-n-* biçimbirimiyle kullanılan şekillerinin 'kendi kendine yağ sürmek' ve 'kendi kendini parçalamak' anlamındaki kullanımı dönüşlülük bildirir. *+lAn-* biçimbirimi ile türetilen fiillerde ise *yağlan-* fiilinde kendi kendine oluş, *paralan-* fiilinde ise bir nesnenin sahibi olmak anlamında türemiş yeni bir fiil söz konusudur. Ayrıca Banguoğlu, *+lAn-* biçimbiriminin adlara getirilerek *horozlan-, büyüklen-, huysuzlan-, bilmezlen-* vb. fiillerde olduğu gibi 'gibi davranmak, gibi görünmek' anlamındaki bir çeşit dönüşlü benzerlik fiilleri (2007: 219) olduğunu ifade eder.

Grunina, işlev ve anlam prensibinden hareketle *+lAn-* ekli *stativ* (mediopassiv) 'durum (orta-edilgen)' ile *medial* 'orta' fiiller ve *+lA-n-* ekli dönüşlü fiillerin sözlükte ayrı kategoriler olarak gösterilmesi gerektiğini (Grunina, 1997: 207) düşünür.

+lA- biçimbirimi ile biten fiillere eklenen *-(I)n-* biçimbirimi ilgili fiilin cümledeki kullanımına göre dönüşlülük de edilgenlik de bildirebilirken (Burbiel, 2018: 485), Ganiyev de *+lAn-* biçimbirimini *+lA-* ve *-n-* birleşiminden oluşan yeni bir biçimbirim olarak açıklar; günümüzde fiil oluşumunun *+lAn-* biçimbirimi ile yapıldığını, genel olarak *+lA-* biçimi olmadığı takdirde biçimbirimin *+lAn-* şekilde bütün olarak değerlendirilmesi gerektiğini ve bu haliyle fiilin çatı biçimini bildirmediğini (Ganiyev, 2013: 142) savunur.

Bize göre *+lAn-* biçimbirimi ile kurulan ve kendi kendine oluş, bir nesnenin sahibi olma ve gibi davranmak/görünmek anlamındaki fiiller dönüşlülük bildirmezler, diğer yandan *+lA-n-* ile kurulan yani *+lA-* biçimbirimli şekilleri dilde yaşayan fiillerin hepsinin dönüşlü olmadığını söylemek de mümkün değildir. Dönüşlü çatının doğrudan fiiller üzerinden tespit edilemeyeceği, bu girişimin yanıltıcı olacağı daha önce de dile getirilmişti. Bununla birlikte *+lA-* biçimi dilde bulunmayan fiiller, *+lAn-* biçiminin doğrudan isimden fiil türetimiyle ilgili olmasından dolayı çatı kategorisinin dışında bırakılmalıdır. Diğer yandan veya *+lA-n-* biçimbirimi ile kurulan fiillerdeki *-n-* biçimbiriminin aynı fiilde ve aynı biçimsel görünüşte bağlama göre hem dönüşlülük hem

de edilgenlik bildirmesi mümkün olduğu için fiillerin cümle içinde değerlendirilmesi *-n-* biçimbiriminin işlevinin tespit edilmesini kolaylaştırır. Diğer yandan *+lA-* ekiyle isimden türetilmiş fiilleri, dönüşlü çatıya taban teşkil eden diğer fiillerden ayırmanın bir gerekçesi olmadığından çalışmamızda böyle bir sınıflandırma yapılmamıştır.

Dönüşlü çatı, kendiliğinden olma bildiren fiiller ve edilgen çatı birbiriyle sıkı bir ilişki içindedirler. Kendiliğinden olma bildiren *-(I)n-* biçimbirimli fiiller hemen hemen bütün dilbilgisi çalışmalarında *kendi kendine olma bildiren dönüşlü çatılı fiiller* olarak ele alınmıştır. Böyle fiillerin söz yapımı kategorisinde mi yoksa dönüşlü çatının bir türü olarak mı değerlendirilmesi gerektiği dönüşlülüğün nasıl tanımlandığıyla ilgilidir. Bizim de katıldığımız dönüşlü çatının en sade şekliyle "kılıcının hareketi kendisi üzerinde veya kendi yararına gerçekleştirmesi" tanımına göre olma bildiren fiillerde dönüşlü çatının en temel öğesi olan hareketi gerçekleştiren bir kılıcı olmaması, kendi kendine olma bildiren fiillerin dönüşlü çatı olarak değerlendirilemeyeceğinin en açık göstergesidir.

2.9. Sözlükselleşme ve Dönüşlü Çatı İlişkisi

Çatı kategorisi ele alınırken, çatı işaretleyicisi olan biçimbirimlerin hem çatı kurma hem de yeni fiiller türetme işlevi bulunduğu görüşü yaygın olarak ileri sürülmektedir. Söz konusu biçimbirimlerin işleviyle ilgili bu biçimbirimlerin çatı ekleri olarak ayrı bir kategoride mi, yoksa fiilden fiil yapım ekleri olarak mı, diğer bir ifadeyle çatı kurmayan fiilden fiil yapım ekleri ile beraber mi değerlendirilmesi gerektiği geçmişten günümüze kadar tartışılmıştır ve hâlâ tartışılmaktadır.

Yapım ekleri, eklendikleri kök ve gövdelerin anlamlarında değişiklik yaparlar. Yapım eki ile meydana getirilen bir kelime gövdesi, kendisinden türediği kök veya gövde ile uzak yakın bir ilgisi olmakla beraber ondan ayrı ve yeni bir anlam taşır. Çekim eklerinin böyle bir anlam değiştirme işlevleri yoktur, onlar sadece kök ve gövdeleri

mevcut anlamları ile işlek hale getirmeye, o anlamlara bir ilişkin nüansı vermeye yararlar (Ergin, 2012: 123).

Çatı biçimbirimleri bazen fiillerin anlamında değişiklikler meydana getirirken genellikle fiillerin anlamlarında bir değişikliğe yol açmaksızın cümledeki dilbilgisel ilişkileri yansıtan fiil biçimleri oluştururlar. Sözlüksel-anlambilgisel ve sözlüksel-biçimbilgisel ilişkinin üzerinde duran çalışmalar çok değildir. Biçimbirimin anlamsal ve yapısal en küçük birim olduğu kabulünden hareketle biçimbilgisinin hem anlamsal hem de yapısal rolü olduğundan söz etmek gerekir. Biçimbilgisi, karmaşık göstergelerin türetilmesi ve yapısının incelenmesi olduğundan hem anlamsal hem yapısal hem de bunlar arasındaki ilişkiyi ele alır (Levin-Hovav, 1998: 189).

Çatı ekleri bazen fiil kök/gövdesine yeni sözlüksel anlam ekler, yani söz türetme işlevinde kullanılır. Çatı eklerinin söz yapımı ile münasebeti birçok dilci tarafından kabul edilir ancak çatı sadece söz yapımı ile sınırlandırılırsa, dilbilgisel işlevi göz ardı edilmiş (Tumaşeva, 1978: 162) olur.

Kononov, çatıların oluşumunda dilbilgisel ve sözlüksel işlev arasındaki yakın etkileşime dikkat edilmesi gerektiğini, çatı eklerinin genellikle çatı biçimbirimi almamış sözcüklere çatı işlevini değil yeni bir sözlüksel işlev ilave ettiğini, yani *(öl-, öl-dür-; anla-, anla-t-; sev-, sev-in-; yırt-, yırt-ın-; gör-, gör-üş-* fiillerinde olduğu gibi çatı oluşumuna değil sözcük oluşumuna hizmet ettiklerini (Kononov, 1956: 205) ifade eder.

Ramazanov da tarihsel işlevleri bakımından çatı biçimbirimlerini söz yapımı biçimbirimlerinden tamamen ayrı tutmaz, o da çatı biçimbirimlerinin dilbilgisel işlevini daha sonradan kazandıklarını (1954: 173-175) savunur. Zekiyev, çatı eklerinin *sözcük değiştirme* ve *sözcük oluşturma* olmak üzere iki yönlü (Zinnatullina, 1969: 38-39) bir işleve sahip olduğunu ifade eder:

Sözcük değiştirme işlevi; asıl (doğrudan) dönüşlü anlamlı dönüşlü fiil biçimleri; *asıl edilgen ve kişisiz anlamlı edilgen fiil biçimleri; ortaklık, rekabet, yardım ve uyumluluk anlamlı fiil biçimleri ve ettirgen anlamlı ettirgen fiil biçimleri* olarak açıklanır. Bu anlamlara sahip tüm geçişli ve geçişsiz çatıları kapsayan fiil tabanları ve tüm dolaylı çatılar, ona göre hareketin, hareketi yapanla ilişkisini ifade eden bir dilbilgisi kategorisinde birleştirilir.

Sözcük oluşturma işlevi, *suk-* 'vurmak' > *sugış-* 'savaşmak', *kür-* 'görmek' > *küréş-* 'selamlaşmak', *kil-* 'gelmek' > *kiléş-* 'kabul etmek, anlaşmak' fiillerinde olduğu gibi yalnızca çatı biçimbirimli fiillerin sözlükselleşmesi durumunda görülür. Bu oluşumlar tamamen çatı ile ilişkili ikincil olgu olarak kabul edilir: *sugış-* 'birbirini vurmak', *küréş-* 'birbirini görmek', *kiléş-* 'birbirine gelmek, bir araya gelmek'.

Zinnatullina, burada yazarın yaptığı gibi çatı eklerinin işlevindeki değişiklikten değil, çatı türlerinin anlamındaki değişikliklerden söz edilmesi gerektiğini düşünür. Çünkü söz konusu fiillerde işlev ortaklığı korunmaktadır. O, dildeki tüm kelimeler gibi çatı biçimbirimi almış fiillerin de mecazî anlamda kullanılabileceğini ve farklı anlamlarda dilde yer edinebileceğini ancak sözlükselleşen çatı biçimbirimi almış fiillerin hepsini çatı biçimbirimleri ile açıklamanın mümkün olmadığını savunur. Türk lehçelerinde fiilin orijinali ile çatı biçimbirimleri alarak sözlükselleşmiş biçimleri arasındaki anlamsal tutarsızlığın, aksine, çatı biçimbirimlerinin başlangıçtaki türetme işlevi ile açıklandığını (Sevortyan, 1962) ifade eder (Zinnatullina, 1969: 39). E. V. Sevortyan gibi, Zinnatullina da Türk lehçelerindeki çatı kategorisinin söz yapımından dilbilgisine geçiş kategorisini temsil ettiği görüşündedir.

Tatar Türkçesi dilbilgisi araştırmacılarından bazıları (Kazımbek, Mahmudov, Feyizhanov) çatı kuran ekleri söz yapım kategorisinde değerlendirirken bazıları

(Feyizhanov, Velidî) ise çatı eklerini herhangi bir kategoriye dâhil etmeksizin (TG-II, 186) incelemişlerdir. Başkurt Türkçesinin dilbilgisi çalışmalarında da dönüşlü çatı biçiminin kendi asıl işlevi olan dönüşlülükten başka söz yapımında kullanıldığı (Uraksin, İşbayev 1986: 210) bildirilir.

Türk dilinde ve dolayısıyla Tatar Türkçesinde aynı ekin hem dilbilgisel hem de sözlüksel işleve sahip olması mümkündür. Aynı biçimbirim, bağlama göre dilbilgisel işleviyle kullanıldığında cümlede diğer sözcüklerle ilişkilerine göre dilbilgisel biçimi teşkil ederken, sözlüksel işlevde kullanıldığında içeriği bakımından farklı yeni bir bağımsız sözcük oluşturabilir. Çatı biçimbirimleriyle sözlüksel anlam kazanmış fiiller, düz biçimleriyle karşılaştırıldıklarında fiil çatısı ya da başka bir fiil kategorisiyle ilgili dilbilgisel bir olguyu değil, anlamında değişiklik meydana gelen yeni bir sözcüğü temsil ederler (Ganiyev, 1980: 38).

Araştırmacılar arasındaki yaygın görüşe göre çatı kategorisinin dilbilgisel bir kategori olması sonraki dönemlere rastlar. Başka bir ifadeyle çatı biçimbirimlerinin dilbilgisel işlev kazanmadan önce söz yapımında rol oynadıkları kabul edilir.

Biçimbilgisel çatı işaretleyicilerini söz yapım kategorisi ya da söz çekim kategorisinde değerlendirip değerlendirilmeme meselesinin çözümlenemeyişi, çatı biçimbirimlerinin sözlükselleşmesiyle ilişkilidir. Genel olarak dilbilgisel bir kategori olan çatı ve onun bir türü olan dönüşlü çatı ile dönüşlü çatı biçimbirimli fiillerin sözlükselleşme biçimi ve sözlükselleşme süreci her zaman aynı seviyede değildir. Dönüşlü çatıların sözlükbirim olarak sözlüklerde yer alıp almaması meselesi ya da bunu belirleyen ölçütler ile ilgili hususlar, dönüşlü çatı ve sözlükselleşme kavramlarının merkezinde yer alır.

Lipka, sözlükselleşmeyi "karmaşık sözcük öğelerinin, sık kullanım nedeniyle, sintagmatik özelliğini kaybedebilmeleri ve belirli içerikli formal birimler haline gelme eğilimi göstermesi olgusu" (1992: 97) olarak tanımlar.

Brinton ve Traugott'a göre sözlükselleşme, belirli dilbilimsel bağlamlarda konuşurların bir sözdizimsel yapıyı veya türemiş sözcüğü, yapının bileşenlerinden veya türetilme şeklinden tamamen türetilemeyen veya tahmin edilemeyen biçimsel ve anlamsal özelliklere sahip yeni anlamlı bir biçim olarak kullandıkları değişimdir. Zamanla, önceki yapı giderek zayıflayabilir ve oluşan öğe daha da sözlükselleşebilir (2005: 96).

Sözlükselleşme, eş zamanlı olarak bir dilin söz varlığında depolanan ve kullanılmak istenildiğinde oradan geri çağrılabilen olağan bir oluşum olan sözcüğün, dilin söz varlığına adaptasyonudur. Söz varlığında hem basit sözcükler (*fence, lion*) hem de gerekli durumlar için düz anlam olarak hazır tutulan birleşik sözcükler (*cookbook, fireman*) vardır. Aynı zamanda bir dizi özel anlamlı kelimelere benzeyen sözdizimsel biçimler (*sour cream, at death's door*) de bir dilin söz varlığına aittir. Sözlükselleşmenin aksine bazı sözcükler (*nonce word: test-tube baby, space glove*) söz yapımının standart kurallarına göre yapılırlar ve hemen anlaşılırlar fakat böyle sözler genellikle söz varlığının kalıcı unsuru değillerdir. Artzamanlı olarak ise, artık kendi bileşenlerinden anlaşılamayacak kadar değişen özgün anlamın anlamsal değişiminin tarihsel seyri ve sonucudur. Yeni sözlüksel birimler tamamen sözlükselleşmiştir; onların orijinal şekilleri yalnızca etimolojik olarak anlaşılabilir. Bu süreç, sözlükselleşmeden ayırmak amacıyla sıklıkla ***deyimleşme*** (*idiomatization*) olarak adlandırılır (Bussmann, 2006, 681).

Sözlükselleşme Türk dilinde de genel olarak "dilbilgisel bir birimin sözlüksel bir birime dönüşmesi" (Vardar, 2002: 185); "yeni türemiş bir sözcüğün zamanla dilde yayılması ve söz varlığının bir üyesi olarak sözlüklere alınma süreci" (Hengirmen, 2009: 342); "sözlük ve sözdizimi ilişkisinde ortaya çıkan anlambilimsel olay; bir bağımlı

biçimbirimin asıl biçimbirim haline gelmesi, bir sözdizimi biriminin kalıplaşarak ve anlam daralmasına uğrayarak bir sözlükbirimi haline gelişi" (Karaağaç, 2013b: 784) olarak kabul görür.

Sözlükselleşmenin sesbilgisel, biçimbilgisel, anlambilgisel, sözdizimsel ve karışık olmak üzere beş türü bulunur (Bauer, 1983: 50-61). Biçimbilgisel sözlükselleşme; bağlayıcı elementler, kökler ve biçimbirimler aracığıyla gerçekleşirken anlamsal sözlükselleşme; araştırmacılar arasındaki yaygın görüşe göre (Leech, 1974: 226; Lipka, 1977: 160; Lyons, 1977: 535), sözcüğe anlamsal bilgi eklenmesinin ve/veya kaybolmasının bir sonucu (Bauer, 1983: 53-56) olarak ortaya çıkar.

Sözlüklerdeki hareket adları, yani varlıkların gerçekleştirdikleri olma ve yapmaların adları, aynı olmayı birçok varlığın gerçekleştirebilmesinden dolayı varlık adlarından sayıca daha azdır. Sözlüklerdeki hareket adları, az sayıda olmalarına rağmen anlamları bakımından oldukça zengindir. Fiillerin anlamsal görünüşleri, çatılarından metin ve bağlama kadar uzanan bir yolda gerçekleşir (Karaağaç, 2013a: 599).

Tatar dilbiliminde de sözlük anlamının değişmesi, dilde yaşayan sözcüklerin yeni bir adlandırma olarak yeni anlamsal farklar ile zenginleşmeleri olarak ifade edilir. Bu sayede sözcüklerin anlam alanı genişler, anlam alanının genişlemesi ise dilin iç olanaklarının göstergesi ve Tatar Türkçesinin sözlükbirimi sayısı ve özellikleri bakımından gelişme ve zenginleşmesini sağlar (Galiullina, 2015: 102).

Çatı biçimbirimsel işaretleyicilerinin ulanmasıyla fiilde anlam değişikliği (anlam eklemesi/eksilmesi) meydana gelmesi dönüşlülük biçimbirimi ile sağlanır. Dönüşlülük biçimbiriminin fiile biçimbilgisel dönüşlülük işlevinden başka bir anlam yüklemesi anlamsal sözlükselleşmenin örneğidir.

3. Tatar Türkçesinde Dönüşlü Çatı

Tatar Türkçesinde dönüşlü çatının esas olarak geçişli fiillerden oluştuğu ve cümlede özne ve nesnenin aynı varlığın adı olduğunun işaretlendiği cümlelerden oluştuğu üzerinde uzlaşılmıştır. Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında, genellikle yapısal olarak ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlü çatı incelenmiştir. *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimli fiillerde bu biçimbirimin işlevleri tespit edilmişse de bütün işlevleri dönüşlü çatı başlığı altında toplanmıştır. *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimi ile kurulan doğrudan dönüşlülük bildiren fiiller ile *-(I)n-* biçimbiriminin diğer işlevlerini yansıtan fiillerin bir arada bulunması dönüşlü çatının kapsayıcı bir tanımının yapılmasını zorlaştırmıştır. Bu sebepledir ki genel kabule göre dönüşlü çatı sözlüksel-dilbilgisel bir kategori olarak tanımlanır.

Çalışmada Tatar Türkçesinde ekleme yöntemi, çözümlemeli yöntem ve sözlüksel yöntemle oluşturulan dönüşlü çatının bağımlı ve bağımsız biçimbirimsel işaretleyicilerinin bütün işlevleri tespit edilip çatıyla ilişkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çatı kurma yöntemlerine göre yapılan incelemede tarihsel ve karşılaştırmalı yöntem kullanılmıştır.

3.1. Ekleme Yöntemiyle Dönüşlü Çatı Kurma

3.1.1. *-(I)n-* Biçimbirimi

Türk Dilinde *-(X)n-* Biçimbiriminin İşlevlerinin Tarihsel Değerlendirilmesi

Dönüşlülük biçimbirimi *-(I)n-* az sayıda kökle birleşebilen ve üretken olmayan bir biçimbirmdir. Geçişli fiillere, kişinin kendi üzerinde veya kendisi için yapabileceği bir eylemi ifade eden geçişsiz bir fiil oluşturmak için bağlanır. Bununla birlikte sayıca az olsa da *-(I)n-* biçimbirimi ulanıp geçişli kalan dönüşlü fiiller de vardır (Göksel, Kerslake, 2005: 72, 137).

Serebrennikov ve Gadjieva, *tür* olarak adlandırdıkları dönüşlü çatının en Eski Türkçede bulunduğunu düşünmek için bütün esasların bulunduğunu (2011: 177-178) ifade eder.

Eski Türkçe döneminden itibaren *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimi tarihî Türk yazı dillerinde (Tekin, 2016: 91; Hacıeminoğlu, 2016: 43; Ercilasun, 2014: 44-49; Hacıeminoğlu, 2013: 137-139; Argunşah, 2014: 115; Eckmann, 2012: 61; Güner, 2013: 174; Argunşah, Güner, 2015: 90, Karamanlıoğlu, 2019: 52) dönüşlülük işlevinde kullanılmıştır. Çağdaş Türk yazı dillerinde de (Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Nogay Türkçesi, Altay Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kırım Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi, Yakut Türkçesi, Çuvaş Türkçesi) oldukça işlektir (Karaağaç, 2013a: 316-317).

Bazı araştırmacıların (Erdal, 1991: 583-638; Doğan, 2016: 198; Sebzecioğlu, 2021: 312; Erdem, 2000: 70) Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemine kadar günümüzde dönüşlülük biçimbirimleri olarak kabul gören *-(X)n-* ve *-(X)l-* biçimbirimlerinin orta-dönüşlü fiilleri işaretlediği görüşünde olduğu bildirilmişti. Bu görüşteki araştırmacılar, söz konusu biçimbirimlerin farklı anlamsal işlevleri bildirmek üzere kullanıldığı görüşünü savunurlar ve söz konusu anlamsal işlevlerin "orta çatı" kapsamında ve dönüşlülükten ayrı değerlendirilmesi gerektiği görüşündedirler.

Günümüzde *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin cümlede nesne ile birlikte kullanılması sınırlıyken, eski Türk yazı dilinde *-(I)n-* biçimbirimli fiiller yaygın olarak nesne ile bir arada kullanılmıştır. Marcel Erdal, Eski Türkçede *-(X)n-* biçimbirimli fiiller ile kullanılan nesnelerin belirtme durumunda ya da yalın halde bulunabildiklerini ancak dönüşlülük zamirinin yalnızca belirtme durumunda olmasının mümkün olduğunu söyler. Belirtme

durumundaki nesnenin kullanıldığı "orta-dönüşlü" cümlelerin çoğunda nesne eylemi yapana atıfta bulunan bir iyelik eki bulundurur (1991: 634-636):

(1) Direkt nesne "özin" veya "ät'özin" zamiri olabilir.

(2) Bazen nesne eylemi yapanın vücudunun bir kısmıdır.

(3) Nesne kılıcıya yönelik soyut bir isim olabilir.

(4) "Öz" ve "ät'öz" ile kullanılan *-(X)n-* biçimbirimli fiiller iyelik eki olmadan da öznenin kendisine veya bedenine atıfta bulunur.

(5) Öznenin çocukları veya diğer akrabaları ya da bu şekilde düşünülen veya muamele gören doğrudan nesneler içeriği bu muameleyi ifade eden *-(X)n-* biçimbirimli fiiller tarafından yönetilir.

(6) Öznenin kendi yararına yaptığı eylem de *-(X)n-* biçimbirimi ile bildirilir.

(7) Kanıtlanmış bir kökü olmayan ya da anlamsal olarak kökten ayrılan fiiller bu grubun dışında kalırlar. Bunların bazıları anlamsal olarak birbirine yakın oldukları açık olsa da dönüşlülük ilgisi kurulamayan fiillerdir. Oldukça fazla sayıdaki *-(X)n-* biçimbirimli fiiller ile bunların temel farkı soyut, mecazî, ruhanî olmalarıdır. Böyle fiillerde *-(X)n-* biçimbiriminin kullanılmasının nedeni sözdiziminden ziyade anlam işlevi ile ilgili olduğundan, bunların "dönüşlü" ya da "orta" fiillerin sözdizimsel düzene uygun olmamaları şaşırtıcı değildir.

(8) *-(X)n-* biçimbirimli fiiller "orta" olduğunda ve "dönüşlü" veya "anti-geçişli" olmadığında herhangi bir nesneyi yönetebilir; geçişlilerden daha az geçişli fiiller, özneyi ya da onun alanını eylemin yararlanıcısı olarak işaretleyebilir.

Günümüzde *-(I)n-* biçimbirimli fiilin bir nesne ile kullanılması sınırlı sayıda iken, Türkçenin tarihsel dönemlerinde böyle kullanımlara sıklıkla rastlanması, ancak dilin gelişim sürecinde bu tür yapıların kullanımının terkedilmesiyle ya da *-(I)n-* biçimbiriminin işlevindeki değişiklikle açıklanabilir. Bunun yanı sıra, *-(I)n-*

biçimbiriminin Türk dilinin tarihsel dönemlerindeki işlevlerinin bazılarının günümüze ulaşmayışı da bunu destekler niteliktedir.

Tumaşeva, geçişli fiillere *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimi getirilmesine rağmen ismin yükleme hâli ile kullanılan, yani geçişliliğini koruyan bazı fiillerin geçişlilik ve geçişsizliğin henüz ayrılmadığı dönemi yansıttığını (1964: 161)[11] ifade eder.

Tenişev, Türk dilinin hem tarihsel hem de modern dönemlerinde bulunan anlamsal ve sözdizimsel özdeşlik ortaya koyan dönüşlü çatıyı işaretlemesinin *-(X)n-* biçimbiriminin işlevlerinden yalnızca bir tanesi olduğu ancak ana işlevi olmadığı (1988: 298) görüşündedir.

Tarihî Türk dili dilbilgisi kaynakları arasında DLT'de dönüşlülük biçimbirimlerinin işlevlerine detaylıca yer verilmesi bu bakımdan önemlidir. Dönüşlü çatıyla ilgili detaylı bilgi sunması bakımından, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde *-(X)n-* biçimbiriminin işlevlerinin tespiti Kaşgarlı Mahmut'un sınıflandırması esasında yapılmıştır. Eski Türkçe dönemindeki kullanımlar da esas olarak DLT'deki tespitlere göre incelenmiştir.

Kaşgarlı Mahmut, DLT'de *-(X)n-* biçimbiriminin farklı işlevlerini tespit etmiş ve bu işlevleri Arap imlâ geleneği temelinde Türkçe örneklerle etraflıca açıklamıştır. O, *-(X)n-* biçimbiriminin ilk işlevini "failin işi, başkasının yardımı olmadan kendi başına yapmasını" bildirmek olarak ifade eder. Burada ikili fiiller bir işi yapmadığı hâlde yapmış gibi görünme anlamını bildirir. *-(X)n-* biçimbiriminin ikinci işlevi "failin işi, başkasını katmadan, kendi başına yapması"nı bildirmektir. Bu anlamda olduğunda "nefs"

(i) [11] *...ata-babadan kalgaç olı éşke hervakıt ezér bulıp,* ***ayaknı kiyénép*** *torırga kireklékné eytép, bik ozak kına ügét-nesiḫet ukıdı (F. Ḫösni).*
'...ata-babadan kalma ulu işe her zaman hazır olup, ayağı giyinme gerekliliğini söyleyip, uzun bir süre öğüt-nasihat etti.'

(ii) *Baganaların kazıp uk çıgaralmagan tek'dirde de* ***tire-yannarın kazınıp*** *kararlar (Ş. Kamal).*
'Direkler kazıp çıkarılamadığı takdirde de çevrelerini kazıp bakarlar.'

(iii) *Min* ***bolıtnı karangalap*** *torgan arada, ḫalık yene ükérép ciberdé (İ. Gazi).*
'Benim bulutlara bakımıp durduğum sırada, halk yeniden kükredi'.

zikredilir; “kendisi (nefsi) için” anlamında *öziŋe*; “kendisi” anlamında *özi* denir. Eğer “gerçekte yapmadığı bir şeyi yapar görünüyorsa” burada “nefs”in zikredilmemesi mümkündür[12]. Üçüncü işlevi meçhul fiilleri bildirme, dördüncüsü de “başlı başına bir kelime olup saydığı anlam işlevlerinden hiçbirini bildirmemesidir (DLT, 278-279).

KB’de *-(I)n-* biçimbiriminin dönüşlülük ifade etme yani “a) yapılan işin failin kendisine tesir ettiğini bildirme, b) bir işi kendi kendine, yalnız başına yapma c) edilgen ve meçhul fiiller yapma (-(I)l- biçimbiriminin görevini görme) ve d) bazen herhangi bir fonksiyona bağlı olmadan fiilden fiil yapma” fonksiyonları tespit edilmiştir (Ercilasun, 2014: 44-48).

Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde *-(X)n-* biçimbirimi ile kurulan dönüşlü fiillerin a) işin fail üzerinde yapılması, b) işin fail için yapılması, c) failin işi yapmış gibi görünmesi[13] ve d) failin işi yapar gibi görünmesi” anlamlarını (2013: 137-139) tespit etmiştir.

Memluk Kıpçak sahasında bilinen ilk Türkçe kitap olan ve Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılan (1312) Arapça-Türkçe sözlük ve dilbilgisi kitabı “Kitabü'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak”ta, dönüşlülük “ittihaz” sözü ile adlandırılıp dönüşlülük işaretleyicisinin *-n-* biçimbirimi olduğu bildirilmiştir. Örneğin *yastadı* ‘yatak yaptı’ karşılığında; *yastandı* ‘kendisine yastık (yastuq) ittihaz edindi’; *örtündü* ‘örtü ittihaz edindi’ demektir. Buna göre “ittihaz”a uygun varlıkların hepsinden dönüşlü fiil oluşturmanın mümkün olduğu (Kİ, 141) bildirilir: *elbise (ton) için tonan-* ‘elbise ittihaz edinmek’. Anadolu sahasında kaleme alınan ilk Türkçe gramer kitabı “Müyessiretü'l-

[12] İkisi arasındaki fark şudur: İşler, insanlar arasında ortaktır. Bunlardan (insanlardan) birisi, başkasının yardımı olmadan o işe başlarsa “nefs” kullanılmadığı takdirde eksiklik olur. Eğer fiille beraber “nefs” zikredilirse o zaman ifade tamamlanır ve böylece fiil sadece faile bağlı olur; başkasının işine karışmasından uzak kalmış olur. Başkasına gösterme (öyle görünme) anlamı söz konusu olsaydı, fiil de geçişsiz olup başkasının karışmamasını ifade etseydi fiille birlikte “nefs” söylenmese de olurdu; çünkü geçişsiz fiil ona delalet eder ve ifade orada tam olurdu.

[13] Failin işi yapmış gibi görünmesi anlamının genellikle isimlerden *+lA-* ekiyle türemiş fiil tabanları ile sağlandığını ancak söz konusu *+lA-* ile yapılmış tabanların gerçekte bulunmayıp, nazarî olarak var farz edililidiğini (2013: 137-139) ifade eder.

Ulûm"de (1530), *-(I)l-* ve *-(I)n-* biçimbirimlerinin işlevi "meçhullük" olarak bildirilip bazen de dönüşlülük biçimbirimi olarak kullanıldığı (MU, 178) ifade edilir.

CC'de asıl işlevi dönüşlü fiiller türetmek olan *-(X)n-* biçimbirimi eklendiği fiile "olmak" ve bazen de "yapmak" anlamı katabilir (Güner, 2013: 174; Argunşah, Güner, 2015: 90). Karamanlıoğlu, bu biçimbirimin "dönüşlülük" işlevi dışında "edilgenlik" ve "*+lA-* biçimbirimi üstüne gelerek kullanımı" olmak üzere toplam üç işlevini (2019: 52) bildirir.

Çağatay Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin dönüşlülük fonksiyonunu anlam bakımından şöyle sınıflandırılır (Brockelmann, 1951: 203; Räsänen, 1957:162):

1. Eylemin onu yapanın yararına, onun (kendisi için) yapıldığını bildirir.
2. Eylemin öznenin kendi üzerinde gerçekleştiğini bildirir.
3. Eylem öznenin içsel durumu, duygu değişimlerini bildirir.
4. Simülatif: Eylemin gerçekten yapılmadığını gösterir.

Bodrogligeti, Çağatay Türkçesinde dönüşlü fiillerin öznenin hareketi kendi üzerinde veya kendisi için, kendi yararına yaptığını (=orta çatı) vurguladığını (2001: 162) ifade eder.

Ramstedt, *-n-* biçimbiriminin ilk işlevinin söz yapımı olduğu görüşündedir ve onu köken olarak Moğolca *-ni* (1957: 151) ile ilişkilendirir.

Tenişev de genel olarak çeşitli fiil tabanlarıyla kullanılan *-n-* biçimbiriminin temel işlevinin Türk dilinde geçişli bir fiilin temel sözlüksel içeriğinin bir ölçüde değiştirilmesiyle geçişsiz fiil haline getirilmesi olarak açıklar. Bu bakımdan *-(X)n-* biçimbiriminin Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve çağdaş Türk lehçelerindeki dönüşlü çatı bildirme işlevini de söz yapımıyla ilişkilendirir ve onun bir parçası olarak (1988: 302) görür.

Türk dilinde dönüşlü çatı işaretleyicisi *-(X)n-* biçimbiriminin esas olarak fiilden fiil yapma işlevinde olduğu görüşü araştırmacılar arasında (Ramazanov, 1954: 169-170; Sevortyan, 1962: 316-317; Kononov, 1960: 257; TG-I, 333-334; Ganiyev, 1976: 52) yaygındır.

Ergin, fiilden fiil yapım ekleri bölümünde ele aldığı *-(I)n-* biçimbiriminin fonksiyonunu "kendi kendine yapma" ve olma ifade eden fiiller yapmak olarak açıklar. Bu kendi kendine yapma veya olmanın "kendi kendine yapma veya olma" ile "kendisine yapma veya olma" olmak üzere iki cephesi olduğunu söyleyen Ergin, bu fiillerin asıl vazifelerinin "failin kendisine tesir edeni, failin üzerine dönen hareketleri karşılamak" olduğunu belirtir. Karşıladıkları hareket, hareketi yapan veya olan nesnenin üzerine döndüğü için *-(I)n-* biçimbirimi ile yapılan bu fiillere "dönüşlü fiiller" ve *-(I)n-* biçimbirimine de "dönüşlülük (mütavaat) biçimbirimi" (2012: 202) adı verilir.

Delice, dönüşlülük işlevi ile fiilden fiil yapan *-(I)n-* biçimbirimini, "aslında nesnesi "kendi" dönüşlülük zamirinden ya da iyelik ekli isimden oluşan nesneyi, öznede birleştirme ya da ortadan kaldırma biçimbirimi" (2002: 190) olarak tanımlar.

Dönüşlülük biçimbirimi *-(I)n-* , ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüz ile bitenlere ise araya yardımcı bir ünlü alarak yalnızca geçişli fiil olan ilk tabanlara eklenir (Deny, 2012: 331). Genellikle tek heceli fiil kökleri ile addan yapılmış fiil gövdelerine eklenen *-(I)n-* biçimbirimi kendinden önce başka bir fiilden fiil türetme eki alamamasına rağmen kendinden sonra bazı biçimbirimleri alabilir (Korkmaz, 2009: 129).

"Tatar Grammatikası"nda Eski Türkçeden itibaren dönüşlülük bildirme görevindeki *-(I)n-* biçimbiriminin tarihsel ve çağdaş Türk dilinde dönüşlülük dışında "fiilden fiil türetmek" ve "edilgenlik bildiren fiiller yapmak" olmak üzere iki temel işlevi bulunduğu bildirilir. E. V. Sevortyan, *-(I)n-* biçimbirimi ile yapılan hem türemiş müstakil

fiiller hem de dönüşlü çatı türlerinin tarihî yönden bakıldığında aynı biçimbirim ile yapıldığı (TG-I, 334) görüşünü savunur.

Dönüşlülük biçimbirimi *-(I)n-*'nin asıl işlevinin hareketin çok kez yapıldığını bildirmek olduğu ifade edilen Serebrennikov ve Gadjieva, çalışmasında (2011: 178), söz konusu biçimbirimin gelişmesine en parlak örneklerin Saha Türkçesinde ekler olabileceğini bildiren Haritanov'un çalışmasını işaret edip oradan örnekler verir (1963: 79): *ūta bahın* 'kendine su taşı', *diété bulun* 'kendine yer bul', *tiénebin* 'ben kendime ot taşırım', *masta kérdin* 'kendine odun kes'.

Tarihsel ve çağdaş Türk dilinde araştırmacıların bazıları hareketin kılıcısının hareketi kendi üzerinde gerçekleştirmesi ile kendisi için, kendi başına yapmasını "orta-dönüşlü" bazılarının ise yalnızca hareketi kendisi için, kendi başına yapmasını "orta çatı" ile ilişkilendirdiği bildirilmişti. Adlandırmalar farklı olsa da *-(X)n-* dönüşlülük biçimbiriminin söz konusu iki işlevi üzerinde araştırmacılar tarafından görüş birliği sağlanmıştır.

Türk dilinde *-(X)n-* biçimbiriminin "bir işi yaparmış gibi görünme, hareketin gerçekten yapılmadığını bildirme", "geçişli fiillerin geçişsiz karşılıklarını oluşturma", "yeni hareket adlandırması türetme", "oluş fiilleri türetme", "öznenin içsel durumu, duygu değişimlerini bildirme", "edilgen ve meçhul çatılı fiiller türetme" işlevleri tespit edilmiştir. Çağdaş Türk dillerinde *-(X)n-* biçimbiriminin bu işlevlerinin mevcudiyeti ve dönüşlü çatı kapsamında değerlendirilip değerlendirilmemesi ile ilgili görüş birliği bulunmaz. Tarihsel Türk dilindeki bu bilgilerden faydalanarak Tatar Türkçesinde dönüşlü çatı biçimbirimli fiillerin düz biçimleriyle arasındaki geçişlilik-geçişsizlik, aktiflik-pasiflik, kılınış-görünüş özellikleri de dikkate alınarak *-(X)n-* biçimbiriminin işlevlerinin tespit edilip dönüşlü çatı ile ilişkilerinin belirlenmesi bu çalışmanın amaçlarından biridir.

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* Biçimbiriminin İşlevlerinin Değerlendirilmesi

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimi ünsüzle biten gök/gövdeler ve/veya ünlüyle biten tek heceli fiillere *-In-* biçiminde, ünlüyle biten birden fazla heceli fiillere ise *-n-* biçiminde eklenir.

Zinnatullina, Tatar Türkçesinde kök ve türemiş haldeki 1991 fiilden 670'inin yani %33.6'sının *-(I)n-* biçimbirimi ile kullanılabildiğini ve bunların öncelikle kişinin hareketini ve durumunu ifade eden fiiller olduğunu (1969: 169) bildirir.

Tatar Türkçesinde dönüşlülük biçimbirimi ile genişleyen *-(I)n-* biçimbirimli fiiller anlamlarına göre sınıflandırılmış ve tespit edilen farklı anlamlarına dilbilgisi çalışmalarının çoğunda değinilmiş, yapısal olarak *-(I)n-* biçimbirimli bu fiillerin hepsi (TG-II, 199-201, Burbiel, 485-487) dönüşlü çatı altında incelenmiştir:

1. Edilgen çatı işlevi.
2. Geçişsiz fiil kurma işlevi.
3. Dönüşlü çatının asıl işlevi (doğrudan dönüşlülük).
4. İstemeden, irade dışı yapılma bildiren fiiller.
5. Fiziksel hareketi bildiren geçişsiz fiillerden yapılan bir grup dönüşlü çatı biçimleri sürecin takrarlanmasını bildiren fiiller.
6. Hareketin yoğunlaşmasını, kuvvetlenmesini bildiren fiiller.

Tumaşeva, *-(I)n-* biçimbirimi ile yapılan fiillerin hepsinin dönüşlülük çatısına dâhil edilemeyeceğini ancak dönüşlülüğü eylemin özneye dönmesi ile sınırlamak yerine biraz daha geniş olarak incelenmek gerektiği görüşündedir. Hareketin özne için gerçekleştiğini, özne ile sınırlandığını, özneyi kendi himayesine, kendi tesirine aldığını bildiren fiilleri de dönüşlü çatıya dâhil ederek incelemek gerektiğini savunur. Böyle fiilleri iki kategoride toplar (1978: 163-165):

a) öznenin iç halini yansıtan fiiller,

b) öznenin fiziksel durumunun değişmesini bildiren fiiller.

Dönüşlü çatının karmaşık biçimlerine oldukça az rastlanır. İşlevleri bakımından diğer çatı ekleriyle birleşen -(I)n- biçimbirimli fiiller, tıpkı düz biçimleri gibi fiilin geçişsizliğini, fiilin adlandırdığı hareketin, hareketi yapan varlığın alanı ile sınırlanmasını (TG-II, 199-201, Burbiel, 485-487) bildirirler.

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin birçok anlamı tespit edilmiş olmasına rağmen bu anlamların dönüşlü çatı ile ilişkisi açıklık kazanmamış, dönüşlü çatının sınırları belirlenmemiştir. Tatar Türkçesi dilbilgisi çalışmalarında, çatı kategorisi anlatılırken yaygın olarak çatı türleri fiillerin geçişlilik-geçişsizlik özelliklerine göre ele alınmıştır. Bu bakımdan dönüşlü çatı da genellikle geçişli fiillerden yapılanlar ve geçişsiz fiillerden yapılanlar olmak üzere iki grupta incelenir. Doğrudan dönüşlülük geçişli fiillerden oluşurken geçişsiz fiiller üzerine getirilen *-(I)n-* biçimbiriminin ise edilgenlik işlevinin yanı sıra başka birçok işlevi bulunur.

3.1.1.1. *-(I)n-* Biçimbirimi ile Doğrudan Dönüşlülük

Doğrudan dönüşlülük "gerçeklikte hareketi yapan ve cümlede özne konumunda olan varlığın adlandırması ile cümlede hareketten etkilenen veya onun hedefi rolündeki nesne görevinde olan varlık adının aynı varlık olduğunun dilbilgisel olarak işaretlenmesi"dir.

Türk dilinin bütün dönemlerinde *-(X)n-* biçimbirimi doğrudan dönüşlülük bildirme işlevine sahiptir.

> *yagı bolup* ***itinü*** *yaratunu umaduk yana içikmiş* (KT D10, BK D9)
>
> 'Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş.'

ETü. metinlerinde geçen *it-* fiilinin dönüşlü biçimi olan *itin-* 'kendini düzene sokmak, örgütlemek' anlamındadır. ETü. *itin-* fiilindeki *-(I)n-* biçimbirimi cümlenin

öznesi ve nesnesi arasındaki özdeşliği işaretlemektedir, özne konumundaki varlık da fiilin bildirdiği hareketin kılıcısıdır. Dolayısıyla cümle doğrudan dönüşlü çatılıdır.

uragut ***bezendi*** (DLT, 273)

'kadın süslendi.'

barıġlıḳa birmez biliglig kön͡gül / keliglike ***itnür*** *uḳuşluġ amul* (KB 3558)

'Bilgili insan fânî olana gönül vermez; akıllı ve ağır-başlı insan gelecek olana hazırlanır.'

ünün sıġtadı eştip ögdülmişe / ***urundı*** *toḳındı aḳıttı yaşa* (KB 6292)

'Bunu duyan Ögdülmiş feryad ederek / döğündü ve gözyaşı döktü.'

agırla açıngıl kör asgı teñgi / yana koptı ***yundı*** *tarandı arıg* (KB 6222)

'Ögdülmiş tekrar kalktı, âbdest aldı, temizlendi, tarandı / namaz kıldı, evrâdını okudu.'

Adlandırması cümlenin nesnesi olan varlık, adlandırması cümlenin öznesi olan varlığın bir kısmını ya da bir bütün olarak onun bedenini ifade edebilir. Bu durumdaki cümlelerde özne-nesne özdeşliği dilbilgisel olarak bulunmaz. Adlandırması özne olan varlığın bütün vücudu kendisi olarak kabul edildiğine göre, kendi bedenini kısmen veya bir bütün olarak ifade eden yapılarla kullanılan fiillerin de işlevi bakımından doğrudan dönüşlü kabul edilmesi gerektiği düşünülür. Tarihsel Türk dilinde, cümlenin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketi yapan varlığın bedeni ile ilgili bir sözcüğün cümlenin nesnesi olduğunda, cümledeki *-(I)n-* biçimbirimli fiil, fiilin düz biçiminin adlandırdığı hareketin özne olan varlık tarafından "kendi kendine, kendi başına, kendisi için" yapıldığını bildirme işlevinde kullanılmıştır. Hareketin kendi kendine, tek başına, kendisi için yapıldığını işaretleyen *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin günümüzde, kişinin kendi bedeni üzerinde gerçekleşen eylemleri sözdizimsel olarak bildiren yani nesnesi cümlenin yüzey

yapısında bulunan cümlelerde artık cümlenin nesnesi ile bir arada kullanılmadığı bilinmektedir. Tarihsel Türk dilinde, canlı varlığın bedeniyle ilgili bir adlandırma olan nesnenin yüzey yapısında bulduğu cümlelerde -(I)n- biçimbirimli fiil yüklem olabilir. Böyle cümlelerin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketin, adlandırması cümlenin öznesi olan varlığın kendisi tarafından temelde kendi üzerinde gerçekleştirmesinin bildirildiği cümleler dönüşlü çatılıdır.

*ol saçın **tarandı*** (DLT, 274)

'o başkasının yardımı olmaksızın saçını taradı.'

*kişi öz yīnin sür**ün**di* (DLT, 276)

'adam (kendi) vücudunu kaşıdı.'

Harezm Türkçesinde de doğrudan dönüşlü fiiller *-(I)n-* biçimbirimi ile ekleme yöntemiyle kurulabilir:

*Men taqı **yundum** taqı ol kimerseler artınġa bardım.* (NF, 200-10)

'Ben bir daha yıkandım bir daha o kimseler ardına gittim.'

***bulġandı** bạlçıḳġa / sürtündi yaġ-nı, **bulġandı** yaġ-ġa* (ME, 168-8)

'bulandı balçığa / süründü yağı, bulandı yağa.'

Çağatay Türkçesi de *-(X)n-* biçimbiriminin doğrudan dönüşlülük bildirme işlevi, diğer işlevlerinden ayrı olarak değerlendirilmiştir (Brockelman, 1951: 203; Räsänen, 1957: 162; Bodrogligeti, 2001: 162).

*Mast bolġanda mening yanımdaqı takyağa **tayandı*** (Bab. 245b-16)

'Şarhoş olunca benim yanımdaki değneğe dayandı.'

Tarihsel Kıpçak Türkçesinde de *-(X)n-* biçimbirimi ile doğrudan dönüşlülük bildiren fiiller yapıldığı görülür.

kanıñ töktüñ kim / biz ***yu[v]unalı.*** (CC, 75b/2-3)

‘kanını döktün ki biz yıkanalım.’

övün- (CC, 80b/22)

‘gururlanmak, kibirlenmek, övünmek’

çiçek-lerden ***urunup*** *her biri tāc* (GT, 6 (3b)-4)

‘çiçeklerden örtünüp her biri taç.’

bezenip *bir ḳarı ḫatun tişi az* (GT, 271 (136a)-8)

‘bezenip (süslenip) bir yaşlı kadın dişi az.’

irenler kilip bir yirde ***kizlendi-****ler* (GT, 24 (12b)-5)

‘erenler gelip bir yerde gizlendiler.’

ya’nı̄ ***bislendiñ*** *anıñ süti bile dag̱ı ulgaydıñ* (GT, 28 (14b)-5)

‘yani beslendin onun sütü ile daha da büyüdün (geliştin).’

Doğrudan dönüşlülük bildiren fiillerin bildirdiği hareketi özne konumundaki varlık kendi üstünde gerçekleştirir, bu sebeple fiildeki *-(X)n-* biçimbirimi cümlede adlandırması özne ve nesne olan varlığın gerçeklikte aynı varlık olduğunu işaretler. Doğrudan dönüşlü fiiller bu bakımdan *üzé* dönüşlülük zamirinin teklik ve çokluk iyelik ekli biçimleri üzerine belirtme durum eki eklenmiş biçimleri ile çözümlenir. Kendi üzerinde hareketi gerçekleştirmenin söz konusu olduğu durumlarda aynı zamanda hareketi kendi kendine yapma veya kendisi için/kendi faydasına yapıldığı anlamı da sezilir. Hareketi kendi üzerinde gerçekleştirme ifade eden fiiller bu işlevlerle tamamen ayrılamasa da doğrudan dönüşlü fiiller, özne olan varlığın hareketi kendi üzerinde gerçekleştirmesi bakımından diğerlerinden ayrılır ancak böyle fiillerin sayısı çok değildir.

Tenişev, cümlede fiilin bildirdiği hareketin nesnesi olan varlığın adının çözümlemeli yöntemle işaretlenmese de dilsel olarak bunun mümkün olduğu durumlar bulunduğunu bildirir. Bu halde geçişli fiile eklenen dönüşlülük biçimbirimi aracılığıyla ekleme yöntemiyle oluşturulan dönüşlü çatılı fiilleri, sözlük anlamındaki değişim asgari düzeyde olsa bile, işlevi bakımından dönüşlü çatıya eş yeni bir hareket adı olan fiil (1988: 297) olarak kabul eder.

Tatar Türkçesinde geçişli fiillerden kurulan dönüşlü çatılı fiiller, */-l/* ses birimi veya *-lA-* biçimbirimi ile biten fiillerden ve iki heceli olup ilk hecesi */-l/* ses birimi ile biten, ikinci hecesi ise açık hece olan fiillerden *-(I)n-* biçimbirimi ile (Veliullina, 1972: 103) oluşturulur.

Zinnatullina, asıl dönüşlü çatılı fiillerin, fiilin düz biçimi ile aynı hareketi bildirdiğini; böyle fiillerin, adlandırdığı hareketin hareketi yapan varlığın alanı ile sınırlanmasını bildirmesinin dilbilgisel, türemiş fiillerin tüm özelliklerine sahip olmalarının ise sözlüksel bir olgu olduğunu ifade eder. Bu nedenle dönüşlü çatının sözlüksel-dilbilgisel bir olgu olarak görülmesinden (Zinnatullina, 1969: 176; Gilmulloviç, 2003: 94) yanadır. Böyle fiillerin çözümlemeli yöntemle kurulmuş dönüşlülük ifadeleri ile *-(I)n-* biçimbirimli biçimlerinin dönüşlülük ifadeleri arasındaki nüans bununla açıklanabilir. *-(I)n-* biçimbirimli fiil, hareketin hareketi yapan varlığın alanı ile sınırlı olduğunu bildiren oluş fiili haline gelir ve bu fiil aracığıyla kurulan cümlelerde bildirilen hareket hiç bir koşulda dış nesneye yönelmez, *-(I)n-* biçimbirimi hareketin cümlenin öznesi olan varlık üzerinde gerçekleştiğinin göstergesi durumundadır. Böyle fiiller "eylemin kılıcısı tarafından kendi üzerinde gerçekleştirilmesi durumu"na işaret eder, bu bilgiye odaklanır; bir başka ifadeyle "sürecin sonucuyla" ilgili bir bildirme söz konusudur. Böyle cümlelerde kişinin hareketi kendi kendine yaptığı bilgisi öne çıkar. Çözümlemeli yöntemde ise odak "kişinin eylemin kendi üzerinde

gerçekleştirmesi"ndedir. Bu nüans bazı fiillerde daha az belirginken bazılarında daha kuvvetlidir.

Tarihsel Türk dilinde *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin kullanımında adlandırması özne olan varlığın hareketi "kendi üzerinde gerçekleştirme" işlevinin yanı sıra "hareketi kendi kendine, yalnız başına yapma" bildirme işlevi de öne çıkmaktadır. Ayrıca adlandırması özne olan varlığa iyelik ekleriyle bağlı varlığın nesne olduğu cümlenin yüklemi olan fiilin *-(X)n-* biçimbirimi kullanıldığı görülmektedir. Tatar Türkçesinde ise *-(I)n-* biçimbirimli fiilin nesne ile kullanıldığı örnekler sınırlı sayıdadır.

Tarihsel Türk dilinde olduğu gibi ekleme yöntemiyle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı fiiller Tatar Türkçesinde de kullanılır. Ekleme yöntemiyle oluşturulan doğrudan dönüşlü çatı ile çözümlemeli yöntemle kullanılan doğrudan dönüşlü çatı arasında nüans bulunur. Bu bölümde, daha açıklayıcı olması bakımından aşağıda *yuwın-* ve *üzén yuw-* biçimleri arasındaki nüans bildirilip ekleme yöntemiyle oluşturulan doğrudan dönüşlü çatı örnekleri sıralanacaktır:

yuwın- 'kendi kendini, elini-yüzünü, vücudunu yıkamak' (TTAS, VI: 791) < ***yuw-*** 'yıkamak' (TTAS, VI: 789)

(1) *Min sabın bélen* ***yuwınam***.
'Sabunla yıkanıyorum.'

(2) *Min* ***üzémné*** *sabın bélen* ***yuwam***.
'Kendimi sabun ile yıkıyorum.'

(1) numaralı cümle Tatar Türkçesinde "sabunla yıkanmak, banyo yapmak" anlamında kullanılırken, (2) numaralı cümle çözümlemeli yöntemle bazı maddelerin (yağlı boya, katran, yağ vs.) kişinin vücudunun bir parçasından veya bir kıyafetten

temizlenmesi işlemini belirtmek üzere (Burbiel, 2018: 157-158) kullanılır. Şu cümlelerde de bu nüans belirgindir:

(3) *Sigéz ayda bérençé tapkır cılı suw bélen sabınlap* ***yuwındım.*** (KḪ, 64)
‘Sekiz aydır ilk defa sıcak su ile sabunlanıp yıkandım.’

(4) *Etiy éşten kaytıp, takta sarayda éş kiyémnerén salıp kérdé, gölbeçte ozaklap* ***yuwındı****.* (AKY, 8)
‘Babam işten gelip tahta kulübede iş kıyafetlerini çıkarıp içeri girdi, küvette uzun süre yıkandı.’

(5) *Min* ***üzémné*** *niçeme yıllar niçeme tapkırlar kırıp-kırıp* ***yuw****dım, tik ul pıçrak bétmiy.* (YS, 326)
‘Ben kendimi kimbilir kaç yıldır, kimbilir kaç kere tıraş edip yıkadım, yine de bu leke (üzerimden) çıkmıyor.’

yuwın- fiili ile kurulan (3) ve (4) numaralı cümleler “kendi kendini yıkama durumu” bilgisi üzerinde odaklanırken *yuw-* fiili ile çözümlemeli yöntemle kurulan cümlede odak “kılıcının fiilin bildirdiği hareketi kendi üzerinde gerçekleştirmesi”ndedir. Bu cümlelerde *yıkamak* hareketi, cümlenin öznesi ve aynı zamanda hareketin kılıcısı olan varlığın hareketidir ve doğrudan ona döner. Diğer yandan *yuwın-* fiili “kişinin kendi kendini yıkaması durumu”nu bildirme işleviyle doğrudan dönüşlü çatılıdır, bu işlevin sözlükselleşmesiyle de “banyo yapmak” hareketinin adı olan sözlükbirim olarak kabul edilir. Böyle fiillerin Tenişev tarafından dönüşlü çatıya eş yeni bir hareket adı olan fiil olarak kabul edildiği (1988: 297) ve dönüşlü çatının bu gibi işlevleri bakımından Tatar dili araştırmacıları tarafından da sözlüksel-dilbilgisel kategoride ele alındığı bildirilmişti.

yuwın- fiilinde olduğu gibi bütün *-(I)n-* biçimbirimli doğrudan dönüşlülük bildiren fiillerin geçişsizleşmeleri, onları sözlükselleşmiş yeni birer sözcük olarak sayıp saymama

meselesinin ortaya çıkmasına yol açar. Böyle fiiller, cümlenin yüklemi olan fiilin bildirdiği hareketi yapan ve cümlenin öznesi olan varlık adının hareketten etkilenen ya da hareketin hedefi olan nesne görevindeki varlık adı özdeş olduğunu bildiren dilbilgisel bir işleve sahip oldukları için dilbilgisel kategoride; oluş bildiren türemiş gövde halindeki diğer fiiller ile aynı özelliklere sahip oldukları için sözlüksel kategoride değerlendirilirler. Bu özelliklerinden birini kabul etmek diğerini görmezden gelmek anlamına geldiğinden biz de her iki ilişkiyi yansıtan biçimsel dönüşlü fiillerin sözlüksel-dilbilgisel kategoride değerlendirilmesi görüşündeyiz. Tatar Türkçesinde ekleme yöntemiyle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı fiillerin de sözlüksel bir özellik kazandıkları anlaşılmaktadır:

saklan- '1. *sakla-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. kendini saklamak, korumak.' (TTAS, V: 34) < ***sakla-*** '1. güvenliği sağlamak. 2. korumak, saklamak.' (TTAS, V: 34)

(6) *Kurkak can buluwdan* ***saklanığız****! Kéşé kurkak bulsa, üzéñé canın saklap kaluw öçén télese nindi tübenlékke bara.* (P-ŞḤ, 287)

'Korkak insan olmaktan korunun! Bir insan korkaksa, kendi canını korumak için her türlü alçaklığı yapar.'

(7) *At östéndegé yeş'ler, oçlı botaklardan, küzge törtélép torgan çıbıklardan* ***saklanıp****, elé küzlerén kapladılar, elé çitke kayırıldılar ye bulmasa başların iydéler.* (A, 156)

'At üstündeki gençler, sivri uçlu budaklardan, göze çarpıp duran ince dallardan korunup, ya gözlerini (elleriyle) kapattılar ya kenara çekildiler veya hiç olmasa başlarını eğdiler.'

Cümlelerde *saklan-* fiili 'kendini saklamak, kendini gizlemek, kendini korumak' anlamlarıyla doğrudan dönüşlülük bildirir. TTAS'de bu işlevin *saklan-* fiilinin ikinci ve üçüncü anlamı olarak gösterilmesinin sebebi *-(I)n-* biçimbirimli *sakla-* fiilinin "özne konumundaki varlığın hareketi kendi üzerinde gerçekleştirmesi durumu" bilgisini *saklan-*

fiilinin sözlük anlamına dâhil olmasıyla ilgilidir, cümlenin odağı "saklanmak, korunmak" durumudur. Diğer yandan "hareketin, hareketi yapan varlık tarafından kendisi üzerinde gerçekleştirildiği bilgisini" belirginleştirmek üzere dönüşlülük zamirinin belirtme hâlindeki biçimleri kullanılarak çözümlemeli yöntemle oluşturulur.

maktan- '1. övünmek. 2. gururlanmak. 3. kibirlenmek, büyüklenmek.' (TTAS, IV: 88) < ***makta***- 'övmek.' (TTAS, IV: 90)

(8) *Veli bay, miném sovḫoz bérençé, dip min alay éşledém, min bolay éşledém, dip, herkayda* ***maktanıp*** *yöriy.* (KzkK, 315)
'Veli (zengin), benim sovhoz birinci, deyip ben şöyle çalıştım, ben böyle çalıştım diye her yerde övünüyor.'

(9) *Miném kortka da imçé! didé Yabalak kart,* ***maktanıp****. Kulı altın anıň.* (STU-II, 266)
'Benim montum da efsunlu dedi Yabalak ihtiyar övünüp. Kolu altın onun.'

Tatar Türkçesinde *maktan*- fiili 'kendini övmek' anlamıyla doğrudan dönüşlü çatılıdır. TTAS'de dönüşlülük anlamıyla yeni bir hareket adı olarak gösterilmiştir.

tirgen- 'bir şeyden memnun olmayınca kendi kendini veya birini kendi başına / kendi kendine eleştirmek, kötü sözler sarfetmek, söylenmek' (TTAS, V: 593) < ***tirge***- 'birini küçük düşürmek, eleştirmek, hakaret etmek.' (TTAS, V: 594)

(10) *Bir çıgıp kitép, yañadan kérép, kat-kat yalıngaç kına, taşlap kaldırıymmıniy indé min anı dip,* ***tirgene*** *başlagaç kına rétsépt kegazéne bérniçe süz sızgalap birdé.* (SE-GG, 392)
'Bir çıkıp gitti, tekrar girdi, defalarca yalvardıktan sonra, atıp bıraksa mıydım ben onu diyerek kendini eleştirmeye başlayınca reçeteye birkaç kelime karalayıp verdi.'

(11) *Éçénnen géne: "Ét kartaysa koyrıgın çeyner, adem balası olıgaysa akıl sata başlar", dip* ***tirgenép*** *aldı.* (K, 137)

'İçinden: "İt kocayınca kuyruğunu çiğner, insanoğlu büyüyünce akıl satmaya başlar" deyip kendine sövdü.'

Tatar Türkçesinde geçişli *tirge-* fiili cümlelerde olduğu gibi 'kendini eleştirmek, suçlamak; kendine kötü söz söylemek, hakaret etmek' anlamlarında kullanıldığında doğrudan dönüşlülük bildirir. TTAS'de söz konusu anlamlarıyla yeni hareket adlandırması olarak kabul edilir.

biklen- '1. *bikle-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. kendisi iç tarafta kalıp başkası girmesin diye kapıyı kilitlemek.' (TTAS, I: 523) < ***bikle-*** '1. kilitlemek. 2. yolu, kanalı vb. kapamak, tıkamak. 3. birini bir yere kapamak, kilitlemek. 4. bir yerde yaşamayı bırakmak, kapısına kilit vurmak.' (TTAS, I: 523)

(12) *Ata-baba kürşélerden kurkıp, taş koymaga* ***biklenép*** *yeşemegen.* (İSAT, 196)

'Atalarımız komşulardan korkup, (kendilerini) taş duvarlar arasına hapsolup (hapsedip) yaşamamışlar.'

(13) *Batır çıpçıknıñ kémnen kurkuwın sıyırçıklar bik yaḫşı bileler. "Batırnıñ tavışı-tını yuk, öyéne* ***biklendi*** *aḫrı", — dip köldéler.* (SE-AA, 87)

'Kahraman serçenin kimden korktuğunu sığırcıklar çok iyi biliyorlar(dı). "Kahramanın sesi sedası çıkmıyor, (kendini) evine kapandı (kapadı) herhalde" — deyip güldüler.'

(14) *İké-öç können soñ kilép ipteşleré cirliyler üzén. Bülmeséne* ***biklenép*** *asılınıp ülgen bula. Östelde "Skripkanı ézlemegéz. Sattım" diygen yazuw kaldırgan... (SE-MḪ, 127).*

‘İki üç gün sonra arkadaşları gelip gömerler kendisini. Kendini odasına kilitleyip, kendini asıp öldürmüş olmalı. Masada “Kemanı aramayın. Sattım” yazan bir not bırakmış...’

Cümlelerde ‘birini bir yere kapatmak, kilitlemek, hapsetmek’ anlamı ile *biklen-* fiilinin dönüşlü çatı işlevinde kullanıldığı açıktır, özne konumundaki varlık canlı bir varlıktır, “kapamak, kilitlemek, hapsetmek” hareketinden hem etkilenen hem de onu yapandır.

çabın- ‘dönüşlü çatı. Hamam, saunada kendi tenini, kendini süpürge ile vurarak yıkamak.’ (TTAS, VI: 330) < ***ça(p)-*** ‘1. yüze, yanaklara sert bir şekilde vurmak. 2. hamam, saunada süpürge veya kokulu bitkiler ile tene sık sık vurmak.’ (TTAS, VI: 329)

(15) *— Başta sin* ***çabın****, — diydé ügiy ata Totış biyge.* (İSAT, 305)
— Önce sen dövün, — dedi üvey baba Totış Bey’e.

(16) *Üz munçamızda bulsa iken elé, kéşé munçasında, yöregé tuzgan kart kéşége kirek bit şulhetlé* ***çabınırga****!* (Yözék Kaşı, 129)
‘Kendi saunamızda olsa haydi neyse, ama başkasının saunasında yorgun kapli yaşlı bir insanın bu kadar (fazla) dövünmesine/yıkanmasına ne gerek var!’

Cümlelerde *çabın-* fiilinin sözlük anlamının *çap-* fiilinin bildirdiği hareketi “kendi üzerinde gerçekleştirmek” olduğu anlaşılır. Bu durumda *çabın-* fiili bir yandan doğrudan dönüşlülük bildirirken, diğer yandan “kendini keselemek/ovalamak durumu”nun adı olarak kullanılır.

ŋezérlen- ‘*~ ezérlen-*.’ (TTAS, VI: 236); *ezérlen-* ‘1. *ezérle-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. hazır olmak. 3. hazırlanmak.’ (TTAS, II: 306) < ***ŋezérle-*** ‘*~ ezérle-*.’ (TTAS, VI: 237); ***ezérle-*** **‘** hazırlamak’ (TTAS, II: 306)

(17) *Ḫelim tınıçlanıp İbray bélen Kayum yanına barıp yattı. Ul da, buş aradan faydalanıp, ipteşleréne kuşılıp imtiḫanga* ***ḫezérlene*** *başladı.* (SE-GG, 290)

‘Ḫelim sakinleşip İbray ile Kayum’un yanına gidip yattı. O da boş vakitlerinde arkadaşlarına katılıp sınava hazırlanmaya başladı.’

TTAS’de edilgen çatılı olarak gösterilen *ezérlen-* fiilinin Tatar Türkçesinde kendini hazırlamak’ işleviyle doğrudan dönüşlülük bildirdiğini söylemek mümkündür. TTAS’de *ezérlen-* fiilinin dönüşlü işlevinin bildirilmemesi, sözlüğün çok yazarlı hazırlanmasından dolayı *ezérlen-* fiilinin ‘hazır olmak’ yahut ‘hazırlanmak’ anlamları ile sözlükselleşen dönüşlü biçiminin yalnızca sözlükbirim olarak kabul edilmesiyle ilişkilendirilebilir.

tayan- ‘vücudun ağırlığını bir şeye dayamak, yaslanmak.’ (TTAS, V: 427-428) < ***taya-*** ‘bir şeyi sabitlemek için yanına ilave direk koymak, diremek, desteklemek.’ (TTAS, V: 429)

Şçerbak, bazı durumlarda dönüşlülük çatı şekli parçalanamadığını, yani onunla bağlantılı olan etken çatı şekli bulunmadığını bildirip örnek olarak Hak. *tayan-* ‘dayanmak’ (1981: 111) fiilini göstermektedir. Tarihsel Türk dilinde *tayan-* ‘birine dayanmak, yaslanmak veya bir şeyle kendini desteklemek, ona dayanmak; *taya-* ‘bir şeyi (düşmesin diye) desteklemek, onu bir şeye dayamak’ yalnızca Batı diyalektlerinde yaşıyor görünmektedir: ilk kez DLT’de tanıklanmış ve şimdi yalnızca Oğuz grubunda yaşamaktadır. Diğer yandan *taya-k* biçimi Uygur Türkçesinde çok yaygındır (Erdal, 1991, 617).

tayan- < *taya-* fiilleri Türk dilinin tarihî dönemlerinde kullanıldığı biçimiyle günümüz Tatar Türkçesine ulaşmıştır[14]. Clauson, *tayan- (daya:n-)* ‘bir şeyle kendini

[14] Kar., Çağ., Kıp. *taya-*; Azb., Osm., Trkm. *daya-* (EDPT, 567) ve Uyg., Kar., Çağ., Harz. *tayan-*; Tuv., Azb., Osm., Trkm. *dayan-* (EDPT, 569).

desteklemek, yaslanmak veya (birine veya bir şeye) dayanmak' fiili, *taya-* fiilinin dönüşlü biçimi olduğunu bildirilir; *taya-* dayamak/desteklemek (bir şeyi); onu bir şeye dayamak' fiilinin yalnızca (? ile temkinli davranmıştır) Güneybatı (Azb., Osm., Trkm.) diyalektlerinde yaşadığını ifade eder. Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren tanıklar (EDPT, 567, 569).

(18) *Yaralılarnıñ kaybérleré nosilkalarınnan torıp, kultık tayaklarına* ***tayanıp****, Ḫelim kilgen yakka taba kitép baralar.* (SE-GG, 84)

'Yaralıların bazıları sedyelerinden kalkıp, koltuk değneklerine dayanıp, Ḫelim'in geldiği tarafa doğru gidiyorlar.'

(19) *Moḫtar abzıy, östel kırıyına* ***tayanıp****, Gölbanu karşısına kilép utırdı.* (SE-MḪ, 240)

'Moḫtar ağabey masanın kenarına dayanarak Gölbanu'nun karşısına oturdu.'

Tatar Türkçesinde ise *taya-* fiili mevcuttur ve kullanılmaktadır. 'Kendini bir yere dayamak' anlamıyla doğrudan dönüşlülük bildiren *tayan-* fiili TTAS'de madde başında yeni bir hareket adlandırması olarak yer alır.

yeşérén- '1. birinden kaçmak, ona görünmemek için saklanmak, gizlenmek. 2. bir şeyin arkasına saklanmak.' (TTAS, VI: 907) < ***yeşér-*** '1. kaçırmak, saklamak.' (TTAS, VI: 908)

(20) *Ḫezér* ***yeşérénép*** *kararga gına kaldı...* (AÇ, 27)

'Şimdi gizlenip yalnızca bakmakla yetindi (bakakaldı).'

(21) *İsen kalgan sugışçı ızanga kérép* ***yeşérénde****.* (S, 139)

'Sağ kalan savaşçı sınır çukuruna girip gizlendi.'

Tatar Türkçesinde ‘kendini gizlemek’ işleviyle kullanılan *yeşérén-* fiili TTAS’de yeni bir hareketin adı yani sözlükbirim olarak kabul edilmiştir.

aklan- ‘1. Kendinin haklılığını, hatasız olduğunu kanıtlamaya çalışmak. 2. Bir şeyin doğruluğu ispatlanmak. 3. hatasız bulunmak.’ (TTAS, I: 101) < ***akla-*** ‘1. birini haklı diye göstermek, hatasız olduğunu kabul etmek. 2. bir şeye layık olduğunu kanıtlamak. 3. hatasız bulmak.’ (TTAS, I: 102)

(22) *Kiçe kéşé küp buldı. Sinéñ yakka kaytuwçılar buldı, didé İsentey* ***aklangan*** *sıman.* (STU-II, 125)

‘Akşam çok insan vardı. Senin tarafına gidenler oldu, dedi İsentey kendini aklamış (aklanmış) gibi.’

(23) *Ene bit yégétégéz miña ışanmadı, didé Nurişanov* ***aklangan*** *sıman.* (AKY, 80)

‘İşte, eşiniz bana inanmadı, dedi Nurişanov aklanmış (kendini temize çıkarmış) gibi.’

Cümlelerde *aklan-* fiili ‘kişinin kendini aklaması, temize çıkarması’ anlamıyla doğrudan dönüşlülük bildirir. TTAS’de bu anlamı ile sözlükselleşip yeni bir hareket adı olarak yer alır.

bizen- ‘1. makyaj yapmak, süslenmek. 2. (mec.) güzelleşmek, hoşlaşmak.’ (TTAS, I: 518) < ***bize-*** ‘1. süslemek, makyaj yapmak, güzelleştirmek. 2. bezemek, donatmak.’ (TTAS, I: 519)

(24) *Kaytıp citép bik yaḫşı ittéñ elé, — didé ul, közgé karşında* ***bizene*** *birép.* (SE-MḪ, 300)

‘Dönüp gelmekle çok iyi ettin, — dedi o, ayna karşısında süslenirken.’

(25) *Kayıkçılar uñ yak yarga tözengen,* ***bizengen*** *irlerné, ḫatın-kızlarnı, bala-çagalarnı taşıp tordılar.* (İSAT, 372)

‘Kayıkçılar sağ taraftaki kıyıya giyinip kuşanıp süslenmiş erkekleri, kadınları, çoluk çocukları taşıdılar.’

Tatar Türkçesinde *bizen-* fiilinin ikilemelerin bir unsuru olarak kullanımı yaygındır:

(26) *Meçét yortı tiresénе kiyéngen-****bizengen*** *kızlar, ḫatınnar, malaylar tuldı. Barısı da miña karıy.* (O, 493)

‘Cami binası etrafına giyinmiş-süslenmiş kızlar, kadınlar, oğlanlar doldu. Hepsi de bana bakıyor.’

(27) *Şundıy itép* ***bizenép****-tözenép, kupşılıknıñ çigén uzgan kıska muyınlı küpkek kara biyenéñ yüke nuktasın iké yaktan İbray bélen Esgat’ totıp algan.* (OOB, 60)

‘Bu şekilde süslenip-giyinip, şıklığın sınırını aşmış kısa boyunlu büyük göbekli siyah biyenin ıhlamur yularını iki yandan İbray ile Esat’ kavramış.’

TTAS’de *bizen-* fiili *bize-* fiilinin dönüşlüsü olarak değil yeni bir hareketin adı olarak (süslenmek) değerlendirilmiştir. Örnek cümlelerde bu anlamın dönüşlü çatı işleviyle ilgili olduğu, bizen- fiili dilbilgisel yönden doğrudan dönüşlü çatılıdır.

kaşın- ‘durmaksızın, aralıksız kendi kendini kaşımak.’ (TTAS, III: 193) < **kaşı-** ‘kaşımak.’ (TTAS, III: 192)

(28) *Çabınırga*[15] *sébérkéñ bar mı soñ? — diydi Kotan,* ***kaşınıp.*** (İSAT, 304)

‘Dövünmeye süpürgen var mı peki? — dedi Kotan, kaşınıp.’

[15] *çabın-* ‘banyoda kendi tenine süpürgeye benzeyen bir nesne ile vurmak’ (TTAS, VI: 330)

(29) *Atlar şulay uk atlap, başların çaykap ye bulmasa kĕşnep,* ***kaşınıp****, téşleşép bargan sıman itép yasaldı.* (STU-II, 223)

Atlar da aynı şekilde (gidiyor gibi) yapıp, başlarını sallayıp ya da hiç olmazsa kişneyip, kaşınıp, birbirlerini dişliyor gibi oldu.

TTAS'de *kaşın-* fiilinin anlamına 'kendini kaşımak' *-(I)n-* biçimbiriminin dilbilgisel işlevinin dâhil olması ile sözlükselleştiği anlaşılmaktadır.

buyan- '1. buya- fiilinin dönüşlü çatılı biçimi. 2. bezenmek, süslenmek, yapınmak' (TTAS, I: 633) < ***buya-*** 1. boyamak, sürmek, sıvamak, bulamak. 2. yüze, tene (yapay) güzellik verme yöntemlerini kullanmak, bezenmek. (TTAS, I: 634)

(30) *... bizengen,* ***buyangan*** *ḫatınnarnıñ temséz süzleri bérle uwuw kilgen, terezesé yabık, işégé yuk dürténçé klassnıñ vagonında kébék üzémné üzém ḫis ittém...* (O, 394)

'... süslenip boyanan kadınların nâhoş sözleri ile ovulmuş, penceresi kapalı, kapısı olmayan dördüncü sınıf bir vagondaymışım gibi hissettim kendimi...'

Tatar Türkçesinde *buyan-* fiili 'kendini süslemek, kendi yüzüne bir şeyler sürmek' anlamında dönüşlü çatıyı bildirmektedir ve yine bu işleviyle sözlükselleşmiştir.

uwın- '*uw-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi.' (TTAS, VI: 99) < ***uw-*** 1. ovmak. 2. bir şeyi kendine sürtmek; ovuşturmak (ellerini ovmak gibi).' (TTAS, VI: 93).

(31) *Şunnan soñ üzém yuwınırga totındım indé. Munçala bélen tenémné burlattay kızargançı* ***uwındım****. (TTAS, VI: 99).*

'Ondan sonra kendim yıkanmaya başladım artık. Lif ile tenimi ağartır gibi kızarıncaya kadar ovundum.'

Tatar Türkçesinde kullanım alanının oldukça daraldığı görülen ekleme yöntemiyle oluşturulmuş *uwın-* fiili 'kendini (vücudunu, tenini) ovmak' anlamını *-(I)n-* biçimbirimi aracılığıyla bildirirdiğinden doğrudan dönüşlü çatılıdır.

Birçok bilim adamı tarafından doğrudan dönüşlü çatılı fiil olarak değerlendirilen fakat cümlede yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketi yapan varlığın bedeni ilgili bir adlandırma olan nesne ile kullanılan *taran-* 'taranmak', *kırın-* 'tıraş olmak', *buyan-* 'boyanmak, makyaj yapmak' gibi fiiller, Tatar Türkçesinde ekleme yöntemiyle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı fiillere çok yakın olan *-(I)n-* biçimbirimli sözlükbirimler olarak kabul edilirler. Böyle fiiller düz biçimleri ile aynı hareketi bildirirler fakat hareket, hareketi yapana değil; *taran-* 'kendi saçını taramak, *kırın-* 'kendi sakalını/bıyığını kesmek, *kırkın-* 'kendi saçını kesmek' fiillerinde olduğu gibi hareketi yapan varlığın bedeni sınırlı belirli bir varlığa yöneliktir. Bu fiillerin düz biçimlerinin yüklem olduğu cümlede, cümlenin fiilin yönetimindeki nesnesinin açık olarak ifade edilmesi gerekir (Zinnatullina, 1969: 176-177; Bogdanovskiy, 2003: 169-170; TG-I, 2015: 334).

Türk dili üzerine yapılan hemen hemen bütün çalışmalarda, anlamsal olarak "kendini taradı" şeklinde çözümlenebilen *taran-* fiilinin dilbilgisel olarak "kendini taradı" biçiminde çözümlenemediği göz önüne alındığında, Tatar dilinde çözümlemeli yöntemle dönüşlü biçimi kullanılamayan ya da çok seyrek rastlanan benzer fiillerin de "kılıcının hareketi kendi üzerinde gerçekleştirmesi" anlamını üstlendiği anlaşılır. Böyle yapılarda cümlenin öznesi olan varlık, hareketi bir bütün olarak kendi (bedeni) üzerinde değil de bedeninin bir bölümünde gerçekleştirebilir, bu durumda cümlenin nesnesi kişinin kendi bedeninin bütünü değil bir bölümü olur. İşte bu tür fiiller ile kurulan dönüşlü cümlelerde özne-nesne özdeşliğinin tam sağlanamıyor olmasının düşünülmesi onların dolaylı dönüşlü olduğunu düşündürür. Buna rağmen kişinin doğrudan kendi bedeni üzerinde gerçekleştirdiği hareketi bildirdirmeleri doğrudan dönüşlülüğe daha yakın durdukları fikrini kuvvetlendirir, Tatar Türkçesinde "üz" sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri ile

çözümlenemeseler de dönüşlülük anlamı kuvvetlidir. Diğer yandan dönüşlülük zamirinin belirtme hâlindeki biçimleri ile çözümlendiklerinde, bu zamirin insan varlığının bütünü değil bir parçasını bildirmesi söz konusu olur.

Türk dilinde *öz* sözcüğü başlangıçta soyut "insan ruhu" anlamında kullanılmıştır, somut "insan bedeni" anlamı ise erken dönemlerde *etӧz* sözcüğüyle bildirilmiştir. Bu sebeple *öz* genellikle bir bütün olarak insan bedenini bildirdiğinde 'kendi' anlamına gelirken bazen de vücudun bir kısmının adlandırması olarak (EDPT, 278) kullanılmıştır. Türk dilinin tarihsel ve çağdaş dönemlerinde "gövde" anlamında da (Sevortyan, 1974: 506-507) kullanılmıştır.

Kişinin kendi bedeni üzerinde gerçekleştirdiği hareketi bildiren fiiller ile oluşturulan dönüşlü çatıda olduğu gibi, kişinin kendi bedeninin bir kısmında gerçekleştirdiği hareketi bildiren fiillerin de doğrudan dönüşlü çatı ile ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan böyle fiiller Tatar Türkçesinde sözlükbirimler olarak kabul görür. Cümlede özne konumundaki kılıcının kendi bedeni veya bedeninin bir kısmı üzerinde gerçekleştirdiği hareketi bildiren cümleler doğrudan dönüşlü kabul edilmelidir. Bu durumda cümlenin öznesi konumundaki varlığın bedeniyle sınırlı olan varlık adı cümlenin nesnesidir, cümlede hareketin, kılıcısı tarafından kendi bedeninde gerçekleştirildiği aktarılır. Aşağıdaki fiiller genellikle kişinin kendi bedeninin bir bölümünde gerçekleşen hareketlerin adı olduklarından çözümlemeli yöntemle *üz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri aracılığıyla mantıken çözümlense de, böyle fiilerin düz biçiminin yüklem olduğu cümlelerde insan bedeninin bir parçasının adının cümlenin nesnesi görevinde kullandıkları görülürür. Bu gibi fiillerin düz biçimin yüklem olduğu cümlelerde, nesnenin cümlenin yüzey yapısında açık olarak ifade edilmesini gerektirmesi *-(I)n-* biçimbirimli şekillerinin söz konusu nesneyi kendi sözlük anlamına dâhil etmesi (Zinnatullina, 1969: 176-177; Bogdanovskiy, 2003: 169-170; TG-I, 2015: 334) ile açıklanır. Tatar Türkçesinde yüklem olan -(I)n- biçimbirimli fiilin bildirdiği hareketi

gerçekleştiren varlığın, hareketi zorunlu olarak kendi bedeninin bir kısmında gerçekleştirdiği, aynı fiilin düz biçiminin yüklem olduğu cümlelerde ise bedeninin bir kısmının adının cümlenin zorunlu olarak nesnesi görevinde olduğu fiillerden bazıları şunlardır:

taran- 'dönüşlü çatı. 1. kendi saçını taramak, düzeltmek. 2. saçını şekillendirmek, el veya tarakla düzeltmek.' (TTAS, V: 376-377) < ***tara***- '1. taramak. 2. tırmıklamak.' (TTAS, V: 378)

(32) *Başka könnerde ul alay kapka açıluw bélen uk kérép citmiy idé, kagan üz yomışların ütep, urın-cir cıyıştırılgançı, öydegé kız-kırkın* ***tarangançı****, kiyéngençé béravık kötép tora idé.* (STU-I, 9)

'Diğer günlerde o bu şekilde avlu kapısının açılmasıyla hemen içeri girmezdi, kağan kendi işlerini bitirene, ortalık toplanıncaya, evdeki cariyeler taranıp, giyininceye kadar bir süre beklerdi.'

Tatar Türkçesinde sıklıkla *tara*- fiili yönetimindeki nesneyle bir arada görülürken kullanılırken *-(I)n*- biçimbirimli *taran*- şeklinin kullanımı oldukça azdır. TTAS'de fiilin hem dönüşlü çatılı fiil, hem de 'kendi saçını' nesnesinin sözlük anlamına dâhil olduğu bir sözlükbirim olarak gösterilmiştir.

kırın- 'sakal bıyığı dibinden kesmek.' (TTAS, III: 709) < ***kır***- '1. bir şeyin üst katmanını temizlemek, yapışkan bir şeyden arındırmak, kazımak. 2. saç, sakal, bıyık vb. kesmek.' (TTAS, III: 702)

(33) *Kafédrega ul hervakıt bik şoma* ***kırınıp****, pöḫte kiyénép, galstuk tagıp kile torgan idé.* (KḪ, 30)

'Kafedraya o her zaman çok düzgün (bir biçimde) tıraş olup, titiz (bir şekilde) giyinip, kravat takıp gelirdi.'

(34) *Annan soñ ul, söylene-söylene,* ***kırınırga*** *totındı.* (S, 70)

‘Bundan sonra o söylene söylene tıraş olmaya başladı (girişti).’

(35) *Zamanında,* ***kırınıp****-yasanıp, bik fırt yörgen dustı ḫezér tanırlık tügél idé.* (SE-Ḫ, 366)

‘Vaktiyle tıraş olup süslenen züppe arkadaşı şimdi tanınır hâlde değildi.’

TTAS’de sözlüksel anlam kazanan fiiller arasında değerlendirilen *kırın-* fiilinin (TG-I, 2015: 334) fiilin düz biçiminin zorunlu nesnesinin anlam alanına dâhil olduğu bir sözlükbirim olarak kabul edilir.

Tenişev, bazı fiiller ile dönüşlü çatılı biçimlerinin arasında düz fiilin sözlüksel anlamının niteliğinin dönüşmesiyle belirgin anlamsal farklar ortaya çıktığını söyler. Ortaya çıkan yeni biçime başka sözcüklerin oluşturulmasında (*kır-* ‘kesmek’ > *kırın-* ‘tıraş olmak’ > *kırıngan* (*kéşé*) ‘tıraşlı / tıraş olmuş (insan)’ kullanılan fiil tabanı olarak rastlanması (1988: 298) mümkündür.

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimi almış fiiller çözümlendiğinde cümlenin yüklemi fiilin bildirdiği hareketi gerçekleştiren özne olan varlığın adı ile hareketten etkilenen veya hareketin hedefi rolündeki nesne olan varlığın adının aynı varlık adlandırması olduğunu bildiren cümleler doğrudan dönüşlü çatılı kabul edilir. Ekleme yöntemiyle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı cümlelerdeki söz konusu özne ve nesnenin aynı varlığı adlandırdığı yani özdeş olduğu bilgisi, cümle çözümlemeli yöntemle kurulduğunda dönüşlülük zamirinin belirtme hâlindeki biçimlerinin cümlenin nesnesi olarak kullanılması yoluyla işaretlenir. Tatar Türkçesinde doğrudan dönüşlülük bildirme işlevindeki fiiller cümlede sözdizimsel ilişkileri yansıtmaları bakımından dilbilgisel kategoride, doğrudan dönüşlülük işlevinin sözlük anlamlarına dâhil olmasından dolayı ise sözlüksel kategoride kabul edilirler. Daha sade ifade etmek gerekirse Tatar

Türkçesinde doğrudan dönüşlülük bildiren fiiller, doğrudan dönüşlülük işlevlerinin sözlük anlamına dâhil olduğu yeni bir sözlükbirim olarak kabul edilirler.

Tatar Türkçesinde çözümlemeli yöntemle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı cümlelerde *üz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri cümlenin nesnesi görevindedir. Tatar Türkçesinde *taran-*, *kırın-* gibi bazı fiillerin düz biçimleri aracılığıyla dönüşlü çatısının kurulması dil mantığı çerçevesinde mümkün olmasına rağmen, cümlede zorunlu nesnelerinin *üz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirinin belirtme hâliyle işaretlenememesi söz konusudur. Çünkü örneğin *tara-* fiilinin bildirdiği hareketin etkilediği varlık bir bütün olarak kişinin kendisi değil, onun bedeninin bir kısmıdır. Dolayısıyla söz konusu fiilin yönetiminde olan nesne, cümlede dönüşlülük zamirinin belirtme hâlindeki biçimleriyle değil iyelik ekleriyle çekimlenmiş belirtme halindeki varlık adıdır. Bu şekilde hareketin belirli bir varlıkla ilişkili olduğunu bildiren fiillerin *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri Tatar Türkçesinde sözlükselleşmiş yeni bir hareket adı olarak kabul edilir.

3.1.1.2. *-(I)n-* Biçimbirimi ile Dolaylı Dönüşlülük

Dönüşlü çatılı fiillerin temelinde bulunan "bir hareketi kendi kendine/kendi başına yapma" anlamını diğer anlamlardan ayırt etmek oldukça güçtür. Türk dilinin tarihsel dönemlerinden itibaren söz konusu anlamın diğerlerinden ayrı değerlendirilmediği görülür. Aynı fiilde bir "hareketi kendisi için kendi faydasına yapma" bilgisinin belirtilmesi gerekli görülüyorsa "hareketi kendi kendine/kendi başına yapma" işlevindeki *-(X)n-* biçimbirimine ilaveten cümleye *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirinin eklendiği görülür. DLT'de *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirlerinin kullanım incelikleri ile ilgili detaylı bir şekilde bilgi aktarılmıştır. DLT'de *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirlerinin kullanım incelikleri ile ilgili örneklerin yapılan açıklamayla tutarlı olmaması, dönüşlülük zamirinin hareketin kılıcısının hareketi "kendisi üzerinde ve/veya kendisi için/kendi faydasına" gerçekleştiği bilgisinin vurgulanmak istendiği yerde kullanılması gerektiği

şeklinde yorumlanır. Diğer bir ifadeyle *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirinin kullanılmadığı cümlelerde *-(X)n-* biçimbiriminin DLT'de bildirilen bütün işlevleri ile kullanılması mümkündür, anlamlar arasında ayrım yapılamaması bundandır. Cümlenin öznesi ile nesnesinin özdeşliğini bildiren doğrudan dönüşlü çatılı fiiller önceki bölümde incelenmişti. DLT'de doğrudan dönüşlü çatılı fiiller ile cümlenin yüklemi olan -(X)n- biçimbirimli fiilin düz biçiminin adlandırdığı hareketin, hareketin kılıcısı tarafından "kendisi için, kendi faydasına yapıldığı"nı bildiren dönüşlü çatılı yapılar birbirinden ayrılmamış ancak *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirinin kullanımının cümlenin anlamına etkisi üzerinde durulmuştur.

-(X)n- biçimbirimi "failin işi, başkasını katmadan, kendi başına yapması"nı bildirdiğinde "nefs" zikredilir; "kendisi (nefsi) için" anlamında *özinę*; "kendisi" anlamında *özi* denir. Eğer "gerçekte yapmadığı bir şeyi yapar görünüyorsa" burada *"nefs"*in zikredilmemesi mümkündür. İkisi arasındaki fark şudur: İşler, insanlar arasında ortaktır. Bunlardan (insanlardan) birisi, başkasının yardımı olmadan o işe başlarsa "nefs" kullanılmadığı takdirde eksiklik olur. Eğer fiille beraber "nefs" zikredilirse o zaman ifade tamamlanır ve böylece fiil sadece faile bağlı olur; başkasının işine karışmasından uzak kalmış olur. Başkasına gösterme (öyle görünme) anlamı söz konusu olsaydı, fiil de geçişsiz olup başkasının karışmamasını ifade etseydi fiille birlikte "nefs" söylenmese de olurdu; çünkü geçişsiz fiil ona delalet eder ve ifade orada tam olurdu (DLT, 278-279).

er alımın ***alındı*** (DLT, 278)

'adam alacağını kendi başına aldı.'

ol tarıg ***tarındı*** (DLT, 278)

'o kendi başına, kendisi için tohum ekti.'

Marcel Erdal, Eski Türkçede *-(X)n-* biçimbiriminin cümlenin içeriğini aktarmaya yeterli olduğundan *özine* zamirinin kullanılmasının çok da gerekli olmadığının

anlaşıldığını söyler (1991: 637). Ercilasun da Kaşgarlı'nın konuyu açıklarken verdiği örneklerde *öz* zamirinin olmamasına rağmen DLT'de aynı işlevde *öz* zamirinin kullanıldığı (ve kullanılmadığı) başka örnekler de bulunduğunu, aşağıdaki cümlelerde olduğu gibi *öziñe* zamirinin kullanılmamasına rağmen fiildeki *-(X)n-* biçimbiriminin *"kendi kendine yapma"* fonksiyonunu tek başına üstlendiğini ifade eder (2014: 44-45). Buradan *öz* sözü kökenli zamiri cümlede bulunsa da bulunmasa da *-(X)n-* biçimbirimli fiiller hareketi "kendi kendine/yalnız başına yapma" anlamını bildirmeyi üstlenir.

*er **özinge** et **bıçındı*** (DLT, 278)

'adam et keser gibi göründü veya adam kendi başına et kesti.'

*ol **ōzinge** et **kesindi*** (DLT, 278)

'o kendine bir parça et vb. kesti.'

*er **suwlukın sarındı*** (DLT, 276)

'adam başına sarığını sardı.'

*yitürdüm yigitlik yetildi yaşım / yıpar kitti **kafur aşundı** başım* (KB 4848)

'Gençliği kaybettim, yaşım ilerledi / misk yerine başım kâfûr örtündü.'

bıçın- ve *kesin-* fiillerinin yüklem olduğu cümlelerde olduğu gibi *özinge* dönüşlülük zamirinin kullanıldığı örneklerde cümlenin hareketi kendi başına yapma (ve/veya yapar gibi görünme) anlamının mevcut olmasının yanı sıra "kendisi için, kendi faydasına" yapma anlamı belirginleşir. Diğer yandan Kaşgarlı tarafından açıklanan anlamlarına göre *öziñe* zamiri ile *-(X)n-* ekli fiillerin bir arada bulunduğu cümlelerin de tek bir anlam işlevi bulunmadığı ortadadır. Bu tür ikilikler *-(X)n-* ekinin hareketi "kendi kendine yapma", "kendisi için yapma" ile "bir işi yaparmış gibi görünme" arasındaki anlam farkını bildirme işlevinin tam olarak tespit edilememesine yol açar. Yine de "kendisi için yapma" anlamının özellikle belirtilmediği yerlerde *-(X)n-* biçimbiriminin

yalnızca dönüşlü çatının temelinde yer alan kendi kendine/kendi başına yapma işlevinde kullanıldığı anlaşılabilir:

> *Uzun tonlug közüngüsin kölke ıçgınmiş. Yarın yangrayur, kiçe* ***kengrenür***[16]***,*** *tir*. (IB, 22)
>
> '(Bir) kadın aynasını göle düşürmüş. (Bu yüzden) sabah(ları) söyleniyor, akşam(ları) sızlanıyor.'

> *sözin kesti oġlın ḳuçup yıġladı /* ***ulındı*** *yana ol ökünçler yidi* (KB 1510)
>
> 'Sustu, oğlunu kucaklayıp ağladı / tekrar ah-vah etti ve pişmanlıklar getirdi.'

Bir başka mesele cümlede *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri bulunmadığında hareketi "kendi kendine, yalnız başına yapma" anlamının da DLT'de hareketi "yaparmış gibi görünme" anlamından ayrılmamış olması cümlede *-(X)n-* biçimbiriminin temelde "kendi kendine/tek başına bir işi yapma" bildirme işlevinin dönüşlü çatının temelini teşkil ettiği görüşünü güçlendirir.

Çağatay Türkçesinde *-(X)n-* biçimbiriminin "hareketin kendisi için, kendi yararına yapıldığını bildirme" işlevi araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir (Brockelman, 1951: 203; Räsänen, 1957: 162). Bodrogligeti, *-(X)n-* biçimbiriminin bu işlevini "orta çatı" olarak (2001: 162) ele alır.

Tenişev, özellikle DLT'de yaygın olarak rastlanan "kendisi için veya kendi yararına yapma" bildiren fiillerin, özne ile nesnenin aynı varlık olduğuna dair bir gösterge olmadığında dönüşlü çatıdan farklı işlevde olduğunu söyler. Dönüşlü çatıdan farklı olan böyle fiillerdeki *-(X)n-* biçimbiriminin bu işlevinin *ylyn-* 'kendine almak' (*yl-* 'almak'), *byčyn-* 'kendine kesmek' (*byč-* 'kesmek'), *tigin-* 'kendine dikmek' (tik- dikmek') vb. gibi

[16] Tekin Clauson'un Irk Bitig'de geçen yangra- 'mırıldanmak', , 'kengren- 'kendi kendine söylenmek' fiillerinin öznesinin "ayna" olduğu kanısındayken (Clauson, 1960: 221); Malov (1951) ve Erdal (1977: 96)'ın ise haklı olarak bu eylemlerin öznesinin ayna olmayıp onu göle düşüren kadın olduğu görüşünde olduklarını bildirir (Tekin, 2013: 39).

yalnızca Saha Türkçesinde korunduğunu ifade eder. Diğer Türk lehçelerinde bu işlevin ortadan kalktığını, yalnızca fiilin türemiş biçimi aracılığıyla mantıksal olarak tespit edilebileceğini belirtir. Bu nedenle Türk dillerinde böyle fiillerdeki -(I)n- biçimbiriminin türediği fiil tabanına göre genellikle gereksiz yere kullanıldığını belirtir. Diğer yandan öznenin hareketi "kendi çıkarları doğrultusunda kendi yararına" yaptığının belirtilmesine gerek olmayan durumlarda fiilin düz biçimi ile *-(X)n-* biçimbirimli şeklinin birbirinin yerine kullanılması mümkünken diğer yandan bu nüansın belirtilmesinin gerekli olduğu durumlarda *-(X)n-* biçimbirimli fiile yönelme durumundaki dönüşlülük zamirinin eşlik ettiğini, bu zamir ile sözlüksel olarak kaybolan "kendisi için bir hareket gerçekleştirme" anlamının açık olarak ifade edildiğini (1988: 298-299) savunur.

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde *-(X)n-* biçimbiriminin dönüşlülük zamiri bulunmayan cümlelerde kullanıldığında, işlevleri arasında kesin sınırlar konulamadığı anlaşılır. *-(X)n-* biçimbirimli bütün fiillerde "hareketi kendi kendine, kendi başına yapma" işlevi bulunur. Cümlenin öznesi konumundaki varlığın yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketi "kendisi için, kendi faydasına yapması" vurgulanmak istendiğinde cümlede dönüşlülük zamininin yönelme biçimi kullanılır fakat bu kullanımlarda birlik olmadığı görülür. Bu bakımdan *-(X)n-* biçimbiriminin dönüşlülük zamiri olmayan cümlelerde "kendisi için, kendi faydasına yapma" bildirme işlevinin, Türk dilinin daha sonraki dönemlerinde cümlede yönelme hâlindeki dönüşlülük zamiri kullanılması aracılığıyla aktarıldığı anlaşılır. *-(X)n-* biçimbiriminin söz konusu işlevi ise yalnızca Saha Türkçesinde (Tenişev, 1988: 298-299) tanıklanır.

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde dönüşlülük zamiri ile oluşturulan dolaylı dönüşlü çatı, çalışmanın "3.2.2. Çözümlemeli Yöntemle Dolaylı Dönüşlülük" bölümünde detaylı bir şekilde inceleneceği için bu bölümde *öziñe* zamirinin kullanımı ile oluşturulan dolaylı dönüşlü çatı konusu için yapılan açıklamalar ile yetinilmiştir

Tatar Türkçesinde de cümlenin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketi, özne olan varlığın kendi kendine, kendi yararına gerçekleştirmesini bildiren cümlelerde sayıca az da olsa *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin kullanılması söz konusudur ancak bu fiillerin söz konusu işlev ile birer sözlükbirim olduğu görülür. Böyle fiillerin yüklem olduğu cümlelerde ise nesne araç rolündedir. Uzun, nesnenin araç rolünü üstlendiği cümlelerde hareketin yapılmasına araç olan nesne bulunduğunu; bu nesnenin yüzey yapıda olsun ya da olmasın cümlenin öznesi konumundaki varlığın onun vasıtasıyla kendi üzerinde, kendi yararına bir hareket gerçekleştirdiğini ve hem hareketi yapan hem de hareketten etkilenen olarak deneyimci rolünü (Uzun, 2000: 105, 119) üstlendiğini ifade eder.

Dolaylı dönüşlü fiiller genellikle giysiler, ayakkabılar, takılar vb. gibi insanların giydiği/taktığı eşyaları nesne olarak kullanırlar (Burbiel, 2018: 486). Böyle fiillerin yüklem olduğu cümleler anlamlarından dolayı zorunlu olarak cümlenin öznesi ile özdeş olmayan bir nesneyi kullanırlar. Bu durumda cümlenin öznesi cümlenin hem hedefi hem de dolaylı etkileneni rolündedir. Diğer yandan anlamsal olarak eylemi bir nesne aracılığıyla kendi üzerinde gerçekleştirmek söz konusu olduğundan doğrudan dönüşlü fiillere oldukça yakın anlamlıdırlar. Böyle *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin kendi nesnesi olduğundan dilde çözümlemeli yöntemle oluşturulan dönüşlü kullanımlarına rastlanmaz. Tenişev, hareketin gerçekleşmesi için kendi nesnesini koruyan böyle fiilleri dönüşlü çatının özel bir türü olarak değerlendirir (1988: 296).

TTAS'de madde başı olarak yer alan böyle fiillerin *-(I)n-* biçimbirimli şekillerinin "hareketi kendi üzerinde gerçekleştirmek" anlamıyla birer sözlükbirim olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Böyle *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin nesnesi olan varlık araç rolündedir (hareket onun vasıtası ile yapılır), özne olan varlık ise hareketten faydalanan, deneyimci rolündedir, hareket cümledeki nesne olan varlık aracığıyla kendisi üzerinde kendisi tarafından gerçekleşir. Nesnesi araç rolünde olan böyle cümlelerde, nesne yüzey yapıda bulunmasa da *-(X)n-* biçimbirimli fiil nesneyi yönetmeye devam eder, yani

geçişlidir. Ayrıca ilk ve doğrudan etki cümlenin nesnesinde olduğundan ve cümlenin öznesi ile nesnesi özdeş olmadığından, böyle cümleler dolaylı dönüşlü çatılıdır.

yabın- '1. üste bir şey örtmek, kaplamak, sarmak. 2. bir şeyi başa örtmek, bağlamak.' (TTAS, VI: 798) < ***yap-*** '1. kapamak. 2. kaplamak. 3. örtmek.' (TTAS, VI: 793)

(36) *Bérsé ẖetta, <u>bér yurgannı</u> ikew* ***yabınırbız*** *dip, üzé yanına yeneşe yatarga da kıstap karadı.* (BY-M, 129)

'Hatta (içlerinden) biri, bir yorganı ikimiz örtünürüz deyip, onun yanında yatmak için ısrar etmeyi denedi.'

(37) *Sugışnıñ kıyınlıkların da, ciñüw şatlıkların da bérge kiçérgen, bér sınık ikmekné ikége, öçke bülép kapkan, <u>bér şinél'</u>* ***yabınıp*** *yoklagan yaktaşlarım, duslarım, ipteşlerém bar idé bit.* (S, 4-5)

'Savaşın zorluklarını da, galibiyet mutluluğunu da beraber yaşadığım, bir parça ekmeği ikiye üçe bölüp yediğim, bir paltoya sarınıp uyuduğum hemşehrilerim, dostlarım, arkadaşlarım vardı.'

(38) *Sıynalıp tuygaç, ös-başımızını salıp, <u>ap-ak ceymeler</u>* ***yabınıp*** *yal iterge yattık.* (Kẖ, 104)

'Ağırlanıp (ikramlarla) doyunca, üstümüzü başımızı çıkarıp, bembeyaz örtüler örtünüp dinlenmek için uzandık.'

(39) *Bik küp galimner anda üzleréne kabér taptılar, <u>boz yurganın</u>* ***yabınıp*** *bér de uyanmaska yoklarga yattılar.* (AA-SE, 96)

'Pek çok âlime orası mezar oldu, buzdan yorganı örtünüp bir daha uyanmamak üzere uykuya daldılar.'

Yukarıdaki cümleler 'kendi üzerine bir şey örtmek' anlamıyla dönüşlülük bildirir, üzerine ile kastedilenin kişinin kendi bedeni olduğu açıktır. *yap-* fiilinin çözümlemeli

yöntemle dönüşlülük bildiren kullanımı tespit edilememiştir. Tatar Türkçesinde *yap-* fiilinin *-(I)n-* biçimbirimli şekli *yabın-* "kendi üzerine bir şey örtmek", "kendini bir nesne ile örtmek" anlamıyla sözlükselleşmiştir.

börken- '1. üstünü başını kapatacak şekilde bir şey örtünmek, sarınmak.' (TTAS, I: 588)
< ***börke-*** 'örtmek, sarmak.' (TTAS, I: 589)

(40) *Anıñ yanındagı ak çıraylısı, kara burka* ***börkengen*** *ozın buylısı, tégéséne karşı eytken buldı.* (S, 19)
'Onun yanındaki beyaz simalısı, kara çarşaf örtünen uzun boylusu, diğerine karşı çıktı.'

(41) *Kaydan iyerttém soñ şul saltık cannarnı!.. — dip uyladı Ḫelim hem, ḫatınnarnıñ çır-çuwların işétmes öçén, başınnan uk* ***börkenép*** *yattı. (SE-GG, 39).*
'Nerden peşime taktım şu hainleri!.. — diye düşündü Ḫelim ve kadınların çığlıklarını duymamak için baştan ayağa örtünüp yattı.'

yabın- ve *börken-* fiillerinin, cümlede açıkça ifade edilsin veya edilmesin, nesnesi konumundaki varlıkların eylemin bildirdiği hareketi gerçekleştirirken kullanılan araç rolünde oldukları görülmektedir. Cümleler anlam bakımından hem kendini (bir nesne ile) *ört- / sar- / bürü-* hem de bir nesneyi kendine (kendi üzerine) *ört- / sar- / bürü-* olarak çözümlenmektedir. Tatar Türkçesinde dilbilgisel olarak (*üzén / üzéne börke-*) biçiminde çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlü biçimleri tespit edilememiştir. Çözümlemeli yöntemle dönüşlü çatısı oluşturulamayan ve dönüşlülük anlamı sadece fiilin *-(I)n-* biçimbirimli şeklinde yaşayan bu fiiller birer sözlükbirim olarak kabul edilir.

tören- ‘1. tör- fiilinin dönüşlü çatılı biçimi. 2. kıvrılmak.’ (TTAS, V: 701) < ***töré-*** ‘kat kat kıvırmak, dürmek. 3. bir şeyi kâğıt içine sıkıştırmak. 4. sıkıca giydirmek. 6.’ (TTAS, V: 711)

(42) *Hervakıt baştanayak **törénép**, perençe **yabınıp** yörgen Selimenéñ yözén kürüwçé bulmagan.* (SS, 60)

‘Her zaman baştan ayağa sarınıp peçe örtünen Selime’nin yüzünü (bu güne kadar) gören olmamış.’

(43) *Monda cil. Béz siña méne cılı tolıp kitérdék. **Törénép** kéne utır elé şuña.* (İSAT, 382)

‘Burası rüzgârlı. Biz sana işte sıcak mont getirdik. Sarınıp da otur haydi buna.’

Cümlelerde *tören-* fiili “bir şeye kendini sarmak” ya da “bir şey ile kendini sarmak” anlamıyla dolaylı dönüşlü çatılıdır ve TTAS’de de ilk anlamı dönüşlü çatılı olarak bildirilmiştir. *yabın-* ve *börken-* fiillerinin dönüşlülük anlamına değinilmeyip *tören-, uran-* vb. fiillerin anlamlarının dönüşlü çatılı olduğunun belirtilmesinin sözlüğün çok yazarlı olmasını akla getirir.

uran- ‘1. ura- fiilinin dönüşlü çatılı biçimi.’ (TTAS, VI: 64) < ***ura-*** ‘1. uzun ve ince veya dar bir şeyi bir nesne etrafına kat kat dolamak, sarmak. 2. kaplamak’ (TTAS, VI: 64)

(44) *Kémnéñ nindiy kiyémé — çüpregé*[17] *bar, şuña **urangan**.* (KḤ, 55)

‘Kimin ne kıyafeti, bez parçası varsa, ona sarınmış.’

[17] çüprek ‘1. Paçavra, bez parçası. 2. Gömlek. 3. Dokumadan dikilmiş şey.

(45) *Bik uyınçak yégét idé. Elé kiçe géne, maskẖalatka* ***uranıp****, çégen kızı bulıp cırlap biyégen idé.* (OOB, 285)

‘Çok şakacı bir delikanlı idi. Daha dün kamuflaja sarınıp, çingene kızı gibi şarkı söyleyip dans etmişdi.’

Cümlelerde *uran-* fiili “kendini sarmak” anlamındadır ancak Tatar Türkçesinde “kendini bir şey ile sarmak” anlamı *ura-* fiili aracılığıyla çözümlenmiş biçimde aktarılamadığından bu fiilin de dönüşlülük işleviyle sözlükselleştiğini söylemek mümkündür.

Tatar Türkçesinde sözlük anlamı ile ilişkili olarak yüzey yapıda bildirilsin ya da bildirilmesin bir nesne ile birlikte kullanıldığı *-(I)n-* biçimbirimli fiiller özne konumundaki varlığın yüklem olan fiilin bildirdiği hareketi yüklemin yönetimindeki nesne aracılığıyla gerçekleştirdiğini bildiren yapılar dönüşlü çatılır. Cümlenin öznesi ve nesnesi olan varlıkların özdeş olmamasından dolayı dönüşlülük doğrudan değil dolaylıdır. Böyle fiiller *-(I)n-* biçimbirimli geçişli fiillerdir. Tatar Türkçesinde az sayıda olan bu fiiller sözlükselleşmiş birer sözlükbirim olarak kabul edilirler.

Bir hareketi yaparmış gibi görünmek

DLT’de yaygın olarak yer alan *-(X)n-* biçimbiriminin “bir işi yaparmış gibi görünme” bildirme işlevi “kişinin kendisi için kendi çıkarları doğrultusunda bir hareket gerçekleştirme” işlevi ile tarihsel olarak bağlantılıdır, bu yapıdaki fiiller her iki anlamı da bildirebilir (Tenişev, 1988: 300). Henüz tarihsel oluşumu bilinmeyen bu anlam işlevi günümüze ulaşmamıştır.

DLT’de “yaparmış gibi görünmek’ anlamının “failin başkasından yardım olmaksızın bir işi başlı başına yapması anlamında olduğu söylenir ve şöyle açıklanır: bu esasen iki harfli fiillerden oluşur, *-(I)n-* biçimbirimi “bir işi yaparmış gibi görünmek” anlamını bildirme işlevindedir (DLT, 278):

ol ewke ***barındı*** (DLT, 278)

'o, eve gider göründü; aslında gitmemektedir.'

ol aş ***tatındı*** (DLT, 278)

'o yemek tadar göründü; aslında tatmamaktadır.'

er atın ***satındı*** (DLT, 276)

'adam, atını satıyormuş gibi göründü.'

er bitig ***bitindi*** (DLT, 273)

'adam kitap yazar göründü.'[18]

Kutadgu Bilig'de *-(I)n-* biçimbiriminin bu işlevi tespit edilememiştir. Ercilasun yalnızca bir örnekte böyle bir anlamın sezildiğini ifade eder (Ercilasun, 2014: 48):

tapuġsuz aġırlap ***açındım*** *sini / orun birdim erse basındıng͡ mini* (KB 646)

'Hizmetin dokunmadığı hâlde seni taltif edip ihsanda bulundum / sana mevki verdim, fakat sen bana tahakküme kalkıştın.'

Çağatay Türkçesinde de *-(X)n-* biçimbiriminin "hareketi gerçekten yapmadığı hâlde yaparmış gibi görünme" işlevi araştırmacılar tarafından *açın-, köçän-, togran-, yonan-, basın-* gibi bazı fiillerde (Brockelman, 1951: 203; Räsänen, 1957:162) tanıklanmıştır.

Tarihsel Türk yazı dillerinde *-(X)n-* dönüşlülük biçimbiriminin "bir işi yaparmış gibi görünmek" işlevi çağdaş Türk lehçelerinde bulunmamaktadır (Tenişev, 1988: 300) ve bunların içinde Tatar Türkçesinde de bu işlevi tespit edilmemiştir.

[18] başkasından yardım almadan kendi başına yazarsa da aynıdır.

3.1.1.3. *-(I)n-* Dönüşlülük Biçimbiriminin Diğer İşlevleri

3.1.1.3.1. *-(I)n-* Biçimbiriminin Edilgen Çatı Kurma İşlevi

Eski Türkçe dilbigisi kaynaklarından itibaren Türk dilinin bütün dönemlerinde *-(X)n-* biçimbirimi ile yapılan fiillerin bir kısmının edilgen çatılı olduğu bildirilir. Sonu bir ünlü veya */-l/* sesi ile biten fiiller *-(X)l-* edilgenlik biçimbirimini alamadıkları için *-(X)n-* biçimbirimi ile işaretlenir (DLT, 98; Kİ, 164-165; Bodrogligeti, 2001: 162; Grunina, 1991: 105; Gabain, 2007: 59; Tekin, 2016: 91; Eraslan, 2012: 111; Eckmann, 2012: 60; Argunşah, 2014: 115; Korkmaz, 2009: 130; Ergin, 2012: 203; Karaağaç, 2013a: 317; Ercilasun, 2014: 44-49; Karamanlıoğlu, 2019: 52-53).

Türk dilinde *-(I)n-* biçimbiriminin ünlü ile sonlanan fiillere eklendiğinde genellikle edilgenlik işlevinde olduğunu söyleyen Brockelman, bazen *alkın-*, *bogun-*, *körün-* vb. gibi ünlü ile sonlanmayan fiillerde de *-(I)n-* biçimbiriminin edilgenlik işlevinde olduğunu söyler (1951: 204).

Türk dilinde *-(I)n-* biçimbiriminin ünlü ile sonlanan fiillere eklendiğinde genellikle edilgenlik işlevinde olduğunu söyleyen Brockelman, bazen *alkın-*, *bogun-*, *körün-* vb. gibi ünlü ile sonlanmayan fiillerde de *-(I)n-* biçimbiriminin edilgenlik işlevinde olduğunu söyler. Ona göre Türk dilinde edilgenlik ve dönüşlülük işlevinin ayrılmadığı dönemlerde *-(X)n-* biçimbirimli fiil, bazen edilgen bazen de dönüşlü çatı işlevinde kullanılmıştır (1951: 204).

Ergin, şekil bakımından aynı, işlev bakımından ayrı olan *-(I)n-* biçimbiriminin hem dönüşlülük hem de edilgenlik eki olduğunu, söz konusu ekin işlevini birbirinden ayırmak üzere edilgen fiilleri belirlemek için *-(I)n-* ekinin üstüne bir de *-(I)l-* eki getirildiğinde söz konusu fiillerin ikinci defa edilgen olduklarını (2012: 202) bildirir.

Türk dilinde *-(X)n-* biçimbirimi edilgenlik işlevinde kullanıldığında, cümlenin öznesi olan varlık, fiilin bildirdiği hareketin kılıcısı değil fakat hareketten etkilenen veya deneyimleyeni rolündedir. Türk dilinin bütün tarihsel dönemlerinde *-(X)n-* biçimbirimi edilgen çatı işlevinde kullanılmıştır. Tarihsel Türk yazı dilinde *-(I)n-* biçimbiriminin edilgen çatı işlevinde olduğu fiillerden bazıları şunlardır:

Yerçi yer yan͡gılıp ***boġuzlantı.*** (T I K2)

'Kılavuz yanıldı ve boğazlandı.'

üze kök teñri asra yagız yer ***kılıntukda*** *ekin ara kişi oglı* ***kılınmış*** (KT D1)

'Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış.'

bitik ***bitildi*** */ bitik* ***bitindi*** (DLT, 272)

'kitap yazıldı.'

ew ***bezendi*** (DLT, 273)

'ev bezendi.'

yulundı *tişi* (ME, 135-6)

'kurtarıldı kadın.'

Tarihsel Türk yazı dillerinde *-(I)n-* biçimbirimi dönüşlü çatının yanı sıra edilgen çatıyı da işaretlemek üzere kullanılmıştır. *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin kök halleriyle işlevleri bakımından karşılaştırılmadan, yalnızca biçimbilgisel yapılarına veya anlamlarına göre tasnif edilmeleri yoluyla çatı kategorisiyle ilişkilendirmenin mümkün olmadığı ifade edilmişti. Yapısal olarak aynı olan *-(I)n-* biçimbirimli bir fiil bağlama göre edilgen ya da dönüşlü çatı işlevinde bulunabilir. Cümlenin öznesi olan varlığın yüklem olan fiilin adlandırdığı harekete maruz kaldığı cümlelerde söz konusu varlığın maruz kaldığı hareketin "kılıcısı" rolünde olup olmayışına göre cümle edilgen veya dönüşlü

çatılı olabilir. Böyle fiiller bazı araştırmacılar tarafından "ikili çatı" (Yılmaz, 2003: 251-289) terimiyle ele alınır. Çatı kategorisi yalnızca biçime dayalı ya da ilgili biçimbirimi almış fiillerin anlamları ile sınırlı bir kategori değildir. Bu durumda çatı biçimbirimi almış fiillerin ancak kullanıldığı bağlam esasında ve düz biçimleri ile karşılaştırılarak aldıkları eklerin işlevlerinin tespiti sayesinde hem anlamsal hem biçimsel hem de sözdizimsel ilişkileri bakımından değerlendirilip çatı kategorisi ile ilişkileri ortaya konulabilir. Bu bakımdan fiillere yalnızca biçimlerine bakılarak dönüşlü çatılı olup olmadıkları belirlenmesi mümkün değildir.

Tatar Türkçesinde de *-(I)n-* biçimbirimi hem edilgen hem de dönüşlü çatıyı işaretlemek üzere kullanılır. Onun işlevi eklendiği fiilin kullanıldığı bağlama göre belirlenir (Tumaşeva, 1978: 166; Zekiyev, 1958: 100; Hangildin, 1959: 179; Veliullina, 1972: 103; TG-II, 199; Harisova, 2010: 69; Hisamova, 2015: 211; Burbiel, 2018: 479). Edilgen ve dönüşlü çatıların cümlenin öznesi olan varlığın hareketten etkilenmesi bakımından dilbilgisel, aynı eklerle kurulabilmeleri bakımından ise yapısal olarak birbirine benzediğini; Nugaybek (1911: 41-43) ve Alparov (1927: 74-76) gibi bazı dilciler tarafından geçişsiz dönüşlü ve edilgen çatılı fiillerin aynı çatının yalnızca iki farklı biçimi olarak kabul edildiğini (Hangildin, 1959: 178) ifade eder.

Zinnatullina, dönüşlü biçimlerin %70'inin asıl edilgen çatıyı bildirme eğiliminde olduğunu ancak bazılarının hem dönüşlü hem de edilgen çatıyı bildirme yeteneği olduğunu (1969: 171; Gilmulloviç, 2003: 94) ifade eder. Aynı biçimbirimin bağlama göre farklı işlevler bildirmesi, aynı gerçeklik ilişkisinin farklı ifade yöntemi yani dilbilgisel işaretidir. Zinnatullina, yapıları bakımından aynı olan ancak bağlama göre farklı işlevler bildiren böyle fiillerin diğer fiil kategorileriyle olan ilişkilerinde fiil kök ve gövdelerine benzediklerini söyler. Bu sebeple, böyle fiillerin bir yandan dilbilgisel bir yandan da sözlükbilgisel kategorinin özellikleriyle karakterize olan bir olgu (1969: 173) olduğunu ifade eder.

Araştırmacılar arasında cümlenin öznesi konumundaki varlığın dış durumunda, fiziksel hareketlerindeki değişikliği bildiren ve hareketin bu varlığın alanıyla sınırlı olması arasındaki ilişkinin dönüşlü çatı dâhilinde ele alınıp alınmaması ile ilgili (Kononov, 1956: 195; Tumaşeva, 1978: 163-165; Veliullina, 1972: 104; Ganiyev, 2015: 122; Hisamova, 2015: 214; Harisova, 2010: 68 vb.) görüş birliği yoktur. Bizce *-(I)n-* biçimbirimli fiilleri anlamları yönünden sınıflayıp dönüşlü çatıya dâhil etmek veya etmemek düşüncesi *-(I)n-* biçimbiriminin çok işlevliliği sebebiyle doğru değildir. *-(I)n-* biçimbirimli dönüşlü çatılı fiilleri (ve *-(I)n-* biçimbiriminin diğer işlevlerini) tespit etmek onların düz biçimleriyle çatı biçimbirimi ulanmış biçimleri arasındaki ilişkileri esasında bağlama göre değerlendirmek gerekir. Bu şekilde ele alındığında yapısal olarak dönüşlü görünümdeki fiillerdeki *-(I)n-* biçimbiriminin bazen dönüşlü bazen de edilgen çatıyı işaretlemesinin mümkün olduğu anlaşılmaktadır.

Fiil üzerindeki *-(X)n-* biçimbiriminin işlevinin tespiti için fiilin düz biçimi ile *-(I)n-* biçimbirimli şekli arasındaki ilişki esas alınmalıdır. Dönüşlü çatılı cümlelerde özne konumundaki varlık kılıcısı olduğu hareketten etkilenir yahut hareketi kendisine yönelik, kendisi için gerçekleştirir. Edilgen çatılı cümlelerde de özne konumundaki varlık fiilin düz biçiminin bildirdiği hareketten etkilenen ya da hareketi deneyimleyen rolünde olsa da edilgen çatılı cümleler, cümlenin öznesi konumundaki varlığın etkilendiği ya da deneyimlediği hareketin kılıcı olmaması bakımından dönüşlü çatılı cümlelerden ayrılır. Tatar Türkçesinde *-(X)n-* biçimbiriminin edilgen çatının işaretleyicisi olduğu cümlelerde de cümlenin öznesi, cümlenin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketten etkilenir ya da hareketi deneyimler, ancak hareket cümlenin öznesi olan varlık tarafından gerçekleştirilmez. Böyle fiillerden bazıları şunlardır:

bélén- '1. anlaşılmak, belirmek, mâlum olmak, bilinmek. 2. hissedilmek, tahmin edilmek. 3. göze takılmak, görünmek, farkedilmek.' (TTAS, I: 483) < ***bél-*** '1. bilmek,

öğrenmek, haberdar olmak. 2. bilgi toplamak. 3. kişilerin durumu, hayatı, sağlığıyla ilgilenmek, sormak. 4. anlamak, kavramak.' (TTAS, I: 485)

(46) *Sunıñ kadéré çişme korıgaç **béléne**.* (ĢA-II, 16)

'Suyun kıymeti çeşme kuruyunca anlaşılır.'

(47) *Şunıñ öçén bu mes'ele untugızınçı gasırda uk meydanga atılsa da, bu könge kader temam açık **bélénmemiştir**.* (O, 101)

'Bu yüzden bu mesele tâ on dokuzuncu yüzyılda ortaya atılmış olsa da bu güne kadar tamamen açık bir şekilde anlaşılmamıştır.'

(48) *Lekin tawlar arasındagı biyék öyge barıp citkeç, Kerine bikenéñ öyde yuklıgı **béléndé**.* (STU-II, 117)

'Lâkin dağlar arasındaki büyük eve ulaşınca, Kerine bikenin evde olmadığı anlaşıldı.'

beylen- '1. *beyle-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. (seyrek) bağlantı kurmak, haberleşmek.' (TTAS, I: 454) < ***beyle-*** 'bağlamak' (TTAS, I: 456)

(49) *Şkatulka ak, kızıl, zeñger, sarı kegaz'lerge törép **beylengen** kéçkéne-kéçkéne törgekler bélen tulı idé.* (SE-GG, 507)

'Kavanoz beyaz, kırmızı, mavi, sarı kâğıtlara sarılıp bağlanmış küçük-küçük paketler ile dolu idi.'

(50) *Zöleyḫa bit bötén éşné ḫetta küzleré **beylengen** kiléş te éşliy ala.* (ZKA, 9)

'Zöleyḫa bütün işi, üstelik gözleri bağlanmış hâlde bile yapabilir.'

(51) *İké at bér kazıkka **beylenmes**. (ĢA-II, 46)*

'İki at bir kazığa bağlanmaz.'

biklen- ‘1. *bikle-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. kendisi iç tarafta kalıp başkası girmesin diye kapıyı kilitlemek. 3. geçirmemek, kapanmak (yol vb.).’ (TTAS, I: 523) < ***bikle-*** ‘1. kilitlemek. 2. yolu, kanalı vb. kapamak, tıkamak. 3. birini bir yere kapamak, kilitlemek.’ (TTAS, I: 523)

(52) *Ul kéşnep cibergende, min* ***biklengen*** *saraynıñ divarları kaltırap işélérge totına.* (OOB, 236)

‘O kışnediğinde, benim hapsedildiğim sarayın duvarları titreyerek dökülmeye başlıyor.’

(53) *Olı kéşége yul birmeseñ, üz yulın* ***biklenér.*** (ĻA-II, 86)

‘Büyüklere yol vermeyenin kendi yolu tıkanır/kapanır.’

saklan- ‘1. *sakla-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. Kendini saklamak, korumak.’ (TTAS, V: 34) < ***sakla-*** ‘1. güvenliği sağlamak. 2. korumak, saklamak.’ (TTAS, V: 34)

(54) *Ul minutlar elé séznéñ ţetéregézde bolay da bügéngédey* ***saklana.*** (SE-GG, 366)

‘O dakikalar hâlâ sizin zihninizde tıpkı bugünmüş gibi korunur.’

(55) *Kabérge kübrek kéşé hem at salınsa da, ülgen kagannıñ danı da isenner küñélénde bik ozak* ***saklandı.*** (STU-II, 395)

‘Kabire birçok insan ve at gömülmesine rağmen ölen kağanın şanı sağ kalanların yüreğinde çok uzun bir süre korundu.’

ţezérlen- ‘ ~ *ezérlen-*.’ (TTAS, VI: 236); ***ezérlen-*** ‘1. *ezérle-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. hazır olmak. 3. bir iş için önceden gerekli şeyleri yapmak, hazırlanmak.’ (TTAS, II: 306) < ***ţezérle-*** ‘~ *ezérle-*.’ (TTAS, VI: 237); ***ezérle-*** ‘1.bir şeyi faydalanılır, kullanılır duruma getirmek, hazırlamak, hazır etmek. 2. kurmak,

yapmak. 3. bir iş için önceden gerekli şeyleri yerine getirmek, hazırlamak.' (TTAS, II: 306)

(56) *Herbér kunakka üzé yaratkan sıy* ***ḫezérlengen****, östel östé allı-göllé çeçekler bélen bizelgen.* (SE-AA, 57)

'Her bir misafir için kendisinin sevdiği ikramlardan hazırlanmış, masanın üstü rengârenk çiçekler ile süslenmiş.'

(57) *Kiç yandırır öçén elle nikader éléktrik lampaları* ***ḫezérlengen*** *idé.* (İYYSİ, 61)

'Akşam yakmak için pek çok elektrik lambası hazırlanmış idi.'

söylen- '1. söyle- fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. başkalarını dinlemeksizin, onları dikkate almaksızın durmadan konuşmak.' (TTAS, V: 172) < ***söyle-*** 'konuşmak, söylemek.' (TTAS, V: 173)

(58) *İkénçéden, ekiyetler uydırmaga nigézleneler. Ḫalık üzé de anda* ***söylengen*** *ḫellerge ışanmıy.* (TḪİ-D, 10)

'İkinci olarak hikâyeler uydurmaya dayalıdırlar. İnsanlar, kendileri de orada söylenen/konuşulan durumlara inanmazlar.'

(59) *Orenburg ḫalkı arasında da rus mektepleréne kérép ukuw bik zararlı tügéllégé* ***söylene*** *başlandı.* (O, 31)

'Orenburg halkı arasında da Rus okullarında okumanın pek zararlı olmadığı söylenmeye/konuşulmaya başlandı.'

iseplen- '1. hesaplanmak, sayılmak. 2. hesabına alınmak, bir şey yerine sayılmak.' (TTAS, II: 613) < ***iseple-*** '1. hesaplamak, saymak. 2. göz önünde bulundurmak, dikkate almak.' (TTAS, II: 614)

(60) *Möḫemmet ḫan açuwlı karaşı bélen Bence ḫakimé bulıp* ***iseplengen*** *bekné ézlep taptı.* (KD, 125)

‘Möḫemmet han öfkeli bir bakış ile Bence hakimi olarak kabul edilen beyi arayıp buldı.’

(61) *Kém kübrek baş söyegé yawlap ala algan bulsa, andıy kéşé kabilede iñ batır hem iñ ḫörmetlé sugışçı* ***iseplenéle.*** (A, 158)

‘Kim daha fazla kafatası biriktirebilirse o kişi kebilede en cesur ve en saygın savaşçı kabul edilir.’

kirtelen- ‘1. *kirtele-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. aydınlık, ışık ile sarılmak (ay tutulması). (TTAS, III: 275) < ***kirtele-*** ‘1. kirte ile sarmak, çevirmek. 2. ilerlemeyi zorlaştırmak.’ (TTAS, III: 275)

(62) *Ozınnan-ozınga suzılgan tar koridor. Barı tik iké oçında gına tereze. Alar da timér çélter bélen* ***kirtelengen****.* (KḪ, 29)

‘Boydan boya uzanan dar bir koridor. Sadece iki ucunda birer pencere var. Onlar da demir korkuluklarla kaplanmış.’

(63) *Meselen, kük cisimneré, tabiygat’ kürénéşleré buyınça: “Ay* ***kirtelense****, tizden buran bulır”; “Yoldız atılsa, cil bulır”.* (TḪİ, 138)

‘Mesela, gök cisimleri ve tabiat olayları ile ilgili olarak: “Ay tutulsa, kısa zamanda boran olur”; “Yıldız kaysa, rüzgâr olur”.’

terbiyelen- ‘terbiye almak, terbiye edilmek.’ (TTAS, IV: 469) < ***terbiyele-*** ‘gerekli ahlakî kuralları, gelenek görenekleri öğretmek, yetiştirmek. terbiye etmek.’ (TTAS, IV: 469)

(64) *Ütemeş Gerey patşa sarayında* ***terbiyelene*** *hem küpmédér vakıttan soñ İvan Groznıynıñ yakın dustı bulıp kite.* (TḪİ, 280)

‘Ütemeş Gerey, padişah sarayında yetiştirilir/eğitilir ve uzun bir zamandan sonra İvan Groznıy’ın yakın arkadaşı hâline gelir.’

(65) *Agımsu irkéne kuyılgan yomıçka kébék, agım kaysı yakka kitérép térese, şunda tuktalırga riza bulıp yeşegen Gölsém hem kaysı yarga yözesén bélgen hem télegéne iréşüw öçén bötén köçén, akılın cıyıp köreşken Nefise — ikésé iké törlé moḫitte* ***terbiyelenép*** *üsken kızlar.* (İYYSİ, 21)

‘Akıntıya bırakılan tahta parçası gibi, akıntı hangi yöne götürürse orada yaşamaya razı olan Gölsém ve hangi kıyıya yüzmek istediğini bilen ve amacına erişmek için bütün gücünü, aklını toplayıp mücadele eden Nefise, farklı muhitte terbiye görüp büyüyen iki kızdır.’

cereḫetlen- ‘1. *cereḫetle*- fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. yaralanmak. 3. yara, cerahat oluşmak.’ (TTAS, II: 292-293) < ***cereḫetle***- ‘yaralamak’ (TTAS, II: 293

(66) *Katı kıynaluwdan cereḫetlengen, ḫelsézlengen öç malay basıp ta tora almıylar.* (KḪ, 87)

‘Fena halde dövülmekten yaralanmış, halsiz düşmüş üç oğlan ayakta bile duramıyorlar.’

(67) *Séznéñ darularıñız bérlen bötén teném* ***cereḫetlenép*** *bétté, séznéñ fayda bula dip birgen nersegéz hemmesé zararga buldı.* (O, 39)

‘Sizin ilaçlarınız yüzünden bütün vücudum yara oldu, sizin faydalı olur diye verdiğiniz şeylerin hepsi zarar verdi.’

gayéplen- ‘1. *gayéple*- fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. suçlanmak. 3. suçu kanıtlanmak.’ (TTAS, II: 16) < ***gayéple***- ‘1. suçlu saymak, suçlu bulmak. 2. itham etmek, suçlamak. 3. kötülemek, kızmak. 4. kınamak, ayıplamak.’ (TTAS, II: 16)

(68) ***Gayéplenép*** *ḫökémge kitérélgen bu bişnén herbéréněñ azmı-küpmé tanışları, kardeşleré, dus-doşmannarı bu ḫalık éçénde barlar idé.* (KzkK, 309)

‘Suçlu bulunan ve hüküm için getirilen bu beş kişinin her birinin az çok tanıdıkları, kardeşleri, dostları düşmanları da bu insanların arasındalardı.’

(69) *Abdulla Aliş Musa Celil bélen bérge faşistlar tarafınnan* ***gayéplenép*** *kulga alıngan iken.* (SE-AA, 8)

‘Abdullah Aliş, Musa Celil ile beraber faşistler tarafından suçlu bulunup tutuklanmış.’

yaklan- ‘1. *yakla-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. (söyl.) taklit etmek (TTAS, VI: 816) < ***yakla-*** ‘1. birini kanatları altına almak, korumak, savunmak. 2. aynı tarafta olmak. 3. üstün görmek.’ (TTAS, VI: 817)

(70) *Soñgı öç yıl éçénde tatar fol’kloru buyınça biréde 1 doktorlık, 2 kandidatlık dissértatsiyesé* ***yaklandı.*** (İNS, 170)

‘Son üç yıl içinde burada Tatar folklörü ile ilgili bir doktorluk, iki adaylık tezi savunuldu.’

añlan- ‘*anla-* fiilinin edilgen çatılı biçimi’ < ***añla-*** ‘anlamak’ (TTAS, I: 189)

(71) *Bu gasırlarnıñ başında uk bolgarça gezitege iḫtiyac bik yahşı* ***añlangan idé.*** (İYYSİ, 46)

‘Bu yüzyılın başından itibaren Bulgarca gazeteye ihtiyaç olduğu çok iyi anlaşılmış idi.’

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin bir ünlüyle veya *-(I)l-* biçimbirimiyle biten fiillerle birlikte edilgen çatı işlevinde kullanılması oldukça yaygındır. Böyle fiillerde edilgen çatı işlevinde *-(I)l-* değil *-(I)n-* biçimbiriminin kullanılması dildeki sesçil sınırlamalarla ilgilidir.

3.1.1.3.2. *-(I)n-* Biçimbiriminin Hareketin İstemsiz Yapıldığını Bildirme İşlevi

Tatar Türkçesinde geçişsiz fiillere ulanan *-(I)n-* biçimbiriminin, tıpkı *-(I)l-* biçimbirimli fiillerde olduğu gibi, fiilin düz biçiminin adlandırdığı hareketin kasıtsız, istemsiz, bilinçsiz yapıldığını ifade etme işlevi vardır. Sözlüksel ve dilbilgisel özellikleri bakımından hareketin istem / irade dışı gerçekleştiğini bildiren bu yapılar "kişisiz edilgen" yapılara benzerler ve tıpkı onlar gibi dilbilgisel bir olgu (Zinnatullina, 1969: 178; Veliullina, 1972: 104; Gilmulloviç, 2003: 94; Bogdanovskiy, 2003: 170) olarak kabul edilirler.

Zinnatullina, bu biçimlerin kişisiz edilgen formlara yakın durdukları için dönüşlü çatı olarak değerlendirilmemesi gerektiği (1969: 178) görüşünü savunur. TTAS'de de madde başı olarak yer almayan böyle fiillerin dönüşlü çatı bildirmediği görüşünde olunduğundan burada konuyu açıklamak adına birkaç örnek vermekle yetinilmiştir.

kilén- < *kil-* 'gelmek.' (TTAS, III: 251-252)

(72) *Konduktor kızını tanıp: "Yalgış **kiléngenméni**, elle adaştıgızmı?" diydé.* (İ. Gaziy) (Veliullina, 1972: 104)

'Kondüktör kızı tanıyıp: "Yanlış gelinmiş herhâlde, yoksa yolunuzu mu kaybettiniz?" dedi.'

(73) *Bu karandaş monda urlap alıp **kiléngen**. Anı bana tapşıruwıgız öçén, professor efendi, sézge küp raḫmet.* (KḪ, 51)

'Bu kalem buraya farkında olmadan alıp gelinmiş. Onu bana (geri) verdiğiniz için, profesör beyefendi, size çok teşekkür ederim.'

yoklan- < *yokla-* ‘uyumak, uyuklamak.’ (TTAS, II: 685)

(74) *Ravil uyanıp éskért kuwışınnan çıkkanda, buran basılgan, cil tıngan, yaltırap koyaş çıkkan hem ul indé şaktıy yugarı küterilgen idé. “Kara niçék ozak* ***yoklangan****!” dip ...* (ESB, 212)

Ravil uyanıp harman kovuğundan çıktığında boran dinmiş, rüzgâr kesilmiş, parıldayan güneş çıkmış ve hatta oldukça yukarı yükselmişti. “Bak ne kadar uzun süre uyunmuş” deyip ...’

Bazı fiillerin ise hem *-(I)n-* hem de *-(I)l-* biçimbirimli şekillerinin varlığına dikkat çeken Zinnatullina, dönüşlülüğün eylemin bildirdiği hareketin onu yapan ile sınırlı olması olduğunu ancak bu özelliği taşımasına rağmen anlam bakımından farklı olan böyle fiillerin nasıl açıklanacağını sorgular. Örneğin, *ışkı-* ‘sürtmek, ovmak’ fiilinin *-(I)l-* biçimbirimli *ışkıl-* ‘kasıtsız olarak, istemeden sürtünmek’ şeklinin edilgen ve geçişsiz, *-(I)n-* biçimbirimli *ışkın-* ‘kasten, isteyerek sürtünmek’ şeklinin ise dönüşlü ve geçişsiz fiilleri ifade ettiğini bildirir (Zinnatullina, 1969: 174-175)

ışkın- ‘1. ışkı- fiilinin dönüşlü çatılı biçimi.’ (TTAS, VI: 658) < ***ışkı-*** ‘iki şeyi birbirine ya da birini diğerine sürtmek, ovmak.’ (TTAS, VI: 657) > ***ışkıl-*** ‘bir şeye çarpmak, sürtünmek, değerek geçmek.’ (TTAS, VI: 657)

(75) *Ayu bakça koymasına* ***ışkınıp*** *kile.* (SE-AA, 192)

‘Ayı bahçenin duvarına (çitine) sürtünerek geliyor.’

(76) *Kecenéñ ecelé citse, kötüwçénéñ tayagına* ***ışkınır.*** (ĶA-II, 52)

‘Eceli gelen keçi, çobanın değneğine sürtünür.’

(77) *... utsız kayık kilép çıktı. Kilép çıktı da, nindiydér zur, köçlé balık sıman citéz géne Totış biy kayıgına taba kile başladı; sumalalı biyék kırıyı bélen akbüréler kayıgınıñ kızılga buyalgan borınına* ***ışkılıp*** *aldı.* (İSAT, 297)

‘Işıksız kayık aniden belirdi ve oldukça büyük, güçlü bir balık gibi ustaca Totış Bey kayığına doğru yaklaşmaya başladı; reçine ile kaplanmış yüksek kenarı ile beyaz kurtların kayığının kırmızıya boyalı burnuna (istemsizce, irade dışı) sürtündü/değdi.’

(78) *Bitlerge dımlı salkını bélen **ışkılıp**, karşıdan salmak cil ise idé.* (S, 54)

‘Yüzlere nemli bir serinlik ile değen hafif bir rüzgâr esiyordu.’

Cümlelerde geçişli hareket fiili *ışkı-* üzerine gelen *-(I)n-* biçimbirimi, doğrudan dönüşlü çatı işleviyle kullanılmaktadır. *-(I)l-* biçimbirimli *ışkıl-* fiili TTAS’de sözlükbirim olarak aktarılır. Aynı kökten hem *-(I)n-* biçimbirimli dilbilgisel işlevi olan bir fiil yapılması hem de *-(I)l-* biçimbirimli sözlükbirim türetmesi mümkündür.

Tatar Türkçesinde *kilén-* ‘gelinmek’, *yoklan-* ‘uyunmak’ gibi bazı geçişsiz fiillerden *-(I)n-* biçimbirimi ile hareketin istemsiz, irade dışı yapıldığını bildiren fiiller yapıldığı görülmektedir. Böyle fiillerin, bağlam içinde kılıcıları belli olmasına rağmen kişisiz edilgen fiillerle benzerliği üzerinde durulur.

3.1.1.3.3. Dönüşlülük Biçimbirimi *-(I)n-* Tabanlı Fiillerin Sözlükselleşmesi

Bir anlamı bildirirken, ilave anlamları yükleyen veya düşüncenin bir parçasının o cümledeki düşüncenin başka bir parçasına ilgisini bildiren bütün değişmeler söz biçimler olarak adlandırılır, fiil çatıları yapan ekler fiilden biçim türetenler arasında kabul edilir (Ahanov, 2013: 316). Ahanov, sözlerin biçimbirimlerle genişletilen şekillerinin aynı olmadığını; sözlerin değişen biçimlerinden dolayı farklı anlamlar bildirenlerin ayrı ayrı söz, sözlük anlamı değişmeden farklı dilbilgisel anlamlar bildirenlerin ise bir sözün farklı biçimleri olarak değerlendirildiğini (2013: 329) ifade eder.

Çatı ekleri, ulandıkları fiilin yüklem olduğu cümlelerde yüklem ile özne ve nesne arasındaki ilişkileri göstermeleri bakımından dilbilgisel işlev ile kullanılırlar. Aynı

biçimbirimin çatı işaretleyicisi olarak kullanılmadığında, eklendikleri kök fiilin anlamında değişiklikler yapmaları çatı eklerinin söz yapım işleviyle kullanıldıklarını gösterir.

Banguoğlu, geçmişten itibaren Türkçede kişinin kendisine dönük her türlü oluş ve kılışı dönüşlü fiil çatısıyla ifade ettiği için, dönüşlü çatı biçimbirimi olarak eskiden beri geniş kullanılışı bulunan *-(I)n-* biçimbirimi ile yapılmış fiillerden pek çoğunun anlamca farklılaşıp kolaylıkla sözlük değeri kazandığını (2007: 283, 415) ifade eder.

Zekiyev, çatı biçimbirimlerinin kelime değiştirme ve kelime türetme olmak üzere iki işlevinden bahseder, ona göre kelime türetme yalnızca fiil çatısının sözlükselleşmesi ile oluşan ikincil bir olgudur (Zinnatullina, 1969: 38-39).

Ganiyev, bazı araştırmacıların bütün *-(I)n-* biçimbirimli dönüşlü fiillerin sözlüksel anlam bildirdiğini beyan edip böyle fiillerin hepsinin söz yapımı olarak kabul edilmesini önerdiklerini (Yanko-Trinitskaya, 1962) bildirir. Bu bakış açısını dilsel gerçeklik bakımından daha tutarlı bulan Ganiyev, çoğunlukla Tatar Türkçesi ve bazen de diğer dillerden alıntılanan sözcüklere eklenen *-(I)n-* biçimbiriminin iki anlamsal işlevi bulunduğu bildirir (1972: 53):

1. İsimlere eklenerek eklendiği isim ile ilişkili bir hareketi bildiriren geçişsiz fiilleri oluşturma işlevi: *ar+ın-* ‘arınmak’, *töş+én-* ‘anlamak (temelde olana erişmek)’.
2. Fiillere eklenerek öznede yoğunlaşan bir durumu anlatan geçişsiz fiiller oluşturma işlevi: *kügerén-* ‘mavileşmek, morarmak’; *orın-* ‘değmek, takılmak’; *agarın-* ‘beyazlaşmak, solgunlaşmak’).

Rus dilbiliminde varlığın iç veya dış durumunun değiştiğini bildiren fiil şekli *orta çatı* (Vinogradov, 1972: 253-258, 267-290; Benvenist, 1974: 188); kişinin iç durumunu ya da onun öznelik eylemini bildiren fiil şekli *ortak çatı* olarak (Ahmanova, 2007: 153)

kabul edilmektedir (Guzev, Özlem Deniz, 2018: 98). Aynı çalışmada böyle yapıların bazı dilciler gibi çatı olarak kabul edilmediği bildirilir. Tatar Türkçesinde de bu şekilde cümlede özne olan varlığın ruhsal ve fiziki durumu ile ilgili fiillerin çatı olarak kabul edilip edilmemesi hususunda farklı görüşler mevcuttur. Dönüşlü çatının tanımı esasında böyle fiillerin dönüşlü çatı içinde değerlendirilmemesi taraftarı olunduğu için bu çalışmada tarihsel ve modern Türk dilinde öznenin iç hâlini (duygu durumunu) ve dış durumundaki değişimleri bildiren fiiller de diğer bütün fiiller gibi düz biçimleri ile ilişkileri esasında değerlendirilmiş, yalnızca anlamsal işleve göre dönüşlülük bildirir diye aynı gruba toplanmamıştır.

Ganiyev, edilgenlik işlevi dışında *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimli fiillerin dönüşlülük işlevinin söz konusu fiillerin sözlük anlamına dâhil olmasından dolayı hepsinin sözlükbirim olarak değerlendirildiğini ifade eder, dolayısıyla sözlükbirim olan *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin yer alması gerektiği (2015: 122) görüşünü savunur.

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* dönüşlülük biçimbiriminin dönüşlülük işlevinde kullanılmadığı fiillerde, *-(I)n-* biçimbirimli fiillerde genellikle kendi kendine olma bildiren geçişsiz fiiller türer. Bu fiillerdeki dönüşlülük biçimbirimi dilbilgisel dönüşlülük işlevine sahip olmadığından ve kök biçimleri ile temelde aynı hareketi bildirseler de hareketle ilgili çeşitli anlam incelikleri taşımalarından dolayı yeni birer söz birimolarak kabul edilir. *-(I)n-* biçimbiriminin dönüşlülük işlevi dışındaki işlevleriyle sözlükselleşen fiillerin bir kısmı kök halleriyle anlam ilişkisi bakımından oldukça yakınken bir kısmının anlam ilişkisinin azaldığı veya kaybolduğu görülmektedir. Bu bölümde Tatar Türkçesi söz varlığında, sözlükselleşen *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin türedikleri fiil kökleri ile karşılaştırılması yoluyla işlevlerinin tespit edilmesi ve işlevlerine göre sınıflandırılması hedeflenmiştir.

3.1.1.3.3.1. Fiil Tabanıyla Anlam İlişkisini Koruyan *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Sözlükselleşmesi

3.1.1.3.3.1.1. *-(I)n-* Biçimbiriminin Biçimbilgisel Varyant Türetme İşlevi

Eski Türkçeden itibaren bazı fiiller, anlam bakımından aynı olan *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri ile eş olarak kullanılmaktadır (Gabain, 2007: 59). DLT'de böyle *-(I)n-* biçimbirimli fiiller, başlı başına bir sözcük olup yapım tabanıyla aynı anlamı veren fiiller (Atalay, 1985: 160-161; DLT, 279) olarak açıklanmaktadır. Düz hâliyle aynı anlamı veren dönüşlülük çatılı fiillerdeki *-(X)n-* biçimbiriminin işlevi "anlamı kuvvetlendirme" Argunşah, Sağol Yüksekkaya, 2012: 191; Hacıeminoğlu, 2013: 139-140) olarak da değerlendirilir. Ercilasun, bu yapıları *-(X)n-* biçimbiriminin "bir hareketi kendi kendine yapma" işlevinin zamanla aşınmasına (2014: 44-49) bağlar.

Öznenin hareketi kendi çıkarları için, kendi faydasına yaptığını bildiren biçimlerin bu doğrultuda gerçekleşmesinin öneminin mantıksal gerekçelerle göz ardı edildiği, aksine genellikle hareketin cümlenin öznesi olan varlığın çıkarları dışında gerçekleştirilemeyeceği ve dolayısıyla *-(I)n-* biçimbirimli varyantlarının kullanılmasının gereksiz olduğu durumlarda kullanılması "işlevsizlik görünüşü"dür. Bu işlevsizlik, *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri ile eşanlamlı olan düz fiillerin kullanımdan kalkması, *-(I)n-* biçimbirimli şekillerinin onların yerine kullanılması ile kolaylıkla açıklanır. Öznenin işi kendisi için, kendi çıkarları doğrultusunda yaptığının belirtilmesine gerek olmadığı durumlarda fiillerin düz şekilleri ile *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri birbirinin yerine kullanılabilir (Tenişev, 1988: 299).

> *altï jašïmta qaŋsïradïm* ***bilinmädim*** *ičičim ajït-a adïrdm bačï ačïγa ičičim-ä qaŋsïz ärdäm[lig bägim] ärti* (E 32 13)

‘Altı yaşımda iken babasız kaldım, ancak (onun) farkında değildim. (Şimdi ise) ne yazık, amcamdan ayrıldım. Ne acı (?), ah, kıymetli amcam, babasız, şecaat ... idi.’

*özi **yazıntı*** (BK D17)

‘Kendisi hata işledi.’

*... anın tınlıġlar atamış **tapınmış** kergek* (Kuanşi, 212)

‘...Bu yüzden canlı varlıkların, (adını) anmaları, (ona) tapınmaları gerektir.’

*Teŋri.ke **tapındı*** (DLT, 279)

‘Allah’a taptı.’

*er tegme kılınç **kılındı*** (DLT, 277)

‘Adam, her türlü iş yaptı.’

*vẹfa ḳılġu ermez bu dünya **bilin** / keçer dünyada öz azuḳun͡g **alın*** (KB 1441)

‘Bil ki, dünya sana vefâ edecek değildir / bu geçici dünyadan sana lâzım olan azığı al.’

*tapındın͡g açıġda **aşundı** tapuġ / tapuġ ḳalmadı sen yetürdün͡g ḳamuġ* (KB 3064)

‘Hizmet ettin, senin hizmetin benim ihsanımı aştı / yerine getirmediğin hizmet kalmadı.’

*mạnfạạt aldı anın͡g birle, mạzạ **alındı** anın͡g birle* (NF, 181 7)

‘Fayda sağladı onun ile, tat aldı onun ile.’

***kılınalım** ~ kılalım (CC, 79/a 4).*

Cümlede özne olan varlığın yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketi kendi çıkarları için, kendi faydasına yaptığını bildiren biçimlerin bu doğrultuda gerçekleşmesinin öneminin mantıksal gerekçelerle göz ardı edildiği, aksine genellikle hareketin cümlenin öznesi olan varlığın çıkarları dışında gerçekleştirilemeyeceği ve dolayısıyla *-(I)n-* biçimbirimli varyantlarının kullanılmasının gereksiz olduğu durumlarda kullanılması "işlevsizlik görünüşü"dür. Bu işlevsizlik, *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri ile eşanlamlı olan düz fiillerin kullanımdan kalkması, *-(I)n-* biçimbirimli şekillerinin onların yerine kullanılması ile kolaylıkla açıklanır. Özne olan varlığın yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketi kendisi için, kendi çıkarları doğrultusunda yaptığının belirtilmesine gerek olmadığı durumlarda fiillerin düz biçimleri ile *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri birbirinin yerine kullanılabilir (Tenişev, 1988: 299).

Tatar Türkçesinde de yapım kökü ile birbirinin yerine kullanılabilen *-(I)n-* biçimbirimli fiiller mevcuttur. Böyle fiillerin tabanları hem geçişli hem de geçişsiz olabilirler. Kök biçimleriyle aynı hareketin adını bildiren fiillerin genel özelliği canlı bir varlıkla ilgili olan hareketleri adlandırmalarıdır. Bu gruptaki fiillerin hepsi cümlelerde kullanıldıkları anlamları bildirdiklerinde birbirinin yerine kullanılırlar.

çigén- '1. Geriye gitmek, geriye doğru hareket etmek.' (TTAS, VI: 400) < ***çik-*** '*~ çigén-'* (TTAS, VI: 401)

(79) *... (suw) kile, salga küteréle. Un-unbiş adım artka* ***çigebéz****. Annan borılıp uñga kérebéz.* (SS, 36)

'... (su) geliyor, salın üstüne kadar yükseliyor. On, on beş adım geriye çekiliyoruz. Oradan dönüp sağa giriyoruz.'

(80) *Mansur aña béraz karap tordı da, artka* ***çigép****, karavatka utırdı, tagın yüyéş başın sörte başladı.* (TTAS, VI: 401)

‘Mansur ona bir süre baktıktan sonra geriye çekilip karyolaya oturdu, yeniden ıslak başını silmeye başladı.’

(81) *Karçık, “tewbe, tewbe” diyénép, artka* ***çigéndé.*** (SE-GG, 417)

‘Yaşlı kadın, “tövbe, tövbe” diye diye biraz geriye çekildi.’

(82) *Zeytüne bér adım artka* ***çigéndé*** *de karavatıma yıgıldı.* (KҢ, 12)

‘Zeytüne bir adım geriye çekildi ve yatağıma yığıldı.’

kalkın- ‘1. yatılan veya oturulan yerden birazcık doğrulmak, kalkmak. 2. ayağa kalkmak. < ***kalk-*** ‘1. yatılan veya oturulan yerden ayağa kalkmak, ayağa kalkıp doğrulmak, *kalkın-*.’ (TTAS, III: 73)

(83) *Mezar östéne yıgılıp huşsız buldı. Bér vakıttan soñ* ***kalkıp*** *utırdı da niçe könner cananı mezarı yanında kaldı.* (TҢİ-D, 206)

‘Mezarın üstüne yığılıp bilincini kaybetti. Bir süre sonra doğrulup oturdu ve günlerce sevdiği kadının mezarı yanında kaldı.’

(84) *Röstem (urınından* ***kalkıp*** *hem ukuwında devam itép). Taptım! Taptım, Abdul!* (P-ŞҢ, 112)

‘Röstem (yerinden doğrulup ve okumasına devam edip). Buldum! Buldum, Abdul!’

(85) *Ul, térsekleréne tayanıp,* ***kalkınganday*** *itté de köte başladı.* (İSAT, 375)

‘O, dirseklerine dayanıp biraz doğrulur gibi yaptı ve beklemeye başladı.’

(86) *— Min yazuwnı ukıy almadım, — didé Rawza. Aña can kérgendey buldı. Kinet* ***kalkınıp*** *kuydı. Lekin şunda uk yañadan börşeydé.* (OOB, 44)

‘— Ben yazını okuyamadım, — dedi Rawza. Ona canlanır gibi oldu. Aniden doğruldu. Lâkin aynı şekilde yeniden kıvrıldı.’

cébén- ‘1. Su veya yağmurdan ıslanmak, nemlenmek. 2. yumuşamak, cıvımak.’ (TTAS, II: 303) < ***cébé-*** ‘1. ıslanmak, nemlenmek, *cébén-*. 2. yumuşamak, cıvımak.’ (TTAS, II: 304)

(87) *Élék cılı suw bélen* ***cébép****, yaẖşı uk ılcıragan kiyéz iték çittegé salkın bozga şakırdap katkan.* (YK, 99)

‘Önce ılık su ile ıslanıp, güzelce yumuşayan keçe çizme kıyıdaki soğuk buzda kaskatı donmuş.’

(88) *Gıyl’ménisa da, gerçe tıştan tuñgan-****cébéngen*** *kébék kürénse de, iẖlastan eytkenné añlamaslık derecege uk kilép citmegen idé.* (YK, 81)

‘Gıyl’ménisa ise, gerçi her ne kadar dışardan donmuş-çözülmüş gibi görünse de, henüz içtenlikle söyleneni anlamayacak dereceye erişmemiş idi.’

kiyén- ‘1. giymek, *kiy-*. 2. kıyafet edinmek, kıyafet temin etmek. 3. güzel, iyi giysiler giymek, şık giyinmek.’ (TTAS, III: 242) < ***kiy-*** ‘1. giymek. 2. takmak.’ (TTAS, III: 298)

(89) *İték* ***kiydém*** *dip, çabatanı çıgarıp taşlama.* (ĶA-II, 136)

‘Çizme giydim deyip çarığını çıkarıp atma.’

(90) *Retlep cavap ta birmeyénçe, etiy Mekerceden bülek itép alıp kaytkan yözégémné* ***kiydém*** *de Seẖibe ebiyge taba kittém.* (O, 373)

‘Cevap bile vermeyince, babamın Mekerce’den hediye getirdiği yüzüğümü taktım ve Seẖibe nineye doğru gittim.’

(91) *... satuwçı Şemsinéñ çuwar itégén* ***kiyénép****, seferge çıktı.* (O, 302)

‘... satıcı Şemsi’nin renkli çizmesini giyinip yola çıktı.’

(92) *Ceg'fernéñ "boyırsınnar" süzéne yégérménçé gasır bolgar ḫatınnarı kiyémén* ***kiyéngen*** *iki ḫatın kérdéler.* (O, 105)

'Ceg'fer'in "buyursunlar" sözü üzerine yirminci asır Bulgar hanımları gibi giysiler giyinmiş iki kadın içeri girdi.'

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimli *çigén-* 'geri çekilmek', *kalkın-* 'doğrulmak', *bizén-* 'bıkmak, usanmak', *cébén-* 'ıslanmak, nemlenmek', *kiyén-* 'giymek' fiilleri, bağlam bağlantılı olarak fiil kökleri ile birbirinin yerine kullanılabildiği için biçimsel varyant olarak değerlendirmek mümkündür. Diğer yandan *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri sonradan gelişmiş olsa da aynı hareketi adlandırdığı için birer sözlükbirim olarak TTAS'de de yer alırlar. *-(I)n-* dönüşlülük biçimbiriminin Tarihsel Türk yazı dilinde özne olan varlığın "hareketin kendisi için, kendi başına yapması"nı bildirme işlevini kaybetmiş olmasıyla açıklanabilir. Tarihsel Türk dili kaynaklarında da birbirinin yerine kullanılan kök ve *-(X)n-* biçimbirimli fiillerin bulunması *-(X)n-* biçimbiriminin bu işlevini ne zaman yitirdiğinin anlaşılmasına olanak vermemektedir.

3.1.1.3.3.1.2. *-(I)n-* Biçimbiriminin Hareket Adlandırmasına Dâhil Olduğu Fiiller

Dönüşlülük biçimbirimi *-(X)n-* sonu ünlü ile biten bazı fiillere eklendiğinde, dönüşlülük işlevini sürdürmesine karşılık; *arın-, aşın-, avun-, dadan-, davran-, gocun-, gücen-, imren-, inan-, ısın-, kazan-, kıvan-, öğren-, sakın-, tüken-, üşen-* vb. fiillerde kökle iyiden iyiye kaynaşarak onun ayrılmaz bir parçası durumuna gelmiştir. Bu köklerin *-(X)n-* biçimbirimi olmayan biçimleri artık kullanılıştan düşmüş bulunmaktadır (Korkmaz, 2009: 130; Banguoğlu, 2007: 284). Buna karşın fiil tabanı kullanıldığı halde kendisi unutulan *-(X)n-* biçimbirimli şekiller (*korkunç* sözcüğündeki *korku-n-* fiili gibi) de mevcuttur (Ergin, 2012: 202).

Ergin, *-n-* biçimbirimi ile biten fiil köklerine *-n-* biçimbirimi getirilememesini fiil kökündeki *-n-*'nin aslında *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimi olmasıyla açıklar ve böyle

fiillerin anlamında da kendiliğinden bir dönüşlülük ifadesi olduğunu (2012: 203-204) belirtir.

Tenişev, *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin en eski kullanımlarına bakıldığında *-(I)n-* biçimbiriminin geçişli aktif hareket fiillerini geçişsiz oluş fiillerine dönüştürmek görevinde olduğunu bildirir. Bu işlevi ile oluşan *ögrän-* 'öğrenmek', *ögrät-* 'öğretmek'; *sın-* 'kırılmak', *sıt-* 'kırmak'; *emgän-* 'acı çekmek', *emgät-* 'acı çektirmek'; *qulvan-* 'toplanmak', *qulvat-* 'toplamak' fiil çiftlerinin etken ve orta çatı arasında belirgin bir fark ortaya koyduğunu (1988: 301) ifade eder.

Tumaşeva, dönüşlü çatılı fiillerin bazılarının çağdaş Tatar edebî dilinde etken çatılı biçimlerinin korunmamış olsa da Tatar Türkçesinin ağızlarında ve diğer Türk yazı dillerinde korunmuş olabileceğini ifade eder. Çağdaş Tatar Türkçesinde *sın-* 'kırılmak', *ışan-* 'inanmak', *içkın-* 'çıkmak, kurtulmak', *kuwan-* 'sevinmek', *sagın-* 'özlemek', *ciren-* 'iğrenmek' vb. fiillerin kök fiiller olarak değerlendirildiğini (1978: 164) bildirir.

Temel olarak kişilerin fiziksel hareketlerini ve içsel durumlarıyla ilgili hareketlerini adlandıran, bünyelerinde zaten bir *-(I)n-* biçimbirimi barındıran fakat kendileriyle ilişkili düz fiil biçimi bulunmayan geçişsiz fiillerin *-(I)n-* biçimbirimini kabul etmemeleri, Tatar Türkçesinin en eski çalışmalarından itibaren (Giganov, 1801: 65) dile getirilir. Böyle *kuvan-* 'sevinmek', *ışan-* 'inanmak' vb. gibi fiillerin bazılarının *-(I)n-* biçimbirimi olmayan biçimleri yoktur (Bogdanovskiy, 2003: 167-168; Burbiel, 2018: 486).

Tatar Türkçesinin söz varlığında hareket adlandırmasına *-(I)n-* biçimbiriminin dâhil olduğu, *-(I)n-* biçimbirimsiz başka şekilleri olmayan *aşkın-* 'heyecanlanmak', *abın-* 'tökezlemek', *ışan-* 'inanmak', *sisken-* 'irkilmek', *oftan-* 'pişman olmak', *kazan-* 'kazanmak', *kuwan-* 'sevinmek' vb. fiiller mevcuttur. *-(I)n-* biçimbiriminin hareket adlandırmasına dâhil olduğu fiillerden bir kısmının ise ettirgen (bazen de edilgen) çiftleri

bulunur, *sIt*- biçimbirimi ile biten fiiller de *sIn*- biçimbirimi ile biten fiillerin çifti olarak değerlendirilir. Diğer yandan Tatar Türkçesinde *ayna*- 'ayılmak, uyanmak' (*ayık*), *arın*- 'arınmak, temizlenmek' (*aruw* 'temiz, pak'), *köçen*- 'kendini zorlamak, çabalamak' (*köç*), *sagın*- (sagış), *yalın*- 'yalvarmak, yakarmak' (*yalagay* 'yalaka, dalkavuk'), *ükén*- 'pişman olmak' (*ükséz* 'öksüz, annesiz') vb. gibi isim kökü ile ilişkilendirilen *-(I)n*- biçimbirimli fiiller de bu gruba dâhil edilir (TG-II, 198; Zinnatullina, 1969: 1969-170; Bogdanovskiy, 2003: 167-168).

Tatar Türkçesinde hem isimlere hem de fiillere eklenen çok işlevli *-(I)n*- biçimbirimli fiillerin hepsinin sözlükbirim olarak kabul edilmesi ve böyle fiillerin hepsinin söz yapımı ile ilişkilendirilmesi görüşü hâkimdir. Sevortyan, *-(I)n*- biçimbirimi ile yapılan hem türemiş hem de dönüşlü çatılı fiillerin tarihî yönden bakıldığında aynı biçimbirim ile yapıldıklarını (1962: 317) bildirir. Tatar Türkçesinde türemiş fiiller olduğunu bugünkü etimolojik araştırmalarla belirlemenin mümkün olduğu ancak Çağdaş Tatar Türkçesinde artık fiil tabanları bulunmayan veya *-(I)n*- biçimbiriminin artık kökten ayrılamadığı birçok fiil ile isimlerden türeyen *-(I)n*- biçimbirimli fiiller düz fiil olarak kabul edilir (TG-I, 2015: 334; Ganiyev, 1972: 52-53).

-(I)n- biçimbiriminin hareket adlandırmasına dâhil olduğu fiillerin Tatar Türkçesinde tıpkı diğer fiil kök/gövdeleri gibi söz yapımına taban teşkil etmeleri bakımından dönüşlü çatılı olmadığı düşünülebilir. Bu durumda sözkonusu fiillerdeki *-(I)n*- biçimbiriminin donuklaşarak fiilin ayrılmaz bir unsuru hâlini aldığı anlaşılmaktadır. Tatar Türkçesinde tespit edilen bu özelliklere sahip olan bazı fiiller şunlardır:

kuwan- '1. mutlu olmak, sevinmek, memnuniyet hissetmek. 2. istekli olmak, şevklenmek (kazların üreme döneminde olan hâli.' (TTAS, III: 470)

(93) *E öste, yugarıda, ozın naratlarnıň, biyék çırşılarnıň başları, sin kilgenge* ***kuwanganday****, siné tebriklegendey ciňél géne iyéleler, ekrén géne, bik ekrén géne şawlaşalar.* (SE-GG, 64)

'Üstte ise, yukarıda, uzun çam ağaçlarının, yüksek yılbaşı çamlarının başları, tıpkı senin gelişine sevinmiş gibi, seni tebrik ediyorlarmış gibi hafifçe eğiliyorlar, usulca, çok usulca uğulduyorlar.'

(94) *Çuwar tavık üzéněň balalarına karap* ***kuwandı****.* (SE-AA, 157)

'Ala(ca) tavuk kendi yavrularına bakıp sevindi / gururlandı.'

Eski Türkçe dönemi metinlerinden itibaren tanıklanan *küven-* (< **küve:-)* '1. güvenmek. 2. sevinmek. 3. övünmek' (Nadalyayev, 1969: 330) fiilinin tarihî süreçteki 'övünmek' anlamının Tatar Türkçesinde kullanılmadığı ancak fiilin diğer anlamları ile günümüze kadar ulaştığı görülmektedir.[19]

k(e)ntü özümnüng agır ayagımka ***küvenü*** (AY, 101/6)

'kendi saygıma güvenip.'

artukrak ***küvenip*** (TT VIII D 30; EDTP, 690)

'çok gururlu bir şekilde.'

Karahanlı Türkçesinde DLT'de *küwen-* 'övünmek', KB'de *küven-* 'güvenmek, övünmek' anlamıyla kullanılmıştır:

[19] Erdal, *küvän-* fiilinde *-n-* biçimbirimi için kanıtlanmış bir taban olmadığını bildirir ve Clauson'un fiil ile ilgili görüşlerine işaret eder (OTWF, 607). Clauson (*kuvan-*: EDPT, 585) *küven-* fiilininin kökenini **küve* olarak yapılandırır. *Küven-* başlangıçta aşağılayıcı anlamda 'gururlu, kibirli olmak'; daha sonra övgü anlamıyla 'haklı bir gurur duymak, öz saygıdan zevk almak' ve buradan da 'memnun olmak, sevinmek' anlamını bildirir. Son anlamıyla ve bazı ses değişikleriyle Özb. *kuvon-*; KKalp. Kzk. *kuwan-*; Kum. Nog. *kuvan-*; Az. *küven-*; Osm. *güven-* biçiminde yaşadığını belirttiği fiilin tarihî seyri şu şekildedir: Uyg. *küve:n-*; Kar. *küven-*; Çağ. *kuwan-*, *güwen-*; Kıp. *kuwan-*/*kuvan-*, *küven-* (Kutb.); Osm. *güven-* (EDPT, 690).

ol meniŋ birle ***küwendi*** (DLT, 278)

'O, benimle öğündü.'

*küv****enme*** *bu ḳutḳa kelir hęm barır / ınanma bu dęvlęt birür hęm alır* (KB, 694)

'Bu saâdete güvenme, geldiği gibi gider / bu devlete inanma, verdiği gibi alır.'

Çağatay Türkçesinde de 'gururlanmak, övünmek' anlamında *kuwan-* (Sang. 291V-13), *güwen-* (Sang. 310r.27); *kuvan-* (Bab. 315b) biçiminde 'övünmek' anlamında kullanılmıştır:

Ošmunča bilä čerig elining köngli xaylî qoptı, ***quvandı.*** (Bab, 315b/14-15)

'Bu kadarıyla askerler yüreklendi ve övündü.'

Tarihsel Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden GT'de *ḳıvan-, ḳuvan-* 'güvenmek, övünmek' biçiminde bir yerde ve CC'de *ḫovan-* (CC, 80b/16) ve *kovan-* (CC, 73a/2, 70b/3, 72a/6)) 'sevinmek, kıvanmak, mutlu olmak' anlamıyla toplam dört yerde geçmektedir:

kuvveti-ne ***ḳuvanıp*** *bu beyt-ni oḳur idi.* (GT, 297 (149a)-6)

'kuvvetine güvenip bu beyiti okur idi.'

Ave kim yalgız Tėñrige / biliptir-sėn ***kovanmaga*** */ baḫtlı canıñ andan tındı tolu kılı hem sövündi.* (CC, 70b/3)

'Selam ki yalnız Tanrı'ya bilmiştirsin sevinmek, mutlu canın ondan dinledi tamamen de sevindi.'

Ave, yėr-sėn yemiş bėrgen / Hava sıgıtın kėtirgen / añar kimler kim ınangay / Tėñrini körüp ***kovangay.*** (CC, 72a/6)

'Selam, yemiş veren topraksın / Havva'nın matemini gideren / ona kimler ki inanır / Tanrıyı görüp kıvanır.'

Tatar Türkçesinde ‘övünmek’ anlamını kaybederek ‘mutlu olmak, sevinmek, memnuniyet hissetmek’ anlamıyla yaşayan *kuwan-* fiili kişinin içsel durumu ile ilgili hareketi adlandıran bir duygu fiili olarak yaşamaktadır. Ayrıca fiil ‘şevklenmek (kazların döllenme dönemindeki hâli)’ anlamı ile anlam genişlemesine uğramıştır.

sagın- ‘birini ya da bir şeyi hatırlayıp görmek istemek, yokluğunu hissetmek, özlemek, yanında olmayı dilemek.’ (TTAS, V: 23)

(95) *Tuwgan cirné de, tuwgan télné de üte* ***sagınıp*** *kalgan idém, séznéñ bélen oçraşuw kötélmegen söyénéç buldı, diydé ul, ayaknı yuwıp, bint bélen beylep ménderge salgaç.* (KḪ, 251)

‘Doğduğum yeri de, ana dilimi de çok özlemiştim, sizinle karşılaşmak beklenmedik bir mutluluk oldu, dedi o, ayağını yıkayıp sargı bezi ile sarıp mindere uzatınca.’

(96) *Öyge barıp kérdém. Anda eni karşı aldı. Biçara* ***sagıngan*** *iken, ul da yıgladı.* (İK, 28)

‘Eve gidip (içeri) girdim. Orada (beni) annem karşıladı. Zavallı özlemiş imiş, o da ağladı.’

Türk dilinin tarihî dönemlerinde *sak-ın-* fiilinin kullanımının oldukça yaygın olmasına rağmen, *sak-* fiili nadir kullanılmaktadır[20]. Eski Türkçe döneminde ‘düşünmek, kaygılanmak’ düşünmek anlamındadır:

türük begler bodun ança ***sakınıñ*** *ança biliñ.* (BK D33)

[20] *sak-* fiilinin nadir kullanımından dolayı *sakın-* fiili ile arasındaki anlamsal farkı anlamanın güç olduğuna dikkat çeken Erdal, *-(X)n-* biçimbirimin *sak-* fiiline düşünmenin içsel bir süreç olduğu gerçeğini vurgulamak için eklenmiş olabileceğini (OTWF, 612) düşünür. Clauson da *sa:k-* fiilinin dönüşlü çatısı olarak gösterdiği *sakın-* fiilinin anlamının temelde basitçe ‘düşünmek’ iken sonradan yaygın olarak ‘bir şey hakkında uzun uzun düşünmek’, ‘istemek’ ya da ‘bir şey hakkında gergin bir şekilde düşünmek, endişelenmek’ gibi anlamları bildirdiğini (EDPT, 812) ifade eder.

‘Türk beyleri (ve) halkı şöylece düşünün (ve) şöylece bilin.’

sakınmadın *inçin ermek erür* (AY, 267/9)

‘düşünmeden öylece ulaşmaktır.’

yaraşı ***saḳınmış****-ıngsız-lar kergek* (Üİ, 106a/11)

‘Münâsip düşünmelisiniz!’

Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *sagın-* ‘sanmak, zannetmek; sözle yardım etmek’ ve *sakın-* ‘sakınmak; sanmak, düşünmek’ anlamları bildirilmiştir. KB’de *sak-* ‘saymak’ fiili de bir yerde geçerken *sakın-* ‘sanmak, düşünmek’ fiilinin kullanımı oldukça fazladır.

ol maŋa eḍgü ***sagındı*** (DLT, 277)

‘o, benim için iyi zanda bulundu.’

kardu.nı yinçü ***sakınma.ŋ*** (DLT, 181)

‘Fındığa benzeyen buz parçalarını inci zannetme.’

yidi içti ança ***saḳındı*** *özün / eşitmiş sözini bışurdı uzun* (KB 4883)

‘yedi, içti ve bir müddet düşünceye daldı / işittiği sözler üzerinde uzun uzun durdu.’

bu künke ***saḳındım*** *özüm yüklerin / yinitmek tiledim yazuḳum barın* (KB 6080)

‘Bu günümü düşünerek üzerimdeki bütün yüklerimi ve günahlarımı hafifletmek istedim.’

Tarihsel Kıpçak Türkçesi eserlerinden GT’de fiilin hem *sakın-* ‘düşünmek, sanmak, zannetmek’ hem *sagın-* ‘düşünmek, sanmak, hesaplamak, mütalaa ve tasavvur

etmek, teemmül (işi ayrıntılarıyla düşünmek)' biçimi kullanılırken CC'de *sagın-* '1. düşünmek, hatırlamak, 2. zannetmek, sanmak' biçimi kullanılmıştır.

> ***sağındım*** *men seni yār-ı vefādār* (GT 241 (121a)-8)
> 'ben seni vefalı yar sandım.'
>
> *Ave saa kız,* ***sagıngan*** */ Bėy Tėñrini hem tilegen / mėñü yıllarnı, kim ėrtmez, mėñülükge nė tügenmez.* (CC 72b/3)
> 'Selam sana bakire, düşünen / Ran Tanrı'yı ve dileyen / ebedî yılları, ki geçip gitmez / sonsuza kadar bitmez.'
>
> ***Sagınsa****-mėn bahasız kanını / kim Ḫristoz töktü, sövüp kulunı / uyalman yaşımnı* (CC 75a/1)
> 'Hatırlasam mübarek kanını / ki Mesih döktü, sevip kulunu / engelleyemem gözyaşımı.'
>
> ***sagınmañız*** *kim bu cehanda bolgay ol / boşak* (CC 61a/20-21)
> 'sanmayınız ki bu cihanda olacak.'

Fiil kökü (*sak-*) Tatar Türkçesinin söz varlığında bulunmayan *sagın-* 'özlemek, hatırlamak, yanında olmayı dilemek' fiilinin anlamı, ETü. *sak-* fiilinin üzerine gelen *-(X)n-* biçimbiriminin anlam kuvvetlendirme görünüşünü bildirme işlevi esasında basit bir düşünme sürecinin içsel bir durum hâlini aldığının vurgulanması amacıyla kazandığı ilave anlam ile ilgilidir.

ışan- '1. hakikat olarak kabul etmek, gerçekliğine, doğruluğuna inanmak, şüphelenmemek. 2. iş veya durumun olacağına ümitlenmek, ümit bağlamak; inanmak. 3. birine inanmak' (TTAS, VI: 655)

(97) *Kıznıñ "nawkaslanıp kaldım" diygen süzéne, elbette,* ***ışanmadı.*** (KzkK, 37)
'Kızın "hastalandım" demesine elbette inanmadı.'

(98) *Kuyan, üzéñéñ yögéréklégéne* ***ışanıp****, yulda yatıp yokladı.'* (M, 19)

'Tavşan, kendinin hızlı oluşuna güvenip yolda yatıp uyudu.'

Türk dilinin tarihsel dönemlerinden itibaren *işen- (ışan-)* fiilinin fonetik varyantları 'güvenmek, inanmak, birisine inanmak' anlamlarıyla kullanılmaktadır[21].

ol maŋa ***işendi*** (DLT, 99)

'O, bana inandı, bir işte bana güvendi.'

seniñde bağırsaḳ aḍın yoḳ maña / ınanıp ***ışanur*** *men emdi saña* (KB, 5847)

'Bana karşı senden daha bağlı kimse yoktur; ben şimdi sana inanır ve itimat ederim.'

ışanur-mėn (CC, 8a/22); ***ışandum*** (CC, 8a/23); ***ışangıl*** (CC, 8a/24)

'Güvenmek, inanmak.'

qal'asınıng berklikigä ***išänip*** *ḥawṣilasıdın artuqrak nemälär istid'ā qılıp yibäriptür.* (Bab. 298a/18)

'Kalesinin sağlamlığına güvenerek gücünün çok ötesinde şeyler istemiştir.'

Türk dilinin tarihsel dönemlerinden günümüze fonetik varyantları ile anlamı değişmeden ulaşan ve *ışan-* fiili çağdaş Tatar Türkçesinde de aynı anlamıyla fiil tabanı olarak kullanılmaya devam etmektedir.

ciren- '1. kirli veya kötü kokan eşyaları görmekten içi bulanmak, iğrenmek. 2. birini sevmemek, düşman görmek.' (TTAS, II: 355)

[21] Radloff, sözlüğünde *ışan-* (Kazan Tatar Türkçesi, Karaim Troyki ve Kuman diyalektlerinde) fiilinin yanı sıra *ısan-* (Karaim Lutsk) biçimini (R II, 1400, 1387) de bildirmiştir. Clauson bu biçimlerin pratikte eşanlamlısı olan *ınan-* fiilinin etkisi altında gelişen biçimler olabileceğini düşünür ve *ıçan-* fiilini örnek gösterir. Clauson, *ıçan-* fiili "Türkische Turfantexte"de sadece dört yerde okunduğunu ve kaçınmak (to avoid), dikkatli olmak (take care) anlamıyla aktarıldığını ifade eder. Kötü yazıma dayanarak onun *ınan-* 'güvenmek, birine inanmak' fiilinin yanlış yazılmış biçimi olabileceğini, öyle değilse de aynı anlamdaki *işen-* fiilinin erken bir biçimi olabileceği (EDPT, 264; OTWF, 600-601) görüşündedir.

(99) *E, béznéñ Tatar ẖalkı kıslanı aşamıy,* ***cirene****.* (SS, 143)

‘Bizim Tatar halkı ise yengeç yemez, iğrenir.’

(100) — *Ebiysénéñ külmegén kiyerge* ***cirenemé****?*

— ***Cirenüwén cirenmiydér*** *de, oyaladır. (P-TM, 340).*

‘— Büyükannesinin elbisesini giymeye tiksiniyor mu?

— Tiksinmesine tiksinmiyordur da, utanıyordur.’

Kökünün *yi:ġ* ‘daha iyi’ olduğu tahmin edilen *yigren-* ‘iğrenmek, tiksinmek’ fiili Türk dilinin tarihî dönemlerinden çeşitli *(/y-,c-,ç-,j-/ vb.)* fonetik değişmelerle günümüze kadar ulaşmıştır[22].

er etni ***yigrendi*** (DLT, 391)

‘Adam eti çiğ kabul etti ve onu yemekten vazgeçti.’

İgrenmedi *kişi kelependen, nėçik Tėñri* **igrenir** *dagı frişteler yazuklu kişiden.* (CC, 62b/4)

‘İnsan, Tanrı’nın ve meleklerin günahkâr kişiden iğrendiği gibi cüzzamlıdan iğrenmedi.’

... ***yiyrengeyler*** *bir ẖaşlet birle.* (İM, 190b/8)

‘...iğrenmiş gibi bir mizaç ile.’

Tatar Türkçesinde de aynı anlamda *ciren-* fonetik varyantıyla yaşamaktadır. İnsanın içsel durumunu yansıtan *ciren-* fiili TTAS’de madde başı olarak yer almaktadır.

[22] *yigren-* ‘iğrenmek, tiksinmek’ fiilinin Kar. *yiġren-*, Çağ. *yiġren-*, *yiġir-*, Harz. *yiġren-*, Kıpç. iren-, *yiġren-*; Nog. *şiyken-*, Azb. *iyren-*, Osm. *iğren-*, Trkm. *yiġren-* (EDPT, 914-915). Tarihsel Kıpçak Türkçesi Dönemi eserlerinde *igren-* (CC, TZ), *iren-* (TZ), *yigren-* (İH, TZ), *yiyren* (İM) ‘iğrenmek, tiksinmek’ (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2007: 107, 113, 322, 325) biçimleri mevcuttur.

ıçkın- '1. tutturulan, eklenen, bağlanan, yapıştırılan, yerleşen yerinden ayrılmak. 2. birinin elinden, tutulan, bağlanan yerden kurtulmak.' (TTAS, VI: 654)

(101) *Elfiya tagın kapkınga élekken kébék, yégétnéñ sizélér-sizélmes çıkkan kara mıyıgınnan, izüwé* ***ıçkıngan*** *ak külmegénnen küzén alalmadı, bité ut bulıp yandı.* (YS, 8)

'Elfiya tekrar kapana yakalanmış gibi, delikanlının belli belirsiz çıkmış kara bıyığından, yakası açılmış (kurtulmuş) beyaz gömleğinden gözünü alamadı, teni ateş olup (gibi) yandı.'

(102) *Barıgız, Bedérnisa ciñgegéz kilép kérgençé,* ***ıçkınıgız****... Yugıyse, ul min tügél...* (SE-GG, 74)

'Gidin, Bedérnisa yengeniz içeri girene kadar, kaçın... Yoksa o ben değil...'

Kökeni henüz bilinmeyen ve EDPT'de dönüşlü kabul edilen *ıçgın-*[23] 'bir şeyler kaybetmek, gitmesine, kaçmasına izin vermek, bırakmak' fiili Eski Türkçede yaygın olarak kullanılmaktadır.

türük törüsin ***ıçgınmış*** *bodunug eçüm apam törüsinçe yaratmış boşgurmış* (KT, D13)

'Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı, atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş.'

ögin köngülin ***içgıntı*** (AY, 632/6)

'Akıllarını kaybettiler.'

süsin keḍ küḍezse til ***içgınmasa*** */ süsi az öküşin yağı bilmese* (KB, 2350)

[23] Erdal, kökeni ve nasıl türetiği bilinmeyen *ıçgın-* fiilinin *ıçan-* fiili ile benzerliğinin tesadüfî olabileceğini (OTWF, 601) ifade eder. EDPT'de de kökeni bilinmeyen ancak dönüşlü fiil olduğu ifade edilen *ıçgın-* fiilinin Türk dilinin tarihsel ve modern dönemlerindeki fonetik varyantları şöyle gösterilir: ETü. *ıçġın-*, Kar. *ıçġın-*, Çağ. *ıçkın-*, *ıçgın-*, Harz. *ıçġın-*, *uçgun*, Kum. *ıçkın-*, Kıpç. *ışkın-*; Alt. Tel. *ıçkın-*/*ıkçın-*, Sag. *ıskın-*, (R. I, 1355, 1384, 1391), Hak. *ısxın-*, Tuv. *ışkın-*, Kzk. *ıçkın-* (EDPT, 23).

‘Askerini çok iyi gözetmeli ve dil yakalatmamalıdır; askerinin az veya çok olduğundan düşman haberdar olmamalıdır.’

ol kuşnı eligdin ***ıçgındı*** (DLT, 115)

‘O, kuşu elinden kaçırdı.’

ıçkınır-mėn (CC, 81b-b/6b)

‘Kaçarım, kurtulurum, serbest kalırım.’

ıçgın*- (Sang. 96v. 8)*[24]

Kökü tespit edilemeyen *ıçgın*- fiili Tatar Türkçesinde sık kullanılan fiillerden biridir ancak bu fiilin dönüşlü olabileceğine dair tek işaret *-(X)n-* biçimbirimidir. *-(I)n-* biçimbiriminin tek işlevinin dönüşlü çatı kurmak olmadığı göz önüne alındığında, kökü tanıklanamayan fiillerdeki *-(I)n-* biçimbiriminin dönüşlü çatı işlevinde olduğunu söylemek için yeterli değildir. Tatar Türkçesinde *ıçgın*- fiili bu bilgilerle ‘kaçmak, kurtulmak’ hareketinin adı kabul edilmelidir.

Türk dilinde ve bunun içinde Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin hareket adlandırmasına dâhil olduğu fiillerden bir kısmının dilde aynı kökten türediği köken bilimi araştırmalarıyla tespit edilebilen ettirgen ya da edilgen çatı biçimbirimi işaretleyicilerini almış çiftleri bulunur. Yapıları bakımından dönüşlü ve ettirgen çift hâlinde dilde yaşayıp türedikleri köklerin kullanılmadığı fiilleri Banguoğlu, -(I)n- dönüşlülük biçimbiriminin daha çok yalın ve kimseden yana içedönük bir anlatım getirdiği için bu kavram ailesinden sözcüklere herhalde tarihten önceki zamanlardan beri yerli yersiz -(I)n- biçimbiriminin getirilmesiyle açıklar. Bu uzatılmış şekillerin, yapım tabanlarına rakip olarak onları kullanıştan düşürdüklerini ve çoğu zaman fiilin yapım

[24] Clauson burada *ıçgın*- fiilinin ‘zihni karışmak’ anlamınındaki çeviriyi hatalı bulur ve ‘ellerinden balığın kurtulmasına izin vermek’ biçiminde çevrilmesi gerektiğini bildirir (EDPT, 23).

tabanının kullanımının bırakılmasına rağmen dilde edinen ve ettiren görünüşlerinin yanyana veya yalnız -(I)n- biçimbirimli şeklinin kullanılır olduğunu (2007: 284) dile getirir.

Tatar Türkçesinde de *-(I)n-* biçimbiriminin hareket adlandırmasına dâhil olduğu fiillerin bazılarının ettirgen (bazen edilgen) çatı biçimbirimi ile kurulmuş (Veliullina, 1972: 104) biçimleri vardır. Bogdanovskiy söz konusu fiilleri *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimini kabul etmeyen fiiller (2003: 167-168) arasında değerlendirir.

Tumaşeva, böyle fiillerin geçişlilik geçişsizlik bakımından birbirinden ayrıldığını ve bu şekilde çatısının belirlenebileceğini ifade eder (1978: 164). Tenişev, *-(X)n-* biçimbiriminin temelde geçişli aktif hareket fiillerini geçişsiz oluş fiillerine dönüştürmenin aracı olarak hizmet ettiğini bildirir (1988: 302) *-n-* ve *-t-* biçimbirimli fiil çiftlerini örnek gösterir.

Ortak kökenden geldiği açık olduğu hâlde kökleri tespit edilemeyen Tatar Türkçesindeki hareket adlandırmasına dâhil olmuş *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin Tatar Türkçesinde bağımsız oluş fiilleri olarak kullanıldıkları görülmektedir. Söz konusu fiillerden bazıları şunlardır:

öyren- 'öğrenmek beceri kazanmak' (TTAS, IV: 453)

(103) *Ata şul malaynıñ kitapları, defterleré yerdemé bélen üz kiregén yazarlık kalem tibretérge* ***öyrendé.*** (KzkK, 176)

'Babası, oğlunun kitapları, defterleri yardımıyla kendine yetecek kadar yazabileceği üzere kalem kullanmayı öğrendi.

(104) *İr kéşé uylıy iken, anı tıñlarga* ***öyren****. Béz bit bala-çagalar tügél, ir bélen ẖatın.* (P-TM, 301)

‘Bir erkek düşünüyorken, onu dinlemeyi öğren. Biz çoluk-çocuk değiliz ya, karı kocayız.’

(105) *Başta üzéñ* ***öyren****, annan kéşéné öyret.* (ḶA-II, 113)

‘Önce kendin öğren, sonra başkasına öğret.’

Türk dilinin tarihsel dönemlerinden günümüze kadar ulaşan ve *öğren-* ve *öğret-* fiillerinin ortak kökten geldiği görüşü hâkim olmakla birlikte kökeni henüz kanıtlanamamıştır[25].

ol bilig ***ögrendi*** (DLT, 115)

‘o, ilim, hikmet vb. şeyleri öğrendi.’

hụ̈nẹr ***ögrendi****, edẹb-lü boldı* (ME, 165-6)

‘hüner öğrendi, edepli oldu.’

Xusrawšāhnıng elgüni ẓulm va besarlıqqa ***örgängän*** *el elgä ẓulm qıla başladılar.* (Bab. 126/a-12)

‘Hüsrevşah’ın zulmetmeyi öğrenen halkı, halka zulmetmeye başladı.’

edebni kimden ***ögrendin͡g*** (GT, 122 (61b) 9)

‘Edebi kimden öğrendin.’

İki fiilin birbiriyle karşılaştırıldığında *öğret-* “birine bir şeyi öğretmek, beceri kazandırmak” fiilinin *öğren-* fiilinin geçişli karşılığı olduğu anlaşılmaktadır. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ‘öğrenmek, beceri kazanmak, alışmak (GT, 95-7) anlamlarında

[25] *ögrän-* ve onun kökteşi *ögret-* fiili doğrulanmış bir tabana sahip değildir ancak büyük olasılıkla **ögür+ä-* fiilinden gelmiş olmalıdır; EDPT’de *ögür* ile ilgili hayvanları özellikle de atları ‘gütmek’ anlamı bildirilir; bazı modern lehçelerde de bu anlamı ile bulunmaktadır ancak genellikle ‘evcil, ehli (hayvan)’; ‘arkadaş, dost (insan) anlamındadır (OTWF, 609). *öğret-* ‘birine bir şey öğretmek’, *öğren-* ‘öğrenmek’ sözcüklerinin kökü olduğu düşünülen **öğre-* fiilinin biçimbilgisel olarak *ögür* isminden türediği ancak aralarında yakın bir anlamsal ilişkinin bulunmadığı not edilmiştir. *öğren-* ‘öğrenmek’ fiili ise işte bu öğre- fiilinin dönüşlü biçimi olarak gösterilir: Kar. *öğren-*, Çağ. *örġen-*, Harz. *öğren-*, Kıp. *yöwren-/öwren-*, *öğren-*, *ören-* (EDTP, 114: **öğre-*, **öğren-*).

kullanılan *ögren-* fiili aynı anlamda CC'de *övren-* (3a/18, 3a/19, 3a/20), Tatar Türkçesinde de *öyren-* fonetik varyantıyla sözlükbirim olarak kullanılmaktadır.

uyan- 'uykudan uyanık hâle gelmek, uykudan kalkmak (TTAS, VI: 100)

(106) *Avıruwlardan Nikolay Maksimoviç kına* ***uyangan***. (AÇ, 28)

'Hastalardan yalnızca Nikolay Maksimoviç uyanmış.'

(107) *İldus* ***uyanıp*** *kitté, tire-yagına karandı, yuk, töş kéne iken şul.* (YS, 75)

'İldus uyandı, etrafına bakındı, hayır, sadece bir rüyaymış bu.'

Kökeni **oḏ-* 'uyanmak' geçişsiz fiilinin dönüşlü çatılı biçimi olarak düşünülen *oḏon-* fiiline dayanan (EDPT, 62) Tat. *uyan-* 'uyanmak' fiili Tat. *uyat-* fiilinin geçişsiz karşılığıdır.

... üze belinglep ***odunup*** *kelti* (AY, 621-1)

'... yüzünden korkup uyandı.'

er ***oḏundı*** (DLT, 98)

'Adam uykusundan uyandı.'

oyġandı *uyḳusın-dın* (ME, 1993)

'Uyandı uykusundan.'

xošḥāl bolup ***oyğandım*** (Bab. 118b-7)

'Mutlu bir hâlde uyandım.'

ḳabūl ḳılıp köçüp kittiler yigit ol vaḳt ***uyandı*** (GT, 102-12)

'Kabul edip göçüp gittiler, yiğit o vakit uyandı.'

Tatar Türkçesinde *uyan-* fiili Türk yazı dillerindeki fonetik varyantlarıyla aynı anlamda geçişsiz bir fiil olarak kullanılır. Kökeni henüz bilinmeyen *uyan-* fiili *-(I)n-* biçimbiriminin hareket adlandırmasına dâhil olduğu bir sözlükbirimdir.

imgen-[26] '1. bir azanın ya da azaların doğal duruşunun bozulup zayıflaması, güçsüzleşmek, sakatlanmak. 2. yorulmak, sıkılmak, manevi yönden güzsüzleşmek' (TTAS, II: 520)

(108) *Botaş arık kına malay idé. Citmese, aksak. Belekeç çagında saklya tübesénnen yıgılıp* ***imgengen***. (OOB, 154)

'Botaş zayıfça bir oğlan idi. Dahası, aksak. Küçücükken evin (gecekondu benzeri bir çeşit ev) çatısından düşüp sakatlanmış.'

(109) *Bér kulı bişékten yıgılıp* ***imgengen*** *Ḫeybüşné sugış çorında kibétte kaldırgannar.* (K, 197)

'Bir kolu beşikten düşünce sakatlanan Ḫeybüş'ü savaş zamanında dükkânda bırakmışlar.'

(110) *İldar üz etiyleréněñ kulı da, bér ciré de* ***imgenmiy*** *kaytuwın téledé.* (SE-GG, 479)

'İldar kendi babalarının kollarının da başka yerlerinin de sakatlanmadan dönmesini diledi.'

[26] Erdal, Eski Türkçede *ämgän-* fiilinin 'acı çekmek' anlamında kullanıldığını, DLT'de özel kibar bir kullanımı bulunduğunu (OTWF, 597-598) belirtir. Clauson, EDPT'de *emgen-* fiilin *emge-* fiilinin dönüşlü biçimi olduğunu ve 'acı çekmek' anlamında kullanıldığını, genellikle belirli bir nesneyle kullanıldığını ve çağdaş dönemde Kaz. *imgen-*, Trkm. *emen-* şeklinde görüldüğünü bildirir. ETü.'de *emgenmiş emgekimiz* 'çektiğimiz acılar', Karahanlı Türkçesinde *ol bu ışka telim emgendi* 'bu iş yüzünden çok yoruldu', *xa:n karşı:ka emgendi* 'han saraya ulaşırken çok yoruldu.' (waşalahu ta'ab) sözcüğüyle kullanılırsa bu sözcüğün amirlere söylenirken telaffuz edildiğini ve oldukça kibar bir anlam içerdiğini, Oğuzların bu sözcüğü bilmediğini ifade eder. Çağatay, Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde *emgen-* fiili 'acı çekmek, sıkıntılı olmak' anlamında (EDPT, 160) kullanılmıştır.

Tarihsel Türk yazı dillerinde *emge-* kökü ile beraber *emgen-* fiili ‘acı çekmek, sıkıntı çekmek, yorulmak’ anlamıyla kullanılmaktadır:

bu kiši burunda ętüz ***ęmgänmiš*** (Drev.Sl., 172)

‘Bu adam geçmişte bedeninden acı çekmiş.’

ol bu īşta telim ***emgendi*** (DLT, 116)

‘O, bu işte çok yoruldu.’

emgek istedi er, ***emgendi*** *er yā emgetdi* (ME, 167-4)

‘Zahmet aradı adam, zahmet çekti (yoruldu) veya zahmet verdi (yordu).’

ėmgenip*, tėrlep, kınalıp, andan tamagıŋ bėslegil* (CC, 57a/22)

‘Emek çekip, terleyip, eziyet çekip, ondan sonra karnını doyur (boğazını besle).’

Çağdaş Tatar Türkçesinde kök biçimi kullanılmayan *imgen-* fiili geçişsiz, *imget-* fiili geçişlidir. *imgen-* fiili hem fiziksel hem de ruhsal yönden acı çekmek anlamında kullanılır. Fiziksel acı çekmek anlamındaki *imgen-* fiili, anlam genişlemesiyle Tatar Türkçesinde “yaralanmak, sakatlanmak” hareketlerinin de adlandırması olan bir sözlükbirim olarak kullanılır. *imgen-* fiilindeki *-(I)n-* biçimbirimi hareket adlandırmasına dâhil olmuştur.

yuwan-[27] ‘1. ağlamayı kesmek, sakinleşmek. 2. bir şeyle ilgilenerek rahatlamaya, ferahlamaya çalışmak. 3. içi ferahlamak, keyfi yerine gelmek.’ (TTAS, VI: 758)

[27] Clauson, *yuban-* fiilin *yuba-* fiilinin dönüşlü biçimi olduğunu ve Karahanlı ve Harezm Türkçesinde *yuban-* ‘dikkatsiz olmak’, Kuman: *yubangan söz* ‘yalan, aldatıcı söz’ anlamında (EDPT, 878) kullanıldığı belirtir. Erdal, *yupan-* fiilinin ‘zor bir durumdan saklanmak’ anlamında kullanıldığını ve Eski Türkçede *yarsınçıg yavız ölümkä yaşıp yupanıp ozgu yok* (BT XIII,16,19) ‘ölümden kaçış yok’ şeklinde görüldüğünü, Clauson’da *yuban-* şeklinde görüldüğünü, Dankoff ve Kelly’nin ‘adam meseleyi ihmal etti ve çözemedi’ olarak aktardığını belirtir. *yupa, yupan-* ve *yupat-* fiillerinin anlamlarının DLT’de farklı olduğunu (OTWF II, 631) ifade eder.

(111) *Katırak süz eytse de tézlenép gafuw üténe, ḫıyanet itse de. Ḫatın, cüler, şuña* ***yuwanıp*** *yeşiy. Yenesé, irém ḫatasın añladı.* (P-ŞḪ, 256-257)

‘Kötü (kırıcı) sözler de söylerse ya da ihanet ederse dizlerinin üstüne çöküp af diliyor. Kadın, bunlarla teselli olup yaşıyor. Güya, kocasının hatasını anladığını düşünüyor.’

(112) *Alarnıñ kileçeklerén, zur üseçeklerén uylap* ***yuwandı****.* (SE-AA, 157)

‘Onların geleceklerini, büyüyüp gelişeceklerini düşünüp sakinleşti.

DLT’de *yuba-* ‘savsaklamak ve yapmamak’ > *yuban-* (kendini işten) alıkoyup savsaklamak’ (DLT, 984) anlamında kullanılmıştır:

er īştın ***yubandı*** (DLT, 383)

‘adam sorunu ihmal etti.’

CC’de de *yubangan söz* ‘bahane’ örneğinde *yuban-* ‘bahane göstermek, ihmal etmek, savsaklamak’ (CC, 81b/18) anlamıyla kullanılan *yuwan-* fiilin ‘teselli olmak, avunmak’ anlamının gelişen anlam olduğu düşünülmektedir. Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin hareket adlandırmasına dâhil olduğu *yuwan-* fiili bir sözlükbirimdir.

tirben-[28] ‘ 1. ~ *tirbel-*. 2. (mec.) daimi olmamak, sürekli değişmek’ (TTAS, V: 592).

TTAS’de *tirbe-*[29] fiiline yer verilmiş fakat bu kök fiilin hem seyrek kullanıldığı belirtilmiş hem de *tirbet-* fiilinin anlamdaşı olarak gösterilmiştir, aynı zamanda *tirben-/tibren-* ile *tirbet-/tibret-* fiillerinde ikili kullanım söz konusudur.

---

[28] Erdal, Eski Türkçede *täprän-* fiilinin ‘karıştırmak’ anlamında kullanıldığını *ve* fiilin DLT’de ve KB’de görüldüğünü belirtir. EDPT’de *täprä-* fiilinin ‘hareket etmek, karıştırmak, sallamak’ anlamında kullanıldığını ve bu iki fiilin de geçişsiz olduğunu ve benzer anlamlara geldiğini, hem canlı hem de cansız özneleri aldığını (OTWF II, 618) ifade eder. Clauson, *tepren-* fiilinin geçişsiz *tepre-* fiilinin dönüşlü biçimi olduğunu ve ‘hareket etmek’ anlamında kullanıldığını belirtir. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde her iki biçimin de tanıklandığını bildirir. Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde *tepren-* şeklinde, Çağatay Türkçesinde *tepre-* şeklinde (EDPT, 444-445) görüldüğünü belirtir.

[29] *tirbe-* seyrek. ‘1. ~ *tirbet.* 2. (mec.) *tibret-* (2. anlam).’ (TTAS, V: 593) / *tibre-* ‘1. diyal. silkinmek, çalkanmak. 2. (mec.) ~ *tibret-* (3. anlam).’ *tirbe-* seyrek. ‘1. ~ *tirbet.*’ (TTAS, V: 553); *tibren-*

(113) *İké yöz millimétr kalınlıktagı torf bélen aralaştırılgan kümér katlavı stanoknı eylene-tireden ayırdı.* ***Tirbenüwler*** *tuktaldı.* (P-ŞḪ, 113)

‘İki yüz milimetre kalınlığındaki torf ile karıştırılan kömür tabakası freze makinesini dönüş ekseninden ayırdı. Sallanmalar dindi.’

(114) *Yak-yagına karanıp bargan döyeler kervanı uzıp kitkeç, kiñ hem buş saḫra tagın üzénéñ sérlé hem moñlı tınlıgında* ***tirbene*** *kaldı.* (BY-M, 170)

‘Etrafına bakınarak ilerleyen deve kervanı geçip gidince, geniş ve ıssız çöl yeniden kendi gizemli ve hüzünlü sessizliğinde titredi.’

Tatar Türkçesindeki *tibren- / tirben-* fiillerinin kökü olan *tepre-* fiili Türk dilinin tarihsel dönemlerinde *tepren-* fiiliyle eş anlamlı kullanılmıştır:

teprendi *nēŋ* (DLT, 303)

‘Nesne hareket etti.’

berẹkāt istedi anıng birle ***tẹprendi*** (ME, 177-5)

‘Bereket istedi, onunla birlikte hareket etti suda.’

ošol kün otuz üç qatla yer ***teprändi*** (Bab, 157b)

‘O gün otuz üç kere dünya sallandı.’

seninġ atanġ ağır taş astından ***teprenġinçe*** (GT, 299-12)

‘Senin atan ağır taş altında kımıldayınca.’

Tatar Türkçesi söz varlığında *tirbe-* fiili taranan metinlerde tespit edilememiştir. Tarihsel Türk yazı dillerinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de *-(I)n-* biçimbirimli *tirben-*

‘1. yavaşça sallamak, çalkanmak. 2. yavaşça ve sık sık hareket etmek. 3. dalgalanmak (mesela duman).’ (TTAS, V: 552) / *tibret-* ‘1. silkmek, sallamak, çalkalamak. 2. yavaşça ve sık sık hareket ettirmek, kımıldatmak. 3. (mec.) hareket ettirmek, dalgalandırmak.’ (TTAS, V: 553); *tirbel-* ‘1. hafifçe silkinmek, yavaşça sallanmak. 2. ileri geri, sağa sola veya aşağı yukarı yavaş yavaş hareket etmek.’ (TTAS, V: 592) / *tibrel-* ‘1. *tibren-, tirben-*, aynı ritimde yavaşça silkinmek. 2. *tirben-*, dalgalanmak, çalkanmak.’ (TTAS, V: 552)

ve/veya *tibren-* fiillerinin kendi kendine olma bildiren oluş fiili olarak kullanıldığı anlaşılır. *-(I)n-* biçimbirimi hareket adlandırmasına dâhil olmuştur. TTAS'de de *tirbel-* (TTAS, V: 552) fiili ile anlamdaş gösterilen *tirben-* fiill Tatar Türkçesinde *tirbet-* fiilinin geçişsiz karşılığı olan sözlükbirimdir.

suwın-[30] 'daha soğuk hale gelmek, soğumak; ısısı azalmak, bitmek.' (TTAS, V: 239)

(115) *Min anı, östeldegé elé* ***suwınıp*** *ta citmegen samovardan su alıp, yuwındırdım.* (SE-GG, 317)

'Ben onu, masadaki daha tam olarak soğumamış semaverden su alıp yıkadım.'

(116) *Şemsi atası kébék yaratkan Eḫmedi abıysın koçakladı, güya* ***suwına*** *başlagan kullarına üz cılısın birérge télegendey, kulların kısıp, mañgayın sıypadı. (S, 140).*

'Şemsi, babası gibi sevdiği Eḫmedi ağabeyini kucakladı, güya üşümeye başlayan ellerine kendi sıcaklığını vermek istermiş gibi, ellerini sıkıp, alnını okşadı.'

DLT'de *sogı-* 'soğumak' (DLT, 826) > *sogun-* 'üşümek' (DLT, 827) anlamındadır:

sogık esinler üze neteg ***sogınu*** *mengileyür ilinçüleyür erser...* (AY, 209-18; OTWF, 614)

'soğuk esintilerle serinlerken iyi vakit geçirip kendi kendilerine eğleniyorlar.'

[30] EDPT'de *soğun-* (*soğın-*) fiili *soğı:-* fiilinin dönüşlüsü olarak gösterilir ve 'soğuk hale gelmek' (EDPT, 813) anlamındadır. Erdal, Clauson'un EDPT'de yanızca DLT'den örnek gösterdiği *sogın-* fiilini üç yerde daha tanıklamıştır. Erdal gösterdiği üç örnekte de bu *soğın-* fiilinin bildirdiği hareketin, yüklemin öznesi olan varlık için keyifli bir deneyim (OTWF, 614) olduğunu söyler.

er ***sogundu*** (DLT, 276)

'adam üşüdü.'

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde *sogın-* 'soğuk hâle gelmek' fiilinin bildirdiği hareket için Erdal, "yüklemin yönetimindeki özne olan varlık için keyifli bir deneyim" (OTWF, 614) açıklamasını yapar ve DLT'de bu fiilin öznesinin canlı bir varlık olduğuna işaret eder. Tatar Türkçesinde nesneler kendi kendine soğuduğunda da kullanılan *suwın-* fiilinin kendi kendine olma bildiren bir oluş fiili olan sözlükbirim olduğu anlaşılmaktadır.

-(I)n- dönüşlülük biçimbirimi bazı fiillerde isimden fiil türeten *+lA* biçimbirimi ile birleşerek isimlerden oluş fiilleri türetme işlevindeki *+lAn-* ekinin ayrılamaz bir parçası olarak fiilde yer alır. Kendi kendine olma bildiren fiiller, dönüşlülük biçimbirimli olsun ya da olmasın dönüşlü çatıyı bildiremedikleri "2.8. Kendi Kendine Olma Bildiren Fiiller ve Dönüşlü Çatı İlişkisi" bölümünde detaylı olarak açıklanmıştı. Tatar Türkçesinde fiil yapım temelleri bulunmayan ve *+lA-* ile *-n-* biçimbirimlerinin kaynaşmasıyla oluşan *+lAn-* biçimbirimi ile isimden türeyen ve kendi kendine olma bildiren oluş fiillerden bazıları şunlardır:

öylen- 'kadını eş olarak almak, nikâhlanmak (erkek için).' (TTAS, IV: 452)

(117) *Ul üzé bélen bér gospital'de éşlegen Tatar hatınına* ***öylengen*** *bulgan.* (AÇ, 15)

'O, kendisi ile aynı hastanede çalışan bir Tatar kadın ile evlenmiş.'

(118) *— Zeynep: Ay-yay, elle bérerégéz* ***öylenérge*** *cıyınamı? Külmeklék algansız. — Abdul: Méne min öylenem. Miña küyevge çıksan, şul külmeklék üzéne bula, oşıymı?* (P-ŞḤ, 133)

'— Zeynep: Ay-ayy, yoksa biriniz evlenmeye mi hazırlanıyor? Elbiselik (kumaş) almışsınız.

— Abdul: İşte ben evleniyorum. Benimle evlenirsen bu elbiselik (kumaş) senin için olur, ister misin?'

Tatar Türkçesinde fiil yapım kökü bulunmayan *öylen-* fiili erkek için kullanılır. Bu fiil erkeğin bir kadını eş olarak kabul etme veya erkeğin evli olma durumunu bildiren bir sözlükbirimdir.

zarlan- 'bir şeye karşı rızasızlık bildirmek, yakınmak, söylenmek; birinin eksik veya kötü yönleri hakkında konuşmak.' (TTAS, IV: 406)

(119) *Sulyak kalak söyegé bértuktawsız awırtıp tora hem küñél bolgana dip* ***zarlandı.*** (AÇ, 28)

'Sol taraftaki kürek/yassı kemiği durmaksızın ağrıyor ve içim (midem) bulanıyor diye yakındı.'

(120) *Ul bér siḫérçé karçıkka kilép üzénéñ yazmışınnan* ***zarlana****. Karçık anı tınıçlandırmakçı bula: "Sin bér de borçılma..."* (TḪİ, 216)

'O, sihirci bir ihtiyar kadına gidip kaderinden yakınır. İhtiyar, onu rahatlatmak için: "Sen hiç üzülme..."

Tatar Türkçesi söz varlığında fiil yapım kökü bulunmayan *zarlan-* fiili bir sözlükbirimdir.

şatlan- 'memnun olmak, mutlu olmak, sevinmek.' (TTAS, VI: 534)

(121) *Gölşehide Mansur turında soramadı, lekin üzé anı uyladı hem* ***şatlanıp*** *riza buldı.* (AÇ, 13)

'Gölşehide Mansur hakkında herhangi birşey sormadı, fakat kendisi onu düşündü ve sevinerek/memnuniyetle (daveti) kabul etti.'

(122) *Borisov, üzén iske aluwlarına bér yaktan* ***şatlandı****, ikénçéden, lundıy vakıtta üz kaygısı bélen başkalarnı borçuwına uñaysızlandı.* (S, 41)

‘Borisov, kendisini düşünmelerine bir yandan mutlu oldu, diğer yandan böyle bir zamanda kendi derdi ile başkalarını üzdüğü için huzursuzlandı.’

Tatar Türkçesi söz varlığında fiil yapım kökü bulunmayan *şatlan*- fiili bir sözlükbirimdir.

gaceplen- ‘beklenmedik bir şeyin tesirinde olmak, aklı gitmek, hayran kalmak; şaşırmak.’ (TTAS, II: 19-20)

(123) *Monısın da miném işétkeném yuk bit, Gölşehide, diydé Vera Pavlovna* ***gaceplenép****.* (AÇ, 29)

‘Bunu da ben duymadım, Gölşehide, dedi Vera Pavlovna şaşırıp.’

(124) *Etiy bélen eniy de miném kapçıknıñ bolay tiz tuluwına* ***gaceplendéler*** *de, şatlandılar da.* (İK, 18)

‘Babam ile annem benim torbamın böyle çabuk dolmasına bir yandan şaşırdılar diğer yandan sevindiler.’

Tatar Türkçesinde canlı bir varlığın içsel durumu ile ilgili hareket adlandırması olan *gaceplen*- fiili isimden türemiş bir sözlükbirimdir.

ömétlen- ‘inanıp beklemek, ümit etmek.’ (TTAS, IV: 463)

(125) *Ul miném öçén üzéñ bötén tormışın birdé. Üstérdé, ukıttı. Belki, kızım üzé vraç bulgaç, selametlenérmén dip* ***ömétlengendir****.* (P-ŞĻ, 53)

‘O, bütün hayatını bana adadı. Büyüttü, okuttu. Belki, kızım doktor olunca sağlığıma kavuşurum diye ümitlenmiştir.’

(126) *Sin yukka **ömétlenme**...* (AÇ, 29)

‘Sen boş yere ümitlenme...’

Tatar Türkçesinde canlı bir varlığın içsel durumu ile ilgili hareket adlandırması olan *ömétlen-* fiili isimden türemiş bir sözlükbirimdir.

şiklen- ‘1. şüphelenmek. 2. tereddüt etmek. 3. korkuyla beklemek, olmasından korkmak.’ (TTAS, VI: 572)

(127) *Apa, min anıñ kém ikenén de bélmiym, bér kéşéden géne **şiklenem**.* (YS, 232)

‘Abla, ben onun kim olduğunu bilmiyorum (fakat) yalnızca bir kişiden şüpheleniyorum.’

(128) *Bolar béznéñ bérle dinneré başka buluw ceheténnen artıkkı gasırlarına kader balaların béznéñ mekteplerémézde ukıtuwga **şikleneler** idé.* (O, 94)

‘Bunlar, bizimle farklı dinlerden olmasından dolayı son yüzyıla kadar çocuklarını bizim okullarımızda okutmaya tereddüt ediyorlar idi.’

Tatar Türkçesinde canlı bir varlığın içsel durumu ile ilgili hareket adlandırması olan *şiklen-* fiili isimden türemiş bir sözlükbirimdir.

Tatar Türkçesinin söz varlığında genel kabule göre kişinin içsel durumunu bildiren *+sIn-* ile biten fiiller *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimini alamazlar (TG-II, 199; Zinnatullina, 1969: 170; Bogdanovskiy, 2003: 168).

Tatar Türkçesinde isimlere eklenen ve kökü *sa-* ‘varsaymak’ fiiline kadar götürülen *+sIn-* biçimbirimiyle oluşmuş fiillerin iki anlamsal işlevini bulunmaktadır (Ganiyev, 1972: 70-71):

1. Tatar Türkçesinde *+sIn-* biçimbirimiyle türeyen *kireksén-* ‘gereksinmek’, *tiñsén-* ‘kendini eşit saymak’, *kimsén-* ‘kendini aşağı görmek’, *gacepsén-* ‘garipsemek, tuhaf görmek’, *cebérsén-* ‘kendini incinmiş, kırılmış hissetmek’,

küpsén- ‘kendini gereksiz görmek’, *balasın*- ‘kendini çocuk görmek’ vb. gibi fiiller yapım kökünde bildirilen şeyi dikkate almak, öyle olduğunu varsaymak, öyleymiş gibi düşünmek anlamlarını bildirir. +*sIn*- biçimbirimi ile türeyen *üzsén*- ‘benimsemek, yakın görmek’, *minsén*- ‘kibirlenmek’ gibi bazı fiiller ise mecazlaşmıştır.

2. Tatar Türkçesinde +*sIn*- ekiyle türeyen *küzsén*- ‘göze gelmek’, *yalkınsın*- ‘iltihaplanmak’, *ciksén*- ‘1. bıkmak, usanmak. 2. hastalanmak vb. gibi fiiller yapım kökünde bildirilen varlığın hareketine maruz kalmak anlamını bildirir.

Tatar Türkçesinde +*sIn*- biçimbirimiyle isimlerden türeyen ve fiil yapım kökleri bulunmayan kendi kendine olma bildiren oluş fiilleri birer sözlükbirimdir.

yatsın- ‘1. yabancılaşmak, yabancılamak, yakın münasebet göstermemek. 2. yabancı hissetmek, tanımamak.’ (TTAS, VI: 896)

(129) *Milewşe kulların tartıp ala. Niçéktér, gaceplenébrek,* ***yatsınıp*** *karıy, eytersén bu yégétné bérençé mertebe küre.* (SS, 16)

‘Milewşe kollarını çekiverir. Nedense, daha da şaşırıp, yabancılayarak bakar, sanki bu adamı hayatında ilk kez görmüş gibi.’

(130) *Kızımnı kürgeném öç-dürt ay vakıt ütse de, ul minnen bér de* ***yatsınmayınça*** *kildé.* (O, 147)

‘Kızımı son görüşümden bu yana üç dört ay geçmiş olmasına rağmen o beni hiç yabancılamamış gibi geldi.’

Tatar Türkçesinde canlı bir varlığın içsel durumu ile ilgili hareket adlandırması olan *yatsın*- fiili isimden türemiş bir sözlükbirimdir.

kızıksın- ‘biri ya da bir şey hakkında birçok şey öğrenmeye çalışmak, meraklenmak; ilgiyi, dikkati artırmak, ilgilenmek.’ (TTAS, III: 655)

(131) *Nindiydér zur gına yılga aşa salıngan agaç küpér yanında şulay da alarnı tuktattılar; kém buluwları, kaya baruwları bélen* ***kızıksındılar***. (STU-II, 256)

'Bir şekilde büyük bir nehirin bir ucundan diğer ucuna uzanan ağaç köprü yanında yine de onları durdurdular; kim oldukları, nereye gittikleri ile ilgilendiler.'

(132) *Ukuwçılar ise matbugat bitlerénde, edipnéñ üzéne mörecegat' itép, esernéñ devamı yazıluw mes'elesé bélen* ***kızıksınıp toralar***. (Ḫ, 3)

'Okuyucular ise matbuat sayfalarında, edibin kendisine müracat edip eserin devamının yazılma meselesi ile ilgileniyorlar.'

Tatar Türkçesinde canlı bir varlığın içsel durumu ile ilgili hareket adlandırması olan *kızıksın*- fiili isimden türemiş bir sözlükbirimdir.

çiténsén- 'çekinmek, huzursuzlanmak, yabancılaşmak, biraz utanmak.' (TTAS, VI: 896) 425)

(133) *Negıym süzge kısıldı: "Kalmorzaga sızgan idé. Şunnan barıp aldım", didé ul maktanganday itébrek hem* ***çiténsénép*** *palatkadan çıgıp kitté.* (SS, 102)

'Negıym söze (araya) girdi: "Kalmorza'ya kaçmıştı. Oradan gidip aldım", dedi o daha çok övünüyormuş gibi yaparak ve biraz da utanarak çadırdan çıktı.'

(134) *Hem süz yugına süz bulsın diygen kıyafet bélen Ḫemit yagına borılıp,* ***çiténsénép*** *kéne süz kattı: "Elle, diymén, béryulı hucanıñ üzé bélen de söyleşebézmé?". (SE-MḪ: 52).*

'Ve bir laf olsun diye söylüyormuş gibi bir tavırla Ḫemit'e doğru dönüp, biraz da çekinerek şöyle söyledi: "Acaba, diyorum, bir kere hocanın kendisiyle de konuşsak mı?"'.

Tatar Türkçesinde canlı bir varlığın içsel durumu ile ilgili hareket adlandırması olan *çiténsén-* fiili isimden türemiş, mecazlaşmış bir sözlükbirimdir.

Aynı şekilde *-sIn-* biçimbirimli fiillerin de *-sIt-* biçimbirimli karşılıkları bulunur ve böyle fiiller de Tatar Türkçesinde *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimi alamayan fiiller arasında değerlendirilir (Bogdanovskiy, 2003: 168).

Tatar Türkçesinde *+sIn-* biçimbirimiyle türemiş fiillerin bazılarının *+sIt-* ekiyle türemiş çiftleri vardır. Ganiyev, *+sI-* ve *-t-* olmak üzere iki biçimbirimden oluşan ve '1. (var)saymak, 2. yapmak' anlamına gelen *+sIt-* biçimbiriminin tek bir biçimbirim gibi kullanıldığını ifade eder ve bunun sebebini böyle fiillerin *-t-* biçimbirimi olmayan şeklinin bulunmayışına dayandırır. Bu biçimbirim, işlevleri arasından yalnızca Tatar Türkçesine ait sözcüklere eklenerek birinci işlevini, hem Tatar Türkçesi hem de az da olsa yabancı sözcüklere eklenerek ikinci işlevini yerine getirir (1972: 71-72):

1. Tatar Türkçesinde *+sIt-* biçimbirimiyle türemiş *tübenset-* 'aşağı görmek', *balasıt-* 'çocuk görmek, saymak', *kimsét-* 'aşağı görmek, aşağılamak' vb. gibi bazı fiiller birşeyi sözcüğün kökünde belirtilen varlık gibi saymayı, düşünmeyi bildirir.

2. Tatar Türkçesinde *+sIt-* biçimbirimiyle türemiş *kıyınsıt-/kıyırsıt-* 'zorlaştırmak', *ciksét-* 'eziyet etmek', *cebérsét-* 'birini incitmek, kırmak' vb. gibi bazı fiiller de kökün bildirdiği duruma maruz bırakmayı ifade eder.

Tatar Türkçesinde *+sIn-* biçimbirimiyle yapılmış bazı fiil çiftleri şunlardır:

kimsén-[31] ‘kendini başkalarından aşağı düşünüp eksik görmek, aşağılanmak. 2. kendini herhangi biri tarafından küçük görülmüş hissedip utanmak, aşağılanmak.’ (TTAS, III: 254)

(135) *Bu vakıtta indé min 35 yeş’te idém. Miném bélen 50-55 yeş’lik irler ukıdı. E kém ukıttı? Balalar. Lekin béz* ***kimsénmedék****. Sinéñ ẖetlé géne bérer malay kire de: — felen babay, taktaga çık, — diy. Malay karşısına körek sakallı kart çıgıp basa... E méne sin üz ipteşleréñnen de sorarga* ***kimsénesin****. Dörés işlemiysén, ulım. Alar sinéñ öçen ülép toralar, e sin alardan yıraklaşırga iteséñ...* (SE-GG, 181-182)

‘O zamanlarda ben daha 35 yaşımda idim. Benimle beraber 50-55 yaşında adamlar okudu. Peki onları kim okuttu? Çocuklar. Lakin biz bundan gocunmadık. Senin yaşlarında oğlanlar derse girip: — filan dede tahtaya çık — derdi. Oğlanın karşısında, kürek gibi sakalı olan ihtiyar ayağa kalkardı... Oysa sen kendi yaşıtlarına bile (bir şeyler) sormaktan gocunuyorsun. Doğru yapmıyorsun oğlum. Onlar senin için ölüyorlar, sen ise onlardan uzaklaşıyorsun...’

tübensén- ‘aşağılanmış, küçümsenmiş hissetmek; baş eğmek’ (TTAS, V: 836)

(136) *Köndeşé aldında şulay* ***tübensénép*** *utıruwı öçén de anıñ, belkiy, küñélé télgelenedér.* (STU-I, 142)

‘Belki, kumasının önünde böyle aşağılanmış hissederek oturduğu için de onun yüreği parçalanmıştır.’

[31] *kimé-* ‘1. Büyüklük, hacim, sayı vb. bakımından azalmak, küçülmek. 2. gücü, kuvveti azalmak. 3. önemi, vasfı azalmak, kıymeti düşmek.’ (TTAS, III: 255) *kim* ‘1. yeterli olmayan, gerekenden az. 2. çaresiz, aşağı, zavallı. 3. karşılaştırıldığında daha az olan.’ (TTAS, III: 253).

(137) *Ul siné talarga, ütérérge, yandırırga kilgen,* ***tübensénép*** *şuña üpkelerge uylıysıñmı? Küter başıñnı, küzénné aç, Küren biy! (İSAT, 93).*

‘O sana saldırmaya, seni öldürmeye, yakmaya gelmiş, kendini aşağılanmış hissedip buna öfkelenmen gerekmez mi? Kaldır başını, gözünü aç Küren bey!’

Hareket adlandırmasına dâhil olan *-(I)n-* biçimbiriminin yapım kökünden ayrılamadığı fiillerden bir kısmının *-(I)n-* biçimbirimsiz şekli dilde kullanılmaz. *-(I)n-* biçimbirimsiz şekli dilde olmayan fiillerden bazılarının ise ettirgen ya da edilgen çatı ekli fiil çiftleri bulunur. Bazı fiillerde ise *-(I)n-* biçimbirimi başka bir biçimbirimle kaynaşarak birleşik bir ek halini almıştır ve bu ek ile isimlerden oluş fiilleri türetilir. Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin hareketi adlandırmasına dâhil olduğu, yapı bakımından parçalanamayan fiiller kendi kendine olma bildiren oluş fiilleridir. Böyle fiiller kendi kendine olma bildiren sözlükbirimler olarak değerlendirilir ve çatı sisteminin dışında tutulur.

3.1.1.3.3.1.3. *-(I)n-* Biçimbiriminin Geçişsiz Oluş Fiilleri Türetme İşlevi

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* dönüşlü çatı biçimbiriminin işlevlerinden biri geçişli fiilleri geçişsizleştirmeleridir (Veliullina, 1972: 104; Tumaşeva, 1978: 163; Hisamova, 2015: 214; TG-II: 200). Tatar Türkçesinde geçişli fiillere *-(I)n-* biçimbirimi getirilmesiyle oluşan yapısal olarak dönüşlü görünümdeki *kürén-* ‘görünmek’, *meşekat’len-* ‘zorluk çekmek’, *totın-* ‘tutun’, *nazlan-* ‘nazlanmak’ vb. bazı fiiller, tıpkı edilgen çatılı biçimlerdeki gibi hareketin, hareketi gerçekleştiren varlığın kendisi/kendi alanı/kendi bedeni ile sınırlanmasını yani geçişsizleşmesini bildirirler. Mesela; *Nazlı nazlanıp torgançı, kıyuw aşap tuygan* ‘Nazlı (insan) nazlanıp dururken, atılgan (insan) yiyip doymuş.’ Bu fiillerin *bélén-* ‘tanınmak, bilinmek’, *nigézlen-* ‘dayanmak, kök salmak’,

saklan- ‘korunmak’ vb. bir kısmı nesnenin veya şahsın herhangi bir şekilde işe veya duruma maruz kalmasını da bildirir (Veliullina, 1972: 104).

Tatar Türkçesinde bazı fiillerde *-(I)n-* biçimbirimi ulandığı fiilin oluş bildiren geçişsiz biçimini türetir. Böyle fiiller, özne olan varlığın yüklem olan fiilin bildirdiği harekete maruz kalması yönünden edilgen çatılı fiillere benzetilirler. Diğer yandan kendi kendine olma anlamı bildiren oluş fiili haline gelirler.

maturlan- ‘1. ‘güzelleşmek, daha güzel daha iyi görünmeye başlamak, *maturay-*. 2. dış görünüş bakımından büyümek, güzelleşmek, serpilmek (genelde gençler için).’ (TTAS, IV: 130) < ***maturla-*** ‘1. güzelleştirmek. 2. iyileştirmek, geliştirmek.’ (TTAS, IV: 131)

(138) *Béznéñ bakça da* ***maturlanıp*** *kitken.* (Z, 80)
‘Bizim bahçemiz de güzelleşmiş.’

(139) *Küréşmiy torgan bér yıl arasında ul tagın da tulılanıp,* ***maturlanıp*** *kitken idé.* (STU-I, 271)
‘Görüşmediğimiz bir yıl içinde o daha da serpilip güzelleşmişti.’

Tatar Türkçesinde *maturlan-* ‘güzelleşmek’ fiili *maturla-* ‘güzelleştirmek’ fiilden türeyen ve onun geçişsiz karşılığı olarak kullanılan oluş fiilidir.

dımlan- ‘1. nemlenmek, nemli hâle gelmek. 2. gözden biraz yaş gelmek, yaşarmak’ (TTAS, IV: 214) < ***dımla-*** ‘nemlendirmek, nemli hale getirmek, *dımlandır-*’ (TTAS, IV: 214)

(140) *Koñırt küzleré* ***dımlanıp*** *yaltırap kitté.* (AÇ, 29)
‘Kahverengi gözleri nemlenip parladı.’

(141) *Anıñ **dımlanıp** torgan zur, koñgırt küzleré tıngısız idé*. (İSAT, 117)

‘Onun nemlenen iri, kahverengi gözleri huzursuz idi.’

Tatar Türkçesinde *dımlan-* ‘nemlenmek’ fiili dımlama fiilinin geçişsiz karşılığı olan ve kendi kendine olma bildiren bir oluş fiilidir.

kürén- ‘1. görünmek, bakıldığında göze çalınmak. 2. raslamak. 3. görünür olmak. 4. basılmak (eserler hakkında). 5. göze çarpmak. 6. hissedilmek, sezilmek.’ (TTAS, III: 612). < ***kür-*** ‘1. görmek. 2. karşılaşmak, rastlamak. 3. görme yetisine sahip olmak. 4. anlamak, kavramak. 5. görüp geçirmek, maruz kalmak. 6. bir işin sonucunu görmek, maksata erişmek.’ (TTAS, III: 616-617)

(142) *Küñélém anı uylıy başladı ise, küzéme ap-ak saf bér feréşte **küréne**.* (İK, 8)

‘Ne zaman içimden onu geçirsem, gözüme bembeyaz saf bir melek görünüyor.’

(143) *Eyé, min kayttım. Lekin küpmége kaytuwım gına bilgéséz. İki üpkemné de tübérküléz kimére. Şulay da kaytıp küzge **küréndém**, üzém de kürdém.* (OOB, 224)

‘Evet, ben döndüm. Fakat ne kadar kalacağım belli değil. İki ciğerimi de tüberküloz kemiriyor. Yine de dönüp size göründüm, ben de sizi gördüm.’

Tatar Türkçesinde *kürén-* fiili ‘görünür duruma gelmek’ anlamıyla, özne konumundaki varlık fiil kökünün bildirdiği hareketi yapan değil ona maruz kalandır. Bu işleviyle edilgen çatılı fiillerde benzese de hareketin başkaları tarafından yapılması söz konusu olmadığı için *kürén-* fiili ‘görünür hale gelmek, görünür durumda olmak’ anlamında yeni geçişsiz bir adlandırma olarak kabul edilir.

nigézlen- ‘1. ispatlanmak. 2. yurt bellemek, kök salmak, bir yerde köklenmek. 3. bir şeyden destek almak, ondan faydalanmak.’ (TTAS, IV: 347) < ***nigézle-*** ‘1. kök

salmak, kurmak, başlamak. 2. ispatlamak, kanıtlamak. 3. dayanmak, faydalanmak, güç almak.' (TTAS, IV: 347).

(144) *Alar üzleré de Karabek nesélénnen, e Karabek méñ öç yöz de siksenénçé yıllarda uk Agıydél, Ik, Sön, Zey buylarına kilép* ***nigézlengen*** *iken.* (K, 207)

'Onların kendileri de Karabek neslinden, Karabek ise ta bin üç yüz seksenli yıllarda Agıydél, Ik, Sön, Zey boylarına gelip kök salmış imiş.'

(145) *Meselen, Aksak Timérnéñ Tuktamış ḫannan ciñélüwén, şunnan soñ şul uk Tuktamış ḫannıñ İdégey tarafınnan böténley tar-mar itélüwén suretlegen yullar tulısınça tariḫiy uydırmaga* ***nigézlene****.* (İNS, 61)

'Mesela, Aksak Timér'in Tuktamış hana yenilmesini, bundan sonra aynı şekilde Tuktamış hanın İdégey tarafından tamamen tarumar edilmesini resmeden şeyler bütünüyle tarihî uydurmalara dayanır.'

Örnek cümlelerde de olduğu gibi Tatar Türkçesinde *nigézlen-* fiilinin kullanıldığı cümlelerde *nigézlen-* fiili *nigézle-* fiilinin geçişsiz karşılığıdır (Veliullina, 1972: 104).

nazlan- 'nazlanmak, işve yapmak' (TTAS, IV: 306) < ***nazla-*** 'şımartmak, nazlandırmak' (TTAS, IV: 307)

(146) *Uyınçıga yalınsañ, öç köngeçe* ***nazlanır****.* (ḪA-II, 164)

'Oyuncuya yalvarırsan, üç gün boyunca nazlanır.'

(147) *Söykémséz ir koçagına kérép* ***nazlanuwnıñ*** *yalgızlık gazaplarınnan méñ mertebe östén ikenlégén méne şuşı çakta añladı ul.* (KD, 221)

'O, çirkin bir adamın kollarında nazlanmanın yalnızlığın zorluklarından bin kat daha iyi olduğunu işte o zaman anladı.'

poşın- ‘huzursuzlanmak, rahatsız olmak, üzülmek.’ (TTAS, IV: 606) < ***poş-*** ‘bir şeye üzülmek, kötü hissetmek. 2. bir şeyler için kaygılanmak, endişelenmek.’ (TTAS, IV: 605)

(148) *Patşanıñ üzéñé de* ***poşınganın****, éçten yanganın ul bik yaḫşı kürép tordı hem şunlıktan, cayın turı kitérép, bérvakıtnı: ...* (STU-II, 219)
‘Padişahın kendisinin de üzgün olduğunu, içten yandığını o çok iyi görüyordu ve bundan ötürü doğru zamanı bekleyip, bir ara: ...’

(149) *Balalar barısı da Ḫelim yagında idé, ciñélüwén işétkeç,* ***poşıngannar*** *idé; ḫezér anıñ bu éşke ayık karavın kürgeç, canlanıp kittéler.* (SE-GG, 306)
‘Çocukların hepsi de Ḫelim’in tarafında idi, yenildiğini duyunca keyifleri kaçmıştı; şimdi onun bu meseleyi ciddiye aldığını görünce canlandılar.’

Tatar Türkçesinde *poşın-* fiili *poş-* fiilinden farklı olarak ‘belirli bir şeye üzülmek, canı sıkılmak’tan ziyade genel olarak ‘huzursuzlanmak, keyifsizlenmek, üzülmek’ içsel durumu ile ilgili hareketi bildiren geçişsiz fiil olması bakımından ayrılır. Tatar Türkçesinde geçişsiz *poşın-* fiili sözlükbirim olarak bildirilir.

irkelen- ‘nazlanmak, işveli hareketler yapmak, şımarmak’ (TTAS, II: 592) < ***irkele-*** ‘1. naz etmek, sevgi hissini belli etmek, şımartmak. 2. anlamlı bakışlar, yavaş hareketler vb. ile manevi haz vermek; işve, cilve yapmak.’ (TTAS, II: 592)

(150) *Lekin ul vakıt Feḫri bu yaña tözélgen oyada ozak kunaklıy almadı.* ***İrkeledé, irkelendé.*** *Yeş’ ḫatını bélen bér tön yokladı da, koyaş bélen bérge torıp, üzéñé polkı artınnan kuwıp citer öçén, aşığıç kite birdé.* (KzkK, 182)
‘Lakin o zaman Feḫri bu yeni yapılan meskende uzun süre konaklamadı. İşve yaptı, nazlandı. Genç karısı ile bir gece uyudu ve güneş ile beraber kalkıp, kendi alayının arkasına yetişmek için aceleyle gidiverdi.’

(151) *Avıl yeş'leri ceynéñ kiçké ḫozurlıgına* ***irkelenép****, aşıkmıy gına kiçké uyınga klubka baralar.* (YS, 161)

'Köyün gençleri keyifli yaz akşamlarının tadını çıkarıp, acele etmeksizin akşamki oyun (dans) için klübe giderler.'

Tatar Türkçesinde *irkele-* fiilinin adlandırdığı hareketin herhangi bir nesneye yönelmeyişini bildiren geçişsiz karşılığı *irkelen-* fiili TTAS'de sözlükbirim olarak gösterilir.

tozlan- '1. *tozla-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. tuz sinmek, tuzu emmek. 3. tuz oranı artmak.' (TTAS, V: 609) < ***tozla-*** '1. tuzlamak, tuz atmak. 4. (mec.) uzun süre faydalanmamak, saklamak, kullanmamak.' (TTAS, V: 609)

(152) *Ap-ak al'yapkıçlı kızlar, yawlıkların artka çöyép beylegen kilénler, açık izüwlé yégétler, arkaları* ***tozlanıp*** *bétken agaylar, iñbaşlarına urakların salıp, bérazga tınıp kaldı.* (OOB, 196)

'Bembeyaz önlüklü kızlar, eşarplarını arkaya atıp bağlamış gelinler, yakaları açık delikanlılar, sırtları (terden) tuzlanmış ağabeyler, omuzlarına oraklarını atıp, kısa bir süre sessiz kaldılar.'

Tatar Türkçesinde *tozla-* geçişli fiilinden türeyen *tozlan-* fiili kendi kendine olma bildiren geçişsiz bir oluş fiilidir.

ḫurlan- '1. ḫurla- fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. utanmak, aşağılanmak, kendini küçümsenmiş hissetmek.' 3. utanmak, çekinmek, rahatsız olmak.' (TTAS, VI: 291) < ***ḫurla-*** '1. hakaret etmek, sövmek, kızmak, söz ile aşağılamak. 2. birini ayıplamak, eleştirmek, iftira atmak.' (TTAS, VI: 291)

(153) *Miné moñınça hiçbér bulmagan yañı bér his biledé. Min* ***ḫurlandım****. Üz-üzémné sarık kébék satarga télewleréne* ***ḫurlandım****.* (O, 397)

‘Beni bugüne kadar hiç bilmediğim bir his kapladı. Ben aşağılanmış hissettim. Beni koyun gibi satmak istemelerinden çok rahatsız oldum.’

(154) *Ḫezreteneñ Galimege kılgan — şul zatsız mujik kızı Galimege kılgan şul iltifatınnan, añarga çeçken şul erem matur süzlerennen ul* ***ḫurlandı****, cir yarılsa, cirge kérérlék bulıp* ***ḫurlandı****.* (O, 338)

(Bu) efendinin Galime’ye ettiği — şu zavallı adamın kızı Galime’ye ettiği iltifattan, onlara saçtığı şu durduk yere (sarf edilen) hoş sözlerden o utandı, yer yarılsa içine girecek kadar utandı.’

Tatar Türkçesinde geçişli *ḫurla-* fiilinin *-(I)n-* biçimbirimli şekli *ḫurlan-* örnek cümlelerdeki gibi içsel durumu bildiren bir oluş fiili olarak kullanılır.

aldan- ‘1. *alda-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. kanmak, aldanmak. 3. heveslenmek, bir şeye sahip olmayı dilemek. 4. başarısızlığa maruz kalmak, aldanmak.’ (TTAS, I: 131) < ***alda-*** ‘1. hile ile fikrini değiştirmek, kandırmak. 2. yalan söylemek. 3. verilen sözü tutmamak. 4. heveslendirmek, imrendirmek. 5. yanlış, hata yaptırmak.’ (TTAS, I: 132).

(155) *Ḫatın-kız sizgér bula, diyler bit. Çınnı yalgannan ayıra, diyler. Alaysa, nige* ***aldangan****? He-e-ey,* ***aldanmagandır*** *da elé. Üzleré yégétler muyınına asılına da, éş uzgaç,* ***aldandım*** *digen bulalar. (P-TM, 629).*

‘Genç kızların sezgileri kuvvetli olur derler ya. Gerçeği yalandan ayırır, derler. Öyleyse niye aldanmış? Hey hey, aldanmamıştır da zaten. Böyleleri delikanlıların boynuna sarılır, iş uzayınca aldandım diyiverirler.’

Örnek cümlede *aldan-* fiili ile ‘kendini kandırmak’ hareketini değil, aldanmak, kanmak durumu ile ilgili hareketi ifade eden geçişsiz oluş fiilidir.

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin işlevlerinden biri geçişli fiil köklerinden geçişsiz fiiller türetmektedir. *-(I)n-* biçimbiriminin bu işlevle kullanıldığı fiiller fiil köklerinden genellikle içsel durumu ya da fiziksel durumundaki bir değişim ile ilgili hareketi adlandıran fiillerdir. Bu fiillerde özne hareketin etkisi altındadır, ancak hareket başka bir şahıs tarafından gerçekleştirilmez. Bu bakımdan *-(I)n-* biçimbirimli fiiller kendi kendine olma bildiren oluş fiilleridir, kök biçimlerinden yalnızca geçişsiz olmaları bakımından ayrılırlar ve yeni birer sözlükbirim olarak dilde varlıklarını sürdürürler.

3.1.1.3.3.2. Fiil Tabanıyla Anlam İlişkileri Bakımından Nüans Bildiren *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Sözlükselleşmesi

Dönüşlü çatı görünümündeki bazı fiiller, esas olarak geçişli ve düz fiil tabanlarının anlamı ile ilişkisini sürdürmesine rağmen onların anlamında gelişme/değişme olan ve yeni bir anlam bildiren yeni bir fiile dönüşür (Hacıyev, 1973: 94).

Tatar Türkçesinde anlamlarına belirsiz bir nesnenin dâhil edilmesiyle karakterize edilen oldukça büyük bir dönüşlülük biçimbirimi almış fiil grubu mevcuttur. Sözlük anlamından dolayı zorunlu olarak belirsiz bir nesne ile kullanılan fiillerin yüklem olduğu cümlelerde "hareketin hareketi yapanla ilişkisi" ön plana çıkar. Başka bir ifadeyle hareketin cümlenin öznesi olan varlıkla ilgili olmayan bir nesneye yönelik olmasına rağmen bir dereceye kadar özne konumundaki ve hareketin kılıcısı olan varlığın alanı ile sınırlı olduğu yapılarda, nesnenin belirsiz olması hareketin nesneyle olan ilişkisinin zayıflamasına yol açar. Bunun sonucu olarak da hareketin amaçsızca yapıldığına dair bir anlam inceliği belirir, dolayısıyla böyle yapılar üslup bakımından çeşitlenir.

Üslup bakımından bu şekilde çeşitlenen *-(I)n-* biçimbirimli fiiller, düz biçimlerinden farklı anlam inceliklerine sahip olan *karan-* 'sağa sola bakınmak, aranmak', *ukın-* 'dualar edip yalvarıp yakınmak', *söylen-* 'söylenmek', *soran-* 'dilenmek' vb. gibi fiillerin çoğu konuşma diline ait özellikleri yansıtır ve/veya aşağılayıcı bir üslup

bildirir. Bu dönüşlü çatı görünümündeki fiillerin bir başka ayırt edici özelliği de tekrarlanan hareket bildirmesidir. Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında (Zinnatullina, 1969: 176-178; Bogdanovskiy, 2003: 169-170) böyle dönüşlülük *-(I)n-* biçimbirimi almış fiiller, düz biçimleriyle bildirilen anlamdan farklı anlama sahip olduğu için yeni bir hareketi adlandıran sözlükbirimler olarak kabul edilir.

Yapıları bakımından dönüşlü görünümünde olanlarının geçişsiz fiillerin bir kısmı ilk bakışta düz fiil biçimlerinin anlamından pek farklı olmayan bir anlam ifade eder. Genel olarak insanlar ile ilgili durumları ifade eden ve anlamları bakımından hareketin zaman ve gerçekleşme özelliklerini bildirmesiyle düz biçimlerinden ayrılan *-(I)n-* biçimbirimli fiiller söz yapımı kategorisiyle (Zinnatullina, 1969: 179; Veliullina, 1972: 104) ilişkilendirilir.

Tumaşeva, Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin işlevlerinden birinin eklendiği fiilin düz biçiminin bildirdiği hareketin değişmediğini ancak hareketin gerçekleşmesiyle ilgili nüans bildirmek olduğunu söyler. *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin, bu fiillerin düz biçiminin bildirdiği hareketin gerçekleşmesinde çeşitli anlam inceliklerini ifade etmesinin söz yapımıyla ilgili olduğunu, böyle düz fiiller ile *-(I)n-* biçimbirimli biçimlerinin birbirinden dilbilgisel işlevleri ile değil sözlük anlamları bakımından farklı olduklarını (1978: 163) bildirir.

Tenişev, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde *-(I)n-* biçimbiriminin bitmemişlik görünüşünde fiillerin oluşumunda da kullanıldığını, böyle fiillerin fiil kökünün temel sözlük anlamlarında belirgin bir değişiklik olmayışı bakımından görünüş (*vid*) kategorisi (1988: 302) ile ilişkilendirir.

Böyle *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin ayırt edici özelliği, fiil kökleriyle arasında esas olarak anlam birliği sürmesine rağmen sözlük anlamlarında çeşitli anlam incelikleri belirmesidir. Başka bir ifadeyle fiillerin kök ve *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri arasındaki

anlam inceliği *-(I)n-* biçimbiriminin kullanılmasıyla biçimsel olarak işaretlenir, fiillerin *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri fiil köklerinin temel anlamlarını değiştirmeden hareketin gerçekleşmesiyle ilgili ilave anlamlar bildirirler. Böyle fiiller, esas olarak düz biçimleriyle aynı hareketi bildirmelerine rağmen kök fiil tabanlarıyla tamamen aynı anlama sahip olmadıkları için onların biçimbilgisel varyantları olarak değil, yeni sözlükbirimler olarak değerlendirilirler. Diğer bir ifadeyle Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimi ile fiilin sözlüksel görünüşünde ortaya çıkan bilginin fiilin sözlük anlamına dâhil olmasıyla sözlükselleşmiştir. Tatar Türkçesinde böyle fiiller görünüş özelliği bakımından kimi zaman tek işlevli olmayabilirler. Örneğin *kurk-* 'korkmak' > *kurkın-* 'çok korkmak', birden korkmak' sebepsizce korkmak' gibi bilgiler aktarabilir. Burada hareketin 'çok korkmak' hareketin yoğunluğu, 'birden korkmak' hareketin zamansal özelliği, sebepsizce korkmak' sebepselliği ile ilgili görünüşsel bilgilerdir. Çalışmada tekrara düşülmemek adına örnek fiillerin kullanıldığı cümleler en ilgili görüldükleri kategoride değerlendirilmiştir.

3.1.1.3.3.2.1. *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Hareketin Sürekliliğini / Tekrarlanmasını Bildirme Görünüşünün Sözlükselleşmesi

Fiil kökleri üzerine eklenen *-(I)n-* biçimbirimi fiilin süreklilik görünüşünde olduğunu bildirebilir. Böyle *-(I)n-* biçimbirimli fiillerde süreklilik görünüşü bildirme işlevindeki *-(I)n-* biçimbirimini alan fiil yeni işleviyle sözlükselleşebilir. *-(I)n-* biçimbiriminin bu işlevi "sözlüksel görünüş" kategorisiyle ilişkilendirilir.

Korkmaz, *-(I)n-* biçimbiriminin işlevlerinden birinin geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden hareketin tekrarlaması anlamını bildiren dönüşlü fiiller türetmek (2009: 130) olduğunu ifade eder.

Serebrennikov ve Gadjieva'ya göre dönüşlülük, hareketin aslen tekrar tekrar yapıldığını yeniden anlamlandırmanın bir sonucu olarak görülür ve bu durumda *-(I)n-* biçimbirimi asli işlevini korur (2011: 178).

İngilizcede, *walk* 'yürümek sözü *step* 'adım atmak' eyleminin tekrarlanan biçimidir. Aynı şekilde *hit* 'vurmak' ve *snort* 'horlamak' yapılarının tekrarlanan biçimleri *beat* 'tokmaklamak, tekrar tekrar vurmak' ve *snore* 'horuldamak' sözcükleri ile adlandırılır. Bu adlandırmalar arasındaki fark, söz konusu sözcüklerin arasında görünüş "aspectual" bakımından farklılık olmasıyla ilgilidir (Bybee, 2000: 797). Türk dilinde de fiilin sözlüksel görünüşü, fiillere çeşitli biçimbirimler ulanmasıyla veya yardımcı fiillerle yapılmaktadır. Çatı eklerinin de böyle bir işlevi vardır. Çatı biçimbirimlerinin ulandığı fiillerden bazıları, aynı fiilin düz biçimi ile bildirilen hareketin sürekliliğini ifade etmesi bakımından düz biçiminden ayrılır ve düz fiilin sözlüksel anlamında bir değişiklik belirir.

Tatar Türkçesinde geçişli veya geçişsiz fiillere eklenen *-(I)n-* biçimbirimi bir hareketin gelişigüzel yapılmasını, amaçsızca tekrarlanmasını ya da sadece tekrarlanmasını bildirebilir, bu biçimbirimle genişleyen geçişli fiiller bir nesneyi yönetebilirler (Burbiel, 2018: 486). Diğer yandan *-(I)n-* biçimbirimli geçişsiz fiillerin de büyük bir çoğunluğunu *yörén-* 'gezinmek', *sikérén-* 'zıplamak', *tibén-* 'tepinmek, zıplamak' vb. temelde kişinin fiziksel hareketinin tekrarlandığını veya sürekliliğini ifade eden fiiller oluşturur. Tatar Türkçesinde *sızgırın-, şıñşın-* gibi 'herhangi bir ses çıkarmak' anlamına gelen *-(I)n-* biçimbirimli fiiller de böyle fiillere benzerler (Bogdanovskiy, 2003: 170; Harisova, 2010: 68; Hisamova, 2015: 214).

Hangildin, yapısal olarak dönüşlü çatılı görünümündeki fiilin düz biçimi ile anlamsal farklılıkları aktarma işlevinin bulunduğunu, bazı fiillere ulanan *-(I)n-* dönüşlü çatı biçimbiriminin hareketin tekrarlandığını aktardığında düz fiilin sözlük anlamına ilave bir anlam eklediğini için söz türetme rolünde olduğunu (Hangildin, 1959:180) bildirir.

Zinnatullina, geçişsiz fiiller üzerine gelen *-(I)n-* biçimbiriminin fiil kökünün bildirdiği hareketin tekrarlandığını bildirme işlevi olduğunu ifade eder. Ona göre böyle dönüşlü fiiller hareketin düzenli olarak / sürekli yapılması anlamını bildiren yapılarla ilişkilendirilebilir. Buna dayanarak Ganiyev (1963) tarafından detaylı olarak incelenen *-GAlA-* ve *-(I)ştIr-* biçimbirimli yapılara benzeyen, hareketin tekrarlandığını bildiren *-(I)n-* biçimbirimli fiilleri sözlüksel-dilbilgisel bir olgu olarak (1969: 179; Veliullina, 1972: 103-104; Gilmulloviç, 2003: 94) kabul eder. Bir fiilin bildirdiği hareketin tekrarlanmasını/sürekliliğini bildiren *-GAlA-* biçimbiriminin *-(I)n-* biçimbirimli fiile ulanması mümkündür; bu durumda *-GAlA-* biçimbirimi, ulandığı -(I)n- biçimbirimli fiilin adlandırdığı hareketin yeniden tekrarlandığını (Burbiel, 2018: 806) ifade eder.

Tumaşeva, Tatar Türkçesinde hareketin tekrarlandığını gösteren *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin dönüşlü çatılı olmadığını savunur, böyle fiillerin düz biçimleri ile değiştirilerek kullanılmasının (*söylendéler* ve *söyledéler*) mümkün olması ile de bunun doğrulandığını ifade eder. Diğer yandan tekrarlanma bildiren fiillerin yeni bir sözlüksel işlev bildirmesinin mümkün olduğunu (1978: 163) dile getirir.

Fiilin düz ve *-(I)n-* biçimbirimli biçimleri arasında anlam incelikleri bulunmakla beraber anlamsal sınırlar her zaman belirgin olmayabilir. Bazı fiillerde aradaki anlam inceliği neredeyse sezilmez; bazı fiiller ise hareketin yoğunluğunu veya sürekliliğini bildirmesi bakımından düz biçiminden ayrılırken, çok anlamlılığa bağlı olarak düz biçimleriyle aralarında başka nüanslar da bulunabilir.

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin kök fiilin bildirdiği hareketin tekrarlandığını bildirme işlevinin bulunduğu hususunda araştırmacılar hem fikirdir. Yaygın görüşe göre de kök fiilin adlandırdığı hareketin tekrarlandığını ifade eden fiiller sözlükbirim olarak kabul edilirler. Tatar Türkçesi söz varlığında *-(I)n-* biçimbiriminin fiilin adlandırdığı hareketin tekrarlandığını bildirme işlevine TTAS'de de yer verilmiştir.

söylen- ‘1. *söyle-* fiilinin edilgen çatılı biçimi (1-3. anlam). 2. başkalarını dinlemeksizin, onları dikkate almaksızın durmadan konuşmak. 3. kimseye müracat etmeden, kimseyi görmeden, kendi başına konuşmak.’ (TTAS, V: 172) < ***söyle-*** ‘1. konuşmak, söylemek.’ (TTAS, V: 173

(156) *Nihayet’, Paḫomov, avız éçénnen géne nidér* ***söylenép****, kul segatén küzleréne kitérdé, bélezégénde zeñgersuw çatkı céméldep kitté, annarı kük yözéne karandı.* (S, 54)

‘Nihayet, Pahomov, ağzının içinden birşeyler söyleye söyleye, kol saatini gözlerine yaklaştırdı, bileğinde mavimsi bir ışıltı parladı, daha sonra gökyüzüne bakındı.’

(157) *Béz méne balık ta balık, dip* ***söylenebéz****. E kısla? Seznéñ kısla kürgenégéz bardır, elbette.* (SS, 143)

‘Biz şimdi balık balık diye söyleyip duruyoruz. Oysa yengeç? Sizin yengeç görmüşlüğünüz vardır, elbette.’

Örneklerde *söylen-* fiili, *söyle-* fiilinin adlandırdığı hareketin tekrarlandığını ya da sürekliliğini bildirme işlevinde kullanılmıştır. Tatar Türkçesinde *söylen-* fiili *söyle-* fiilinin bildirdiği hareketin tekrarlanması anlamı bakımından “konuşmak” hareketinin adı olarak sözlükselleşir. Bu bakımdan *söyle-* fiiline *-(I)n-* biçimbirimi aracılığıyla sözlüksel olarak “süreklilik” bilgisi eklenmiş ve buna bağlı olarak fiil konuşmak (süreklilik) anlamı kazanmıştır. Tatar Türkçesinde *söylengele-* ‘aralıklarla konuşmak, aralıklarla bir şeyler söylemek’ ve *söylene tor-* ‘kesintisiz konuşmak’ kullanımlarının mevcut olması da bu fikri destekler:

(158) *Yarar, yarar, küp* ***söylenép*** *torma. Sin méne şuna cavap bir. Ni öçén soñgı vakıtta haman soñga kalıp çıgasın?* (P-ŞḪ, 153)

‘Tamam, tamam, çok konuşma. Sen önce şuna cevap ver. Niçin son zamanlarda sürekli sona kalıyorsun?’

(159) *Karasa, baskıçta isérék İshak utıra. Östénde gadiy kiyém. Tire-yagında kéşéler. E İsḫak yarım yılagan tavış bélen* ***söylene****, nersedér zarlana.* (SE-MḪ, 161)

‘Bir baktı ki merdivende sarhoş İshak oturuyor. Üzerinde sıradan giysiler, etrafında insanlar var. İsḫak yarı ağlayan ses ile konuşuyor, bir şeylerden yakınıyor idi.’

(160) *Ul könné bike de, bikenéñ balaları da, yakınnarı da aşap-éçkenner hem, yokıga kiterge cıyınıp, tabın yanında yuk-bar* ***söylengelep*** *utıralar idi.* (STU-II: 67)

‘O gün hem hanım, hem çocukları, hem de yakınları yiyip içiyorlar ve uyumaya gitmeye niyetlenip sofranın etrafında havadan sudan konuşarak oturuyorlardı.’

Cümle örneklerinde olduğu gibi *söylen-* fiilinde söyleme hareketi süreklidir ve bu bakımından tekrarlama görünüşü ile ilgili olan bu fiilin yeni bir hareketin adlandırması haline geldiği düşünülür.

aktarın- 1. *aktar-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi. 2. eşyaları aktarıp onlar arasından bir şeyler aramak. 3. araştırmak, ilgi göstermek, aranmak.’ (TTAS, I: 109) < ***aktar-*** ‘1. düzenini bozmak, karıştırmak. 2. diğerleri arasında birşey aramak. 6. (defter kitap vb.) sayfalarını karıştırmak.’ (TTAS, I: 107).

(161) ***Aktarına*** *torgaç ul tagın bérniçe söyek taptı.* (STU, II: 36)

‘Eşelendikçe o birkaç kemik daha buldu.’

(162) *“Alarnıň çülmekleré bulırga tiyéş” dip uyladı hem, oyışkan ayakların avırlık bélen géne kuzgatıp, urınınnan tordı, uçakka yakınrak kildé,* ***aktarına*** *başladı. Köl-kümér arasınnan ul yartılaş yangan kéşé söyekleré kazıp çıgardı. (STU-II, 36).*

‘“Onların çömlekleri olması gerekir” diye düşündü ve uyuşmuş ayaklarını güçlükle hareket ettirip yerinden kalktı, ocağa daha da yaklaştı, eşelenmeye başladı.’ Küller arasından yarısı yanmış insan kemiklerini kazarak çıkardı.’

aktarın- fiili “kendi kendine yapma” yapma bildirmesinin belirgin olmasından dolayı dönüşlü çatı olarak gösterilmiştir. Aslında *aktarın-* fiilindeki *-(I)n-* biçimbiriminin bu fiildeki işlevi dönüşlülük değil, hareketin tekrarlandığını bildirmektir. Tatar Türkçesinde *aktar-* fiilinin hareketin tekrarlanmasını bildiren biçimi *-GAlA-* biçimbirimi ile de sağlanabilir:

(163) *Karnı tayak bélen* ***aktargalap*** *karagaç, östé zur taş bélen bastırılıp kuyılgan kismek kilép çıktı.* (BY, 108)

‘Karı sopa ile bir süre eşelenip bakınca, üstüne büyük bir taş koyulmuş tahta sandık ortaya çıktı.’

tibén- ‘1. durmaksızın tepmek, tekrar tekrar tepmek. 2. zaman zaman, sık sık tepmek (*tipkele-*). 3. eşelemek.’ (TTAS, V: 550) < ***tip-*** ‘1. tepmek. 2. tepmek (hayvanlar için). 3. eşmek, eşelemek; *tibén-*.’ (TTAS, V: 553).

(164) *Çuwar tavık kayda turı kilse, şunda* ***tibéne****, atnaga bér-iké yomırka sala, küp vakıt kırtlap kına kala. (*SE-AA, 150)

‘Alaca tavuk neresi denk gelirse, orada eşelenir, haftada bir iki kere yumurtlar, çoğu zaman yalnızca gıdaklar.’

(165) *Dön'yada bérnindiy üzgeréş bulmavına nıgrak ışandırırga tırışkan şikéllé, baş östénde géne karkıldap kargalar oça, kiyéz öyler, arbalar tireséndе çıpçıklar* ***tibéne*** *idé.* (STU-I, 224)

'Dünyada hiçbir değişiklik olmadığına daha çok inandırmaya çalışırmış gibi, baş(ının) üstünde öterek kargalar uçuyor, keçe evler, at arabaları etrafında serçeler zıplıyor idi.'

Geçişli *tip-* fiilinden türeyen geçişsiz *tibén-* fiilleri arasında tepme ya da eşme hareketinin sürekliliğini/tekrarlanmasını bildiren anlamsal farklar mevcuttur. *Tip-* fiilinin tekrarlama bildirmesi dilbilgisel *-GAlA-* biçimbirimi ile mümkündür.

(166) *Küp te ütmedé, kémdér* ***tipkelep****, yakasınnan totıp anı ayagına bastırdı*. (STU-I, 305)

'Çok da (vakit) geçmedi, biri tekmeleyip, yakasından tutup onu ayağa kaldırdı.'

télen- '1. *téle-* fiilinin edilgen çatılı biçimi'. 2. Sadaka istemek, dilenmek.' (TTAS, V: 518) < ***téle-*** '1. arzu etmek, istemek. 2. dilek sözleri söylemek.' (TTAS, V, 519)

(167) *Séz şul meñgé üténép,* ***télenép*** *yörérge öyrengen indé. Bigrek te bézden — Meskew kénezénnen.* (İNS, 112)

'Siz daima bir şeyler isteyip, dilenmeyi öğrenmişsiniz artık. Çoğunlukla da bizden — Moskova kinezinden.'

(168) *Patşa talap ala, ḫeyérçé* ***télenép*** *ala.* (ḪA-II, 96)

'Padişah saldırıp (hücum edip) alır, fakir (dilenci) dilenip alır.'

(169) *Bu sém'ya éçénde fekıyrélék şul derecege citken bulırga kirek ki, min, ḫezér de bulsa babaynıñ kürşé bayırak avıllardan ikmek sınıkları* ***télenép*** *alıp kaytkanın isémde totamın.* (İK, 7-8)

‘Bu aile içinde fakirlik o kadar ileri seviyeye erişmiş olmalı ki ben şimdi bile yaşlı adamın daha varlıklı olan komşu köylerden ekmek parçaları dilenip geldiğini hatırlıyorum.’

Düz biçiminden farklı olarak *télen-* fiili anlam açısında aşağılayıcı bir nüansa da sahiptir. Tatar Türkçesinde *tilen-* “dilenmek” fiili “istemek, dilemek” hareketinin tekrarlama işlevine ilave olarak ve bu işlev aracılığıyla aşağılayıcı bir nüans da kazanıp bu şekilde sözlükselleşmiştir.

yörén- ‘bir o bir bu tarafa hareket etmek, aralıksız ileri geri gitmek; gezinmek.’ (TTAS, II: 741) < ***yöré-*** ‘1. yürümek. 2. belli bir istikamette belli zamanda hareket etmek.’ (TTAS, II: 744).

(170) *Professor, urınınnan torıp, iké kulın artına kuyıp* ***yöréne*** *başladı.* (AÇ, 34)
‘Profesör yerinden kalkıp ellerini arkasına koyup gezinmeye başladı.’

(171) *Tıyıla almıyça ul şunduk üzénéñ yakınnarına kıçkıra başladı,* ***yöréndé,*** *kulların butadı.* (STU-II, 92)
‘Kendini tutamayıp o hemen kendi yakınlarına bağırıp çağırmaya başladı, gezindi, ellerini savurdu.’

Cümlelerdeki *yörén-* ‘gezinmek’ fiili, *yöré-* ‘yürümek’ hareketinin (amaçsızca) tekrarlandığını yani sürekliliğini bildirir. Süreklilik bildiren *yörén-* fiili Tatar Türkçesinde “gezinmek” hareketin adı olarak sözlükselleşmiştir. Tatar Türkçesinde hem *yör-* hem de *yörén-* fiillerinin *-GAlA* ekiyle yapılan biçimi de kullanılır, bu kullanımlarda da anlamlar arasındaki nüans korunur.

(172) *Lekin Kayum, ipteşleré eytse de, kaytıp kitmedé, ugaladı, yögérép* ***yörgeledé.***
(SE-GG, 303)

‘Lâkin Kayum, arkadaşlarının söylemesine rağmen geri dönmedi, (ayağını) ovaladı, hızla ileri geri yürüdü.’

(173) *Bitén sarı yon baskan tégé sugışçı urınınnan torıp arlı-birlé* ***yöréngeliy*** *başladı.* (S, 105)

‘Sarı sakallı diğer savaşçı yerinden kalkıp ileri geri gezelemeye başladı başladı.’

sügén- ‘konuşurken ahlaksız, küfürlü, uygun olmayan ibareler kullanmak.’ (TTAS, V: 243) < ***sük-*** ‘1. birini hor görmek, eleştirmek, yermek, hoşnutsuzluk bildirmek. 2. küfür etmek, sövmek.’ (TTAS, V: 243)

Tatar Türkçesinde *sügén-* fiili ile “küfürlü, uygunsuz, kaba, konuşmak, sövüp saymak” hareketinin adlandırıldığı görülür. *Sügén-* fiilinin düz *sük-* fiilinden farkı hareketin tekrarlandığını / sürekliliğini bildirmesidir.

(174) *Sıyır ayagı bélen yöriyséñ, katı totın, dip* ***sügénép****, atuw bélen kurkıttı.* (KzkK, 352)

‘Sığır ayağı ile geziyorsun, sıkı tutun, diye uygunsuz sözler söyleyip, ateş etmekle korkuttu.’

(175) *Moña Mitriçévnıñ kotoçkıç* ***sügéne*** *başlavınnan soñ gına ig‘tiybar ittéler.* (S, 94).

‘Bunu ancak Mitriçev’in korkunç bir şekilde küfretmeye (sövüp saymaya) başlamasından sonra dikkate aldılar.’

sügén- fiilinin adlandırdığı hareketin tekrarlanması da fiile *-GAlA-* ekinin eklenmesiyle bildirilebilir.

(176) *Ul, pulyalardan başın yeşérép, cirge iyélgeliy,* ***sügéngeliy*** *idé.* (S, 142)

‘O, kurşunlardan başını koruyup, yere eğile eğile, sövüp sayıyordu.’

karan- ‘sağa sola bakmak, etrafına bakmak.’ (TTAS, III: 130) < ***kara-*** ‘1. bakmak. 2. seyretmek.’ (TTAS, III: 134)

(177) *Başın ménderden kütermiyçe géne tire-yagına* ***karandı.*** (AÇ, 19)

‘Başın minderden kaldırmaksızın etrafına bakındı.’

(178) *Goméренде бérенçé tapkır yahşı küzlék kiygen hem şunlıktan goméренде бérенçé tapkır tabiygat’néñ bötén buyawların açık itép toygan küre karawçı кéşésıman tañ kalıp yak-yagına* ***karandı.*** (AÇ, 11)

‘Ömründe ilk defa güzel bir gözlük takan ve dolayısıyla ömründe ilk defa tabiatın bütün renklerini doyasıya izlemek isteyen biri gibi hayran hayran etrafına bakındı.’

(179) *Séz yak-yagıgızga* ***karanmagız****, utırıgız. Nige alay* ***karap torasız****?* (P-TM, 203)

‘Siz etrafınıza bakınmayınız, oturunuz. Niye öyle bakıp duruyorsunuz?’

Tatar Türkçesinde ‘bakınmak, tekrar tekrar bakmak’ anlamındaki *karan-* fiili ile *kara-* ‘bakmak’ fiilinin arasında hareketin sürekliliği bakımından anlam inceliği bulunur. *Karan-* fiiline *-GAlA-* biçimbirimi getirilerek *karan-* fiilinin adlandırdığı tekrarlanan hareketin süreklilik bildirdiği belirtilir.

(180) *Cilden salkınnan kurıkkan sıman üz öyénde tik utırdı hem ara-tire açık işékten* ***karangalap*** *kına aldı.* (STU-II, 390)

‘Rüzgârdan soğuktan korkmuş gibi kendi evinde tek (başına) oturdu ve arada bir açık kapıdan (dışarı) bakındı.’

Tatar Türkçesinde *karan-* fiili sürekli yapılan hareketi bildirir. Hareketin yönü dışa doğrudur. Aşağıdaki cümlede olduğu gibi kişinin aynaya bakması, ayna aracığıyla kendine bakmasını ifade ettiğinden mantıksal açıdan anlamı bakımından dönüşlüdür, yine de *karan-* fiili süreklilik anlamını korumaktadır.

(181) *Bike kiré öyge kérdé, pıskıp yangan uçakka utın östedi, östén-başın tözetkeledé, közgége* ***karandı****, agarıngan yözéne kızıllık yögérsén öçén béraz bal éçté.* (İSAT, 286)

'Kadın yeniden eve girdi, için için yanan ocağa odun ekledi, üstünü başını düzeltti, (bir süre) aynaya bakındı, solgunlaşan yüzüne kırmızılık gelsin diye biraz bal içti.'

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin işlevlerinden biri eklendiği fiil kökünün adlandırdığı hareketin sürekliliğini, tekrarlanmasını bildiren fiiller türetmektir. Söz konusu *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin adlandırdığı hareketin gerçekleşme özelliği bakımından düz biçimlerinden ayrıldığı anlaşılmaktadır. Fiil kökü ile *-(I)n-* biçimbirimli fiil cümlede birbirinin yerine kullanıldığında cümlenin anlamında hareketin tekrarlama nüansı dışında bir değişiklik meydana gelmemektedir. Bu işleviyle dönüşlü çatılı olmadığı ortada olan *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin eklendikleri fiil kökünün sözlük anlamına, hareketin gerçekleşme özelliğiyle ilgili anlam inceliği meydana getirmeleri ve/veya ilave anlam eklemeleri görünüş kategorisi ile ilgilidir. Diğer yandan bu işlevleriyle sözlükselleşmişlerdir. *-(I)n-* biçimbiriminin fiil görünüşüne etki ettiği işleviyle kullanıldığı fiiller sözlüksel kategoride değerlendirilirler.

3.1.1.3.3.2.2. *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Hareketin Yoğunlaşmasını Bildirme Görünüşünün Sözlükselleşmesi

Fiil kökleri üzerine eklenen *-(I)n-* biçimbirimi fiilin yoğunluk, kuvvetlenme görünüşünde olduğunu bildirebilir. Böyle *-(I)n-* biçimbirimli fiillerde yoğunluk, kuvvetlenme görünüşü bildirme işlevindeki *-(I)n-* biçimbirimini alan fiil bu anlamıyla sözlükselleşebilir.

Korkmaz, *-(I)n-* biçimbiriminin işlevlerinden birinin geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden hareketin pekiştirilmesini bildiren dönüşlü fiiller türetmek (2009: 130) olduğunu ifade eder.

Tatar Türkçesinde dilbilgisi kaynaklarının çoğunda geçişsiz fiillerden yapılan *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin hareketin yoğunluğunu, kuvvetlenmesini bildirme işlevine sahip olduğu (Kononov, 1956: 195; Veliullina, 1972: 104; Tumaşeva, 1978: 163; Hisamova, 2015: 214; Bogdanovskiy, 2003: 170; Gilmulloviç, 2003: 94; Burbiel, 2018: 485) bilgisine yer verilmiştir.

Tumaşeva, eylemin yoğunluğunu gösteren fiillerin dönüşlü çatıyı bildirmediklerini, bunun onların etken çatılı biçimleri ile değiştirilerek kullanılmasının mümkün olması ile de doğrulandığı görüşündedir (1978: 163).

Tatar Türkçesinde üzerinde en çok durulan meselelerden biri insanların içsel durumları, zihinsel deneyimleri ve fiziksel durumlarındaki değişiklikleri ile ilgili hareketleri adlandıran *-(I)n-* biçimbirimli fiiller ile ilgilidir. Tatar Türkçesi söz varlığında *söyén- sizén-, poşın-, irkelen-, uylan-, bélén-, kürén-, sızlan-* vb. gibi öznenin iç haliyle ilgili hareketleri adlandıran fiiller ile ile *biklen-, başlan-, ḫezérlen-, tozlan-, taşlan-* vb. gibi fiziksel durumundaki değişikliği bildiren fiillerin dönüşlü çatı olarak değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durulur (Kononov, 1956: 195; Veliullina, 1972: 104; Tumaşeva, 1978: 163; Hisamova, 2015: 214; Harisova, 2010: 68). Böyle *-(I)n-*

biçimbirimli fiillerin sözlük anlamlarına göre tasnif edilmeleri aslında onların birer sözlükbirim olarak değerlendirildiğini gösterir. Bununla birlikte *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin düz biçimbirimli şekillerinden bağımsız olarak yalnızca kendi sözlük anlamlarına göre dönüşlü çatılı kabul edilmesi *-(I)n-* biçimbiriminin farklı işlevde kullanıldığı fiillerin aynı kategoride toplanmasına sebep olur. Oysa dönüşlü çatılı fiiller, *-(I)n-* dönüşlülük biçimbiriminin asıl işlevi olan cümlede yüklem olan fiilin bildirdiği hareketin, özne olan varlık tarafından kendi üzerinde gerçekleştirildiği bilgisini aktarması bakımından düz biçimlerinden ayrılırlar. Çalışmada *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin düz biçimleri karşılaştırılması ve kullanıldığı bağlamla ilişkili olarak incelenmesiyle *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin işlevleri tespit edilir. Dolayısıyla *-(I)n-* biçimbirimli fiiller arasında yalnızca anlama dayalı genel bir gruplama yapılmasının doğru olmadığı görüşünün bir sonucu olarak yalnızca anlamsal ölçütlere dayalı bir sınıflandırma yapılmamıştır.

Kononov, bazı geçişli fiillerin sözlüksel anlamlarına bağlı olarak bazen hareketin yoğunlaşmasını bildirme işlevindeki *-(I)n-* biçimbirimi eklendiğinde yeni bir hareketin adı haline geldiklerini (Kononov, 1956: 195) ifade eder. Burbiel de Tatar Türkçesinde bazı geçişli fiillere *-(I)n-* biçimbirimi eklenerek yapılan fiillerin hareketin büyük bir ilgiyle, şevkle, konsantrasyonla, yoğunlukla yapıldığını, o hareketle meşgul olunduğunu bildirir (Burbiel, 2018: 485).

Fiil kökünün adlandırdığı hareketin yoğunlaşmasını, kuvvetlenmesini bildiren *-(I)n-* biçimbirimli fiiller hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden oluşturulurlar.

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin kök fiilin bildirdiği hareketin yoğunluğunu, kuvvetini bildirme işlevinin bulunduğu hususunda araştırmacılar hem fikirdir. Yaygın görüşe göre de kök fiilin adlandırdığı hareketin yoğunluğunu ifade eden fiiller sözlükbirim olarak kabul edilir. Tatar Türkçesi söz varlığında *-(I)n-* biçimbiriminin fiilin adlandırdığı hareketin yoğunluğunu bildirme işlevine TTAS'de de yer verilmiştir. Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin bu işlevde olduğu fiil tabanları geçişli de geçişsiz

de olabilir. *-(I)n-* biçimbiriminin eklendiği fiilin bildirdiği hareketin yoğunluğunu, kuvvetlenmesini bildirme görünüşündeki fiillerden bazılar şunlardır:

tikşérén- '1. meraklanıp gözetmek, sorgulamak, araştırmak. 2. bilimsel yaklaşımlar ve tecrübeler bir şeyin özünü, yapısını ve nedensel ilişkilerini açıklamak.' (TTAS, V: 569-570) < ***tikşér-*** '1. bir şeyi araştırıp gerekli bilgiye ulaşmaya çalışmak. 2. varlığını açıklamak. 4. bilimsel yöntemler ile öğrenmek, analiz etmek, *tikşérén-*' (TTAS, V: 570-571)

(182) *Tuman kagannıñ niçék itép İsenteyné üzéne yakınaytkanın ul kürmiy kalmadı, bilgélé, lekin, başkalar kébék töpçénép,* ***tikşérénép*** *tormıyça, bérsüzséz İsenteynéñ de yakın dustına eylendé.* (STU-II, 100)

'Tuman Kağan'ın İsentey'i kendisine nasıl yakınlaştırdığını görmüyor değildi, (bu) açık(tı), fakat başkaları gibi devamlı didikleyip, sorgulamadığı için zamanla İstentey'in de en yakın arkadaşı hâline geldi.'

(183) *Ay-hay, bu yılgı balalarnı, kéçé yeş'ten uk* ***tikşérénérge*** *öyreneler.* (SE-AA, 202)

'Ay-ay, zamane çocukları, küçük yaştan itibaren araştırmayı (sorgulamayı) öğreniyorlar.'

Tatar Türkçesinde geçişli *tikşér-* fiilinden türeyen *tikşérén-* fiili, yapım tabanının adlandırdığı hareketin büyük bir ilgiyle, şevkle, konsantrasyonla, yoğunlukla yapıldığı, o hareketle meşgul olunduğunu nüansını bildirmesi bakımından düz biçiminden ayrılır. *tikşérén-* fiili belirsiz nesneyle kullanılır ve 'kendi kendine birşeyler araştırmak' anlamındadır. TTAS'de yeni bir söz birim olarak kabul edilmiştir.

kazın- '1. toprakta çalışmak, bir şeyler yetiştirmek, ekmek. 2. araştırmak, aranmak, eşelenmek.' (TTAS, III: 49) < ***kaz-*** '1. kürek ile yeri yumuşatmak. 2. çukur açmak. 3. yer altından çıkarmak.' (TTAS, III: 47)

(184) *Karar şul buldı: Mehmüt bélen Segıyt' suwga bara, kalgannar bu törkémge karşı çıgıp, alarnı tiréslékte sélew ézlep* ***kazınuwnıň*** *salda* ***kazınuwga*** *karaganda yöz mertebe kızıklırak ikenlégéne ışandıra.* (SS, 72)

'Karar şu oldu: Mehmüt ile Segıyt' suya gider, kalanlar bu gruba karşı çıkıp, onları gübrelikte solucan arayıp (aramak ile) uğraşmanın salda uğraşmaya kıyasla yüz kat daha ilgi çekici olduğuna inandırır.'

(185) ***Kazıngan*** *kazna tabar, yoklagan yokı tabar.* (ĢA-II, 115)

'Emek veren (uğraşan) hazine bulur, uyuklayan(boş oturan) uyku bulur.'

Geçişsiz *kazın-* fiili, geçişli *kazı-* fiilinden farklı olarak kazımak hareketinin yoğunluğu, kuvvetlenmesi görünüşü aracılığıyla "bir şeyle uğraşmak" anlamında yeni bir hareketin adı hâline gelmiştir. TTAS'de yeni bir söz birim olarak kabul edilmiştir.

uylan- '1. *uyla-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi. 2. *uyla-* fiilinin edilgen çatılı biçimi.' (TTAS, VI: 28) < ***uyla-*** '1. düşünceleri birine veya bir şeye yöneltmek, fikir yürütmek, düşünmek. 2. herhangi bir görüşte fikirde olmak.' (TTAS, VI: 29)

(186) *Ul béleklerén baş astına kuydı da küzlerén yommıyça yartı tönge kader* ***uylanıp*** *yattı.* (SE-GG, 367)

'O bileklerini başının altına koydu ve gözlerini yummadan gece yarısına kadar (birşeyler) düşündü.'

(187) *Ayakların suzıp şul urınga utırdı da, kara urmanga töşép bargan kara-kızıl koyaşka karap, elle niler* ***uylana*** *başladı.* (TĢİ-D, 96)

‘Ayaklarını uzatarak buraya oturdu ve kara ormana düşen kara-kızıl güneşe bakıp kimbilir neler düşünmeye başladı.’

(188) *Katı avıruw kéşéné meşekat’lé ozın yulga çıgaruw bik ẖeter bulsa da, Ebüzer abzıy, ozak* ***uylangannan*** *soñ, Galina Petrovnanı Kazanga aldırırga karar itté.* (AÇ, 31)

‘Ağır hasta olan birini meşakatli, uzun bir yola çıkarmak çok tehlikeli olmasına rağmen, Ebüzer ağabey, uzun bir süre (birşeyler) düşündükten sonra, Galina Petrovna’yı Kazan’a aldırmaya karar verdi.’

Tatar Türkçesinde geçişli *uyla-* fiilinden farklı olarak geçişsiz *uylan-* fiili *düşünmek* hareketinin yoğunluğu, kuvvetlenmesi görünüşü aracılığıyla ‘derin düşüncelere dalmak, bir şeyler düşünmek’ anlamındaki yeni bir hareketin adı hâline gelmiştir. Örnek cümlelerde de olduğu gibi *uylan-* fiili ‘kendini düşünmek’ hareketini adlandırmaz. Aynı zamanda özne konumundaki varlığın kendisi için, kendi faydasına yaptığı hareketi bildirme’ işlevi de cümlelerden çıkarılamamaktadır. Tatar Türkçesinde *uylan-* fiili genellikle belirsiz bir nesne ile ilişkili olarak kullanılması bakımından cümle içinde nesne ile kullanılan geçişli *uyla-* fiilinden ayrılır. Anlamına belirsiz nesnenin dâhil olmasıyla “kendi kendine birşeyler düşünmek” anlamı taşıdığı ve kişinin içsel durumu ile ilgili bir hareket adlandırması olduğu için TTAS’de dönüşlü olarak bildirilmiştir.

Tatar Türkçesinde geçişsiz fiillerden yapılan *-(I)n-* biçimbirimli fiiller de kök fiilin adlandırdığı hareketin daha kuvvetli gerçekleştiği görünüşünü ifade eden fiillerden bazıları şunlardır:

bizén- ‘1. yabancılaşmak, sevmemeye başlamak, soğumak, uzaklaşmak. 2. bezmek, bıkmak.’ (TTAS, I: 520) < ***biz-*** ‘bezmek, bıkmak, sevmemeye başlamak, inancını yitirmek.’ (TTAS, I: 521)

(189) *Ya Xodayım,* ***bizénse*** *de* ***bizéne*** *iken küñél ir-at zatınnan...* (TTAS, I: 520)

‘Ey Allah’ım, bıkıp usanıyormuş gönül er kişilerden (erkeklerden)...’

Tatar Türkçesinde *bizén-* fiili *biz-* fiilinin adlandırdığı hareketin daha yoğun ve kuvvetli olduğunu bildirme görünüşüyle sözlükselleşmiştir.

kurkın- ‘korkuya kapılmak.’ (TTAS, III: 504) < ***kurk-*** ‘korkmak’ (TTAS, III: 502)

(190) *... Monı niçéktér kisép, üzénnen-üzé* ***kurkınıp*** *eytté.* (KzkK, 164)

‘... Bunu kestirip atarak, kendinden (kendisi bile) korkarak söyledi.’

(191) *Atı tuktadı,* ***kurkıngan*** *zur küzlerén uynatıp, kızganıç tavış bélen kéşnep ciberdé.* (İSAT, 97)

‘Atı durdu, oldukça korkmuş büyük gözlerini oynatıp, feci bir ses ile kişnedi.’

Cümlelerde *kurk-* ‘korkmak’ fiilinden farklı olarak *kurkın-* fiili ‘çok korkmak, korkuya kapılmak’ sözlüksel görünüşündedir ve sözlükselleşmiştir.

kotırın- ‘1. *kotır-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi. 2. kendiliğinden, sebepsiz yere öfkelenmek, çıldırmak.’ (TTAS, III: 405) < ***kotır-*** ‘1. zihinsel kontrolü kaybetmek, kudurmak. 2. öfkelenmek, çıldırmak.’ (TTAS, III: 402)

(192) *Tagın şunısın da östep eytérge kirek: İoann Glazatıy üzéñ kitabın yazgan 1564-1565 yıllar — nek’ méne Yavız İvanniñ meşhur opriçninası veḫşilerçe* ***kotırınıp****, bér de yukka gayépséz unnarça-yözlerçe kénez-voyevoda-türelerné yırtkıçlarça cezaga tartkan çorı.* (İNS, 150)

‘Şunu da ilave edip söylemek gerekir: John Glazaty’nın kendi kitabını yazdığı 1564-1565 yılları — işte tam da Korkunç İvan’ın meşhur Opriçnina’sının vahşiler gibi hiddetlenip (kudurup), üstelik boş yere suçsuz onlarca-yüzlerce kinez-vali-yöneticileri yırtıcılar tarafından cezalandırdığı zamandır.’

(193) *Meselen, kinoda yazgı taşuwnıñ* ***kotırınıp*** *aguwın kürsetérge kirek buldı, diy.* (S, 5)

‘Mesela, sinemada yazın olan selin güçlenerek (kudurup) akmasını göstermek gerekti, der.’

TTAS’de dönüşlü çatılı olarak belirtilmesine rağmen verilen örneklerdeki cümlelerden *kotırın-* fiilinin “kendiliğinden olma” anlamlarının dönüşlü çatı olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. *kotırın-* fiili geçişsiz *kotır-* fiilinin dönüşlüsü değil anlam bakımından eylemin daha kuvvetli olduğunu bildiren sözlüksel görünüşüdür.

köyén- ‘kaygılanmak, endişe duymak, çok üzülmek.’ (TTAS, III: 413) < ***köy-*** ‘1. kaygılanmak, endişe duymak.’ (TTAS, III: 457)

(194) *Bala üstéresém... Başlarınnan sıynap söyer öçén, anıñ şatlıklarına şatlanıp, köyénéçleréne* ***köyénér*** *öçén.* (P-ŞḪ, 74)

‘Çocuk büyütmek (istiyorum)... Başlarını okşayarak sevmek için, onun sevinçlerine sevinip, üzüntülerine üzülmek için.’

(195) *Ḫelim başına birer kaygı töşse, meselen, ukıtuwçıga cavap bire almıyça, başın tüben iyép torsa, anıñ öçén yeşérén* ***köyéndé.*** (SE-GG, 251)

‘Ḫelim’in ne zaman başı sıkışsa, mesela öğretmene cevap veremeyince ne zaman başını öne eğse, onun için içten içe üzüldü.’

Tatar Türkçesinde *köyén-* ‘üzülmek’ hareketinin yoğunlaşmasını bildirmesi bakımından fiilin düz biçiminden ayrılır. Fiil kökünün, hareketin gerçekleşme özelliğindeki değişikliği yansıtan *-(I)n-* biçimbirimli fiil görünüşü sözlükselleşmiştir.

yarsın- ‘1. çok gerilmek, çok öfkelenmek. 2. (tıp) endişelenmek, huzursuzlanmak; dış uyaranlara maruz kalmak.’ (TTAS, VI: 885) < ***yarsı-*** ‘1. gerilmek. 2.

öfkelenmek. 3. (gönül, yürek gibi sözlerle kullanılıp) huzursuzlanmak, asabileşmek, ne yapacağını bilememek. (TTAS, VI: 885)

(196) *Méne niçék! — diydi brigadir **yarsınıp**. — Méne niçék bulışasız iken séz?* (SS, 58)

‘Peki nasıl? — dedi liderleri birden, oldukça öfkelenip. —Nasıl yardım edecekmişsiniz siz?’

(197) *Çıgıp kit monnan! Küzden yugal! dip kıçkırdı Şemsi Mulla, **yarsınıp**.* (BY, 83)

‘Çık git buradan! Gözümün önünden kaybol! diye bağırdı Şemsi Molla, öfkeden kudurup.’

Tatar Türkçesinde hem *yarsı*- hem de yarsın- fiili ‘öfkelenmek, sinirlenmek’ anlamını bildirmektedir. *yarsın*- fiilinin *yarsı*- fiilinden tek farkı öfkelenmek hareketinin yoğunluğunu, kuvvetini bildirme görünüşünde olmasıdır. TTAS’de *-(I)n*- biçimbiriminin söz konusu işlevle kullanıldığı *yarsın*- fiili sözlükbirim olarak kabul edilir.

şaşın- ‘~ *şaş*-.’ (TTAS, VI: 545) < ***şaş***- ‘normal düşünebilme yetisini kaybetmek, şaşmak.’ (TTAS, VI: 544).

(198) *Yörekler tibüwden tuktıy... hem, barı ozak vakıt ütép akılın cıygaç kına, tamaşaçılar **şaşınıp**, tıyıla almıyça Moḫtar aga Mutinnı alkışlıylar...* (KḪ, 196)

‘Kalp atışları duruyor... ve ancak uzun bir süre sonra akıllarını toplayınca, seyirciler ne yapacaklarını bilemeyip, durmaksızın Moḫtar aga Mutin’ı alkışlıyorlar...’

(199) *Kazayaklar ise, büré talagan burzaylar sıman, kıyuwlanıp, **şaşınıp**, bolgarlar östéne yabırıldılar.* (İSAT, 181)

‘Kazayaklar[32] ise, kurta saldırmış av köpekleri gibi, cesaretlenip, ne yapacaklarını bilemeyip, Bulgarlar üstüne sarıldılar (dolandılar).’

TTAS’de *şaş-* ve *şaşın-* fiilinin eş anlamlı kabul edildiği anlaşılır. Tatar Türkçesinde *şaş-* fiilinin bildirdiği hareketin daha yoğun, daha kuvvetli olduğu nüansı bildirme bakımından *şaşın-* fiili kök biçiminden ayrılır. Bu kategorideki diğer fiiller gibi birbirinin yerine kullanılan bu iki fiil arasındaki nüans da fiil görünüşüyle ilgilidir. TTAS’de *şaşın-* fiili sözlükbirim kabul edilir.

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin işlevlerinden biri eklendiği fiil kökünün adlandırdığı hareketin yoğunluğunu, kuvvetlenmesini bildiren fiiller türetmektir. Söz konusu *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin adlandırdığı hareketin gerçekleşme özelliği bakımından düz biçimlerinden ayrıldığı anlaşılmaktadır. Fiil kökü ile *-(I)n-* biçimbirimli fiil cümlede birbirinin yerine kullanıldığında cümlenin anlamında hareketin yoğunluğu nüansı dışında bir değişiklik meydana gelmemektedir. Bu işleviyle dönüşlü çatılı olmadığı ortada olan *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin eklendikleri fiil kökünün sözlük anlamına, hareketin gerçekleşme özelliğiyle ilgili öznel bilgi eklemeleri görünüş kategorisi ile ilgilidir. Diğer yandan bu işlevleriyle sözlükselleşmişlerdir. *-(I)n-* biçimbiriminin fiil görünüşüne etki ettiği işleviyle kullanıldığı fiiller dilbilgisel kategoriyle, bu fiillerin sözlükselleşmesi ise sözlüksel kategoriyle ilişkili olduğundan, bu özellikteki fiiller sözlüksel-dilbilgisel kategoride değerlendirilirler.

3.1.1.3.3.2.3. *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Bildirdiği Hareketin Canlı Varlık (Kişi) Üzerinde Gerçekleştiğini Bildirme Görünüşünün Sözlükselleşmesi

Geçişsiz fiillerin dönüşlü biçimlerinin bir kısmı, adlandırdığı hareketin canlı bir varlıkla ilişkili olduğu nüansını taşır, yani geçişsiz fiil kökünden türeyen *sızlan-*

[32] Kazayak ‘sarı çiçek açan zehirli bir bitki.’

‘sızlanmak’, *şéşén-* ‘canlı bir varlığın bir yerinin şişmesi’, *cébén-* ‘canlı bir varlığın ıslanması’, *agarın-* ‘canlı bir varlığın solgunlaşması gibi *-(I)n-* biçimbirimli fiil canlı bir varlıkla ilgili durumu bildiren hareketin adı olur (Bogdanovskiy, 2003: 170).

Zinnatullina, hareketin canlı bir varlıkla ilgili olduğunu bildirme işlevindeki fiillerin ilk bakışta düz biçimleriyle aynı anlamı bildirdiklerini ve sözlükte düz biçimleriyle anlam bakımından aynı değerlendirildiklerini bildirmiştir. Bu gruptaki fiillerin ortak anlamları bir kişinin temel durumu hakkında olmalarıdır, *-(I)n-* biçimbirimli fiiller düz biçimlerinin bildirdikleri anlamdan bu işlevleriyle ayrılırlar (1969: 179-180).

Tatar dilbilgisi çalışmalarında hareketin özneye yayılmasını bildiren *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin sözlüksel anlam bildirdiği (Zinnatullina, 1969: 179-180; TG-I, 2015: 334; Ganiyev, 2013: 155) ifade edilir.

Bu gruptaki fiiller, canlı bir varlık üzerinde gerçekleşen hareketi bildirirler ve zaman zaman düz biçimleri ile *-(I)n-* biçimbirimli biçimleri doğrudan birbirlerinin yerine kullanılabilirler. Birbirlerinin yerine kullanılmalarının mümkün olduğu cümlelerde fiillerin düz biçiminin insanla ilgili bir durumu ifade ediyor olmaları gerekir, çünkü aynı fiilin *-(I)n-* biçimbirimli şeklinin sözlük anlamı “hareketin kişi üzerinde gerçekleşmesini bildirmek” ile sınırlıdır. Diğer bir ifadeyle, tamamen birbirinin yerine kullanılamadıkları durumlarda fiillerin *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri, düz halleri ile bildirilen hareketin yalnızca “bir insan üzerinde bir bütün olarak gerçekleştiğini” bildirmesi bakımından ayrılır, dolayısıyla insanın durumuyla ilgili bilgi aktarma görünüşüyle böyle fiiller düz biçiminin dilbilgisel-sözlüksel biçimidir.

Kişinin durumu ile ilgili hareketi bildiren fiillerin bazıları renk adlarından türetilmiştir. Tatar Türkçesinde *agarın-* ‘beyazlaşmak’, *kügerén-* ‘morarmak, gövermek’, *kızarın-* ‘kızarmak’ vb. renk adları dışında *+(A)r-* biçimbirimi ile kurulmuş ve bir

durumun meydana gelişini bildiren geçişsiz fiiller *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimini almazlar (TG-II, 198; Zinnatullina, 1969: 170; Bogdanovskiy, 2003: 168).

Tatar Türkçesinde kök fiilin adlandırdığı hareketin canlı bir varlık üzerinde gerçekleştiği görünüşündeki *-(I)n-* biçimbirimli fiillerden bazıları şunlardır.

kızarın- '1. kırmızı renge girmek, kızarmak. 2. utançtan, duyulan rahatsızlıktan, acıdan vb. kızarmak, bu gibi sebeplerden yüzün kızarması.' (TTAS, III: 643) < ***kızar-*** '1. kırmızılaşmak, kırmızı renk almak. 2. pişip veya olgunlaşıp kırmızı renk almak, kızarmak. 3. ten, yüz vb. pembeleşmek, kızılımsı bir renk almak.' (TTAS, III: 642)

(200) *Biyné kürüw bélen, alar ikésé de urınnarından sikérép tordılar, nindiydér yaman éşte totılgan kéşéler sıman,* ***kızarınıp*** *üre kattılar, télséz kaldılar.* (İSAT, 13)

'Beyi görünce onların ikisi de yerlerinde zıplayıp kalktılar, kötü bir iş yaparken yakalanmış insanlar gibi kızarıp kaskatı kesildiler, (adetâ) dilsiz kaldılar.'

(201) *Ḫelim éşnéñ nersede ikenén bik tiz töşéndé. Bér* ***kızarındı*** *ul, bér* ***agarındı****, cir yarılsa, cir tişégéne kérép kiterlék bulıp oyaldı hem bik méskénlenép cavap birdi.* (SE-GG, 73)

'Ḫelim konunun ne olduğunu çabucak anladı. Bir kızardı, bir soluklaştı, yer yarılsa yerin dibine girmek istercesine utandı ve oldukça çekinerek cevap verdi.'

Tatar Türkçesinde *kızar-* fiili hem canlı hem de cansız bir varlığın kırmızı bir renk almasını bildirebilir. *kızarın-* fiili ise yalnızca canlı bir varlığın kırmızı renk alması söz konusu olduğunda kullanılır. Dolayısıyla *kızarın-* fiili hareketin canlı bir varlık üzerinde

gerçekleşmesi görünüşünü işaretlemesi bakımından *kızar*- fiilinden ayrılır. TTAS'de bu görünüş özelliğini yansıtan *kızarın*- fiili sözlükbirim olarak gösterilir.

agarın- '1. aşırı korku, öfke, heyecan gibi sebeplerle rengin kaçması, benzin solması. 2. uzun süren hastalık, açlık veya aşırı soğuk nedeniyle kendi doğal rengini kaybetmek.' (TTAS, I: 54) < ***agar***- '1. beyazlaşmak, ağarmak. 2. çeşitli sebeplerle eşyaların renginin soluklaşması, renginin kaçması/bozulması.' (TTAS, I: 53)

(202) *Bötén zal, sulış almastan, ülém tınlığı éçénde anı tıñlıy idé. Bike utırgan urınında* ***agarınıp*** *kattı. Miyé, yöregé güya tuktadı.* (KzkK, 383)
'Bütün salon nefes almaksızın, ölüm sessizliği içinde onu dinliyordu. Bike oturduğu yerde bembeyaz kesildi. Beyni, kalbi sanki durdu.'

(203) *Nizamov kegaz' töslé* ***agarıngan*** *idé.* (K, 184)
'Nizamov kâğıt gibi bembeyaz olmuş idi.'

(204) *Anıñ cil kisken tügerek bité* ***agarınıp*** *kalgan, néçke kara kaşları astındagı matur küzleré kurkuw, gaceplenüw, aptıraw béldérép, zurayıp kalgan idé.* (STU-II, 45)
'Onun rüzgârın yaladığı yuvarlak yüzü solmuş (beyazlaşmış), ince kara kaşları altındaki güzel gözleri korku, merak, şaşkınlık ifadesiyle büyümüştü.'

(205) *Anıñ koyaş kürmegen ak çırayı dulkınlanuwdan tagın da nıgrak* ***agarındı****.* (AKY, 96)
'Onun güneş görmemiş beyaz yüzü heyecandan daha da fazla beyazlaştı.'

Tatar Türkçesinde *agarın*- fiili örnek cümlelerdeki gibi canlı bir varlığın soluklaşmasını, renginin bozulmasını ifade eden görünüştedir. *agarın*- fiilinin bildirdiği

soluklaşma hareketi canlı bir varlık yerine cansız bir varlıkla ilgili olsaydı cümlenin *agar-* fiiliyle kurulması zorunlu olurdu.

kügerén- ‘mavi renk almak, morarmak, gövermek (ten için). ’ (TTAS, III: 526) < ***küger-*** ‘mavi renk almak.’ (TTAS, III: 526)

(206) *Bu minutta Necipné kızganmaska mömkin tügél idé. Güya başkalar küklerge küterélérge tora, e monıñ bér üzé upkınga taşlarga ḫökém ittéler —* ***kügeréndé****, télséz-avızsız kaldı.* (SE-GG, 70-71)

‘O anda Necip’e acımamak mümkün değildi. Sanki başkalarının göklere çıkarılmasına, bir tek onun ise uçurumdan atılmasına karar verdiler — morardı, sesi soluğu kesildi.’

(207) ***Kügerénép*** *kitté Gölsém apa, kulları kaltırandı. İrénneré açılır-açılmas kıymıldap:*

— Ülgen... didé. (SE-GG, 389)

‘Mosmor oldu Gölsém abla, elleri titredi. Dudakları açılır açılmaz hareket edip:

— Ölmüş... dedi.’

Tatar Türkçesinde küger- fiilinin adlandırdığı hareketin canlı bir varlık üzerinde gerçekleştiği hareketi bildirme görünüşündeki kügerén- fiili sözlükselleşmiştir.

şéşén- ‘1. tenin bir yeri kabarmak, şişmek. 2. Bir bütün olarak şişmek, kabarmak.’ (TTAS, VI: 565) < ***şéş-*** ‘1. kabarmak, köpürmek, taşmak. 2. vücuttaki organların iltihaplanıp şişmesi’. 3. ~ *şéşén-*.’ (TTAS, VI: 566)

(208) *Yabık at cikken, yanına kéçkéne ulı Ḫebibraḫmannı utırtkan, isepséz-ḫisapsız eybérler töyegen. Üzé yılap,* ***şéşénép*** *bétken.* (KzkK, 180)

‘Çelimsiz atı çekmiş, yanına küçük oğlu Habibrahman’ı oturmuş, gelişigüzel bir şekilde eşyaları istiflemiş. Kendisi ağlamaktan şişmiş.’

(209) *Kadıyrnıñ sékrétar’ bülmesénnen yılap* ***şéşéngen*** *küzleré bélen çıguwın kürüwçéler: “Malaynı şep péşérgenner bulırga kirek”, — dip uyladılar.* (SE-AA, 139)

‘Kadıyr’ın sekreter odasından ağlamaktan şişmiş haldeki gözleri ile çıktığını görenler: “Oğlanı iyi haşlamışlar herhalde” — diye düşündüler.’

Tatar Türkçesinde *şéş-* ‘şişmek, kabarmak’ hareketinin hareketinin canlı bir varlık ile ilgili olması görünüşü *şéşén-* fiiliyle adlandırılır. TTAS’de *şéşén-* fiili sözlükbirim olarak gösterilir.

bürtén- ‘1. *bürt-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi. 2. kan akışı sebebiyle (yüzü) kızarmak. 3. aşırı dolmak, şişmek.’ (TTAS, I: 643) < ***bürt-*** ‘1. nemden, ıslaklıktan kabarmak, şişmek, börtmek. 2. *bürtén-*.’ (TTAS, I: 644)

(210) *Karasınnar, kürsénner, fehém bulır! — diydé* ***bürténgen*** *bitlé yuwan adem.* (OOB, 112)

‘Baksınlar, görsünler, anlamış olur(lar)! — dedi kızarmış yüzlü şişman adam.’

(211) *Ézéñ bulmasın miném öyémde, sébérke! — dip kıçkırdı Sırga bike,* ***kızarınıp-bürténép****.* (STU-II, 109)

‘İzin (bile) kalmasın benim evimde, süpürge! — diye bağırdı Sırga bike, kıpkırmızı kesilip.’

TTAS’de *bürt-* ve *bürtén-* fiillerinin ‘kızarmak’ anlamıyla birbirinin yerine kullanılabildiği gösterilir. Tatar Türkçesinde *bürt-* fiil kökünden hareketin canlı bir varlık üzerinde gerçekleşme görünüşü bildirmesi bakımından ayrılan *bürtén-* fiili bu görünüş

özelliğiyle sözlükselleşmiştir. TTAS'de *bürtén-* fiilinin "kendi kendine olma" bildiren bir oluş fiili olması sebebiyle işlevinin dönüşlü çatı kabul edildiği için sözlüğün çok yazarlılığıyla da ilişkili olarak öncelikle dönüşlü çatılı gösterildiği düşünülür.

buşan- '1. ayrılmak; boşa çıkmak, boşalmak, *buşa-*. 2. Arınmak, kurtulmak. 3. gerginlik azalmak, bitmek, içini döküp rahatlamak.' (TTAS, I: 628) < ***buşa-*** '1. üstündeki veya içindeki şeylerden arınmak, azat edilmek. 2. boşalmak, geleni gideni olmamak (yer). 3. boş, tenha olmak. 4. bir işten meşguliyetten ayrılmak.' (TTAS, I: 630)

(212) *Mönire bu tönné kérfék te kakmadı, köncélék, yaratuw, yugaltuw, soñgı ömétnéñ özélüwé — barısı bér avır yök bulıp, yöregéne yatkan idé —* ***buşangançı*** *yıladı da yıladı.* (YS, 28)

'Mönire bu gece gözünü bile kırpmadı, kıskançlık, sevgi, kaybetme, son ümidin de tükenmesi — hepsi ağır birer yük olup, yüregine çökmüş idi — (içi) boşalıncaya dek ağladı da ağladı.'

(213) *Bu kız bala, öyden* ***buşandımı****, ipteş kızları bélen férmaga yögérdé.* (SE-GG, 482)

'Bu kız çocuğu, evden ayrılınca, kız arkadaşları ile çiftliğe koştu.'

Tatar Türkçesinde *buşa-* fiilinin adlandırdığı hareketin canlı bir varlık ile ilgili olarak gerçekleşmesi görünüşü fiilin *-(I)n-* biçimbirimli şekli *buşan-* ile bildirilir, *buşan-* fiili bu işleviyle sözlükselleşmiştir.

sızlan- 'sızlanmak, huzursuzlanmak.' (TTAS, V: 269) < ***sızla-*** 'sızlamak, ağrımak.' (TTAS, V: 269)

(214) *Alar, batır yégét başlagan éşné devam iterge ant itép, éçlerénnen yanıp, bu méskénner öçén* ***sızlanıp*** *torsalar da, kuzgala da almadılar, diy. (SE-AA, 41).*

‘Onlar, kahraman delikanlının başladığı işi sürdürmeye ant içip, için için yanıp, bu garipler için sızlanmalarına rağmen, harekete geçemediler, der.’

(215) *Elé anda, elé monda şart ta şort sıngan,* ***sızlanıp*** *ükségen, ıñgıraşkan avazlar işétéldé.* (STU-II, 29)

‘Bir orada bir burada çatır çutur kırılma, sızlanıp hıçkırarak ağlama, feryat ile bağrışma sesleri işitildi.’

Tatar Türkçesinde *sızla-* fiili ile bildirilen hareketin doğrudan canlı bir varlık ile ilişkili olması görünüşü *-(I)n-* biçimbirim ile işaretlenmiştir ve bu işleviyle *sızlan-* fiili sözlükselleşmiştir.

Tatar Türkçesinde geçişsiz fiillerden türeyen *-(I)n-* biçimbirimli bazı fiiller canlı bir varlıkla, insanla ilgili bir durum hakkındaki hareketi adlandırmaları bakımından fiil tabanının görünüşüne etki ederler. Bu işleviyle dönüşlü çatılı olmadığı ortada olan *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin eklendikleri fiil kökünün sözlük anlamına, hareketin gerçekleşme özelliğiyle ilgili öznel bilgi eklemeleri görünüş kategorisi ile ilgilidir. Diğer yandan bu işlevleriyle sözlükselleşmişlerdir ve TTAS’de de sözlükbirim olarak yer alırlar. *-(I)n-* biçimbiriminin fiil görünüşüne etki ettiği işleviyle kullanıldığı fiiller dilbilgisel kategoriyle, bu fiillerin sözlükselleşmesi ise sözlüksel kategoriyle ilişkili olduğundan, bu özellikteki fiiller sözlüksel-dilbilgisel kategoride değerlendirilirler.

3.1.1.3.3.3. Fiil Tabanıyla Anlam İlgisi Azalan veya Kaybolan *-(I)n-* Biçimbirimli Fiillerin Sözlükselleşmesi

Tatar Türkçesinde *görünüş* kategorisiyle ilişkilendirilen fiil tabanları ile *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri arasında adlandırdıkları hareketle ilgili keskin bir anlamsal fark bulunmakla, fiil görünüşüyle ilgili ifade ettikleri ilave anlamlardan dolayı böyle fiillerdeki *-(I)n-* biçimbiriminin söz yapımı işlevinde kullanıldığı görülür. Diğer yandan

genellikle *-(I)n-* biçimbirimli fiiller ile bunların düz biçimleriyle aralarında belirgin anlamsal değişiklik meydana gelir. Hatta bazı fiillerde bu anlamsal ilgi kaybolmuştur (Tenişev, 1988: 301-302).

Tatar Türkçesinde *koy-* 'üstündekileri dökmek, düşürmek', *koyın-* 'yıkanmak, yüzmek'; *üt-* 'geçmek', *ütén-* 'rica etmek, istemek'; *uz-* 'geçmek, geride bırakmak', *uzın-* '*kibirlenmek*, böbürlenmek'; *töş-* 'düşmek, inmek', *töşén-* 'anlamak, kavramak'; *tart-* 'çekmek', *tartın-* 'çekinmek'; *tot-* 'tutmak, kavramak', *totın-* 'tutunmak, el ele tutuşmak' vb. bazı fiillerin düz ve *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri çeşitli leksik değişmeler neticesinde anlamsal ortaklıklarını biraz kaybederler yahut artık tamamen kaybetmişlerdir (Veliullina, 1972: 104; Burbiel, 2018: 486).

-(I)n- biçimbirimi ile oluşan sözcüklerin bazıları yapısal olarak parçalanabilse de anlam bakımından birbiriyle ilişkilendirilemezler. Yapım köküyle arasında anlam ilişkisi bulunmayan *-(I)n-* biçimbirimli fiiller, genellikle metaforik anlamlıdır ve yapısal olarak çağdaş Tatar Türkçesinde böyle fiiller de türemiş fiiller olarak kabul edilirler. Örneğin *bétérén-* 'zayıflamak, kilo vermek', *tartın-* 'utanmak, çekinmek', *söyén-* 'sevinmek', *açın-* 'kederlenmek', *tabın-* 'tapmak', *şapırın-* 'böbürlenmek', *télen-* 'dilenmek', *üsén-* 'kibirlenmek' vb. fiiller, anlam bakımından köküyle örtüşmediğinden çatı sistemi dışında bırakılır (Ganiyev, 1972: 54; TG-I, 334).

Tatar Türkçesinde düz fiil biçimleriyle anlam ilgisi azalan ya da kaybolan *-(I)n-* biçimbirimli fiiller, dönüşlü çatılı fiiller olarak değil sözlükbirimler olarak değerlendirilir. Bu kazandıkları yeni anlamlar, sözcüklerin uğradıkları anlam genişlemesinin bir sonucu (Zinnatullina, 1969: 180-181; Hisamova, 2015: 214) olarak ortaya çıkar.

Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında *-(I)n-* biçimbiriminin fiil türetme işlevine dönüşlü çatı başlığı altında yer verilir. Harisova, Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimi ile türetilen yeni sözlükbirimlerde dönüşlülük işlevinin az da olsa sezildiğini ancak böyle

fiillerin Rusçada farklı sözcüklerle ifade edilen ***tart-*** (*tyanet* ‘çekmek’), ***tartın-*** (*stesnyaetsya* ‘utanmak, mahcup olmak, çekinmek’); ***tot-*** (*lovit* ‘yakalamak’), ***totın-*** (*derjitsya* ‘tutunmak; sürmek, devam etmek; (bir yerde/bir kademede) kalmak’ gibi türemiş fiillerin yeni birer bağımsız sözlükbirim olduklarının kolaylıkla anlaşıldığını (Harisova, 2010: 69) ifade eder.

Tenişev, *sev-*, *sez-*, *alk-* vb. gibi geçişli fiillerin *sevin-*, *sezin-, alkın-* vb. gibi orta-edilgen bir anlama sahip geçişsiz oluş fiiline dönüştürüldüğünde sözlüksel içeriğinde bir dereceye kadar değişiklik olduğunu ifade eder (1988: 301).

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimi alarak sözlükselleşmiş ve kök biçimiyle aralarında anlam ilişkisi olsa da bu anlam ilişkisinin zayıfladığı ya da tamamen kaybolduğu fiiller yeni birer sözlükbirim olarak kabul edilirler. Tatar Türkçesinde fiil köküne *-(I)n-* biçimbirimi eklenmesiyle türeyen yeni hareket adlandırmalarından bazıları şunlardır:

çişén- ‘1. kıyafetleri çıkarmak, üstünü çıkarmak, 2. soyunmak, kıyafetleri tamamen çıkarmak.’ (TTAS, VI: 431) < ***çiş-*** ‘1. çözmek, açmak, ayırmak. 2. sarılmış bir şeyi açmak.’ (TTAS, VI: 433)

(216) *Vera Pavlovna urınınnan torıp Asiyené kultıklap şirma artına alıp kérdé hem* ***çişénérge*** *kuştı.* (AÇ, 33)

‘Vera Pavlovna yerinden kalkıp Asiye’yi kollarından tutup perdenin arkasına geçirdi ve soyunmasını istedi.’

(217) *Bu yulı yégétlerné kabalandıruwınıñ faydası bulmaslıgın añlagan Meḫmüt* ***çişénép*** *suwga kérép kitté.* (SS, 73)

‘Bu sefer delikanlıları acele ettirmesinin faydası olmayacağını anlayan Meḫmüt soyunup suya girdi.’

Tatar Türkçesinde *çiş-* fiilinin adlandırdığı ‘soymak, çözmek’ hareketi ile kişinin kendi üzerindekileri nesneleri çözmesi, çıkarması arasındaki ilgi yoluyla ‘soyunmak, kıyafetlerini çıkarmak’ hareketini adlandıran *çişén-* fiili türemiştir. Sözlük anlamı itibariyle kişinin kendi üzerinde gerçekleştirdiği hareketi adlandıran *çişén-* fiilinin bildirdiği hareket ile *çiş-* fiilinin bildirdiği hareket birbiriyle ilgili hareketler olsa da aynı hareketler değildir. Bu sebeple *-(I)n-* biçimbirimli *çişén-* fiili dönüşlü çatılı fiil değil yeni bir hareket adlandırması olarak kabul edilir.

cıyın- ‘1. herhangi bir yere gitmeye hazırlanmak. 2. bir şeyi yapmaya niyetlenmek, kararlaştırmak.’ (TTAS, II: 383) < ***cıy-*** ‘1. belirli bir yere getirmek, toplamak. 2. dağılıp saçılar şeyleri toplamak, bir araya getirmek.’ (TTAS, II: 393)

(218) *Yégétler* ***cıyınıp*** *Meḫmüt kürsetken yakka kuzgalgançı şaktıy vakıt ütté.* (SS, 73)

‘Delikanlılar hazırlanıp Meḫmüt’ün gösterdiği tarafa doğru hareket edinceye kadar çok fazla vakit geçti.’

(219) *Ul işten çıgarga* ***cıyıngan*** *idé.* (P-ŞḪ, 185)

‘O işten çıkmak için hazırlanmış idi.’

Tatar Türkçesinde *cıy-* toplamak fiilinin bildirdiği hareketler ilgili olarak kendiyle ilgili bir şeyleri bir araya getirmek aracılığıyla ‘hazırlanmak’ hareketini adlandıran *cıyın-* fiili bir sözlükbirimdir. Buradan gelişen oluş/durum bildiren “bir şeye niyetlenmek, yeltenmek” anlamları bakımından da soyut anlam kazanarak sözlükselleştiği görülmektedir:

(220) *Bik açı süz bélen cavap kaytarırga* ***cıyıngan*** *idé, ... küñélé kinet taşındı da bérniy eyte almadı.* (AÇ, 24)

‘Çok kırıcı sözlerle cevap vermeye niyetlenmişti (hazırlanmıştı), ...’ birden öfkelenmesine rağmen (yine de) bir şey diyemedi.’

(221) *Malay yılamadı, kaçarga da* ***cıyınmadı****, reḫim de soramadı, tınıç kına aklanırga tırıştı: ...* (OOB, 167)

‘Oğlan ağlamadı, kaçmaya da yeltenmedi (niyetlenmedi), merhamet de istemedi, sakince aklanmaya çabaladı.’

taşlan- ‘1. atılmak. 2. kendini bırakmak, kendini atmak (koltuk yatak vb. üzerine). 3.. saldırmak.’ (TTAS, V: 419) < ***taşla-*** ‘1. atmak, fırlatmak.’ (TTAS, V: 420)

(222) *Sewlem, canım, ciňgem! Zur bülegém yuk, yaňa tékken ak külmegém sinéké bulsın! — dip, kilénçekněň bilénnen algan ḫelénde, aşıgıp tışka* ***taşlandı.*** (KzkK, 73)

‘Sewle’m, canım, yengem! Büyük bir hediyem yok, yeni dikilen beyaz gömleğim senin olsun! — deyip gelinin belinden tutmuş halde, birden dışarıya atıldı.’

(223) *Ḫézmetçéler yögéréşép kéreler de Almazga* ***taşlanalar****.* (SS, 61)

‘Hizmetçiler koşturup girerler ve Almaz’ın üstüne atılırlar.’

Tatar Türkçesinde *taşlan-* fiilinin bildirdiği hareket *taşla-* fiilinin adlandırdığı ‘atmak, fırlatmak’ hareketiyle ilgili yeni bir hareketin adı olmuştur. *taşlan-* fiilinde kişinin gerçekten kendini fırlatıp atması anlamı söz konusu olmadığından fiil yeni bir sözlükbirim olarak kabul edilir.

totın- ‘1. tutunmak. 2. çarpmak, dokunmak, değmek. 3. el ele tutuşmak.’ (TTAS, V: 655) < ***tot-*** ‘1. tutmak. 2. bir şeye elini değdirmek, dokunmak. 3. yakalamak, bırakmamak. 4. ele geçirmek, yakalamak.’ (TTAS, V: 650)

(224) *Çaykalıp barıp sténaga yabıştım, emma* ***totına*** *almadım.* (KĦ, 14)

‘Sesemleyip duvara yapıştım, ama tutunamadım.’

(225) *İsentey kiré kildé, téleméyçe géne bikege kulın suzdı. Bike suzılgan kulga iké kullap* ***totındı*** *da avır gewdelé ir kéşéné köç bélen üzéne taba tartıp ciberdé.* (STU-II, 122)

‘İsentey geri geldi ve isteksizce hanımefendiye elini uzattı. Hanımefendi uzatılan ele iki eliyle tutundu ve ağır gövdeli adamı güçlükle kendine doğru çekti.’

Tatar Türkçesinde *totın-* fiilinin bildirdiği hareket *tot-* fiilinin adlandırdığı ‘tutmak’ hareketiyle ilgili yeni bir hareketin adı olmuştur. *totın-* fiilinde kişinin kendini tutması değil bir yere tutunması söz konusu olduğundan fiil yeni bir sözlükbirim olarak kabul edilir.

ütén- 1. istemek, rica etmek. 2. yalvarmak.’ (TTAS, VI: 146) < ***üt-*** ‘1. bir noktadan ikincisine ulaşmak, geçmek. 2. yanından geçmek.’ (TTAS, VI: 153)

(226) *Gölşehidenéñ cırlavın da kübrek Medine ĥanım bélen Ebüzer abzıy* ***üténeler****.* (AÇ, 6)

‘Gölşehide’nin şarkı söylemesini de daha çok Medine Hanım ile Ebüzer ağabey istiyorlar.’

(227) *Bér söylermén elé, eniy, — didé ul hem, irtege Gölgéneden gafuw* ***üténép*** *yazacak ĥatına süzler saylıy-saylıy, yoklarga yattı...* (SE-GG, 254)

‘Bir ara anlatırım artık, anne, — dedi o ve ertesi gün Gölgéne’den af dilemek için yazacağı mektupta söyleyeceklerini düşüne düşüne uykuya daldı.’

Tatar Türkçesinde kullanılan *üt-* ve *ütén-* fiilleri arasındaki anlam ilgisi kaybolmuştur. Bu iki fiil ayrı sözlükbirimlerdir.

kabın- ‘1. yanmak, tutuşmak. 2. parlamak, ışıldamak.’ (TTAS, III: 26) < ***kap-*** ‘1. yemek için ağıza almak. 2. yemek, içmek. 3. dudaklar veya gaga ile tutmak. 4. dişlemek, ısırmak.’ (TTAS, III: 22)

(228) *Ul arada manara hem kapka österéndegé projektorlar* ***kabındı****.* (KĢ, 142)
‘O arada minare ve kapı üstlerindeki projektörler yandı.’

(229) *Avızındagı temekésé yıraktan, bik yıraktan, céméldep kürénüwçé mayak utı şikéllé bér* ***kabınıp****, bér sünép kite anıñ.* (SS, 86)
‘Ağzında tuttuğu sigara uzaktan, çok uzaktan ışıldayan işaret (fener) ateşi gibi bir yanıp bir sönüyor(du).’

Tatar Türkçesinde kullanılan *kap-* ve *kabın-* fiilleri arasındaki anlam ilgisi artık bulunmamaktadır. Bu iki fiil ayrı sözlükbirimlerdir.

töşén- ‘1. bir şeyin sebebini veya aslını açıklamak 2. anlamak, kavramak. 3. bilmek. 4. öğrenmek, çözmek’ (TTAS, V: 727-728) < ***töş-*** ‘1. düşmek. 2. inmek.’ (TTAS, V: 732)[33]

(230) *Elé borıngı zamanda bér könçıgış vraçı bér avıruwga bolay diygen: béz öçew, sin, min hem çir. Eger béz sinéñ bélen ikew bér yaklı bulsak, bér çirné niçék te ciñerbéz.* ***Töşéndégézmé****? dip yomşak kına soradı professor.* (AÇ, 33)
‘Eskiden doğulu bir doktor bir hastaya şöyle demiş: biz üçümüzüz, sen, ben ve hastalık. Eğer biz seninle ikimiz aynı tarafta olursak, bir hastalığı nasıl olsa yeneriz. Anladınız mı? diye kibarca sordu profesör.’

[33] Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü’nde *töşén-* ve *töş-* fiilleri ilişkilendirilmiştir: Ortak Kıp. *tüşün-* (Nog., Kaz., KKalp., *tüsin-*) ‘bir fikre gelmek, anlamak, K.Balk., *tüşün-* ‘inanmak’, Oğuz grubu Türk dillerinde *düşün-* ‘düşünmek’ anlamlarındaki Tat. *töşén-* fiili aslında *töş-* < *tüş-* ‘inmek’ fiilinin dönüşlü biçimi (olarak gösterilir); Özb. *tüş-*, Uyg. *çüş-, tüş-* ‘anlamak, fikir derinliğine inmek’; eski Türk dilleri *ök-,ög-* ‘anlamak’ > Çuv. *ük-* ‘inmek’ (Çuvaş Türkçesinde birinci anlamı saklanmış) (TTES, II: 300)

(231) *Sıluw-kız, irlernéñ üzé turında söyleşüwlerén añlasa da, barısın da* ***töşénép*** *cite almadı.* (STU-II, 43)

‘Güzel kız, erkeklerin kendisi hakkında konuştuklarını anlamasına rağmen hepsini anlayamadı.’

Tatar Türkçesinde *töş*- ‘düşmek, inmek’ve *töşén*- ‘anlamak, kavramak’ fiilleri arasında bilginin ya da düşüncenin derinliğine inmek gibi bir anlam ilgisi kurulmuştur. Bu bakımdan söz konusu iki fiilin anlam ilgisini kaybetmek üzere oldukları ya da artık tamamen kaybettikleri söylenebilir.

sıyın- ‘1. sığınmak. 2. saklanmak, gizlenmek.’ (TTAS, V: 264) < ***sıy***- 1. sığmak. 2. yerleşmek. 3. yeterli büyüklükte olup giyilebilir olmak.’ (TTAS, V: 292)

(232) *Yeşén yeş’negende zur agaçka* ***sıyınma.*** (ĦA-II, 25)

‘Şimşek çaktığında büyük ağaca sığınma.’

(233) *Saniye, pésiy télé kébék kéçkéne tél oçın çıgarıp, abıysın üçéklep aldı da irkelenép enisine* ***sıyındı****. (SE-GG, 411).*

‘Saniye, kedi dili gibi küçücük dilinin ucunu çıkarıp, ağabeyiyle alay etti ve ve coşkuyla annesine sığındı.’

Tatar Türkçesinde *sıy*- ‘sığmak’ fiili ile *sıyın*- ‘sığınmak’ fiilinin bildirdikleri hareketler birbirleriyle ilgili olmalarına rağmen aynı hareketler değildir. Bu nedenle *sıyın*- fiili *sıy*- fiilinin adlandırdığı hareketle ilgili başka bir hareketin adı olan sözlükbirimdir.

söyén- ‘sevinmek, mutlu olmak.’ (TTAS, V: 167) < ***söy***- ‘1. sevmek. 2. aşık olmak. 3. beğenmek, hoşlanmak; üstün görmek.’ (TTAS, V: 190)

(234) *Tuwgannar bu ĥeberné ikésé de énéleri öçén* ***söyénép****, üzleré öçén köyénép karşı aldılar.* (SEGG, 546)

‘Kardeşlerin ikisi de bu haberi, (erkek) kardeşleri için sevinip, kendileri için üzülerek karşıladılar.’

(235) *Tatardan mondıy talantlı yeş’ler küterélüwge min bik* ***söyénem***. (KḪ, 15)

‘Tatarlardan böyle yetenekli gençlerin yetişmesine ben çok seviniyorum.’

sevin- fiili *-(I)n-* biçimbirimi dönüşlü çatının bağımlı biçimbirimsel işaretleyici işlevinde değil söz türetme işlevinde kullanılmıştır (Tenişev, 1988: 300). *sev-* ve *sevin-* fiillerinin bir yandan sözlüksel işlev bakımından birbirlerinden ayrılırken diğer yandan Tumaşeva, öznenin içsel durumunu bildiren eylem olduğu için *sevin-* fiilinin dönüşlü çatı içinde değerlendirilmesinin mümkün olduğu (1964: 161) görüşündedir. İçsel durumla ilgili hareketleri adlandıran *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin yalnızca anlamları bakımından bir araya getirilip dönüşlü çatılı fiiller olarak kabul edilmesi, *-(I)n-* biçimbirimli fiille düz biçimi arasındaki ilişkinin göz ardı edilmesi anlamına geldiği için çatı kategorisinin özüyle çeliştiği bildirilmişti. *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimi çok işlevlidir; onun işlevini tespit etmek fiil kökü ile *-(I)n-* biçimbirimli şekli arasındaki dilbilgisel ve sözlüksel ilişkileri incelemekle mümkündür.

söyén- fiili, söy- fiiline *-(I)n-* biçimbiriminin ulanmasıyla oluşup yapısı bakımından dönüşlü gibi görünse de, *söy-* ‘sevmek’ hareketi özne tarafından yapılıp onun kendisine dönen bir eylem değildir, dolayısıyla *söyén-* yeni bir hareketin adıdır.

atın- ‘bir o tarafa bir bu tarafa yığılmak, eğilmek; sallanmak (TTAS, I: 250) < ***at-*** ‘atmak; fırlatmak.’ (TTAS, I: 249)

(236) *Öyde yalgız kalgaç, sikérdé, metelçék* ***atındı.*** (SE-GG, 96)

‘Evde yalnız kalınca zıpladı, taklalar attı.’

(237) *Méne ul taganda* ***atıngan*** *kébék, elé bér yakka, elé ikénçé yakka taypılıp ḫereketlene başlıy.* (AL, 40)

‘İşte o sacayağında sallanıyormuş gibi bir o yana bir bu yana kayıp hareketlenmeye başlıyor.’

Tatar Türkçesinde *at-* ve *atın-* fiilleri farklı hareket adlandırmaları olarak kullanılırlar.

koyın- ‘1. suya girmek, yüzmek. 2. yıkanmak. 3. ıslanmak (yağmur altında).’ (TTAS, III: 310) < ***koy-*** ‘1. saçmak, yaymak. 2. düşürmek. 3. serpmek. 4. sıvıyı koymak, doldurmak.’ (TTAS, III: 409-410)

(238) ***Koyınırga*** *barırga bik şep bulır idé.... Niçek itép malaylar bérle* ***koyınıp*** *yörérge kirek.* (Z, 83)
‘Yüzmeye gitmek çok güzel olurdu... Nasıl edip oğlanlarla yüzmeye gitmeli.’

(239) *Cey köné: éssé havada min suda* ***koyınam****, yözem, çeçretem, uynıym, çumam, başım bélen sunı sözem.* (SA, 1)
‘Yaz günleri: sıcak havalarda ben suda yıkanırım, yüzerim, zıplarım, oynarım, (suya) dalarım, başım ile suyu süzerim.’

Tatar Türkçesinin söz varlığında *koyın-* fiilinin koy- fiiliyle anlam ilgisi neredeyse kaybolmuştur, *koyın-* yeni bir hareket adlandırması olarak kullanılır.

tabın-[34] ‘tapınmak, ibadet etmek. 2. boyun eğmek.’ (TTAS, V: 304-305) < ***tap-*** ‘bulmak’ (TTAS, V: 301-302)

(240) *İvan Groznıynıñ yavlap aluwı neticesénde tatar ḫalkı üzéñ devletçélégén yugaltıp, üz iléndegé zur şeherlerden, bigrek te Kazannıñ üzek uramnarından,*

[34] *tapın-* ‘tapınmak’, ‘hizmet etmek’ ve hatta ‘(hasta bir insana) bakıcılık yapmak’ anlamındadır. *tap-* fiili yönelme hâliyle ‘hizmet etmek’ anlamındadır ve Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde ‘tapınmak’ anlamını bildirmez; *tapın-* onun dinî karşılığı olmalıdır, bunun yanı sıra ‘kendi iyiliği için hizmet etmek’ anlamında yorumlanabilir. *tap-* ‘bulmak’ fiilinin bununla nasıl uyuştuğu açık değildir (OTWF, 616)

*şulay uk uñdırışlı cirlerden, yılga-su buylarınnan kuwılgaç, ayıruwça anı cidé gasır buyına ışanıp-**tabınıp** totkan izgé islam dinénnen ayırıp, gasırlarga suzılgan küçlep çukındıruw çorı başlangaç, ḫalıknıñ, milletnéñ ruḫiy ḫaleté tiren tragik üzgeréşler kiçére.* (TḪİ, 20)

'İvan Groznıy'ın işgal edip alması neticesinde Tatar halkı kendi devletini kaybedip, kendi vatanındaki büyük şehirlerden, hepsinden evvel de Kazan'ın merkezî bölgelerinden, aynı şekilde verimli topraklardan, nehir-su boylarından kovulunca, özellikle onları yedi asırdır inanıp ibadet ettikleri kutsal İslâm dininden ayırıp, asırlara uzanan zorla hristiyanlaştırma dönemi başlayınca halkın, milletin ruhî durumu derin trajik değişimler geçirir.'

(241) *Her yaña tugan ay ömét bélen başlana, ay buyı Allaga **tabınıp** mogciza kötéséñ, e ul mogciza yuk ta yuk.* (YS, 226)

'Her yeni ay ümit ile başlar, ay boyunca Allah'a ibadet edip mucize bekliyorsun, o mucize ise bir türlü gerçekleşmiyor.'

Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde 'hizmet etmek' anlamını bildiren *tap-* fiilinden gelişen *tapın-* fiili Tatar Türkçesinde 'ibadet etmek' anlamıyla kullanılmaktadır. *tap-* 'bulmak' fiiliyle ilişkisi henüz net olarak ortaya konulamayan *tapın-* fiili Tatar Türkçesinde yeni bir hareket adlandırmasıdır.

çukın- '1. Hristiyanlığı kabul etmek. 2. istavroz çıkarmak.' (TTAS, VI: 452) < ***çukı-*** '1. yiyeceği gagalayarak yemek (kuşlar için). 2. gagalamak.' (TTAS, VI: 451)

(242) *Ḫelim bile idé indé: alarga **çukınırga** yaramıy. Alar bit tatarlar, mösélman digen kéşéler. **Çukıngannar** urıs bula, e urıslar kara kiyémge töréném çirkewge yöriyler, sügéneler, arakı éçeler, duñgız ité aşıylar, sugışalar...* (AL, 241)

‘Ḫelim biliyordu artık: onlar için istavroz çıkarmak uygun değildi. Onlar Tatarlardı, müslüman denen insanlar. İstavroz çıkaranlar Ruslar olur, Ruslar ise siyah giysilere bürünüp kiliseye giderler, küfür ederler, içki içerler, domuz eti yerler, kavga ederler...’

(243) *Meskewden yırak bulmagan Aleksandrovo bistesénde kön sayın diyerlék distelerçe ḫatınnar bélen törlé bozıklıklar kılıp, ikénçé könné segat’ler buyı başın iden taktasına bere-bere şaşınıp* ***çukına*** *torgan bulgan.* (İNS, 150)

‘Moskova’dan uzak olmayan Aleksandrovo bölgesinde neredeyse her gün onlarca kadınla çeşitli ahlâksızlıklar yapıp, ertesi gün saatler boyunca başını döşeme tahtasına vura vura sersemleyip tapınıyormuş.’

Tatar Türkçesinde *çukın-* ve *çukı-* fiilleri arasındaki anlam ilişkisi açık değildir, her ikisi de ayrı sözlükbirimler olarak kullanılır.

açın-[35] ‘1. çok üzülmek, kederlenmek. 2. merhamet etmek, acımak’ (TTAS, I: 271)

(244) *“Dimek, ışanıçsız alar şulay da!” dip uyladı uglan* ***açınıp****.* (STU-I, 194)

‘“Demek, onlar her şeye rağmen inançsız!” diye düşündü oğlan acıyarak.’

(245) *Yugıyse Söyémbékené ozatkanda şulkader ḫalık cıyılıp, şulay uk* ***açınıp*** *yılamagan bulır idé.* (İNS, 154)

[35] Clauson, *açın-* fiilini *aç-* ve *açı:-* fiillerinin dönüşlüsü olarak belirtmektedir ve bu fiillerin Türk dilinin erken dönemlerinde aynı telaffuz edildiğini, hangisinin daha erken ortaya çıktığına karar vermenin zor olduğunu ama daha eski biçimi yansıtmak bakımından denk olduklarını ifade eder. Buna göre *açı-* fiiline 15. yüzyılda Kıpçak Türkçesi eserlerinden birinde *acın-* ‘acı çekmek’ fiilinin yanına düşülen bir bir notte rastlanır. Diğer yandan günümüzde *aç-* fiilinin dönüşlü biçimi yalnızca Sagay ve Şor diyalektlerinde *adın-* ‘ağzını açmak’ şeklinde yaşar; *açın-* (çok geniş bir fonetik varyasyonla) ‘acı çekmek, kederlenmek, sinirlenmek veya acımak; kin tutmak, acınmak’ vb. anlamlarının *açı:-* fiilinin dönüşlüsü olduğu açıktır (EDPT, 29). *açı:-* (*?acı:-*) temelde fiziksel anlamda ‘acı olmak’ iken daha sonra aynı zamanda ‘ekşi olmak’ fiilinin çok erken dönemlerde en yaygını ‘(bir hastalık vb. için) acılı olmak’ ve buradan (bir kişi için) ‘acı çekmek/hissetmek’ ve buradan da ‘diğerlerinin acısını hissetmek, merhamet/acıma hissetmek’ anlamı gibi birkaç metaforik anlamı ortaya çıkmış ve birçok Türk diyalektinde temel fiziksel (acı) anlamını yitirmiştir (EDPT, 20-21).

‘Aksi takdirde Söyémbike’yi uğurlarken bu kadar insan toplanıp, bu kadar üzülüp ağlamamış olurdu.’

TTAS’de yer almayan ve günümüz Tatar Türkçesinin söz varlığında bulunmayan *açın-* fiilinin kökü kabul edilen *açı-* fiilinin isim hâli *açuw* ‘kin, nefret, kızgınlık, öfke’ (TTAS, I: 264) hâlâ aktif olarak kullanılmaktadır. Fiziksel bir durumla ilgili olan *açı-* fiilinin mecazlaşan anlamını yansıtan *açın-* fiilinin artık bir duygu fiili olarak kullanıldığı göz önüne alındığında onun yeni bir adlandırma olduğunu kabul etmek gerekir.

beylen- ‘1. *beyle-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. (seyrek) iletişim kurmak, haberleşmek. 3. aşık olmak; evlenmek. 4. manevi yakınlık duymak.’ (TTAS, I: 454) < *beyle-* ‘bağlamak’ (TTAS, I: 456)

(246) *Süzén eytép bétérér-bétérmes, babayniň télé* ***beylene*** *başladı.* (SE-GG, 311)
‘Sözünü bitirir bitirmez, dedenin dili bağlanmaya başladı.’

(247) *Kön artınnan kön ütté, ul Elfiyege yakın barmadı,* ***beylenmedé****, çitten géne küzetté, karaşıp da bérkémnen yeşérmedé, küz karaşı bélen irkeledé, söydé, soklandı; anıň yanında her mizgélden üzéne lezzet taptı.* (YS, 126)
‘Üstünden günler geçti, o Elfiya’ya yaklaşmadı, onunla iletişim kurmadı, onu yalnızca uzaktan izledi, duygularını kimseden gizlemedi, bakışları ile kucakladı (okşadı, sardı), sevdi, âşık oldu; onun yanında her şeyden kendine bir tat buldu.’

Tatar Türkçesinde cümlelerde olduğu gibi *beylen-* fiili hem ‘dilin tutulması’ hem de ‘iletişim kurmak’ anlamıyla sözlükselleşmiştir.

tartın- ‘1. *tart-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi. 2. utanmak çekinmek. 3. vaz geçmek.’ (TTAS, V: 396) < ***tart-*** ‘1. bir şeyi güç kullanarak kendine yaklaştırmak,

çekmek. 2. bir şeyi sürükleyerek hareket ettirmek. 3. belli bir tarafa taşıyıp koymak.' (TTAS, V: 391)

(248) ***Tartınmagız**, iplep utırıgız.* (AÇ, 31)

'Çekinmeyiniz, dikkatlice oturunuz.'

(249) *E Ḫelim yabılıp citmegen işékten başın tıgıp karawdan da **tartınmadı**.* (SE-GG, 18)

'Ḫelim ise tam kapanmayan kapıdan başını uzatıp bakmaktan bile çekinmedi.'

Mecaz anlamda kullanılan *tartın-* fiili kendini geri çekmek hareketiyle ilgili olduğundan fiildeki dönüşlülük izleri yoğundur. Fakat bu anlam *tart-* hareket fiilinin anlamının metaforik anlam kazanmasıyla oluşan başka bir hareket adlandırması olması bakımından söz yapımı kategorisi ile ilgilidir.

Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarının bazılarında *tartın-* fiilinin etken çatılı olduğu, söz konusu fiillerin Rusçaları ile karşılaştırıldığında (Tat. *tarta* ~ Rus. *tyanet* > Tat. *tartına* ~ *Rus. stesnyayitsya) tartın-* fiilin yeni bir sözlükbirim olduğunun açıkça görüldüğü, *tart-* fiili ile anlam bakımından farklılaştığı (Harisova, 2010: 63; Veliullina, 1972: 104; Zekiyev, 2015: 334) açıkça ifade edilir.

TTAS'de *tartın-* fiilinin dönüşlü çatılı gösterilmesi "kendini geri çekmek" hareketi ile ilişkilendirilmesinin, diğer yadan bu fiilin metaforik anlamının kişinin içsel durumuyla ilgili bir hareketi adlandırmasının dönüşlü çatılı olarak kabul edilmesi düşüncesiyle ilgili olduğu düşünülebilir. *tartın-* ve *tart-* fiilleri arasındaki anlam ilişkisi sürse de adlandırdıkları hareket aynı olmadığı için bu fiiller ayrı sözlükbirimler olarak kabul edilir.

uzın- ‘1. büyüklenmek, kibirlenmek. 2. haddini aşmak, ahlak kuralları dışında davranmak.’ (TTAS, VI: 25) < ***uz-*** ‘1. geçmek. 2. bir yere hareket etmek, girmek. 3. geride bırakmak, yanından geçmek. 4. önüne geçmek.’ (TTAS, VI: 24)

(250) *Artık **uzınıp** kitté dip eytmesénner öçén ul iñ élék kagannıñ öyénde kalgan yakın kéşélerné bélen kiñeş sıman nerse yasap aldı.* (STU-II, 89)

‘Çok kibirlendi demesinler diye o ilk önce kağanın evindeki yakınlarıyla toplantı benzeri bir görüşme düzenledi.’

(251) *— Ay-yay, kagan kitkeç te bik **uzına** başladıñ, — didé ul, yeş’ biçené şéltelep.* (STU-II, 109)

‘— Ay-yay, kağan gidince iyice haddini aşmaya başladın, — dedi o, genç kadını azarlayarak.’

Tatar Türkçesinde *uz-* ve *uzın-* arasındaki anlam ilişkisi azalmıştır. Fiiller iki ayrı hareketin adı olarak kullanılır.

sizén- ‘dönüşlü çatı. 1. niyet sır vb. bir dereceye kadar bilip anlamak. 2. fark etmek, kavramak.’ (TTAS, V: 125) < ***siz-*** ‘1. duyu organları sayesinde hissetmek. 2. duygular aracılığıyla hissetmek. 3. (hayvanlar için) bir şeyi duyu organları aracılığıyla genellikle de kokudan anlamak, sezmek.’ (TTAS, V: 125-126)

(252) *Üzé, suyarga iltkenén **sizéngen** kece kébék, tuktawsız akıra idé.* (KzkK, 71)

‘Kendisi, (boğazının) kesilmeye götürüldüğünü fark eden keçi gibi, hiç durmadan bağırıyor idi.’

(253) *Bu cır üzéne karap eytélgen şélte ikenén **sizéndé**, şul uk kön gıyşkın ézlep kitté: kürşéde sérdeş ciñgesé bar idé. Şuña yöregén açtı, şunıñ arkılı yégétke üzé başlap süz ciberdé. (KzkK, 185).*

‘Bu şarkının kendisi için söylenen bir serzeniş olduğunu fark etti, aynı güneşin aşkını aradığı gibi: komşuda sırdaşı (olan) yengesi vardı. Ona içini açtı, bunun ardından delikanlıya bir haber yolladı.’

TTAS’de *sizén-* fiili her ne kadar *siz-* fiilinin dönüşlü çatılı şekli olarak bildirilmişse de bu içsel/zihinsel durumu bildiren fiillerin dönüşlü çatılı fiiller olarak kabul edilmesi düşüncesiyle ilgilidir. Tatar Türkçesinde *siz-* ‘hissetmek’ bir duygu fiili iken *sizén-* ‘anlamak, farketmek’ fiili zihinsel bir hareketin adıdır. Ayrıca *sizén-* fiili *siz-* fiilinin geçişsiz karşılığı da değildir. Tatar Türkçesinde *siz-* ve *sizén-* fiilleri ayrı hareket adlandırmalarıdır.

üsén- ‘1. gururlanmak, coşmak. 2. kibirlenmek, büyüklenmek, havalanmak.’ (TTAS, VI: 141) < ***üs-*** ‘1. boyu, miktarı, ağırlığı artmak; büyümek. 2. büyümek, yaşlanmak, olgunlaşmak.’ (TTAS, VI: 143)

(254) *Sırga bikené akılga utırtkanda da naçar bulmas idé, olug kagan, — diydé İsentey,* ***üsénép***. (STU-II, 325)

‘Sırga bikenin aklını başına getirmek fena olmazdı, ulu kağan, — dedi İsentey, kibirlenerek.’

Tatar Türkçesinde *üs-* fiilinin bildirdiği büyümek hareketi aracılığıyla gelişen yeni metaforik anlamlı hareketi adlandıran *-(I)n-* biçimbirimli şekli *üsén-* fiili ile arasında anlam ilişkisinin azaldığı anlaşılır. *üsén-* fiili yeni bir sözlükbirimdir.

uwın- ‘telaşlanmak, endişelenmek.’ (TTAS, VI: 99) < ***uw-*** 1. ovmak.’ (TTAS, VI: 93)

(255) *Ayzare: Borçılmagız, zinhar,* ***uwınmagız****. Vakıt irte.* (P-TM, 253)

‘Ayzare: Üzülmeyiniz, lütfen, telaşlanmayınız. Vakit erken.’

Tatar Türkçesinde ellerini ovuşturmak, birbirine sürtmek hareketinin gerginlik, telaş sabırsızlık gibi duygularla ilişkilendirilmesi aracılığıla *uw-* fiilinden gelişen metaforik anlamlı *uwın-* fiilinin yeni bir hareketi adlandırdığı görülmektedir.

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin işlevlerinden biri fiil türetmektir. *-(I)n-* biçimbirimi aracılığıyla türemiş fiillerin yapım kökleri ile arasındaki ilgi her zaman aynı seviyede değildir. Fiillerin yapım kökleriyle anlam ilgilerinin azalması, kaybolması ya da kök fiilin bildirdiği hareketle ilgili metaforik bir anlam kazanmaları mümkündür. Böyle fiillerde *-(I)n-* biçimbiriminin dönüşlü çatı kurma işleviyle değil söz türetme işleviyle kullanılır. *-(I)n-* biçimbirimini alarak yeni hareket adlandırması haline gelen fiiller dönüşlü çatılı fiiller gibi cümlelerde yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketle ilgili dilbilgisel ilişkileri yansıtmazlar. Onlar anlam değişmesine bağlı olarak yeni bir hareketin adıdırlar. Yapım kökleriyle sözlük anlamları değişiklik gösterdiği için cümlelerde birbirinin yerine kullanılmazlar.

3.1.2. *-(I)l-* Biçimbirimi

Türk Dilinde *-(X)l-* Biçimbiriminin İşlevlerinin Tarihsel Değerlendirilmesi

Türk dilinde esas olarak edilgenlik çatısı işaretleyicisi olan *-(X)l-* biçimbiriminin Eski Türkçeden itibaren edilgen çatının yanı sıra dönüşlü çatıyı da işaretlemek üzere kullanıldığı (Gabain, 2007: 59; Timurtaş, 2012: 119; Korkmaz, 2009: 551; Banguoğlu, 2007: 281; Hacıeminoğlu, 2016: 42; Karamanlıoğlu, 2019:50; Argunşah, 2014: 115; Gencan, 1979: 340; Yılmaz, 2003: 264) görüşü yaygındır. Bazı araştırmacılar *-(I)l-* biçimbiriminin sözlüksel işlevinin geçişsiz fiiller türetmek, dilbilgisel işlevinin ise edilgen çatıyı işaretlemek (Banguoğlu, 2007: 281; Ergin, 2012: 205-206; Ercilasun, 2014: 50; Tekin, 2016: 91) olduğu görüşündedir.

Gabain, Eski Türkçede *-(I)l-* biçimbiriminin işlevlerini dönüşlülük ya da edilgenlik ve meçhullük (2007: 59), Tekin eylemden eylem türeten ekler arasında edilgen çatı biçimbirimi (Tekin, 2016: 91) olarak göstermiştir.

Hacıeminoğlu, Karahalı Türkçesinde *-(I)l-* biçimbiriminin edilgen ve dönüşlü fiiller yapımında kullanıldığını (2013: 136) bildirir. Ercilasun, KB'de *-(X)l-* biçimbiriminin pasif fiiller yapma, kendi kendine olma ve başkası tarafından yapılma bildirme işlevinde kullanıldığını (2014: 48-51) bildirir.

Çağatay Türkçesinde *-(I)l-* biçimbiriminin edilgen veya meçhul çatı yapma işlevi (Eckmann, 2012:59-60) bildirilir. Bodrogligeti, *-(X)l-* biçimbirimi ile yapılan dönüşlülüğe değinmez (2001: 160-162). Brockelmann, *açıl-, ävrül-, koşul-, suçul-, tayıl-, tıyıl-, tiril-, tökül-, yañıl-, yıkıl-* (1951: 202) gibi bazı fiillerde olduğu gibi *-(X)l-* biçimbiriminin dönüşlülük bildirmesinin mümkün olduğunu ifade eder.

Kıpçak Türkçesinde *-(I)l-* biçimbirimi eklendiği fiile kendi kendine olma veya bir başkası tarafından yapılma anlamları katan kullanım alanı en geniş fiilden fiil türetme ekleri arasında (Güner, 2013: 172; Argunşah-Güner, 2015: 89) ele alınır.

Genel ve özel dilbilgisi kaynaklarında edilgenlik, cümlenin öznesi konumundaki varlığın yüklem olan fiilin bildirdiği hareketten etkilendiği ya da hareketin bu varlığa yönelik olduğu ancak özne olan varlığın hareketin kılıcısı olmadığı (Şçerbak, 1981: 109) çatı türü olarak değerlendirilir. Türk dilinde, *-(X)l-* biçimbirimi Eski Türkçeden itibaren edilgen çatı biçimbirimi (Gencan, 1979: 340; Yılmaz, 2003: 264; Gabain, 2007: 59; Banguoğlu, 2007: 281; Korkmaz, 2009: 551; Ergin, 2012: 206; Ercilasun, 2014: 50; Timurtaş, 2012: 119; Karaağaç, 2012a: 633; Argunşah, 2014: 115; Tekin, 2016: 91; Hacıeminoğlu, 2016: 42; Karamanlıoğlu, 2019:50) olarak kullanılmaktadır.

Saha Türkçesi dışındaki Türk lehçelerinde edilgen çatı işaretleyicisi olarak *-Ul-, -Il-, -el-, -Ol-* ve bazen de *-Un, -In-, -en-* biçimleri kullanılır; *-(X)n-* biçimbirimi çağdaş

lehçelerde genellikle yalnızca son hecesinde /l/ sesi bulunan veya son sesi */-l/* olan fiillerde, dilin seslik özellikler bakımından sınırlıklıklarına bağlı olarak (Brockelman, 1951: 201; Tenişev, 1988: 303) kullanılır.

Tatar Türkçesi üzerine yazılan ilk dilbilgisi kaynaklarından itibaren (Giganov, 1801: 64; Troyanskiy, 1860: 64) bir fiil türü olarak değerlendirilen edilgen çatı, sonraki çalışmalarda (Nasırî, 1895: 86; İmanev, 1910: 66) geçişli fiillerden oluşan bir çatı türü olarak (Gilmulloviç, 2003: 94) ele alınmıştır. Tatar Türkçesinde, cümlenin öznesi olan varlığın yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketin etkileneni ya da hedefi rölünde olduğu, ancak hareketin kılıcısı olmadığı fiillerin edilgen çatılı olduğu kabul edilir ve ekleme yöntemiyle kurulan edilgen çatı esas olarak *-(I)l-* biçimbirimi aracılığıyla oluşturulur. Yüklem olan fiilin bildirdiği hareketi gerçeklikte yapan varlık, edilgen çatılı bir cümlede çeşitli şekillerde bildirilebilir ya da bağlamdan anlaşılır (Zekiyev, 1958: 101; Hangildin, 1959: 178; Veliullina, 1972: 100; Tumaşeva, 1978: 165; Harisova, 2010: 69; Hisamova, 2015: 212;)

Türk dilinde *-(X)l-* biçimbiriminin edilgen çatı kurma işlevinde kullanıldığında fiilin düz biçiminin adlandırdığı harekette bir değişiklik meydana gelmez. Diğer yandan çok işlevliliğine bağlı olarak *-(I)l-* biçimbirimi hem dilbilbilgisel hem de sözlüksel işlevleri (Tenişev, 1988: 309) bakımından ele alınır. Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında da *-(I)l-* biçimbiriminin az da olsa yeni hareketi adlandıran fiiller türetme işlevine sahip olduğu Veliullina, 1972: 102; Tumaşeva, 1978: 166; Hisamova, 2015: 213; Harisova, 2010: 69) bildirilmiştir. Bu işlev, hareket fiillerinin metaforik anlam kazanmasıyla da ilişkilendirilir (Tumaşeva, 1978: 166). Böyle fiiller kök biçimleriyle karşılaştırıldıklarında aralarında anlam farkları olduğu anlaşılır.

Türk dilinde dönüşlü ve edilgen çatıların birbirinden ayrılmadığı dönemlerin çok eski zamanlara dayanmasından dolayı tasavvur edilmesinin dahi güç olduğunu bildiren Şçerbak, dönüşlü ve edilgen çatı türlerinin işlevleri arasındaki ortak noktaların en dikkat

çekici olanının cümlede yüklem olan fiilin özne konumundaki varlık ile sınırlı bir hareketi bildirmesi olduğunu ifade eder. Edilgen ve dönüşlü çatılar arasındaki bu ilişkinin hem tarihsel hem de çağdaş Türk lehçelerinde fiilin hem *-(I)l-* hem de *-(I)n-* biçimbirimli şekillerinin bulunmasından da anlaşılabildiğini ifade eder. Edilgen çatı şeklinin ilk ve temel işlevinin orta-edilgen olduğunu savunan Şçerbak, *-(I)l-* biçimbirimi ulanmış fiilleri işlevleri bakımından orta-edilgen anlamdan asıl edilgen anlama geçiş dönemindeki fiiller (Şçerbak, 1981: 110) olarak kabul eder.

Tenişev, arkaik kullanımlarına bakıldığında *-(X)l-* biçimbiriminin, aktif hareket fiilinin orta-edilgen fiile dönüştürme yöntemi olarak düzenli bir şekilde çok uzun zaman önce kullanıldığını ve sonrasında da bu işleviyle bütün Türk dillerinde yaygın bir gelişim sergilediğini ifade eder. Örneğin *tiril-* 'canlanmak' fiili ilk bakışta göründüğü gibi *tirig* 'canlı' sözcüğünden değil, anıtlarda tespit edilen (Gabain, 1974, 371) arkaik *tir-* 'yaşamak' fiilinden türeyen *orta-edilgen* bir fiildir. Bu *orta-edilgen* fiillerin bazıları *tirbel-* 'sallanmak', *tirbet-* 'sallamak'; *taral-* 'dağılmak', *tarat-* 'dağıtmak' vb. gibi *-t-* biçimbirimli karşılıklarıyla yakın bir etkileşime girmişlerdir. Tenişev de Şçerbak gibi *-(I)l-* biçimbiriminin edilgenlik işlevinin orta-edilgenlikten gelişen işlev (Tenişev, 1988: 304) olduğu görüşündedir.

Tarihsel Türk dilinde geçişli fiillerden yapılan *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin temel olarak geçişsizlik işlevinde olduğu üzerinde araştırmacılar aynı görüştedir. Geçişli fiillerden oluşan bazı fiillerin adlandırdığı hareketin, söz konusu fiilin yüklem olduğu cümlenin öznesi konumundaki varlığa etki ettiğinde hareketin başkası tarafından gerçekleştirildiği bilgisini taşıyan cümleler edilgen çatılı kabul edilmiştir. Cümlenin yüklemi olan fiilin bildirdiği hareketin başkası tarafından yapıldığı bilgisinin belirgin olmadığı cümlelerde *-(I)l-* biçimbirimli fiilin birdirdiği hareketin kendi kendine olma gibi bir anlamı belirmiştir. Bu süreç, bazı araştırmacılar tarafından dönüşlü ve edilgen çatının birbirinden ayrıldığı süreç olarak görülmüştür. İşte edilgen ve dönüşlülük işlevinin

belirginleşmeye başladığı bu dönemde *-(I)l-* biçimbiriminin ulandığı fiil kök/gövdesinin adlandırdığı hareketin bildirdiği "kendi kendine olma" nüansı kimi araştırmacılar tarafından dönüşlü kabul edilmektedir. Çalışma da kendi kendine olma bildiren oluş fiillerinin dönüşlü çatının dışında tutulması gerektiği, *-(I)n-* biçimbiriminin de aynı işlevde kullanıldığı "3.1.1.3.3.1.3. *-(I)n-* Biçimbiriminin Geçişsiz Oluş Fiilleri Türetme İşlevi" bölümünde anlatılmıştı. Diğer yandan *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin yüklem olduğu ve öznesi canlı bir varlık olan cümlelerin dönüşlü çatılı kabul edilip edilmemesi üzerinde bir uzlaşma yoktur. Çalışmanın kapsamı gereği *-(I)l-* biçimbiriminin işlevlerinden öznesi canlı bir varlık adı olan ve *-(I)l-* biçimbirimli fiilin yüklem olduğu cümleler üzerinde durulmuştur.

3.1.2.1. *-(I)l-* Biçimbiriminin Dönüşlü Çatı Kurma İşlevi

Türk dilinde esasen edilgenlik çatısı işaretleyicisi olan *-(X)l-* biçimbiriminin Eski Türkçe döneminden itibaren edilgen çatının yanı sıra dönüşlü çatıyı da işaretlemek üzere kullanıldığı (Gabain, 2007: 59; Timurtaş, 2012: 119; Korkmaz, 2009: 551; Banguoğlu, 2007: 281; Hacıeminoğlu, 2016: 42; Karamanlıoğlu, 2019:50; Argunşah, 2014: 115; Gencan, 1979: 340; Yılmaz, 2003: 264) görüşü yaygındır. Bazı araştırmacılar ise *-(I)l-* biçimbiriminin dönüşlü çatı işaretleyicisi olarak belirtmez (Banguoğlu, 2007: 281; Ergin, 2012: 205-206; Ercilasun, 2014: 50; Tekin, 2016: 91).

Ergin, edilgen fiillerin bir maruz kalma, bir uğrama, bir olma ifade ettiklerini, bu olma ifadesinde ise başkası tarafından yapılma veya kendi kendisine olma bildirme işlevinin bulunduğunu söyler. Asıl işlevinin "başkası tarafından yapılmayı" bildirmek olduğunu söylediği edilgen çatılı fiillerin sonradan "kendi kendisine olma" işlevini kazandıklarını, böyle fiillerde "başkası tarafından yapılmış farzedilmek" şeklinde gizli bir işlevin sezildiğini dile getirir. Ergin, kendi kendine olma işlevinin kuvvetlenmesinden dolayı edilgenlik işlevinin tamamen kaybolup edilgenlik biçimbiriminin de neredeyse bir

dönüşlülük biçimbirimi hâline geldiğini bildirir. Böyle fiillerin *-(I)n-* biçimbirimli şeklinin de kullanıldığını ancak *-(I)n-* biçimbirimli şekilleri olmadığı için de *-(I)l-* biçimbiriminin dönüşlülük işaretleyicisi sayılamayacağını savunur. Ona göre *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin kendi kendine olma işlevi dönüşlülük değil geçişsizliktir. Bu kendi kendine olma ifadesi dönüşlü fiillerdeki yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketin hareketi yapana dönmesi değil, bir kendiliğinden olmadır; yani dönüşlü fiillerdeki aktiflik böyle fiillerde yoktur (Ergin, 2012: 205-206).

Türk dilinde tıpkı *-(I)n-* biçimbirimli fiiller gibi *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin de kendi kendine olma bildiren fiiller türetme işlevi olduğu anlaşılmaktadır. *-(I)n-* biçimbiriminin söz konusu işlevi "3.1.1.3.3.1.3. *-(I)n-* Biçimbiriminin Geçişsiz Oluş Fiilleri Türetme İşlevi" kısmında ayrıntılı olarak anlatılmıştı. *-(I)l-* biçimbirimli fiilin yüklem olduğu cümlelerde, cümlenin öznesi canlı bir varlık olduğunda *-(I)l-* biçimbiriminin dönüşlü çatı işlevinde olup olmadığıyla ilgili görüş birliği olmadığı olmadığı anlaşılmaktadır.

Tenişev, edilgen çatı işaretleyicisi *-(I)l-* biçimbiriminin yalnızca edilgen çatı kurma işlevinde değil kısmen dönüşlü çatı kurma işlevinde olduğunu ve fiil tabanına dâhil olarak yaygın bir şekilde söz türetme amacıyla kullanıldığını (1988: 303) ifade eder. Bazı fiillerin cümlede hem canlı hem de cansız bir varlık adının özne olabildiği durumlarda kullanılabildiğini ifade eden Tenişev, *-(X)l-* biçimbirimli fiilin yalnızca öznenin söz konusu fiilin adlandırdığı hareketin kılıcısı olan canlı bir varlık adı ise fiilin dönüşlü çatılı olduğunu bildirir. Özne cansız bir varlık adı olduğunda *-(X)l-* biçimbirimli fiil edilgen çatılı ya da geçişsiz bir hareket adlandırması (1988: 295) olarak değerlendirilir.

Türk dilinde *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin bir kısmı düz biçimlerinin bildirdiği hareketin özne olan varlık ile sınırlandığını bildirirler. Bu durumda özne canlı bir varlık olduğunda anlam dönüşlü çatıyla ilişkilendirilir. Canlı bir varlık adının özne olduğu cümlenin yüklemi olan *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin dönüşlü çatılı kabul edilip edilmemesi

hususunda araştırmacılar arasında görüş birliği olmadığı bildirilmişti. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde anlam bakımından dönüşlü çatıyla ilişkilendirilen *-(I)l-* biçimbirimli geçişsiz fiillerin bazıları şunlardır:

*munu **adrılur** men seniñdin bu kün / ulıyu barır men ökünçün muñun* (KB-1075)

'İşte bugün senden ayrılıyorum / pişmanlıkla ve ıstırapla inleyerek, gidiyorum.'

*iki türlüg erke **katılma** yıra / **ḳatıldıñmu** bulġaḳ ḳopurġay köre* (KB-4271)

'Şu iki türlü kimse ile münasebette bulunma, onlardan uzak dur / eğer onlara karışırsan, bakarsın, karışıklık çıkarırlar.'

*Har ṭawr qılıp barıp xanlarğa **qoşulıng**.* (Bab. 119b-7)

'Elinizden geldiğince hanlara katılın.'

*Atasıdın song atasınıng begläri **yığılıp** ittifāq bilä Samarqandta pādişāh qıldılar.* (Bab. 69a-24)

'Babasından sonra babasının beyleri toplanıp ittifak ile (onu) Semerkant'a padişah yaptılar.'

*Attın **egilip** edi kim kūça tamığa tayandı.* (Bab. 113a-4)

'Attan eğiliyordu (neredeyse attan düşecekti) ki yolda bir duvara dayandı.'

*Bular yavuq kelip attın özlarini taşlap yıraqdın yükünüp ta'ẓīm qılıp mening ayakımga [sic] **yıqıldılar**.* (Bab. 119a-18)

'Yaklaşıp atlarından indiler, uzaktan diz çöktüler ve (sonra) saygıyla benim ayağıma kapandılar.'

*Émgenip, tėrlep, **kınalıp** andan tamagıŋ bėslegil.* (CC, 57a/22)

‘Emek çekip, terleyip, eziyet çekip ondan sonra karnını doyur (boğazını besle).

Örnek cümlelerde, yüzey yapıda bulunsun ya da bulunmasın *-(I)l-* biçimbirimli fiilin adlandırdığı hareketi gerçekleştiren varlığın cümlenin öznesi olan varlık olduğu anlaşılır. Bu durumda *-(I)l-* biçimbirimli fiil bağımsız bir sözlükbirim olarak değerlendirilebilir. Canlı bir varlık adının özne olarak kullanıldığı cümlelerdeki *-(I)l-* biçimbirimli fiiller, *-(I)l-* biçimbiriminin dönüşlü çatı işlevi olduğunu savunan araştırmacılar tarafından dönüşlü çatılı kabul edilirler. Başka bir ifadeyle *-(I)l-* biçimbiriminin ulandığı fiilin bilirdiği hareketin cümlenin öznesi olan canlı bir varlık ile sınırlandığını yani başka bir nesneye yönelmediğini bildirme işlevi dönüşlü çatı ile ilişkilendirilir.

Tatar Türkçesinde, edilgen çatı işlevi dışında *-(I)l-* biçimbiriminin geçişli fiillere ulanmasıyla, yüklem olan fiilin birdirdiği hareketin hareketi yapan varlığın alanıyla sınırlanıp başka bir varlığa yönelmeyişini ifade eden geçişsiz fiiller türetme işlevine sahip olduğu birçok çalışmada (Zekiyev, 1958: 100-101; Veliullina, 100-102; Hisamova, 2015: 213; Harisova, 2010: 69) bildirilmiştir.

Tumaşeva, *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin kullanıldığı birçok cümlede hareketi gerçekleştiren varlığa işaret edilmediğini, hareketi gerçekleştiren varlığın bağlamdan da anlaşılamadığını bildirir. Böyle fiillerin adlandırdığı hareket ile hareketi yapan varlık arasındaki ilişkinin zayıflamasından dolayı hareketin kendi kendine oluyormuş gibi anlaşıldığını ifade eder. Bu durumda da edilgen çatının dönüşlü çatıya yaklaştığını, örneğin *Turgay kükke küteréle.* ‘Turgay göğe yükseliyor.’ cümlesinde *-(I)l-* biçimbiriminin dönüşlülük işlevinde olduğunu (Tumaşeva, 1978: 166) bildirir. Bu cümlenin dönüşlü olarak değerlendirilmesi için *küterél-* ‘yükselmek’ gibi *kendi kendine olma* bildiren sözlükbirimlerin dönüşlü çatı içinde değerlendirilmesi gerektiği görüşünde

olunmalıdır. Çünkü *küterél-* ‘yükselmek’ fiilindeki *-(I)l-* biçimbirimi ile *küter-* ‘yükseltmek, kaldırmak’ fiilinden yeni bir geçişsiz hareket adlandırması türetilmiştir.

Tatar Türkçesinde de tıpkı *-(I)n-* biçimbirimli fiillerde olduğu gibi özne konumundaki varlığın yaptığı hareketin kendi bedeniyle, kendi alanıyla sınırlandığını, başka bir varlığa yönelmediğini bildirme yani geçişsiz fiiller türetme işleviyle kullanılan *-(I)l-* biçimbirimli fiiller vardır. *-(I)l-* biçimbiriminin bu işlevde olduğu fiillerin yüklem olduğu cümlenin öznesi canlı bir varlık adı olduğunda, *-(I)l-* biçimbirimli fiil dönüşlü çatı ile ilişkilendirilir. Tatar Türkçesinde *-(I)l-* biçimbirimiyle yapılan ve hareketin, hareketin kılıcısı olan canlı bir varlığın alanıyla sınırlandığı geçişsiz fiillerden bazıları şunlardır:

kuşıl- ‘1. *kuş-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. iki veya daha fazla şey için karışmak, bir araya gelmek. 3. bir bütün olmak. 4. bir gruba katılmak.’ (TTAS, III: 514) < ***kuş-*** ‘1. çeşitli şeyleri bir araya getirmek, karıştırmak. 2. bir bütün hâline getirmek, birleştirmek. 3. katmak, içine almak. 4. eklemek.’ (TTAS, III: 512-513)

(256) *Eger min siña — Yosıf bekke, Kırım hem Kazan Ḫannarına* ***kuşılıp****, Meskewge karşı çıksam, monıñ barısın da yugaltaçakmın.* (İNS, 144)

‘Eğer ben sana — Yosıf Bey’e, Kırım ve Kazan hanlarına katılıp, Meskew’in karşısında yer alsam, bunların hepsini kaybedeceğim.’

(257) *Alar da Kara tawnıñ sul yagınnan kittiler. Lekin alar Albuga irleréne* ***kuşılmadılar****, alardan çittenrek, tawga yakınrak cirden bardılar.* (STU-II, 389)

‘Onlar da Kara Dağ’ın sol tarafından gittiler. Fakat onlar Albuga’nın adamlarına katılmadılar, onlardan daha kıyıdan, dağa daha yakın yerlerden ilerlediler.’

kısıl- ‘1. *kıs-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. daralmak. 3. (fizikî) hacmi büyüklüğü azalmak; sıkışmak, yoğunlaşmak.’ (TTAS, III: 721) < ***kıs-*** ‘1. bir şeye baskı uygulamak, bastırmak. 2. sıkmak.’ (TTAS, III: 721)

(258) *Béz öyrengen gadet bélen paraşa yanına* ***kısıldık***. (KḪ, 50)

‘Biz alıştığımız biçimde kazanın yanına kısıldık.’

(259) *Aptırap ayagüre basarga ölgérmedém, kameraga ḫerbiy kiyémde iké kéşé atladı. Aldagısı işékke köçke sıyıp,* ***kısılıp****, bökreyép kérdé.* (KḪ, 65)

‘Şaşırıp, ayaküstü kalkmaya yetişemedim (fırsat bulamadım), kamaraya askerî (kıyafetler) giyimli iki kişi atladı. Öndeki kapıya güçlükle sığıp, sıkışıp, eğilerek (içeri) girdi.’

iyél- ‘1. ayakta durur hâlde başı ya da gövdenin belden yukarı kısmını aşağı doğru bükmek. 2. ağaç dalları, bitki gövdeleri vb. aşağı salınmak.’ (TTAS, II: 453) < ***iy-*** ‘gövdenin, ağaç veya bitki dallarının üst kısmını aşağı doğru bükmek.’ (TTAS, II: 672)

(260) *Ul Zinnet abzıynıň kolagına* ***iyéldé****. — Yarattım min séznéň yégétné. Anı saklap kalırga kirek...* (SE-GG, 94)

‘O Zinnet ağabeynin kulağına eğildi. — Sevdim ben sizin delikanlıyı. Onu saklamak gerek...''

(261) *Ul bik ozak tınıçlana almadı, küpér kütermesénnen* ***iyélép****, suwga karadı.* (YS, 9)

‘O pek uzun bir süre sakinleşemedi, köprünün basamağından eğilip suya baktı.’

(262) *Yégét kürép alıp açuwlanırga ölgérgençé, Ḫelim, kéşéler arasınnan* ***iyélép*** *ütép, ipteşleré yanına kildé.* (SE-GG, 16)

‘Delikanlı görüp öfkeleninceye kadar, Ḫelim, insanların arasından eğilerek geçip arkadaşlarının yanına geldi.’

borıl- ‘1. hareket yönünü değiştirmek. 2. çıkılan yere geri dönmek. 3. duruşunu değiştirmek, diğer yöne dönmek.’ (TTAS, I: 572) < ***bor-*** ‘1. kendi ekseninde çevirmek. 2. hareket yönünü değiştirmek, diğer yönde hareket ettirmek. 3. burmak, bükmek.’ (TTAS, I: 569)

(263) *Kinet Gölşehide kırt* ***borıldı*** *da bol’nitsa yulına töşép kitté.* (AÇ, 27)

‘Ansızın Gölşehide birden kıvrıldı (döndü) ve hastane yoluna doğru gitti.’

(264) *Ul tereze aşa kayadır yırakka karap, baytak zaman éndeşmiy utırdı. Şunnan* ***borılıp*** *miném küzleréme tup-turı karadı da söylep kitti.* (OOB, 208)

‘O pencereden uzaklara bakarak, oldukça uzun bir süre sessizce oturdu. Ondan sonra dönüp doğrudan benim gözlerime baktı ve konuştu.’

borçıl- ‘huzursuzlanmak, endişelenmek, telaşlanmak, kargılanmak.’ (TTAS, I: 571) < ***borçı-*** ‘huzursuz, rahatsız etmek, endişelendirmek, telaşlandırmak.’ (TTAS, I: 571)

(265) *Sin alar öçén* ***borçılma****, eniy, alarga bérniy de bulmas!* (P-ŞḪ, 260)

‘Sen onlar için üzülme, anne, onlara hiçbir şey olmaz!’

(266) *Turısın söylewin öçén min géne tügél, teñri de yarlıkar siné, Talut. Tınıçlan yeşe. Ḫatınıñnı, balalarıñnı kaygırtırmın — ul turıda* ***borçılma****.* (İSAT, 285)

‘Doğrusunu söylediğin için yalnızca ben değil, Tanrı da bağışlar seni, Talut. Rahatla artık. Eşini, çocuklarını ben kollarım — o konuda endişelenme.’

tıyıl-[36] '1. *tıy-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. *tıy-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi.' (TTAS, V: 861) < ***tıy-*** '1. yasaklamak. 2. izin vermemek. 3. kendi kendini yahut başkalarını bir şey yapmaktan veya bir takım hisleri bildirmekten alıkoymak, tutmak. 4. birinin ya da bir şeyin hareketini engellemek, kısıtlamak.' (TTAS, V: 904)

(267) *Pışın-pışın gına nidér söylenép aldılar,* ***tıyılıp*** *kına kölèşén kuydılar.* (İSAT, 225)

'Fısıl-fısıl bir şeyler söyleyiverdiler, (sonra) kendilerini tutarak (ölçülü bir şekilde) gülüştüler.'

(268) *E karşıdagı bér sekéde kart partizan üzénéň Grajdannar sugışındagı macaraların söyliy. Bérewler yoklıy, ikénçéler yılıy, öçénçéler* ***tıyıla almıy*** *köle.* (KḪ, 73)

'Karşıdaki divanlardan birinde de yaşlı bir partizan kendisinin Grajdanlar savaşındaki macelararını anlatıyor. Bir kısmı uyuyor, bir kısmı ağlıyor, bir kısmı da kendini tutamayıp gülüyor.'

Tatar Türkçesinde örnek gösterilen cümlelerdeki gibi genellikle insanın fiziksel veya ruhsal durumlarıyla ilgili hareket adlandırmalarını bildiren *-(I)l-* biçimbirimli fiiller, yüklemi oldukları cümlenin öznesi canlı bir varlığın adı olduğunda bazı araştırmacılar tarafından dönüşlülükle ilişkilendirilmişlerdir ancak böyle *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin yüklem olduğu cümlenin öznesi cansız bir varlık olduğunda ise genellikle kendi kendine olma bildiren fiiller olarak kabul görürler. Dönüşlü çatı genel kabule göre ekleme

[36] Tatar Türkçesi *tıy-* fiilinin kökeni ETü. *tïd-* fiilinden gelişmiştir (TTES, II: 331). Clauson, tarihsel Türk yazı dilinin bütün dönemlerinde çeşitli fonetik varyantlarla yaşayan *tıḍ-* 'engellemek, yasaklamak' fiilini Kıpçak Türkçesinde *tıy-* (EDTP, 450) biçiminde tanıklamıştır. ETü. *tïdïl-* fiili *tïd-* 'yasaklamak, alıkoymak' fiilinin pasif biçimi; *tïdïn-* fiili de yine *tïd-* 'yasaklamak, alıkoymak' fiilinin dönüşlü biçimi (EDTP 456, 458; DrevSl. 565-566) olarak bildirilir.

yöntemiyle yapıldığında özne olan varlığın kendi hareketinin etkisinde kalması yahut hareketi kendisi için kendi faydasına yapması dönüşlülük biçimbiriminin dil bilgisel işlevi olarak kabul edilir. Bu, dönüşlülük biçimbiriminin dönüşlü çatı işlevinde kullanıldığında fiilin düz biçiminde sözlüksel bir değişiklik yapmaması anlamına gelir. Ancak örneklerde *-(I)l-* biçimbiriminin eklendiği fiilin anlamında az da olsa değişiklik ortaya çıkar.

Tatar Türkçesinin bazı dilbilgisi kaynaklarında canlı bir varlığın özne konumunda olduğu cümlelerde yüklem olan bazı geçişsiz fiillerin dönüşlü çatıya yakınlığı ile ilgili sınırlı sayıdaki görüş dışında, esas olarak edilgen çatı işaretleyicisi *-(I)l-* biçimbiriminin dönüşlü çatı işaretleme işleviyle kullanımına yer verilmediği görülür.

Geçişli fiillerden yapılan *-(I)l-* biçimbirimli fiillerden hareketin hareketi yapanın alanı ile sınırlanmasını, başka bir varlığa yönelmediğini bildiren fiiller, edilgen çatı içinde incelenir. Böyle fiillerin yüklem olduğu cümlelerde, fiillerin adlandırdığı hareket, hareketi yapan varlığın alanıyla sınırlandığı için nesne bulunmaz. Hareketin, hareketi yapanla sınırlanıp başka bir varlığa yönelmemesi aslında geçişsiz fiillerin sözlük anlamlarıyla ilgili bir özelliktir. Bundan dolayı edilgen çatı biçimindeki *-(I)l-* biçimbirimli fiillerin işlevlerinden birinin geçişsiz fiiller türetmek (Veliullina, 1972: 101) olduğu kabul edilir.

Tumaşeva, Tatar Türkçesinde *-(I)l-* biçimbiriminin bazen dönüşlü çatılı olduğunu, işlevinin ise yalnızca bağlamdan anlaşılabileceğini ifade eder. *Bügéngé gazetalarnı karıy-karıy, ul böténley onıtılıp kitti.* 'Bugünki gazetelere baka baka, o tamamen dalıp gitti.' (Tumaşeva, 1978: 166) cümlesini *-(I)l-* biçimbiriminin dönüşlü çatı işlevine örnek gösterir. TTAS'de *onıtıl-* '1. *onıt-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. akıldan çıkmak. 3. kendi kendini, gerçekliği unutmak, kapılmak, hevesle tutulmak' (TTAS, IV: 402) anlamları gösterilmiştir. Burada *onıt-* 'unutmak' fiilinin kendini unutmak gerçek anlamının mecazlaşarak 'gerçekliği unutmak, kapılmak' anlamında *onıtıl-* geçişsiz oluş fiilinin

türediğini söylemek mümkündür. Tumaşeva, "hareketin özne ile sınırlı olduğu", "içsel durumla ilgili hareketleri" adlandıran fiillerin dönüşülü çatılı olarak kabul edilmesi gerektiği (Tumaşeva, 178: 164-165) görüşünü savunduğu için bu fiili dönüşlü çatılı kabul ettiği düşünülebilir. Diğer yandan fiil köküyle karşılaştırıldığında *onıtıl-* fiilinin gerçeklikte kendi iradesiyle kendini unutmak hareketinden farklı bir hareketin adı olduğu görülür. Dolayısıyla Tatar Türkçesinde *onıt-* ve *onıtıl-* fiilleri farklı hareketleri adlandırdıkları için ayrı birer sözlükbirimlerdir.

-(I)l- biçimbiriminin geçişsiz oluş fiilleri türetme işlevi tıpkı *-(I)n-* biçimbiriminde olduğu gibi *-(I)l-* biçimbiriminin hareket adlandırmasından ayrılamadığı fiillerde daha belirgindir. Tatar Türkçesinde ortak bir kökene sahip oldukları etimolojik araştırmalarla ortaya konulabilen bazı *-(I)l-* biçimbirimli geçişsiz fiillerin fiil kökleri dilde kullanılmamasına rağmen, *-(I)t-* biçimbirimli geçişli çiftleri (Veliullina, 1972: 102) bulunur.

Tatar Türkçesinde ortak kökten gelen *-(I)l-* ve *-(I)t-* biçimbirimi fiil çiftlerinden yeni bir hareketin adı olan bazı *-(I)l-* biçimbirimli geçişsiz oluş fiilleri şunlardır:

tirbel-[37] '1. hafifçe silkinmek, yavaşça sallanmak. 2. ileri geri, sağa sola veya aşağı yukarı yavaş yavaş hareket etmek.' (TTAS, V: 592) < ***tirbe-*** seyrek. '1. ~ *tirbet-*.' (TTAS, V: 593) > ***tirben-*** '1. ~ *tirbel-*.' (TTAS, V: 592)

[37] Erdal, Eski Türkçede *täprän-* fiilinin 'karıştırmak' anlamında kullanıldığını *ve* fiilin DLT'de ve KB'de görüldüğünü belirtir. EDPT'de *täprä-* fiilinin 'hareket etmek, karıştırmak, sallamak' anlamında kullanıldığını ve bu iki fiilin de geçişsiz olduğunu ve benzer anlamlara geldiğini, hem canlı hem de cansız özneleri aldığını (OTWF II, 618) ifade eder. Clauson, *tepren-* fiilinin geçişsiz *tepre-* fiilinin dönüşlü biçimi olduğunu ve 'hareket etmek' anlamında kullanıldığını belirtir. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde her iki biçimin de tanıklandığını bildirir. Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde *tepren-* şeklinde, Çağatay Türkçesinde *tepre-* şeklinde (EDPT, 444-445) görüldüğünü belirtir.

tirbe- seyrek. '1. ~ *tirbet*. 2. (mec.) *tibret-* (2. anlam).' (TTAS, V: 593) / *tibre-* '1. diyal. silkinmek, çalkanmak. 2. (mec.) ~ *tibret-* (3. anlam).' *tirbe-* seyrek. '1. ~ *tirbet*.' (TTAS, V: 553); *tibren-* '1. yavaşça sallamak, çalkanmak. 2. yavaşça ve sık sık hareket etmek. 3. dalgalanmak (mesela duman).' (TTAS, V: 552) / *tibret-* '1. silkmek, sallamak, çalkalamak. 2. yavaşça ve sık sık hareket ettirmek, kımıldatmak. 3. (mec.) hareket ettirmek, dalgalandırmak.' (TTAS, V: 553); *tirbel-* '1. hafifçe silkinmek, yavaşça sallanmak. 2. ileri geri, sağa sola veya aşağı yukarı yavaş yavaş hareket etmek.' (TTAS, V: 592) / *tibrel-* '1. *tibren-*, *tirben-*, aynı ritimde yavaşça silkinmek. 2. tirben-, dalgalanmak, çalkanmak.' (TTAS, V: 552)

(269) *Miném Altınçeç sabıyım bügén de töye östénde* ***tirbelép*** *baruwnı téliymé iken?* (KzkK, 121)

'Benim Altınçeç'im bugün de teve üstünde sallanarak gitmeyi istiyor mu acaba?'

(270) *... par at, kar tavların bér ménép, bér töşép, uram buylap köçke çana tartıp kile. Çanada, bişéktegé kébék* ***tirbelép****, medreseden kuwılgan Barıy kaytıp kile.* (BY, 103)

'... çift at karlı dağlardan bata çıka yol boyunca güçlükle kızak çekerek geliyor. Kızakta, beşikteki gibi sallanarak medreseden kovulan Barıy geliyor.

Tatar Türkçesinde *tirbel-* fiili 'sallanmak' anlamıyla harekete maruz kaldığını vurgular. Özne konumundaki canlı varlık fiilinin kök biçiminin bildirdiği *tirbe-* 'sallamak' hareketini kendi yapmasa da *-(I)l-* biçimbirimli geçişsiz oluş fiilinin adlandırdığı *tirbel-* 'sallanmak' hareketine maruz kalır.

Tatar Türkçesinde özne konumundaki varlığın *-(I)l-* biçimbirimli fiilin adlandırdığı harekete maruz kalmasına rağmen hareketin kılıcısı olmadığı diğer oluş fiillerinden bazıları şunlardır:

kuzgal- '1. kımıldamak, hareketlenmek, hareket etmek. 2. ayağa kalkmak.' (TTAS, III: 478); ***kuzgat-*** '1. kımıldatmak, hareketlendirmek, hareket ettirmek. 2. ayağa kaldırmak.' (TTAS, III: 479)

(271) *Ul* ***kuzgalırga****, tın alırga kurkıp haman tıp-tın yata birdé. Lekin aña kinet bolay ẖereketséz yatuw ülém bélen bér bulıp toyıldı.* (STU-I, 330)

'O kımıldayamaya, (hatta) nefes almaya (bile) korkup sessizce yatıverdi. Fakat ona birden böyle hareketsiz yatmak ölüm gibi geldi.'

(272) *Elmender urınınnan* ***kuzgalmagaç****, üzé Elmender yanına bara.* (P-TM, 14)

‘Elmender yerinden kımıldamayınca, kendisi Elmender’in yanına gidiyor.’

kotıl- ‘kurtulmak, azat olmak’ (TTAS, III: 400); ***kotkar-*** ‘kurtarmak, azat etmek’ (TTAS, III: 396)

(273) *Monnan **kotılsam** idé, min siné Seḫipcamal dustım bélen küréştérér idém.* (TḪİ-D, 154)

‘Buradan kurtulabilseydim, seni arkadaşım Seḫipcamal ile görüştürürdüm.’

(274) *Miné kagan ḫatınlıkka almakçı idé, min kaçıp **kotıldım**.* (KD, 41)

‘Kağan beni eş olarak almak niyetindeydi, ben kaçıp kurtuldum.’

oyal- ‘utanmak’ (TTAS, IV: 439)

(275) *Min yir yarılsa yirge kérérlék bulıp **oyaldım**.*

‘Ben yer yarılsa yerin dibine girecek gibi utandım’.

(276) *Min avız açıp éndeşmedém. **Oyaldım** da, kuwandım da. Oyalmasam da, niy eytér idém soñ? (OOB, 305)*

‘Ben ağzımı açıp birşey demedim. Hem utandım hem de mutlu oldum. Utanmasam ne derdim ki zaten?’

Edilgen çatı ile dönüşlü çatı birbiriyle hem özne olan varlığın yüklem olan fiilin düz biçiminin adlandırdığı hareketten etkilenmesi hem de dilin seslik sınırlılıklarından dolayı *-(X)l-* ve *-(X)n-* biçimbiriminin zaman zaman birbirinin yerine kullanılması bakımından benzerlik gösterirler. Ancak dönüşlü çatı, cümlenin öznesi olan varlığın etkilendiği ya da kendisine yönelen ve cümlede yüklem olan fiilin kök biçiminin bildirdiği hareketin kılıcısı olması bakımından edilgen çatıdan ayrılır.

Türk dilinde bazı *-(X)l-* biçimbirimli fiiller, öznesi hem canlı hem de cansız bir varlık olan cümlenin yüklemi olabilir. Böyle fiillerdeki edilgen çatı işaretleyicisi *-(X)l-*

biçimbiriminin dönüşlülük işlevinin, cümlenin öznesinin *-(X)l-* biçimbirimli fiilin bildirdiği hareketin kılıcısı rolündeki varlığın canlı bir varlık olması durumunda ortaya çıktığı düşünülür.

3.2. Çözümlemeli Yöntemle Dönüşlü Çatı Kurma

Genel dillerde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de çözümlemeli yöntemle dönüşlü çatı kurma dönüşlülük zamiriyle yapılır. Genel dilbilim kaynaklarında zamirler, isimler veya isim tamlamalarının yerine kullanılan sözcükleri bildirirler. Zamirlerin; şahıs zamirleri, işaret zamirleri, soru zamirleri, dönüşlülük zamirleri, belirsizlik zamirleri, ilgi zamirleri, belirtme zamirleri gibi birçok türü vardır (Crystal, 2008: 391; Brown, Miller, 2013: 362). İsimler kullanıldıkları bağlamdan bağımsız olarak her zaman gerçeklikteki aynı kavramları gösterirken, zamirler kullanıldıkları dilsel bağlama göre gerçeklikteki çeşitli nesneleri gösterirler (Bussman, 2006: 957).

Dönüşlülük zamirleri özne ve nesnenin aynı varlıkla ilişkilendirildiği cümleleri bildirirler, cümlede başka bir isim ya da isim tamlaması ile eşgöndergesel olarak kullanılırlar. Dönüşlülük zamirleri birçok dilde özellikle birinci ve ikinci şahıslarda aynı dilbilgisel biçime sahip oldukları için genellikle kişi zamirlerinin özel bir kullanımı olarak (Bussman, 2006: 992; Crystal, 2008: 408; Brown-Miller, 2013: 377) kabul edilirler.

Türk dili dilbilgisi kaynaklarında zamirler, hemen hemen aynı şekilde, genel olarak cümlede varlıkların/adların yerine kullanılan, kişileri veya nesneleri temsil veya işaret yoluyla karşılayan bir gramer kategorisi olarak (Banguoğlu, 2007: 356; Ediskun, 1999: 156; Ergin, 2012: 262; Göksel, Kerslake, 2005: 230; Korkmaz, 2009: 399; Delice, 2012: 36) tanımlanır. Zamir, bağlam bağımlı bir tür olarak söylem içerisinde adların yerine kullanılabilen, onlara veya başkaca dilsel birimlere gönderimde bulunan dilbilgisel ulama sahip sözcüklerdir (Sebzecioğlu, 2021: 361).

Söz öbeklerinde veya cümlelerde adları veya doğrudan nesneleri temsil ederek onlara gönderme yapan zamirler, asıl sözler sınıfında yer alan ad, sıfat, zarf ve fiillerden anlambilimi bakımından ayrılırlar. Anlambilimi bakımından ayrılan adlar ve zamirler cümlelerde özne, yüklem, nesne, yer tümleci veya zarf tümleci olarak işletilebilmeleri ile sözdiziminde yüklenilen görevler bakımından birleşirler (Ceritoğlu, 2014: 354).

Dönüşlülük zamirleri, asıl şahıs zamirlerinden daha kuvvetli bir ifadeye sahip, onların anlam bakımından daha kuvvetlileri, katmerlileri olan bir tür şahıs zamirleridir. Söz içinde yapılan işin yapana döndüğünü gösteren veya kişi zamirlerini pekiştirmek amacıyla kullanılan dilbilgisel anlamlı sözcükler (dönüşlülük zamirleri), iyelik ekleriyle çekimlenerek isim tamlamalarının tamlananı durumunda bulunabilir, uyuma dayalı kişi çekimine girebilirler (Ediskun, 1999: 160; Banguoğlu, 2007: 364; Ergin, 2012: 272-273; Delice, 2012: 37; ; Göksel, Kerslake, 2005: 235; Korkmaz, 2009: 414; Eraslan, 2012: 256; Sebzecioğlu, 2021: 314).

Banğuoğlu, dönüşlü çatı ile dönüşlü zamirler arasında anlam eşitliği bulunduğunu ve dönüşlü çatının cümlede nesnesi veya "isimlemesi" bir dönüşlü zamir olan yalın fiil görünüşü ile karşıladığını (2007: 415) ifade eder.

Delice, dönüşlülük fonksiyonu ile fiilden fiil yapan *-(I)n-* biçimbirimini "aslında nesnesi *kendi* dönüşlülük zamirinden ya da iyelik ekli isimden oluşan nesneyi, öznede birleştirme ya da ortadan kaldırma biçimbirimi" olarak tanımlar: Örneğin; *Ayşe saçını taradı.* cümlesinde nesne iyelik eki almıştır ve yüklemi oluşturan fiil kılış fiilidir. Bu durumda dilde en az çaba yasası gereği nesne yerine fiilin üzerine *-(I)n-* biçimbirimi getirilerek *Ayşe tarandı*. şeklinde bir dizge oluşturulabilir. *Ahmet kendini dövdü.* örneğinde de geçişli kılış fiilinin istediği nesne dönüşlülük zamiri olduğu için fiile getirilecek olan dönüşlülük biçimbirimiyle *Ahmet dövündü.* şeklinde ortadan kaldıralabilir (Delice, 2002: 190).

König, *-(I)n-* biçimbiriminin fiile ulanmasıyla oluşturulan dönüşlü fiillerin özne ve nesnenin aynı varlık olduklarına işaret etmekle beraber böyle fiillerin sayıca az olduğunu ve dönüşlü yapıların çoğunlukla *kendi* zamiriyle yapıldığını ifade eder (1983: 117).

Demircan, özne ile eş göndermeli olan ikinci ada yeni bilgi yüklenemediği için ya ikinci adın bulunduğu tümcenin dil dışına itildiğini ya da ikinci adın adıllandığını, çünkü "bilinen bilgi" yükünün adıllamayı, eş göndergeliliğin de öze dönüşlülüğü zorunlu kıldığını (2003: 109) ifade eder.

Dönüşlü çatı işlevi, cümlenin yüklemi olan fiilin sözlük anlamına bağlı olarak, etken çatılı fiil ve dönüşlülük zamirinin belirtme veya yönelme hâl eklerinden birinin bir arada kullanılmasıyla (Gencan, 1979: 338; Kononov, 1956: 196; Yılmaz, 2003: 268) sözdizimsel olarak bildirilebilir. Dönüşlülük, yüklem olan fiilde biçimbirimsel olarak kodlanmışsa dönüşlülük adılı kullanılmaz. Benzer işleve sahip olan bu yapılar cümle içinde birbirini dışlarlar (Sebzecioğlu, 2021: 316).

Dönüşlülük biçimbirimi, *kendi* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri fonksiyonunda kullanıldığında cümlenin dönüşlülük zamiri ile birbirini dışlamasına rağmen birlikte kullanıldıkları bazı durumlar mevcuttur. Bunlardan ilkinde *kendi* zamiri vurguyu, diğerinde ise hareketi kendi kendine, tek başına yapmayı bildirmek için kullanılır (Göksel, Kerslake, 2005: 138). Dolayısıyla aşağıdaki örnek cümlelerdeki dönüşlü çatı ekleme yöntemiyle yani *-(I)n-* biçimbirimiyle kurulmuştur. *Kendi* zamirinin çekimli biçimleri cümlenin nesnesi görevinde de değildir, oysa dönüşlülük işlevi bildirmesi için cümlenin nesnesi görevinde olmalıdır.

*Çocuklar **kendileri** yıka**n**abilirler.*

*Çocuklar **kendi kendilerine** yıka**n**abilirler.*

Dönüşlülük zamiri cümlede ikileme olarak belirtme durumunda kullanıldığında dönüşlülük işlevini güçlendirebilir (Gencan, 1979: 338; Sebzecioğlu, 2021: 316).

*Orhan **kendini (kendi kendini)** övüyor.*

*O **kendi kendini** kandırıyor.*

Adalı, *kendi* zamirinin temel cümlede nesne olarak yer aldığında eylemin yaptığı işten öznenin etkilendiğini, yani eylemin etkisini özneye yönelttiğini belirtir. Özne ile nesnenin özdeş olduğu cümlelerde fiile eklenen bağımlı dönüşlülük biçimbirimlerinin *kendi* adılının nesne olarak yer aldığı temel cümleyi dönüştüren biçimbirimler (Adalı, 2004: 55) olduğunu ifade eder.

Geçişli eylemlerde ise temel cümledeki *kendine* tümleci eylemi özneye yöneltir, eylemin etkisi nesne üzerindedir. Cümleye giren dönüşlülük biçimbirimi "kendine" tümlecinin işlevini yüklenir, eylemle özne arasında doğrudan bir bağlantı sağlar. Bu durumda özne üzerinde eylemin etkisi söz konusu değildir. Eylem temel cümlenin nesnesini etkilemeyi sürdürür. Bu tür bir değişime olanak veren eylem geçişlidir (Adalı, 2004: 55).

Genel ve özel dilbilim kaynaklarında dönüşlülük zamirlerinin dönüşlü çatı kurma işlevinde kullanıldığı bilgisine yer verilmiştir. Türk dilinde dönüşlülük zamirleri cümlede belirtme veya yönelme hâlinde kullanıldığında dönüşlü çatıyı işaretler. Türkiye Türkçesinde dönüşlü çatının bağımlı dönüşlülük biçimbirimi *-(I)n-* ile işaretlendiği fiillerin yüklem olduğu cümlede dönüşlülük zamiri bulunmaz. Böyle kullanıldığı görülen az sayıda örnekte dönüşlülük zamiri anlamı pekiştirme işlevindedir ancak Türk dilinin tarihsel dönemlerinde dönüşlülük zamirleri ve *-(I)n-* biçimbirimli fiiller sıklıkla bir arada kullanılır.

Türk yazı dillerinde dönüşlülük zamirlerinin tarihsel yönden bağımsız sözcüklerden türeyen dönüşlülük zamirlerinin iyelik ekleri ile kullanılmaları bakımından

birbirinden ayrıldıklarını ifade eden Serebrennikov ve Gadjieva, Türk yazı dillerinin büyük bir çoğunluğunda dönüşlülük zamirinin 'iç, öz' anlamındaki *$\bar{o}z$ prototipinden geliştiğini bildirir: Az. *özüm*, Krg. *özüm*, Kzk. *özim*, Trkm. *özüm*, Tat. *üzim*, Başk. *üzim*, Baraba-Tat. *üsim*, Kmk. *özüm*, Kır-Tat. *özüm*, Nog. *özim*, KKalp. *özim*, Uyg. *özem*, Şor, Hakas, Tuva, Altay ve Tofa Türkçelerinde 'kendim' anlamına gelen dönüşlülük zamiri aslen "beden" kavramını ifade eden **bōz* prototipinden türer: Şor. *pozım*, Hak. *pozım*, Tuv. *bodum*, Alt. *boyım*, Tof. *bodum*. Saha Türkçesinde ise Moğolcadan alıntılanan *beye* 'beden' sözünden gelişmiştir. Türkiye ve Gagavuz Türkçelerinde *kendi* sözcüğünden oluşan *kendim* dönüşlülük zamiri Orhun-Yenisey yazıtlarında *kentü, kendi* biçiminde kullanılır. Karaçay-Balkar Türkçesinde 'kendim' anlamlı dönüşlülük zamiri *kés* sözünden (*késim* 'kendim'), Çuvaş Türkçesinde ise *ҫam* sözünden gelişir (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 130).

Türk dilinde *öz* sözcüğü başlangıçta 'insan ruhu' anlamında soyut bir kavramın ifadesi için kullanılmıştır, bu nedenle somut 'insan bedeni' anlamı erken dönemlerde *et$\bar{o}z$* sözcüğüyle bildirilmiştir. Bu sebeple *öz* genellikle bir bütün olarak 'kendi' anlamına gelirken bazen de vücudun bir kısmının adlandırması olarak kullanılmıştır. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde en yaygın anlamıyla bir bütün olarak insan bedenini bildirdiğinde *kentü 'kendi'* ile (genellikle *kentä: ö:z* ve daha seyrek *ö:z kentü*) birlikte kullanılmıştır (EDPT, 278).

Sevortyan, *öz* sözünün Türk dilinin tarihsel ve çağdaş dönemlerinde 'kendi; onun kendisi; gövde; çekirdek; varlık; kalp; soluk; tahıl; ana; en iyi seçim; güç; kaymak; içten' anlamlarında kullanıldığını (1974: 506-507) bildirir.

Eski Türkçe döneminde isim, sıfat ve zamir görevlerinde kullanılan *öz* ve *kentü* sözlerini Tekin, "pekiştirme-dönüşlülük zamirleri" başlığı altında ele almış ve bu zamirlerin daha çok bir adı ya da başka bir zamiri pekiştirmek için kullanıldıklarını söylemiştir. Uygur Türkçesinde de aynı şekilde kullanılan *öz* ve *kentü* sözlerinin aslında

birer isim olduğunu ifade eden Eraslan, bu kelimelerin iyelik eki almadan genellikle sıfat olarak, iyelik eki aldıklarında da (bazen de iyelik eklerini almadan) zamir olarak kullanıldıklarını (2012: 256) ifade eder. Marcel Erdal sayı, iyelik ve durum (hâl) kategorisiyle bağlantılı olan *kentü* (*käntü*) zamirinin yalnızca belirtme durumundayken isim çekiminden farklı olduğunu (2004: 208) bildirir.

Karahanlı Türkçesinde de Eski Türkçedeki "*öz*" ve "*kendü*" (<*kentü*) zamirleri aynı şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Eski Türkçe döneminden farklı olarak Karahanlı Türkçesinde *öz* zamirinin kullanım alanının *kendü* zamirine göre daha geniş olması dikkat çekmektedir ve *kendü* zamiri Karahanlı Türkçesi metinlerinde yalnızca yalın durumda tespit edilmiştir (Hacıeminoğlu, 2013: 45; Argunşah, Sağol Yüksekkaya, 2012: 68). Dönem eserlerinden KB'de *kendü* zamiri sınırlı sayıda (5 kere) kullanılmasına karşın, yaygın olarak (1255 kere) *öz* zamirinin kullanıldığı görülür (Gülsevin, 2007: 288). Harezm Türkçesinde de dönüşlülük zamirleri *öz* ve *kendü* sözleridir (Argunşah, Sağol Yüksekkaya, 2012: 194; Eckmann, 2011: 19).

Türk dilinin tarihsel dönemlerindeki *öz* zamirinin yanı sıra Çağatay Türkçesinde dönüşlülük zamiri olarak Farsça *ẖod / ẖōd / ẖwad* sözü de şahıs zamirleriyle bir arada dönüşlülük zamiri olarak (Şçerbak, 1962: 134; Eckmann, 2012: 93-94; Argunşah, 2014: 141-142) kullanılmıştır. Bodrogligeti, Çağatay Türkçesinde dönüşlülük zamirlerini *1.öz, 2. ẖwad* ve *3. kändü/kändi/kändü özi* olmak üzere üç başlıkta incelemiştir (2001: 124-127); *kändü* zamiri nadiren kullanılırken genellikle iyelik ekli *öz* zamiri ile bir arada görülür.

Tarihsel Kıpçak Türkçesi döneminde hem *kendü, kendi, kensi* hem de *öz* dönüşlülük zamirleri (Güner, 2013: 266; Argunşah, Sağol Yüksekkaya, 2012: 336) kullanılır. Codex Cumanicus'ta ağırlıklı olarak (Almanca kısmında) *kensi* ve *öz* zamirleri kullanılmıştır: *kendi* biçimi üç yerde (CC, 23b/9, 23b10, 23b11), *öz kensi* biçimi ise yalnızca bir yerde (CC, 71a/7) geçer. Gülistan Tercümesi'nde *kendü* biçimine bir yerde

(183 (92a)-5) rastlanır, diğer yerlerde *öz* zamiri ve onun çekimlenmiş biçimleri kullanılır. Karamanlıoğlu, *öz* sözünün 3. şahıs iyelik ekli *özi* biçiminin Kıpçak dilbilgisi çalışmalarında zamirler kısmında "kendi ve kensi" sözcükleriyle birlikte hem şahıs zamiri olarak gösterildiğini hem de ayrıca pekiştirme kısmında geçtiğini ve verilen örneklerde cümlenin öznesini kuvvetlendirdiğinin belirtildiğini (2019: 82) ifade eder.

İyelik ekli *öz* sözünün, söz öbeğinde veya cümlede özne olduğunda vurgulu kişi ifadesine sahip olması, asıl kişi zamirleriyle oluşturduğu tekrar öbeğiyle ilişkilendirilebilir. Tekrar öbeğiyle sağlanan vurgunun ise kişi zamirinin tasarrufuyla iyelik ekli *öz* sözüne yüklendiği düşünülür. Buna bağlı olarak *öz* sözünün iyelikli biçimleri, söz veya söz öbeğinde tamlayansız kullanıldığında dönüşlülük zamiri (Ceritoğlu, 2014: 356-357) olmaktadır.

Anlatıcıyı gereksiz tekrarlardan kurtarıp, söylemi daha kısa, açık ve anlaşılır kılan zamirler diğer söz gruplarından farklı olarak nesnel gerçeklik görünüşlerinin adlandırması değil yalnızca onlara işaret eden bir söz türüdür. Bu bakımdan belli bir sözlüksel işleve sahip olmadıklarından gerçeklikteki hangi görünüşü işaretledikleri söylem sırasında yalnızca bağlamdan anlaşılır. Zamirler, ilişkili oldukları söz gruplarına göre Tatar Türkçesinde isim zamirleri (*isém almaşlıkları*), sıfat zamirleri (*sıyfat almaşlıkları*), şahıs zamirleri (*zat almaşlıkları*), işaret zamirleri (*kürsetüw almaşlıkları*), soru zamirleri (*soraw almaşlıkları*), belirsizlik zamirleri (*bilgésézlik almaşlıkları*), yokluk zamirleri (*yuklık almaşlıkları*), belirtme zamirleri (*bilgelew almaşlıkları*), zarf zamirleri (*rewéş almaşlıkları*), sayı zamirleri (*san almaşlıkları*), bağlaç zamirleri (*térkegeç almaşlıkları*) ve edat zamirleri (*kisekçe almaşlıkları*) (TG-I, 308-318) olarak sınıflandırılırlar.

Tatar Türkçesinde yalın haldeki *üz(é)* zamiri belirtme zamirleri (*bilgélew almaşlıkları*) arasında en geniş işleve sahip olanıdır. Sıfat zamiri olarak *üz,* eşyanın

sahibini bildirir ancak sahibin hangi şahıs olduğu şahıs zamiri veya isim ile belirlenir: *Ul üz işine, Zahid üz urınına* vb. (Veliullina, 1972: 92). Çekimlenmiş biçimi doğrudan ismin yerine kullanılanılabilir. Sıklıkla isim veya başka bir zamirden sonra gelerek hareketi şahsın ya da varlığın kendisinin yaptığını veya ona maruz kaldığını vurgular. İsim zamiri olarak şahsı (üçüncü şahısta varlığı) bildirmek, ayrı göstermek için kullanılır ve bildirdiği şahsa uygun olarak çekime girer. Hâl kategorisi ile çekimlenen üzé zamiri şahsa (özneye) ilişkin nesneyi bildirir: *sin üzéñe, min üzéme, min üzémné, ul üzén* vb. (Veliullina, 1972: 92; TG-I, 316-317).

Tatar Türkçesinde, belirtme zamirleri *(barı, barlık, barça, hemme, her, herbér, herkém, bötén vb)* arasında değerlendirilen *üzé* zamirinin dönüşlülük bildirme işlevi dilbilgisi çalışmalarının çoğunda yüzeysel olarak ele alınmıştır (Hisamova, 2015: 152; 2017: 118-119; Veliullina, 1972: 85-92; Tumaşeva, 1978: 100; Hangildin, 1959: 149-150). Hangildin, belirtme zamirlerini kendi içinde ikiye ayırır, *üz* zamirini tek başına birinci grubu oluştururken geriye kalan belirtme zamirleri (*her, herbér, barça, barlık, hemme)* ikinci grupta yer alır (1959: 149-150).

Günümüzde Türk dilinde hem *öz* hem de *kendi* sözcükleri kaynaklı oluşmuş dönüşlülük zamirleri kullanılmaktadır. Tatar Türkçesinde dönüşlülük zamiri *üz* sözcüğü kaynaklı olan *"üzém, üzéñ, üzé, üzébéz, üzégéz, üzleré"* zamirleridir.

Dönüşlü çatılı cümlelerin dönüşlülük zamirinin belirtme durum eki almış biçimi kullanılarak çözümlemeli yöntemle kurulmasını zaruri kılan durumlar iki ana başlıkta (Burbiel, 2018: 157) ele alınabilir:

1. Ekleme yöntemiyle dönüşlü biçimi yapılamayan fiiller,

2. Dönüşlülük biçimbirimin alıp başka bir işlev bildiren fiiller.

Ekleme yöntemi ile dönüşlü biçimi yapılamayan fiiller, yapısal olarak dönüşlülük biçimbirimini kabul etmeyen fiillerdir. Dönüşlülük biçimbirimini alıp başka bir işlev

bildiren fiiller ise ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlü çatı anlatılırken "3.1.1.3 *-(I)n-* Dönüşlülük Biçimbiriminin Diğer İşlevleri" başlığı altında incelenen, yapısal olarak *-(I)n-* biçimbirimli biçimlerinin dönüşlü çatılı olmadığı fiillerdir.

Dönüşlü çatı biçimbirimi alabilen bazı hareket adlandırmalarında dönüşlülük hem ekleme yöntemiyle hem de çözümlemeli yöntemle kurulabilir. Böyle cümleler *kendi* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri ile kurulduklarında, zamir cümlenin öznesi konumundaki varlık adıyla eşgöndergesel olarak kullanılır. Ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlü çatıyı anlatırken de ifade edildiği gibi ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlü çatı oldukça az sayıda fiili kapsar ve odak hareketin gerçekleşmesindedir. Türk dilinde ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlü çatının çözümlemeli yöntemle de kurulması mümkündür; fakat çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlü çatılı cümleler her zaman ekleme yöntemiyle dönüşlü çatılı kurulamazlar. Tatar Türkçesinde de durum böyledir. Bir fiildeki *-(I)n-* biçimbiriminin dönüşlülük işlevinden başka bir işlevde kullanılıp aynı sözcüğün dönüşlü çatısının yalnızca çözümlemeli yöntemle oluşturulması mümkündür.

3.2.1. Çözümlemeli Yöntemle Doğrudan Dönüşlülük

Türk dilinde *kendi* ve *öz* sözcükleri kaynaklı dönüşlülük zamirleri ile çözümlemeli yöntemle dönüşlü çatılı cümleler oluşturulur. Ekleme yöntemiyle kurulan bazı *-(I)n-* biçimbirimli dönüşlü çatılı fiiller çözümlemeli yöntemle *kendi/öz sözü* kaynaklı dönüşlülük zamiri ile kurulduğunda, iki yapı arasında cümlenin ifadesel odağı ile ilgili bir takım farklar olduğu ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlü çatı anlatılırken açıklanmıştı. Bu bakımdan doğrudan dönüşlü çatının cümlede özne olan varlığın yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketi kendi üzerinde gerçekleştirdiğine odaklanması bakımından dönüşlülük zamiri ile yapıldığı anlaşılır. Çözümleme yöntemiyle kurulmuş doğrudan dönüşlü çatılı bir cümlede, adlandırması cümlenin öznesi olan varlığın cümlenin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketin kılıcısı olması ve kendi hareketinden

etkilenmesi ya da hareketi doğrudan kendine yönelik gerçekleştirmesi işlevi, dönüşlülük zamirinin cümlenin nesnesi görevinde olmasıyla mümkündür.

Dönüşlülük zamirinin cümlenin öznesi olan varlığın aynı zamanda cümlenin nesnesi de olduğunu işaretleyebilmesi onun cümlede nesne görevinde kullanılmasıyla mümkün olmakla beraber, cümlenin nesnesi konumundayken genellikle belirtme ve bazen de yönelme hâlinde bulunabilir, böyle cümleler çözümlemeli yöntemle kurulmuş doğrudan dönüşlü cümlelerdir.

Eski Türkçe döneminden itibaren dönüşlülük zamiri cümlenin nesnesi görevinde dönüşlü çatıyı bildirmek üzere kullanılmıştır:

kẹntü ***ọ̈zümüẓni*** *ẹmgätir biẓ* (Drev.Sl. 394)

'kendimize eziyet ediyoruz.'

öz ***käntüŋkä***[38] *ınanġıl* (TT I: 40)

'kendi kendine güven.'

Karahanlı Türkçesinde dönüşlü çatılı cümlelerde *-(X)n-* biçimbirimli fiil ile *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirinin birlikte kullanılması yaygındır. Kaşgarlı Mahmut, DLT'de geçişsiz fiiller üzerindeki *-(X)n-* biçimbiriminin bulunduğu cümlede yüzey yapıda *öz* zamiri görünmese de fiilin geçişsizliğinin ona işaret ettiğini bildirir (DLT, 278-279).

Ercilasun, *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri ile *-(X)n-* biçimbirimli fiilin bir arada bulunduğu cümlelerde, *-(X)n-* biçimbiriminin başlangıçta *öz* sözü ile birlikte dönüşlülük işlevinde olduğunu, sonradan *öz* sözünün kullanılmamasıyla, nesne ortadan kalktığı için *-(X)n-* biçimbiriminin tek başına bu görevi üstlendiğini ifade eder. *-(X)n-*

[38] Cümlenin özne ile özdeş olan nesne yönelme durumundadır, kılıcının hareketinin yönü doğrudan kendine olduğundan cümle doğrudan dönüşlüdür.

biçimbiriminin dönüşlülük işlevinin aşınması dolayısıyla kuvvetlendirme için *öz* kelimesine başvurulduğunun da düşünülebileceğini bildirir (Ercilasun, 2014: 45-46).

er ***ȫzin*** *yi.rke* ***çalındı*** (DLT, 276)

'Adam kendini yere çaldı veya kendini (yere) atılıyormuş gibi gösterdi.

ol ***ȫzin urındı*** (DLT, 99)

'O, bir işten dolayı pişman olduğu için dövündü.'[39]

ol ***ȫzin ögündi*** (DLT, 99)

'O, kendini övdü.'

özin tutnumaz *er başın yir tidi* (KB 2518)

'Kendini tutamayan kişi (kendi) başını yer dediler.'

'et öz arzu sürgen havaḳa bulun / bulun bolma bolsa ***öziñni yulun*** (KB-1438)

'Vücut arzusuna tâbi olan insan nefsinin esiridir / onun esiri olma; olursan da kendini kurtarmaya bak.'

Karahanlı Türkçesinde çözümlemeli yöntem aracılığıyla yalnızca *-(X)n-* biçimbirimli fiiller ile değil düz fiillerle de doğrudan dönüşlü çatılı cümleler kurulması mümkündür.

Begim ***ȫzin ogurla.dı*** (DLT, 132)

'Beyim kendini gizledi.'

ol ***özin*** *mendin* ***abıttı*** (DLT, 100)

'O, kendisini benden gizledi.'

ȗzü.ŋni *açıglıg* ***tut*** (DLT, 30)

[39] Döver göründüğünde de aynı fiil kullanılır (DLT, 99).

‘Kendini iyi gıdalarla besle.’

*bu öḍte ajun **öz özinge** baḳıp; kövenip sevinip eḍinge baḳıp* (KB, 81)

‘Bu esnada dünya kendi kendine baktı; sevinip övünerek, hazinesini gözden geçirdi.’

Harezm Türkçesi eserlerinden “Nehcü’l Feradis”te yaygın olarak *öz* ve az sayıda *kendü* zamiri kullanılmıştır. Çözümlemeli yöntemle oluşturulan doğrudan dönüşlü çatının *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiriyle oluşturulduğu görülürken, söz konusu iki zamirin birleşerek cümlede nesne görevinde kullanılması ile doğrudan dönüşlü çatı kurulması da mümkündür:

*Ne tileseng sanga bėreyin, sen manga **kendüzüngni** cüftlendürgil* (NF 152-2)

‘Ne istersen sana vereyim, sen bana kendini evlendir.’

*Ol şarṭlarnı qabūl qılsang, men sanga **özümni** cüftlendürgeymen* (NF 152-3)

‘Bu şartları kabul edersen, ben sana kendimi evlendiririm.’

Çağatay Türkçesinde de *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri aracılığıyla doğrudan dönüşlü cümleler kurulmuştur:

***Özin** daryāğa saldı, ğarq boldı.* (Bab, 29/a-23)

‘O kendini deryaya bıraktı ve boğuldu.’

*kördi **özini** çemen içinde / serv ü gül ü yāsemen içinde* (Ley.Mec. 945)

‘Gördü kendini çimen içinde / selvi, gül ve yasemin içinde’

Tarihsel Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde çözümlemeli yöntemle dönüşlülük yaygın olarak *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiriyle kurulurken, doğrudan dönüşlü çatılı cümlelerin *kendü, kendi, kensi* zamirleri ile oluşturulması da mümkündür.

kėnsimizni *aldar-biz* (CC, 62b-30)

‘Kendimizi kandırırız, aldatırız.’

özi-ni *cümle-den* ***‘āciz körer*** *ol* (GT, 106 (53b)-6)

‘Kendisini tamamen aciz görür o.’

özi-ni *altun üçün* ***otḳa yakmas*** (GT, 144 (72b)-3)

‘Kendisini altın için ateş(t)e (yakmaz) atmaz.’

Tatar Türkçesi söz varlığındaki fiillerin az olsa da bir kısmıyla hem ekleme hem de çözümlemeli yöntem aracılığıyla doğrudan dönüşlü çatıyı kurmak mümkündür. Genellikle dönüşlü cümlelerde odak hareketin gerçekleşmesiyle ilgili olduğunda ekleme yöntemi, eylemin özne konumundaki varlık tarafından kendi üzerinde gerçekleştirilmesinde olduğunda da çözümlemeli yöntemin kullanıldığı ifade edilmişti. Burada cümleler arasındaki nüanstan dolayı vurgulanmak istenen ifadeye göre tercih cümle kurucuya aittir ancak fiillerin oldukça büyük bir kısmının ekleme yöntemiyle dönüşlülük bildiremediği, doğrudan dönüşlü çatının ekleme yöntemiyle kurulmasının mümkün olmadığı fiillerin çözümlemeli yöntemle doğrudan dönüşlü çatısının kurulabildiği anlaşılmaktadır. Çözümlemeli yöntemle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı cümlelerde özne-nesne özdeşliğinin sözdizimsel işaretleyicisi olarak Tatar Türkçesinde *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri cümlede nesne görevinde bulunur.

Dönüşlülük zamiri bulunduğu cümlenin öznesiyle kişi ve sayı bakımından uyum içindedir. Bu uyum, cümlede yüklem olan fiilin bildirdiği hareketin etkileneni veya hedefi rölündeki nesnesi ile kılıcısı rolündeki öznenin özdeş olduğunu gösterir. Bu durumda, dönüşlülük işlevindeki dönüşlülük zamiri cümlede kendisini yöneten fiile göre çekimlenir (Burbiel, 2018: 158).

Tatar Türkçesinde dönüşlülük işlevindeki dönüşlülük zamiri cümlenin nesnesi olarak belirtme hali ile kullanıldığında doğrudan dönüşlülük bildirmektedir. Tatar Türkçesinde çözümlemeli yöntemle kurulan doğrudan dönüşlü çatıda cümlenin nesnesi olan dönüşlülük zamiri Tatar Türkçesinde de bazen yönelme durumunda gelir, kılıcının gerçeklikteki hareketini doğrudan kendisine yönelttiğinin dilbilgisel ifadesi cümlenin nesnesinin yönelme durumunda gelmesiyle işaretlenir.

Tatar Türkçesinde çözümlemeli yöntemle kurulan, dönüşlülük zamirinin cümlenin nesnesi olduğu doğrudan dönüşlü cümleler çalışmada kendi içinde iki grupta toplanmıştır. Birinci grupta doğrudan dönüşlü çatısı hem ekleme hem de çözümlemeli yöntemle kurulan fiiller, ikinci grupta ise doğrudan dönüşlü çatısı yalnızca çözümlemeli yöntemle kurulan fiiller yer almaktadır.

3.2.1.1. Doğrudan Dönüşlü Çatısı hem Ekleme Yöntemiyle hem de Çözümlemeli Yöntemle Kurulan Fiiller

Tatar Türkçesinde bazı fiilerin hem ekleme hem de çözümlemeli yöntemle doğrudan dönüşlü çatısının yapılabileceği ifade edilmişti. Burada ekleme yöntemiyle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı fiillerin çözümlemeli yöntemle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı biçimleri örneklendirilmiştir. Tatar Türkçesinde hem ekleme hem de çözümlemeli yöntemle doğrudan dönüşlü çatısı kurulabilen fiillerden bazıları şunlardır:

sakla- '1. güvenliği sağlamak. 2. korumak, saklamak.' (TTAS, V: 34)

(277) *Gomérém buyı* ***üzémné*** *sinéñ öçen géne dip* ***sakladım***. (YS, 209)
'Hayatım boyunca kendimi yalnızca senin için sakladım.'

(278) *Ul,* ***üzén saklaw*** *öçén, bala çagında öyrengen kargışların iséne töşérérge tırışıp karadı, tik küñéléne bérniy kilmedi.* (İSAT, 143)

‘O, kendini korumak için, çocukluk çağında öğrendiği kötü dilekleri (bedduaları) hatırlamaya çabaladı, ancak hiçbirini hatırlayamadı.’

makta- ‘övmek.’ (TTAS, IV: 90)

(279) *Akıllı atın maktar, kılançık* ***üzén maktar.*** (ḤA-II, 147)

‘Akıllı atını över, güzel kendini över.’

(280) *Şulay* ***üz-üzén maktap****, başkalarnı yamanlap, Gafiyet haciy sayradı da sayradı.* (BY, 289)

‘Böyle kendi kendini övüp, başkalarını kötüleyerek, Gafiyet hacı konuştu da konuştu.’

(281) *Söngat’ efendé, éş méne nersede, Devlet Dumasına bulaçak saylawlarda agay-éneñéñ kaybérleré miném kandidaturamı kuymakçı bulalar. Lekin* ***üz-üzéñné maktaw*** *elle niçégrek, kilişmiy.* (P-KT, 306)

‘Söngat efendi, iş işte bunda, Devlet Duma’sı seçimlerinde ağabeylerin- kardeşlerin bazıları benim adaylığımı koyma niyetindeler. Lakin kendi kendini övmek tuhaf olur sanki, yakışık almaz.’

tirge- ‘birini küçük düşürmek, eleştirmek, hakaret etmek.’ (TTAS, V: 594)

(282) *E min haman elé tıyıla almıym,* ***üzémné üzém tirgiym****, ükénép özgelenem. Ul bit miném yanımda gına yattı. Nige indé sikérép torıp isenleşmedém, kulların kısmadım?* (KḪ, 197)

‘Ben ise hâlâ kendimi engelleyemiyorum, kendi kendimi suçluyorum, pişmanlıkla kıvranıyorum. O benim yanı başımda yattı. Niye kalkıp selamlaşmadım, tokalaşmadım?’

(283) *Gölsém apa gostinitsaga aşıktı hem, kaytıp citerek kılt iséne töşép,* ***üzén-üzé tirgerge*** *kéréşté.* (SE-GG, 382)

'Gölsém abla aceleyle misafirhaneye gitti ve varmak üzereyken birden aklına geldi ve kendine sövmeye başladı.'

ẖezérle- '*ezérle-*.' (TTAS, VI: 237); *ezérle-* ' hazırlamak' (TTAS, II: 306)

(284) *Şulay da balalar kaytkançı* ***üz-üzén ezérlerge****, nıgırga kirek idé.* (YS, 101)

'Yine de çocuklar dönünceye kadar kendini hazırlaması, gücünü toplaması gerekiyordu.'

(285) *Emma min* ***üzémné*** *zurrak köreşke* ***ezérlegen*** *idém.* (P-TM, 196)

'Ama ben kendimi daha büyük bir mücadeleye hazırlamış idim.'

akla- '1. birini haklı diye göstermek, hatasız olduğunu kabul etmek. 2. bir şeye layık olduğunu kanıtlamak. 3. hatasız saymak.' (TTAS, I: 102).

(286) *Povarnıñ,* ***üzén aklaw öçén****, "H̱elim korırga tiyéş idé, kormagan bit, yün'séz", — diyüwé bar iç...* (SE-GG, 107)

'Aşçının, kendisini aklamak için "H̱elim'in yapması gerekiyordu, yapmamış işte, akılsız" demesi mümkün ya...'

(287) *Lekin nindi de bulsa felsefe korıp,* ***üzéññé aklap*** *yeise üzéñe üzéñ ẖökém kararı çıgarıp utırırga ẖezér soñ, ...* (YK, 42)

'Lakin bir şekilde felsefe yapıp, kendini aklayıp yahut kendi kendine bir hüküm vermen için artık çok geç, ...'

kır- '1. bir şeyin üst katmanını temizlemek, yapışkan bir şeyden arındırmak, kazımak. 2. saç, sakal, bıyık vb. kesmek. 3. hususî aletler ile belirli bir şekil verip kesmek. 4. dibinden kesmek.' (TTAS, III: 702)

(288) *Min **üzémné** niçeme yıllar niçeme tapkırlar **kırıp-kırıp yuwdım**, tik ul pıçrak bétmiy.* (YS, 326)

‘— Ben kendimi yıllardır, defalarca tıraş edip yıkadım, ancak bu leke (üzerimden) çıkmıyor.’

kaşı- ‘kaşımak.’ (TTAS, III: 192)

(289) *Kaşınuw: Tuktawsız, bérözlékséz **üz-üzéñné kaşıp toruw**.* (TTAS, III: 193)

‘Kaşınmak: Durmaksızın, kesintisiz kendi kendini kaşımak.’

Tatar Türkçesinde hem ekleme hem de çözümlemeli yöntemle kurulan doğrudan dönüşlü çatılı fiiller az sayıdadır. Bu sınırlılık ekleme yöntemiyle kurulan doğrudan dönüşlü fiillerin sayıca az olmasıyla ilgilidir. *-(I)n-* biçimbiriminin doğrudan dönüşlü çatı kurma işlevinin çağdaş Tatar Türkçesinde işlek olmadığı, doğrudan dönüşlü çatının daha çok çözümlemeli yöntemle oluştuğu anlaşılmaktadır.

3.2.1.2. Doğrudan Dönüşlü Çatısı Yalnızca Çözümlemeli Yöntemle Kurulan Fiiller

Tatar Türkçesinde doğrudan dönüşlü çatısı ekleme yöntemiyle kurulamayan ya da dönüşlülük biçimbirimini almış biçimi doğrudan dönüşlü çatılı olmayan fiillerin doğrudan dönüşlü çatısı çözümlemeli yöntemle kurulur.

küm- ‘defnetmek, gömmek’ (TTAS, III: 573)

(290) *E ipteşé, **üzémné-üzém** térélete cir astında **kümer** ḫelém yuk, anda yatarga tégé dön’yaga bargaç ta citéşérbéz elé dip, öste éşlerge urnaşkan.* (ESB, 231)

‘Arkadaşı ise, kendi kendimi diri diri toprağın altına gömecek değilim, orada yatmak için öteki dünyaya gidince yeterince vaktimiz olacak nasılsa deyip, toprak üstündeki çalışmak üzere yerini aldı.’

(291) *Ḫezér nerse kaldırdılar? Ülseñ,* ***üzéñné kümerlék*** *tuprak taba almassıñ bit.* (KzkK, 250)

‘Şimdi ne bıraktılar? Ölsen, kendini gömmeye toprak bulamazsın artık.’

onıt- ‘1. unutmak. 2. hatırlayamamak. 3. hesaba katmamak, dikkate almamak. (TTAS, IV: 402-403)

(292) *Yuk, yuk! —* ***üz-üzémné onıtıp*** *kıçkırıp cibergenmén, — kürsetme birmedém.* (KḪ, 28)

‘Hayır, hayır! — kendimi kaybedip bağırıvermişim, — göstermelik yapmadım.’

(293) ***Üz-üzén onıtıp****, yaraların, avırtınuwların onıtıp ul yeş’ Ḫatın yagına borıldı hem, yatagınnan töşép, anıñ yanına küçerge télegen şikéllé, tüşé bélen şuwışa başladı.* (STU-II, 305-306)

‘Kendi durumuna aldırmadan, yaralarını, (kendi) acılarını unutup genç kadına doğru döndü ve yatağından çıkıp onun yanına gitmek istiyormuş gibi yüzüstü sürünmeye başladı.’

(294) *Ḫelim bu yulı malayga éndeşép tormadı,* ***üzén-üzé onıtıp****, öyaldına taşlandı.* (SE-GG, 248)

‘Ḫelim bu sefer oğlana birşey demedi, kendini kaybedip, avluya atıldı.’

(295) *Kızılkanatlar, ceyénner digeç, min de,* ***üzémné üzém onıtıp,*** *ipteşlerge kuşıla yazgan idém, bügén-irtege kolınlarga torgan burlı biye ḫetéréme kilgeç, kinet tuktadım.* (KzkK, 13)

‘Kızılkanatlar, yayın balıkları diyince ben de kendimi kaptırıp arkadaşlarıma katılmak üzereydim ki bugün yarın doğuracak olan beyaz benekli at gelince birden durdum.’

kıyna- ‘1. vurmak, tepmek. 2. sopa, kamçı ile hayvanlara vurmak.’ (TTAS, III: 672-673).

(296) *Zahit şap-şop* ***üzén kıynıy***. (SS, 38)

‘Zahit şap şup kendine vuruyordu.’

(297) *Emma borıngı bolgarlarda, meselen, bér törkém irler meyét östénde* ***üz-üzlerin kıynap****, şaw-şuw çıgarıp, kıçkırıp yılıy torgan bulgannar.* (TĢİ, 87)

‘Ama eski Bulgarlar, mesela, bir grup adam ölülerin üzerinde kendi kendilerine vurup, pat-küt diye sesler çıkarıp, bağırarak ağlarlarmış.’

şéltele- ‘hatasını gösterip uyarmak, yanlış bir şey yaptığı için kızmak, azarlamak’ (TTAS, VI: 563)

(298) *Lekin vakıtı citkeç, küzémnéñ kabakları kadaklap kuygan kébiy sélkénmiy, barmagım urınınnan kuzgalmıy. Min, üzémnéñ buldıra almavım öçén,* ***üzémné şélteliy*** *başlıym.* (O, 191)

‘Lakin zamanı gelince, göz kapaklarım çivilenmiş gibi kımıldamıyor, parmağım yerinden kalkmıyor. Ben, bunu yapamadığım için kendim kızmaya başlıyorum.’

(299) *Şul fikérlerném iñ soñında* ***üzémné üzém şéltelew*** *de, üzémnéñ şundıy forsattan da faydalana bélmey uyım kuwetlenép,* ***üzémné üzém****: “Sin nindiy yégét, sin nindiy yeş’! Sin kayvakıt yégétlékném, yeş’lékném lezzeténé küreçekséñ”, dip* ***şélteliy başladım***. (O, 200)

‘Bu düşüncelerin ardından hem kendi kendime kızıp, hem de böyle bir fırsattan faydalanamayışımı düşündükçe kendi kendimi: “Sen nasıl delikanlısın, sen nasıl gençsin! Sen ne zaman delikanlılığın, gençliğin tadını çıkaracaksın”, — diye azarlamaya başladım.’

yarat- ‘beğenmek, sevmek’ (TTAS, VI: 876)

(300) *Yaratalmıym siné, kiçér miné, / Tik* ***üzémné*** *géne* ***yaratam*** *min.* (P-TM, 586)

‘Sevemiyorum seni, affet beni, / Bir tek kendimi seviyorum ben.’

Doğrudan dönüşlü çatısı yalnızca çözümlemeli yöntemle yapılan fiillerin bir kısmının dönüşlü çatı biçimbirimi ulanmış biçimi Tatar Türkçesinin söz varlığında bulunmaz. Doğrudan dönüşlü çatısı yalnızca çözümlemeli yöntemle yapılan fiillerin bir kısmının ise dönüşlü çatı biçimbirimi ulanmış biçimi Tatar Türkçesininde bulunmasına rağmen dönüşlü çatı işlevinde değildir. Başka bir ifadeyle Tatar Türkçesinde yapısal olarak ilk bakışta dönüşlülük bildirdiği düşünülen biçimbirimin dönüşlülük dışındaki bir işlevi bildirmesi söz konusudur. Böyle fiillerin doğrudan dönüşlü çatısı da çözümlemeli yöntemle yapılır. Tatar Türkçesinde dönüşlü çatı biçimbiriminin dönüşlülük bildirmediği, dönüşlü çatısının yalnızca çözümlemeli yöntemle kurulduğu fiillerin bazıları şunlardır:

koç- ‘1. kucaklamak, sevmek. 2. sarmak’ (TTAS, III: 407)

(301) *Sıp-sıluw bulıp yoklıysıñ // Sin* ***üz-üzéñné koçıp****, // Yap-yalangaç tézleréñné // Kükrekleréñe kısıp.* (KN, 73)

‘Mışıl mışıl uyuyorsun // Sen kendi kendini kucaklayıp // Çırılçıplak dizlerini // Göğsüne çekip.’

alda- ‘1. hile ile fikrini değiştirmek, kandırmak. 2. yalan söylemek. 3. verilen sözü tutmamak. 4. heveslendirmek, imrendirmek. 5. yanlış, hata yaptırmak.’ (TTAS, I: 132)

(302) *Akılga sıymagan nerseler turında yazuw — aldaşuw.* ***Üzéñné*** *hem kéşélerné* ***aldaw****.* (P-TM, 175)

‘Akla sığmayan meseleler hakkında yazmak — birbirini kandırmaktır. Kendini ve insanları kandırmak.’

(303) *Gerey: “Min yaratkan” dip,* ***üzéñné aldama****, Galiye!* (P-TM, 587)

‘Gerey: “Seviyorum” deyip kendini kandırma Galiye!’

(304) *Eytégézçé, zinhar, alay itép kémné aldıybız soñ béz? Cavap bér: ḫökümetné, partiyené aldawdan bigrek, iñ élék* ***üzébézné aldıybız.*** (SE-MḪ, 360)

‘Söyleyin, lütfen, böyle yaparak kimi kandırıyoruz biz? Cevap ver: hükümeti, partiyi kandırmaktan daha çok en başta kendimizi kandırıyoruz.’

üpkele- ‘kızmak, birine öfkelenmek’ (TTAS, VI: 131)

(305) *Méne séz bolarnı üzégézge alıgız, céntéklep ukıgız, irtege irten segat’ tugızga añlatma kegazégéz miném östelde bulsın. Şulay bulmagan surette* ***üzégézge üpkelersézz.*** *(AKY, 397).*

‘İşte siz bunları alın, detaylıca okuyun, yarın sabah saat dokuzda değerlendirme kâğıdınız benim masamda olsun. Olmazsa kendinize kızarsınız.’

ata- ‘1. ad, isim vermek. 2. adlandırmak.’ (TTAS, I: 243)

(306) ***Üzén*** *Min dip* ***atagan*** *kunak kön de awga yörgen — urmannan kiyék, külden koş-kort, diñgézden balık alıp kaytkan.* (A, 6)

‘Kendisini Min diye adlandıran misafir gündüzleri ava gitmiş — ormandan geyik, gölden ördek, denizden balık yakalayıp dönmüş.’

(307) *Vakıtı citkenméni? — didé ul* ***üzén*** *Çensi dip* ***atagan*** *yeş’ irge.* (STU-I, 50)

‘Vakti geldi mi acaba? — dedi o kendini Çensi diye adlandıran genç adama.’

(308) *Anlayışsız kéşéler séz ruslar.* ***Üzégézné*** *böyék millet dip* ***atarga*** *yaratasız.* (P-TM, 125)

‘Anlaşılmaz insanlarsınız siz Ruslar. Kendinizi yüce bir millet olarak adlandırmayı seviyorsunuz.’

agula- ‘1. zehir içirmek, zehirlemek. 2. aksi yönde tesir etmek, zarar vermek, zehirlemek’ (TTAS, I: 59)

(309) *Hiçbér nersege köçém citmegen tek’dirde* ***üzémné agulap*** *helak itermén, — dip, olug ant éçté.* (TḪİ-D, 192)

‘Hiçbir şeye gücüm yetmediği takdirde kendimi zehirleyip öldürürüm, — diye büyük ant içti.’

terbiyele- ‘1. gerekli ahlakî kuralları, gelenek görenekleri öğretmek, yetiştirmek; terbiye etmek. 2. birinin büyümesine, düşünce tarzına, duygularına etki etmek.’ (TTAS, IV: 469)

(310) *Sin de* ***üzéñné*** *şulay* ***terbiyele****.* (P-TM, 75)

‘Sen de kendini böyle yetiştir / eğit.’

kür- ‘1. görmek. 2. karşılaşmak, rastlamak. 3. görme yetisine sahip olmak. 4. anlamak, kavramak. 5. görüp geçirmek, maruz kalmak. 6. bir işin sonucunu görmek, maksata erişmek.’ (TTAS, III: 616-617)

(311) *Sin anı kürsen yabışa idiñ, vallahi. E miném Şüreléné tügél,* ***üzémné küresém kilmiy****.* (P-TM, 522)

‘Sen onu görseydin yapışır idin, vallahi. Oysa benim değil Şürelé’yi, kendimi bile göresim gelmiyor.’

(312) *Tartındım, uñaysızlandım, avız açıp bér süz eyte almadım, eger şul minutta, nindidér kodret buyınça,* ***üzémné*** *bér çitten* ***üzém kürép tora algan bulsam****, mögayén, pırḫıldap kölép cibergen bulır idém.* (YK, 152)

‘Çekindim, rahatsız oldum, ağzımı açıp tek söz edemedim, eğer o dakikada, bir şekilde bir kudret ile kendi kendimi bir kenardan görebiliyor olsam, belki de kahkahayla gülüyor olur idim.’

(313) *İrte bélen torgaç,* ***üzémné*** *bér kara öy éçénde* ***kürdém***. (İK, 24)

‘Sabahleyin kalkınca, kendimi kara bir evin içinde buldum.’

(314) *Ḫezér min* ***üzémné*** *kara korım yagılgan köyénçe uramda yörételer kébiy* ***küre başladım***. (O, 480)

‘Şimdi ben kendimi kara kurum sürülmüş halde sokakta yürütüyorlarmış gibi görmeye başladım.’

siz- ‘1. duyu organları sayesinde hissetmek. 2. duygular aracılığıyla hissetmek. 3. (hayvanlar için) bir şeyi duyu organları aracılığıyla genellikle de kokudan anlamak, sezmek. 4. anlamak, kavramak; farketmek (sır niyet vb.).’ (TTAS, V: 125-126).

(315) *Şuña küre elé tabiygat’ kanunnarına da töşénép bétmegen kéşé tire-yaktagı kırgıy moḫitte* ***üzén*** *bik köçséz itép* ***sizgen***. (TḪİ, 63)

‘Dolayısıyla henüz tabiat kanunlarını tam olarak kavrayamamış insanoğlu etrafındaki vahşi ortamda kendisini çok güçsüz (zayıf) hissetmiş(tir).’

(316) *Gölşehide* ***üzén*** *iñ beḫétlé* ***sizép*** *yöriy başladı.* (AÇ, 8)

‘Gölşehide kendisini oldukça şanslı hissetmeye başladı.’

(317) *E méne ḫezér, ul ülgeç, kanatsız koş kébék* ***sizé başladım üzémné***. (BY, 334)

‘İşte şimdi ise, o ölünce, kendimi kanatsız bir kuş gibi hissetmeye başladım.’

tot- ‘1. tutmak. 2. bir şeye elini değdirmek, dokunmak. 3. yakalamak, bırakmamak. 4. ele geçirmek, yakalamak. 5. kaçan şeyleri kovalayıp yakalamak. 6. avlamak.’ (TTAS, V: 650).

(318) *E kekré karçık tagın nidér ırıldıy başlawga, İldar* ***üzén totıp tora almıyça,*** *anıñ karşısına yögérép kildé: ...* (SE-GG, 417)

‘Kambur (yaşlı) kadın başka şeyler mırıldanmaya başlamasına rağmen, İldar kendisini tutamayıp onun karşısına dikildi: ...’

(319) *Kaya barsam da, miné mulla balası dip, Ḫalık başka malaylardan ayırganga, Ḫetta cıyınnarda yeş’teş kızlarım ile “tak karavıl” uynaw da miña gayép bulganga, min üzém de* ***üzémné*** *hervakıt mulla balasıça* ***totarga*** *ve ukıgan kitaplarım ile gamel iterge tırışa idém.* (İK, 27)

‘Gittiğim her yerde insanların beni molla çocuğu diyerek diğer oğlanlardan ayırmasından, hatta topluluk içinde kız yaşıtlarım ile “tak karavıl” oynamanın da benim için uygunsuz olmasından ötürü, ben kendim de kendimi her zaman molla çocuğu gibi göstermeye ve yalnızca kitaplarımı okumakla vakit geçirmeye gayret ederdim.’

sük- ‘1. birini hor görmek, eleştirmek, yermek, hoşnutsuzluk bildirmek. 2. küfür etmek, sövmek.’ (TTAS, V: 243)

(320) *Ul: “Al kulıñnı”, diydé. Min kulımnı aldım. Üzém kıp-kızıl bulıp,* ***üzémné üzém sügerge*** *başladım. Kız tagı tégerge totınıp, miné yuk kébiy ittérép éşéne devam itté.* (Z, 93)

‘O: “çek elini” dedi. Ben (de) elimi çektim. Kıpkırmızı olup, kendi kendimi sövmeye başladım. Kız yeniden dikişe başlayıp ben yokmuşum gibi işine devam etti.’

(321) *Soňınnan, indé éş uzgaç: “Kéşé tügél sin, Bulat! Aḫmak sin, Bulat! Ḫıyanetçé sin, Bulat! Ḫatın-kızınň siňa küzé töşken dip, şulay yülerlenérge yaramıy idé siňa, Bulat!” — dip,* ***üzémné-üzém*** *ét itép* ***sügép yördém***. (ESB, 348)

‘Sonradan, iş işten geçince: “Sen insan değilsin Bulat! Ahmaksın sen Bulat! Hainsin sen Bulat! Kızların sana gözü takıldı diye, aklının başından gitmesi

yakışmazdı sana Bulat!" — deyip kendi kendimi köpek yerine koyup küfredip durdum.'

(322) *Bakçada utırıp, bik ozak **üzémné üzém süktém**.* (O, 207)

'Bahçede oturup, çok uzun bir süre kendi kendimi sövdüm.'

kara- '1. bakmak. 2. seyretmek. 3. incelemek, belirlemek. 4. anlamaya, açıklamaya çalışmak üzere araştırmak.' (TTAS, III: 134)

(323) *Kayda közgé kürse, şunda tuktap, **üzén karap tordı**, terezelerden üzéneñ çagılışın karap uzdı. Kuḫniyada zur kismek bélen su tora idé. Kéşé-kara kürmegende eléden-elé şunıñ östéne iyélép, **üzén karadı**.* (SE-GG, 96)

'Nerde ayna görse, orada durup kendini seyretti, pencerelerin önünden kendi yansımasına bakarak geçti. Mutfakta büyük bir kova su duruyordu. Kimse görmüyorken ikide bir onun üstüne eğilip, kendini izledi.'

(324) *Mansur. Séz **üzégézné** yaḫşırak **karagız**. Doktorga barırga soňga kalmagız.* (P-KT, 16)

'Mansur. Siz kendinizi daha iyi takip ediniz. Doktora gitmeyi ihmal etmeyiniz.'

sana- '1. saymak (sayı). 2. saymak, yeterli ya da fazla olup olmadığını belirlemek. 3.biri ya da bir şey hakkında bir fikirde olmak.' (TTAS, V: 56-57)

(325) *Ul **üzén** tamçı da gayéplé **sanamadı**.* (STU-I, 203)

'O kendisini birazcık (bir damla) bile hatalı saymadı (görmedi).'

(326) *Dimek, séz **üzégézné** akıllıga **sanıysız**. Üz soravıgızga üzégéz cavap tabarga tiyéş.* (P-TM, 180)

‘Mademki siz kendinizi akıllı sayıyorsunuz, o halde kendi sorunuza da sizin cevap vermeniz gerekir.’

toy- ‘1. hissetmek, sezmek, sezinmek. 3. anlamak, kavramak.’ (TTAS, V: 657)

(327) ***Üzén*** *bik beẖétlé itép* ***toya*** *idé Meẖmüt.* (SS, 15)

‘Kendisini çok şanslı hissediyordu Meẖmüt.’

(328) *E min* ***üzémné*** *böténley buş kalgan kébék* ***toydım****, kulımnan éş töşté.* (AKY, 101)

‘Ve ben kendimi tamamen işe yaramaz gibi hissettim, elimden birşey gelmedi.’

yakla- ‘1. birini kanatları altına almak, korumak. 2. aynı tarafta olmak. 3. üstün görmek.’ (TTAS, VI: 817)

(329) *Min anısı, éném, kéşé yaklagannı kötép toruwçılardan tügél. Gomér buyı* ***üzémné üzém yaklap*** *kildim.* (AKY, 128)

‘Ben böyleyim kardeşim, birileri tarafından korunmayı bekleyip duranlardan değilim. Ömür boyu kendi kendimi kolladım.’

(330) *Öydegé fikér yulda yaramıy digendey, Borhan da kilgendegé uyların onıttı, emma süzén asta kaldırmas öçén, haman* ***üzén yaklap****, aklanırga télep mataştı* (SE-Mẖ, 323)

‘Evdeki hesap çarşıya uymaz, sözündeki gibi Borhan da önceki düşüncelerini bir kenara bıraktı ama sözünün arkasında durmak için sürekli kendini savunup aklanmaya çalıştı.’

añla- ‘anlamak’ (TTAS, I: 189)

(331) *Ul gına tügél, min* ***üzémné üzém*** *de* ***añlap*** *bétére almıym şul.* (AL, 117)

‘Yalnızca o değil, ben de kendi kendimi anlayamıyorum bir türlü.’

iseple- ‘1. birşeyin hesabını sayısını belirlemek, saymak, hesaplamak. 2. rakamsal hesap yapmak. 3. göz önünde bulundurmak, dikkate almak.’ (TTAS, II: 614)

(332) *Eyé, min* ***üzémné*** *naçar kéşége* ***iseplemiym****, — didé Taci citdiy töste.* (BY, 212)

‘Evet, ben kendimi çaresiz biri olarak görmüyorum, dedi Taci ciddi bir tonla.’

(333) ***Üzlerén alla ulı dip iseplewçéler*** *altınnı kübrek alıp kalgannar da, sinéñ kébék, miném kébéklerné üzleréne buysındırıp totuw öçen, anı allaga tiñ nersege eylendérgenner.* (A, 110)

‘Kendilerini Allah’ın oğlu olarak görenler altını daha çok almışlar ve senin benim gibileri kendilerine boyun eğdirmek için onu Allah’a denk bir şeye dönüştürmüşler.’

bél- ‘1. bilmek, öğrenmek, haberdar olmak. 2. bilgi toplamak. 3. kişilerin durumu, hayatı, sağlığıyla ilgilenmek, sormak. 4. anlamak, kavramak. 5. hissetmek. 6. öğrenmek. 7. tanımak. 8. duymak, işitmek. 9. hatırlamak.’ (TTAS, I: 485)

(334) *Çınnan da, ul yaktan bér kötüw ḫalık elle niçaklı biyeler, taylar, kolınnar*[40] *kuwıp kileler idé.* ***Üzémné üzém bélmedém****, şul yakka oçtım.* (KzkK, 20)

‘Gerçekten de o taraftan kalabalık bir grup insan bir çok aygır ve tay ile beraber geliyordu. Ne yapacağımı bilemedim, hızla diğer tarafa yöneldim.’

(335) *Sin* ***üzéňné*** *géne* ***béleséň****! Kilén balaları, minékéler tügél, üle birsénner diyséň...* (KzkK, 262)

[40] bir yaşına kadar olan tay

‘Sen sadece kendini düşünüyorsun! (Onlar) Gelinin çocukları nasılsa benimkiler değil, ölürlerse ölsünler diyorsun...’

(336) *Utızını tutırıp, zakonga sıymaslık éş éşlegené yuk iç elé anıň! Sin* ***üzéňné bél****! Utız yeş’te çagında kaylarda bulganıňnı onıttıňmıniy?* (P-ŞḤ, 279)

‘Otuz yaşını doldurmuş biri olarak, onun hiç gayriresmî bir iş yapmışlığı yok! Sen kendini düşün! Otuz yaşlarında nerelerde olduğunu unuttun mu acaba?’

kotkar- ‘1. (bir durumdan) kurtarmak. 2. ugunsuz, güç bir durumdan çıkma mümkünlüğü vermek, yol göstermek. 3. esirlikten, mahkûmluktan azat etmek. (TTAS, III: 396)

(337) *Ni éşlegenémné bélmiyçe, Meskewge apama kittém.* ***İméş, üzémné kotkaram****. Lekin kaya kaçasıñ? Üzéñnen niçék kaçasıñ?* (KzkK, 340)

‘Ne yapacağımı bilemeyince Meskew’e ablama gittim. Güya kendimi kurtarıyorum. Ama nereye kaçacaksın? Kendinden nasıl kaçacaksın?’

(338) *Min, nişlerge bélmeyénçe, üzémnéñ kılgan éşémnéñ bik bılçırak, bik kabaḫet idéké fikérénnen ayırıla almayınça, üzémné üzém yolarga yul taba almayınça,* ***üzémné üzém kotkarırga*** *cavap bula almayınça, süge-süge medresege borıldım.* (O, 247)

‘Ne yapacağımı bilmeden, yaptığımın ne kadar çirkin, ne kadar büyük bir kabahat olduğunu aklımdan atamayarak, ne kendimi gizlemenin bir yolunu ne de kendimi kurtarmanın bir çaresini bulamıyıp söve söve medreseye yöneldim.’

kuy- ‘1. koymak, yerleştirmek. 2. hayata geçirmek. 3. yaklaştırmak.’ (TTAS, III: 519)

(339) *Miné kara-karañgı uylar basa.* ***Üzémné*** *kaya* ***kuyarga*** *bélmiy özgelenem. Akıldan şaşarmın dip kurkam ul dehşetlé yekşembélerde.* (KḪ, 117-118)

‘Beni kapkara düşünceler sarıyor. Kendimi nereye koyacağımı bilmeyip tuhaflaşıyorum. Aklımı kaybederim diye korkuyorum o dehşetli Pazar günlerinde.’

(340) ***Üzémné*** *séznéñ urınga da* ***kuyıp*** *karadım.* (P-TM, 175)

‘Kendimi sizin yerinize de koyup baktım.’

sat- ‘1. satmak. 2. (mec.) sırrı çözmek, 3. (mec.) ihanet etmek. 4. (mec.) ismi, namusu vb. gibi sıfatları lekeleyecek, küçük düşürecek bir şey yapmak.’ (TTAS, V: 75)

(341) *Yuk, yuk! — dip yarsıy-kotırına kıçkırıp ciberdé Sal-Sal. — Min bit katıyl’ tügél! Min* ***üzémné satmıym****!* (KD, 157)

‘Hayır, hayır! — deyip öfkeden kudurarak bağırdı Sal-Sal. — Ben katil değilim! Ben kendimi satmayacağım! (ihbar etmeyeceğim! bunu kabul etmiyorum!)’

(342) *Elle indé* ***üz-üzégézné*** *séz // Ciñél géne şulay* ***sattıgızmı****? // Ebiy-babaylarnıñ emanetin // Çüpléklerge totıp attıgızmı?* (KN, 132)

‘Acaba hiç kendinizi siz // Kolaylıkla böyle sattınız mı? // Dedelerin ninelerin emanetini // Çöplüklere fırlatıp attınız mı?’

gayéple- ‘1. suçlu saymak, suçlu bulmak. 2. itham etmek, suçlamak. 3. kötülemek, kızmak. 4. kınamak, ayıplamak.’ (TTAS, II: 16)

(343) *Bu éş diñgézénde, éşçéler dulkını arasında, atımnı akırtın gına atlatıp bara torgan éşséz min de, şul éşçélernéñ beyreménde üzémnéñ éşsézlégémné bélép, üzémnéñ şularnıñ matur éş beyremlerénde yörérge ḫakım yuklıgını uylap, miné sizmesénner digen kébiy, akırtın gına kitsem de, küñélémnen haman* ***üzémné üzém gayépliy*** *idém.* (O, 214)

‘Bu iş denizinde, işçiler dalgası arasında, atımı yavaşça sürüp giden bir işsizim ben de; işçiler bayramında kendi işsizliğimi farkedip, onların bayramlarında bulunmaya hakkım olmadığını düşünüp beni farketmesinler der gibi yavaşça ilerlesem de içten içe daima kendimi suçluyor idim.’

(344) ***Gayéplemegéz üzégézné****, Gul’fina apa.* (P-TM, 242)

‘Suçlamayın kendinizi, Gul’fina abla.’

isémle- ‘isim koymak, ad vermek, isimlendirmek, adlandırmak’ (TTAS, II: 623)

(345) ***Üzémné üzém*** *eremtama dip* ***isémliy*** *idém.* (O, 214)

‘Kendi kendimi avare diye adlandırıyordum.’

uyla- ‘1. düşünceleri birine veya bir şeye yöneltmek, fikir yürütmek, düşünmek. 2. herhangi bir görüşte fikirde olmak. 3. bir şey yapmaya hazırlanmak, niyetlenmek. 4. akılda bir şeyi halletme yollarını aramak. 5. birisi veya bir şey için üzülmek, endişelenmek.’ (TTAS, VI: 29)

(346) *Küñélém mullalık fikéré bérle az gına oyışa almasa da,* ***üzémné üzém*** *mulla itép* ***uylıy bélmesem*** *de, min mulla bulam.* (O, 253)

‘Gönlüm mollalık fikri ile azıcık olsun uyuşmasa da, kendi kendimi molla olarak düşünemesem de ben bir mollayım.’

(347) *Min* ***üzémné*** *çamadan tış néçke küñélléméndér, dip* ***uylamıym***. (OOB, 136)

‘Ben kendimi olağanüstü ince gönüllü biri olarak düşünmüyorum.’

(348) *— Enkey, aç indé terezelerné!*

— Açmıym da nitmiym de... ***Üzéññé uylamasañ****, balalarıñ ḫakında uyla, içmasam!* (AKY, 326)

‘— Anneciğim, aç artık pencereleri!

— Açmıyorum... Kendini düşünmüyorsan çocuklarını düşün hiç değilse!'

ciñ- '1. yenmek. 2. başarı kazanmak. 3. birine boyun eğdirmek, kendisi gibi davranmaya, yaşamaya mecbur etmek. 4. üstesinden gelmek.' (TTAS, II: 351)

(349) *Tagı **üzémné-üzém ciñe almayınça**, tagı şul maturlıkka karşı bér ḫereket te ite almayınça tora idém, küñélémde zur bér karar kildé.* (O, 246)

'Yine kendi kendimi yenemeyip (kendime söz geçiremeyip), yeniden bu güzellik karşısında kımıldayamadan duruyor idim, yüreğimde büyük bir karar belirdi.'

ayır- '1. bölmek. 2. ayırmak. 3. yan yana duran varlıkları uzaklaştırmak. 4. bütünden bir parça koparmak.' > ***ayırıl-*** '1. parçalanmak, bölünmek. 2. kopmak. 3. çıkıp gitmek. 4. birbirinden uzaklaşmak. 5. başkalarına benzememek, diğerlerinden ayrılmak.' (TTAS, I: 72-73)

(350) *Eyé, min bér'yulı iké ananıñ meḫebbetén tatıdım hem üzémnéñ bér meḫebbetémné alarnıñ ikéséne tigéz bülerge tırıştım. **Üzémné-üzém** urtaga **ayırdım**.* (OOB, 11)

'Evet, ben aynı anda iki annenin sevgisini de tattım ve kendi sevgimi onların ikisine eşit bir şekilde paylaştırmak için çabaladım. Kendi kendimi ortadan ikiye ayırdım.'

(351) *Tekbir tavışınnan **üzén ayıra almadı**.* (KzkK, 266)

'Tekbir sesinden kendini ayıramadı.'

kızgan- '1. merhamet etmek, acımak. 2. şefkat göstermek, zarar getirmemek, dokunmamak, 3. esirgemek, vermeye çekinmek, sarf etmemek.' (TTAS, III: 644)

(352) *Yöregém yarılırday bulıp göp-göp tibe.* ***Üzémné*** *de, Egorkanı da* ***kızganam***. (OOB, 88)

‘Kalbim yerinden çıkacak gibi güp-güp atıyor. Ne kendimi ne de Egorka’yı sakınırım.’

(353) *Cirém-suwım öçén, ıruwım öçén min tugan uglımnı gına tügél,* ***üz-üzémné*** *de* ***kızganmıym***. (İSAT, 89)

‘Yurdum için, uruğum için ben yalnızca öz oğlumu değil (kendi) kendimi de sakınmam.’

tapşır- ‘1. verilmesi gerekeni vermek, teslim etmek, bırakmak.’ (TTAS, V: 372)

(354) *Éñgér töşkende,* ***üzémné*** *yazmışka* ***tapşırıp****, sefer çıktım.* (OOB, 159)

‘Alacakaranlık çökünce, kendimi kadere teslim edip sefere çıktım.’

(355) ***Üzémné*** *séznéñ kulıgızga* ***tapşırırga buldım***. (P-KT, 40)

‘Kendimi sizin ellerinize teslim ettim.’

(356) *... şagıyr’néñ üz avızınnan çıkkan üz süzlerén tıñlagan minutta, béznéñ öçén güyakiy büten dön’ya yuk, béz, üzébéz télep,* ***üzébézné*** *anıñ siḥérlé dön’yasına* ***tapşırganbız***... (YK, 122)

‘... şairin sözlerini kendi ağzından dinlediğimiz sırada, bizim için sanki başka bir dünya yok idi, biz kendi isteğimizle kendimizi onun sihirli dünyasına bırakmıştık...’

beyle- ‘bağlamak’ (TTAS, I: 456) > ***beylen***- ‘1. beyle- fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. (seyrek) bağlantı kurmak, haberleşmek. 3. âşık olmak; evlenmek. 4. manevi yakınlık duymak.’ (TTAS, I: 454)

(357) *Min yalganlıy almıym şul. Annan soñ talagannı talamagan dip eytép* ***üzémné üzém beyler*** *ḫelém yuk.* (P-KT, 40)

‘Ben yalan söyleyemem. Hem sonra saldırana saldırmadı deyip kendi kendimi bağlayacak değilim ya.’

çémét- ‘çimdirmek’ (TTAS, VI: 389)

(358) *Bu aşkınuwlar barısı da töş kénedér dip kurkam,* ***üzémné-üzém çémétép*** *karıym.* (KḪ, 213)

‘Bu heyecanların hepsinin sadece bir rüya olmasından korkuyorum, kendi kendimi çimdikleyip yokluyorum.’

kapşa- elle yoklamak, elle aramak. (TTAS, III: 117)

(359) *Emma...* ***üz-üzébézné kapşap-çémétép*** *karıybız — bu bézmé, çınnan da isénmé?* (KḪ, 141)

‘Ama... kendi kendimizi ısırıp-çimdikleyip yokluyoruz – bu biz miyiz, gerçekten de sağ mıyız?’

tanı- ‘tanımak’ (TTAS, V: 361).

(360) *Yaktı külnéñ suwına karasam...* ***Üzémné tanımadım*** *da. Bigrek sérlé kül iken ul Yaktı kül. (P-TM, 526).*

‘Yaktı Göl’ün suyuna baksam da... Kendimi bile tanımadım. Ne kadar da gizemli bir göl imiş o Yaktı Göl.’

eyt- ‘1. söylemek. 2. beyan etmek. 3. birinin sözünü, ricasını diğerine iletmek. 4. anlatmak, öğretmek. 5. açıklamak, çıkarımda bulunmak, tahmin etmek.’ (TTAS, I: 322)

(361) *Bu ülennernéñ barısın da bélgen kéşéler bar mı iken?* ***Üzémné eytmiym*** *de indé: böténley nadan.* (SS, 47)

‘Bu otların hepsini bilen insanlar var mı acaba? Kendimi söylemiyorum bile hiç: (ben) tamamen habersizim.’

(362) *Min* ***üzémné eytmiym****, séznéñ bit barığızınıñ da diyerlék bala-çagalarığız bar.* (SE-MҢ, 478)

‘Ben kendimi söylemiyorum, sizin neredeyse hepinizin çoluk-çocuğu var.’

bir- ‘1. vermek. 2. bir şeyi birinin faydasına sunmak. 3. haber vermek, bildirmek. 4. taktim etmek (yer, yol vb. hakkında).’ (TTAS, I: 535)

(363) ***Üzémné*** *adem kölkésine kaldırırga* ***birmem****!* (YS, 237)

‘Kendimin insanların alay konusu yapısılmasına izin vermem.’

(364) *Yuk, urtalay yarılsam da,* ***üzémné*** *bétérép atarga, kimsétérge* ***birmem****, miné bolay gına böge almassıñ!* (YS, 335)

Hayır, ortadan ikiye ayrılsam da, kendimin helak olmasına, küçük görülmesine izin vermem, beni bu şekilde boyun eğmeye mecbur bırakamazsın!’

ҕurla- ‘1. hakaret etmek, sövmek, kızmak, söz ile aşağılamak. 2. birini ayıplamak, eleştirmek, iftira atmak. 3. alay etmek, dalga geçmek.’ (TTAS, VI: 291)

(365) *Akçanı zurlıym dip* ***üzéñné ҕurlama****.* (ҔA-II, 124)

‘Parayı çoğaltacağım diye kendini küçültme.’

cereҕetle- ‘yaralamak, yara yapmak’ (TTAS, II: 293)

(366) *Lekin Tacit te, başkalar da monı bik yaҕşı añladılar — bétmes-tökenmes bu yılaw, sıkraw, ükérüwler, yem’séz itép kıçkıruwlar, üz-üzéñné kamçılaw yeise*

***üz-üzéñné cereẖetlep**, yem'sézlep yörüwler, ülgen maka sar öçén kaygıruwdan bigrek, isen, téré maka sarga karşı yöneldérélgen idé, elbette.* (A, 365)

'Lakin Tacit de diğerleri de bunu çok iyi anladılar — bitmez tükenmez ağlamalar, sızlanmalar, inlemeler, berbat bağrışmalar kendi kendini kırbaçlamak yahut kendi kendini yaralayıp çirkinleştirmeler, ölen "maka sar" için üzülmekten ziyade, sağ, canlı "maka sar"a yönelik idi, elbette.'

kirtele- '1. çit ile sarmak, çevirmek. 2. ilerlemeyi zorlaştırmak.' (TTAS, III: 275)

(367) *Séz bér yaktan, ik'tiysadiy, ruẖaniy hem seyesiy yaktan izélgen ẖalıknı azatlıkka çıgarabız diyséz, ikénçé yaktan, **üzégézné** proletariyat kirtesé digen kirte bélen **kirteliyséz**.* (P-KT, 306)

'Siz bir yandan iktisadî, ruhanî ve siyasî yönden ezilen halkı özgürlüğe çıkarıyoruz diyorsunuz, diğer yandan kendinizi proleterlik (işçi sınıfı) bariyeri denen çit ile çeviriyorsunuz.'

sına- 'sınamak, denemek' (TTAS, V: 281)

(368) *Rizvan: Min sınalgan. **Üzégézné sınagız**.* (P-TM, 76)

'Rizvan: Ben sınandım. (Siz) kendinizi sınayın.'

buta- '1. karıştımak. 2. içine katmak. 3. yerleşim düzenini bozmak, yerini değiştirmek.' (TTAS, I: 623)

(369) *Nemets ẖalkı bélen **üzégézné butamagız**, faşist Rozénbérg.* (P-TM, 178)

'Nemets halkı ile kendinizi karıştırmayın, faşist Rozénbérg.'

kimsét- '1. birini aşağı görmek, dikkate almamak. 2. birini aşağılamak, kötülemek, alaya almak.' (TTAS, III: 255)

(370) *— Beléş, sin nişlep yöriyséñ elé monda, kémné ozatasın?*

“Kémné ozatasın?” — Ḫelim bu süzlerné ***üzén kimsétüw*** *dip añladı.* (SE-GG, 12)

‘— Aa, sen napıyorsun hâlâ burada, kimi uğurluyorsun?

“Kimi uğurluyorsun?” — sözünü Ḫelim kendisini küçümsemek olarak anladı.’

(371) *Bu ḫakta béz sinéñ bélen bér oçraşırbız elé. Herbér uzıp bargan zimagurga* ***üzémné kimsétérge*** *röḫset itmem.* (P-KT, 17)

‘Bu konuda seninle elbet görüşürüz daha. Her geçen (mevsimlik) işçinin kendimi aşağılamasına müsaade etmem.’

tübensét- ‘aşağılamak, küçük düşürmek’ (TTAS, V: 836)

(372) *Télençé kéşédey vaklanma,* ***üzéñné tübensétme****.* (K, 212)

‘Dilenci gibi küçülme, kendini küçük düşürme.’

gaceplen- ‘1. beklenmedik bir şeyin tesirinde olmak, hayran kalmak. 2. şaşırmak.’ (TTAS, II: 19-20)

(373) *Zöfer:* ***Üzéme üzém gaceplenem****. Nerse öçén yarattım iken min siné?* (P-ŞḪ, 207)

‘Zöfer: Kendi kendime şaşıyorum. Niçin sevdim acaba ben seni?’

ışan- ‘1. hakikat olarak kabul etmek, gerçekliğine, doğruluğuna inanmak, şüphelenmemek. 2. iş veya durumun olacağına ümitlenmek, ümit bağlamak, başarıyla gerçekleşeceğine inanç ile bakmak; inanmak. 3. birine inanç bağlamak; inanmak’ (TTAS, VI: 655)

(374) *Min alarga **üzéme ışangan** kébék ışanam.* (ESB, 407)

‘Ben onlara kendime inandığım gibi inanıyorum.’

(375) ***Üzégézge ışangan** şikéllé uk ışana alırga tiyéş siz aña.* (ESB, 101)

‘Tıpkı kendinize inandığınız kadar inanabilmeniz gerekir sizin ona.’

(376) *Tuk yeşerge télegen kéşé **üz-üzéne** géne **ışanırga** tiyéş.* (BY, 100)

‘Tok yaşamak isteyen kişi(nin) sadece kendine inanması gerek.’

Tatar Türkçesinde doğrudan dönüşlü çatısı ekleme yöntemiyle kurulamayan ya da dönüşlülük biçimbirimini almış biçimi dönüşlü çatılı olmayan fiillerin doğrudan dönüşlü çatısı çözümlemeli yöntemle kurulur. Çözümlemeli yöntemle kurulan doğrudan dönüşlü çatıda dönüşlülük zamiri nesne görevindedir. Cümlenin nesnesi olan dönüşlülük zamiri genellikle belirtme hâlinde iken bazen cümlede yüklem olan fiilin istemine bağlı olarak yönelme halinde gelebilir. Bu durumda da yüklem olan fiilin bildirdiği hareket doğrudan özne olan varlığa yöneldiği için böyle cümleler doğrudan dönüşlü çatılıdır.

3.2.1.2.1. Ettirgen Çatı Biçimbirimli Fiillerin Çözümlemeli Yöntemle Doğrudan Dönüşlü Çatısının Kurulması

Ettirgen çatılı bir fiil özne olan varlığın kendi hareketinden etkilendiğini bildirebilir. Başka bir ifadeyle özne konumdaki varlık hareketin gerçekleşmesine ve kendisinin de bu hareketten etkilenmesine izin verir, bunu mümkün kılar. Bu durumda ettirgenlik edilgenliğe yakındır, edilgenlikten özne konumundaki varlığın hareketin kılıcısı olması yönünden ayrılır (Burbiel, 2018: 499).

Dil mantığına göre geçişsiz fiiller nesnesiz olduğundan cümlede nesne konumunda olan bir varlığı etkilemeleri ya da ona dönmeleri mümkün değildir. Diğer yandan geçişsiz fiiller ettirgenlik biçimbirimleri ile geçişlileştirilebilirler. Geçişsiz bir fiil ettirgen çatı biçimbirimi ulanarak geçişli hale gelirken geçişli bir fiile ettirgenlik

biçimbirimi ulandığında fiil ettirgen çatılı olur. Ettirgenlik çatısı biçimbirimi eklenen fiillerin doğrudan dönüşlü çatısı çözümlemeli yöntemle kurulur. Tatar Türkçesinde doğrudan dönüşlü çatısı çözümlemeli yöntemle kurulan ettirgenlik biçimbirimli fiillerden bazıları şunlardır:

çumdır- '1. batırmak. 2. tamamen gömmek, bulamak.' (TTAS, VI: 455)

(377) *Üzémnéñ gönahsızlıgımnı, üzémnéñ yégétlégémné meñgége şul ay, yoldızlar bérle zinnetlengen külnéñ bu tarafında kaldırıp,* ***üzémné üzém*** *tégé yaknıñ bılçıragına* ***çumdırası, yözdéresé*** *kile.* (O, 246)

'Saflığımı, delikanlılığımı sonsuza dek şuradaki ay ve yıldızlar ile ışıldayan gölün bu tarafında bırakıp kendimi diğer tarafın çamuruna bulamak ve orada yüzdürmek istiyorum.'

tanıt- '1. *tanı-* fiilinin ettirgen çatılı biçimi. 2. birinin ismini vb. söyleyip tanıtmak. 3. öğretmek, bilim vermek. 4. anlatmak, göstermek. 5. aslını bildirmek, kendi kendini göstermek.' (TTAS, V: 363)

(378) *F. Emirḫan icat éşçenlégén 1907 yılnı, "Garefe kiç töşémde" romantik hikeyesi bélen başlap cibere. Bérençé ḫikeyelerénde uk yazuwçı* ***üzén*** *osta psiḫolog, bér mizgél sureténde kéşé yazmışın, yeşeyéş facigasén térgéze aluwçı ressam itép* ***tanıta.*** (Ḫ, 6)

'F. Emirḫan yazmaya 1907 yılında "Arefe Gecesi Düşümde" adlı romantik hikâyesi ile başlar. İlk hikâyelerinden itibaren yazar kendini usta bir psikolog, bir anda insanın hayatını, yaşamındaki sıkıntılarını düzeltebilen bir ressam olarak tanıtır.'

(379) *Yeşerén dusnıñ kém buluwın, ni öçén* ***üzén tanıtmaska*** *tırışıp yörüwén bélesé kile idé. (SE-GG, 248).*

‘Gizli dostun kim olduğunu, niçin kendisini tanıtmamaya çalıştığını bilmek istiyordu.’

ömétlendér- ‘ümitlendirmek’ (TTAS, IV: 462)

(380) *Üzémnéñ ẖel de anıkınnan artık tügél. Lekin miña sér birérge yaramıy, çönki min — ir kéşé. Miña anı da,* ***üzémné*** *de* ***ömétlendérérge****,* yuwatırga *kirek.* (ESB, 305)

‘Benim durumun da onunkinden iyi değil. Ama bana durumumu açık etmek yakışmaz, çünkü ben — erkek adamım. Benim onu da kendimi de ümitlendirmem, teselli etmem gerekir.’

yuwat- ‘1. ağlamasını durdurmak, sakinleştirmek, yatıştırmak. 2. rahatlatmak, içini ferahlatmak. 3. ümitlendirmek.’ (TTAS, VI: 759)

(381) *Tik min de kolẖoznı taşlap kitsem, büten de kitse, kém kalır soñ kırda igén üsterérge de, kém köreşér soñ ul Şeyẖiy şikéllé şoma bendeler bélen, dip kéne* ***üzémné*** *béraz* ***yuwata idém***. (ESB, 367)

‘Ben de kolhozu bırakıp gidersem, diğerleri de giderse, kim kalır tarlada ekin yetiştirmeye, kim mücadele eder sonra o Şeyẖiy gibi şişman kölelerle diyerek kendimi az da olsa teselli ediyordum.’

(382) *Kıskası, büten şaẖtyorlar niçék yeşiy, sin de şulay: éşlep tapkan barlı-yuklı akçaña arakı bélen tozlı balık satıp alasıñ da şunıñ bélen* ***üzéññé yuwat****asıñ.* (BY, 215)

‘Kısacası diğer madenciler nasıl yaşıyorsa sen de öyle yaşarsın: çalışıp kazandığın az-çok parana içki ile tuzlu balık alırsın ve bununla kendini avutursun.’

yört- '1. birini veya bir şeyi, yardım edip kolundan tutup veya hareketlerine yön verip alıp gitmek, yanına alıp götürmek. 2. izin vermek, müsade etmek. 3. yürütmek, sürdürmek, idare etmek' (TTAS, II: 742)

(383) *Emma ayagım-kulım isen bulıp,* ***üzémné üzém yörte algan*** *çagımda avıldan bérkaya da kitmiym, balalar.* (ESB, 309)

'Ama elim ayağım sağlıklı olup kendi kendimi idare edebildiğim sürece köyden başka hiçbir yere gitmiyorum çocuklar.'

(384) *Şaytan tuyına sinéñ bélen min kirekmé? Méne elége* ***üzébézné üzébéz yörtebéz****, Marusya. Alar kulına kalırga yazmasın.* (P-TM, 555)

'Şeytan düğününe seninle ben gerekir miyiz? İşte şimdilik kendi kendimizi idare ediyoruz, Marusya. (Allah) Onların eline kalmayı yazmasın (nasip etmesin).'

birdért- '1. *bir-* fiilinin ettirgen çatılı biçimi. 2. makine, mekanizma vb. şeyleri azcık öne veya geriye doğru hareket ettirmek.' (TTAS, I: 534)

(385) *Min* ***üzémné*** *géne tügél, ẖetta sabıylarımnı da Tuktamış kulına* ***birdérteçek*** *tügél! Andıy mesẖerege kaldırgançı, min alarnı üz kullarım bélen turap atam!* (K, 23)

'Ben sadece kendimi değil evlatlarımı da Tuktamış eline teslim ettirtecek değilim! Öyle bir duruma düşüreceğime ben onları kendi ellerim ile doğrar atarım!'

kürset- '1. görünür duruma getirmek; bakmaya, izlemeye taktim etmek; bakıp görmeye mümkünlük vermek. 2. birisi görsün diye bir takım hareketler yapmak.' (TTAS, III: 615)

(386) *Miném "golyama" sınıfına katı-katı höcümnerém alarga* ***üzémné kürsetüw*** *öçén doşmanlıgım-felenlégémnen tügéldér.* (O, 6)

'Benim "ulema" sınıfına şiddetli hücumlarım onlara kendimi göstermek için düşmanlığım veya buna benzer bir şeyden değildir.'

(387) *Béleséñ bit, yılına bér kilgen sabantuyga ḫalık söyéne-söyéne,* ***üzén kürsetérge****, kéşé kürérge dip çıga. E min nerse — üzémné jelletérge çıgıymmı?* (YS, 50)

'Biliyorsun ki yılda bir olan saban toyuna insanlar sevine sevine, kendini göstermek, başkalarını görmek için katılıyor. Peki, ben ne için — kendimi acındırmak için mi katılayım?'

ütér- '1. öldürmek, ölü duruma getirmek. 2. (tıp) ilaçlar yardımıyla hissiz duruma getirmek. 3. (mec.) yok etmek. 4. hasta, müşkül duruma getirmek.' (TTAS, VI: 147)

(388) *Bayan-sıluw, söygenénéñ kabéréne kilép,* ***üz-üzén ütére****. (TḪİ, 245).*

'Bayan-sıluw, sevdiğinin kabrine gelip kendini öldürüyor.'

(389) *Tagı kaytkan vakıtta* ***üzémné üzém ütéresém kildé****.* (O, 248)

'Döndüğüm zaman kendimi öldürmek istedim.'

bizdér- 'bezdirmek, bıktırmak.' (TTAS, I: 520)

(390) *Min elé ul turıda uylamıy idém, Gölşatnıñ üzé turında gına uylıy idém.* ***Üzémné bizdérérge*** *tırıştım.* (P-TM, 652)

'Ben daha o konuda düşünmüyordum, yalnızca Gölşat'ın kendisi hakkında düşünüyordum. Kendimi usandırmaya çabaladım.'

(391) *Bu oçrakta süz söyüw-meḫebbet, gaile mönesebetlerén cayga saluw, kémnendér* ***üzéññé*** *yarattıruw yeise* ***bizdérüw*** *h.b. ḫakında bara.* (TḪİ, 65)

‘Bu durumda söz aşk-meşk, aile ilişkilerini düzene sokmak, birilerine kendini sevdirmek yahut kendini usandırmak vb. hakkında ilerler.’

arıt- ‘yormak, güçsüzleştirmek; gücünü tüketmek, bezdirmek’ (TTAS, I: 228)

(392) *Min, zindanga yabılgan kéşé kébiy, üzémnéñ yeş’lék gayretémné kaya kuyarga bélmeyénçe, éçémné kaynata morgan gayret köçéné bastırır öçén,* ***üzémné üzém arıtır*** *öçén, irteden kiçke kader iden buyında yöriym.* (O, 258)
‘Ben zindana kapatılan insanlar gibi, kendi gençlik güç-kuvvetimi neye kullanacağımı bilemediğimden, içimi kaynatıp duran bu güç-kuvveti bastırmak niyetiyle kendi kendimi yormak için sabahtan akşama kadar yol boyunca yürüyorum.’

cılıt- ‘1. ısıtmak, sıcak hâle getirmek. 2. kendi sıcaklığında ısıtmak.’ (TTAS, II: 390)

(393) *Üzémné üzém şul kurkınçlı ciller, şul merḫemetséz suwıklar, şul kotnı ala torgan yalgızlıklardan saklar öçén, üzémné üzém şul helaketten kotkarır öçén,* ***üzémné üzém*** *üzémnéñ éçké cılılarım bérle* ***cılıta****, üzémné üzém üzémnéñ éşlerém bérle kaplıy, çolgıy, şular bérle yuwata başladım.* (O, 252)
‘Kendi kendimi bu korkunç rüzgârlar, bu merhametsiz soğuklar, bu ruhu saran yalnızlıklardan korumak için, kendi kendimi bu hezimetten kurtarmak için, kendi kendimi kendi iç sıcaklığım ile ısıtıp, kendi kendimi bir takım işlerlerimle oyalayıp, meşgul edip, onlar ile avutmaya başladım.’

çıgar- ‘bir varlığı bir şeyin içinden dışarı almak, çıkarmak’ (TTAS, VI: 470-471)

(394) *Méne min — şul üzémnéñ tormışımnıñ naçarlıgını uylap ta, añlap ta,* ***üzémné üzém*** *şul naçarlıktan, şul batkaklıktan* ***çıgara almagan*** *köçséz, ḫelséz bér eremtamak!* (O, 264)

‘İşte ben —kendi hayatımın çirkinliğini düşünüp, anlayıp buna rağmen kendi kendimi bu çirkinlikten, bu bataklıktan çıkaramayan güçsüz, dermansız bir asalağım!’

yözdér- ‘1. derin suya sokup ıslatmak, yüzdürmek, yıkamak (atları, köpekleri vb.); onlara tutunup yüzmek. 2. su üstünde yüzdürmek.’ (TTAS, II: 727)

(395) *Üzémnéñ gönahsızlıgımnı, üzémnéñ yégétlégémné meñgége şul ay, yoldızlar bérle zinnetlengen külnéñ bu tarafında kaldırıp,* ***üzémné üzém*** *tégé yaknıñ bılçıragına çumdırası,* ***yözdéresé*** *kile.* (O, 246)

‘Saflığımı, delikanlılığımı sonsuza dek şu ay ve yıldızlar ile ışıldayan gölün bu tarafında bırakıp kendi kendimi diğer tarafın çamuruna batırmak (daldırmak), yüzdürmek istiyorum.’

jellet- ‘acıma, merhamet duygusu uyandırmak’ (TTAS, II: 254)

(396) *Béleséñ bit, yılına bér kilgen sabantuyga ḫalık söyéne-söyéne, üzén kürsetérge, kéşé kürérge dip çıga. E min nerse —* ***üzémné jelletérge*** *çıgıymmı?* (YS, 50)

‘Biliyorsun ki yılda bir olan saban toyuna insanlar sevine sevine, kendini göstermek, başkalarını görmek için katılıyor. Peki, ben ne için — kendimi acındırmak için mi katılayım?’

sındır- ‘1. çatlatmak, iki parçaya ayırmak. 2. (fizik) ışığı kırmak. 3. (mec.) soğukluk hissini azaltmak, birden ısıtmak. 4. (mec.) anlaşmaya, boyun eğmeye mecbur etmek; yenmek, yok etmek.’ (TTAS, V: 282)

(397) *Sin yalgız tügél, béz sinéñ bélen. Mönirege* ***üzébézné sındırırga*** *birmiyk.* (YS, 46)

‘Sen yalnız değilsin, biz seninleyiz. Mönire’ye kendimizi ezdirmeyelim.’

(398) *Agaylar! — didém,* ***üzémné*** *şartlatıp* ***sındırdım****. — Miném üz kuşamatım bar. Miña "Kéndék" dip isém atılar.* (OOB, 132)

'Ağabeyler! — dedim, kendimi hemen teslim ettim. — Benim kendi lakabım var. Bana "Kéndék" derler.'

béldér- '1. haber vermek, söylemek, bildimek, iletmek. 2. ilan etmek, söylemek. 3. göstermek, anlatmak, açıklamak. 4. işaret veya mimikler ile hissettirmek, göstermek.' (TTAS, I: 481)

(399) *İzgé Atam! Min* ***üzémné*** *bügénnen başlap Sön kaganı dip* ***béldérem****. Yuldaşım bul! — didé.* (STU-II, 391)

'Kutsal Atam! Ben kendimi bugünden itibaren Sön kağanı olarak bildiriyorum. Yoldaşım ol! — dedi.'

(400) *Bu yulı sin* ***üzéñné*** *kagannan da, Kotlug bekten de beyséz dip* ***béldérgenséñ****.* (STU-II, 191)

'Bu defa sen kendini kağandan da, Kotlug beyden de bağımsız olarak bildirmişsin.'

kızgandır- 'acıma, merhamet hissi uyandırmak.' (TTAS, III: 644)

(401) *Siz miné hiçbér vakıtta da kızganmagız. Méne min, miné yaratkan köçlerge üç itép,* ***üzémné kızgandırmıym****.* (P-KT, 260)

'Siz bana hiçbir zaman acımayın. İşte ben, beni seven güçlere nispet olsun diye kendimi acındırmıyorum.'

(402) *E Ḫetirenéñ* ***üz-üzen kızgandırtası*** *kilmedé: — İrém miné kaytıp alırga tiyéş, — didé.* (BY, 321)

'Oysa Ḫetire kendi kendini acındırtmak istemedi: — Kocam beni dönüp alacaktır — dedi.'

kıstır- '1. *kıs-* fiilinin ettirgen çatılı biçimi. 2. bedenin herhangi bir yerini bir şeyler arasında bırakıp acıtmak, incitmek, kıstırmak. 3. bir şeyin arasına yerleştirmek, sokmak.' (TTAS, III: 720)

(403) *Min indé* ***üzémné kıstırmıym****, eteç bulıp kıçkıruwdan başka bir yagım bélen de çalınmadım bit min alarnıñ küzleréne.* (YK, 185)

'Ben artık kendimi (aralarına) katmıyorum, horoz gibi ötmekten başka bir yönüm ile çarpmadım ben onların gözlerine.'

intéktér- 'ruhsal ve bedensel eziyete maruz bırakmak, eziyet etmek. 2. bekletip usandırmak. 3. acı çektirmek, azap vermek. 4. acizleştirmek, muhtaç etmek.' (TTAS, II: 556)

(404) *Yörek yanuwıñnı basmakçı bulıp sin* ***üzéññé*** *de, irleréññé de yukka* ***intéktéreséñ***. (STU-I, 242)

'Yürek yangınını bstırmak niyetiyle sen kendine de, adamlarına da boş yere eziyet ediyorsun.'

tanıştır- '1. bir şey hakkında bilgi vermek, tanıtmak, haberdar etmek. 2. birini bir başka kişi ile tanış yapmak, tanıştırmak.' (TTAS, V: 364)

(405) *Eger de* ***üzémné*** *şagıyr' dip* ***tanıştırsam*** *gayéplemegéz.* (P-TM, 170)

'Ola ki kendimi şair diye tanıtırsam beni suçlamayın.'

yarattır- 'kendine çekmek, sevdirmek' < ***yarat-*** 'beğenmek, sevmek' (TTAS, VI: 876).

(406) *Bu oçrakta süz söyüw-meẖebbet, gaile mönesebetlerén cayga saluw, kémnendér* ***üzéññé yarattıruw*** *yeise bizdérüw h.b. ẖakında bara.* (Tẖİ, 65)

'Bu durumda söz aşk-meşk, aile ilişkilerini düzene sokmak, birilerine kendini sevdirmek yahut bezdirmek vb. hakkında ilerler.'

kaygırt- ‘1. kaygılandırmak, kaygı vermek’ (TTAS, III: 51)

(407) *İl-kön yazmışın kaygırtuw turında séz iñ élék* ***üzégézné kaygırtasız.*** (STU-II, 401)

‘Başkalarının hayatını düşünmek yerine siz önce kendinizi düşünün.’

Cümlede adlandırdıkları hareketin nesne konumunda olan bir varlığı etkilemesi ya da ona dönmesi mümkün olmayan geçişsiz fiiller, ettirgenlik biçimbirimleri ile geçişlileştirilebilirler. Geçişsiz bir fiil ettirgen çatı biçimbirimi ulanarak geçişli hale gelirken geçişli bir fiile ettirgen çatı biçimbirimi ulandığında fiil ettirgen çatılı olur. Ettirgenlik çatısı biçimbirimi eklenen fiillerin doğrudan dönüşlü çatısı çözümlemeli yöntemle kurulur.

3.2.1.2.2. Birleşik Fiillerin Çözümlemeli Yöntemle Doğrudan Dönüşlü Çatısının Kurulması

Türk dilinde birleşik fiiller bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiilin meydana getirdiği söz grubudur. Birleşik fiiller yapılırken isim veya fiil olan söz yardımcı fiilden önce gelir. Yardımcı fiilin başına getirilen sözün isim ya da fiil olmasına göre birleşik fiiller ikiye ayrılır (Ergin, 2012: 386-389; Karaağaç, 2013a: 471-475; Ercilasun, 2014: 69-117).

Dilciler tarafından dilbilgisi kaynaklarında (Deny, 1941: 465-479; Kononov, 1956: 207-212; Gencan, 1979: 310-318; Ediskun, 1999: 228-246; Bilgegil, 1982: 268-270; Delice, 2012: 24-28; Gabain, 2007: 369; Ergin, 2012: 386-389; Eraslan, 2012: 515; Timurtaş, 2012: 140-144; Hacıeminoğlu, 2013: 176-181; Argunşah, 2014: 183; Korkmaz, 2009: 791- 861) çeşitli şekillerde sınıflandırılan birleşik fiillerin yapıları üzerinde görüş birliği bulunmamaktadır.

Gencan, "özel bileşik eylemlerde çatı" başlığında *Orhan artık yıkanabilir, Sevim de süslenebilir yaşa geldi.* cümlelerindeki "*yıkanabil-* ve *süslenebil-*" fiillerini dönüşlü çatılı saymış ve esas olarak fiillerden oluşan birleşik fiillerde önce gelen asıl fiilin dönüşlü çatılı olduğunu ifade etmiştir (1972: 317). *yıkan-, süslen-* gibi fiiller bağlama göre dilbilgisel işlevleri ile kullanılmadıkları durumda, dilbilgisel olan dönüşlü çatı bildirme işlevini de içine alarak sözlükselleşmişlerdir. Yani böyle fiillerde beliren dönüşlülük fiilin sözlük anlamıyla ilgilidir.

Tatar Türkçesinde birleşik fiiller en çok isimlerle *it-* 'etmek', *bul-* 'olmak', *kıl-* 'kılmak', *kil-* 'gelmek', *yasa-* 'yapmak' yardımcı fiillerinin birleşmesi ile kurulurlar, *bir-* 'vermek', *kitér-* 'getirmek', *al-* 'almak' yardımcı fiilleri ile yapılan birleşik fiiller daha az kullanılırlar (TG-I, 355; Hangildin, 1959: 160-161; Veliullina, 1972: 153-154; Tumaşeva, 1978: 190; Velidî, 2007: 90; Ganiyev, 2013: 173-189; Burbiel, 2018: 470).

Tatar Türkçesinde *it-* fiili, isimlere eklenerek birleşik fiillerin oluşumunda yer alır. Bu fiil ile oluşturulan birleşik fiillerin birinci birleşeni hem Tatar Türkçesine ait sözcükler hem de diğer dillerden Tatar Türkçesine alıntılanmış sözcükler ile kullanılabilir. Alıntı sözcüklerle birleşen *it-* yardımcı fiili ile yapılan birleşik fiillerin birinci unsuru genellikle yalın halde kullanılan *sewde it-* 'ticaret yapmak, *ḫəбəp it-* 'haber vermek, *te'sir it-* 'tesir etmek', *te'min it-* 'temin etmek', *ḫökém it-* 'hükmetmek' vb. fiillerinde olduğu gibi Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerdir. Rusça sözcüklerle *it-* fiili edebi dilde yalnızca *tantsevat' it-* 'dans etmek' fiilinde görülür (TG-I, 355-358, Velidî, 2007: 90; Ganiyev, 2013: 174; Burbiel, 2018: 470).

İsim + *it-* yapısında birinci unsur bağımsız ya da bağımlı durumda kullanılabilir. Bağımsız olan birinci unsurla *it-* yardımcı fiili temelinde kurulan birleşik fiiller için *ant it-* 'yemin etmek', *ḫeber it-* 'haber vermek', *ḫel it-* 'halletmek', *ḫökém it-* 'hüküm vermek', *ḫörmet it-* 'hürmet etmek', *kunak it-* 'misafir etmek'; bağımlı birinci unsur ile *it-* yardımcı fiili temelinde kurulan birleşik fiiller için de: *terek'kıy it-* 'yükselmek,

ilerlemek', *te'min it-* 'temin etmek', *teşkil it-* 'teşkil etmek', *kabul it-* 'kabul etmek', *faş it-* 'belli etmek', *isbat it-* 'ispat etmek', *beyan it-* 'beyan etmek', *cör'et it-* 'cüret etmek', *keşéf it-* 'keşfetmek', *ḫur it-* 'hor görmek, aşağılamak' vb. (TG-I, 356) yapıları örnek teşkil eder. Tatar Türkçesinde *it-* fiiliyle hem geçişli hem de geçişsiz yapılır ancak geçişli fiiller geçişsizlere nazaran oldukça fazladır.

Tatar Türkçesinde isimlerden birleşik fiiller yapan *kıl-* 'kılmak' yardımcı fiilinde biraz arkaik anlam bulunduğundan onun temelinde yapılan *ḫata kıl-* 'hata yapmak', *karar kıl-* 'karar kılmak', *gönah kıl-* 'günah işlemek', *hibe kıl-* 'hibe etmek', *beḫes kıl-* 'bahsetmek', *ḫel kıl-* 'halletmek', *tewbe kıl-* 'tövbe etmek' *vb.* birleşik fiillerde de bir miktar arkaik anlamı belirir. *kıl-* fiili ile oluşturulan birleşik fiiller hem *ḫel kıl-* 'halletmek', *hibe kıl-* 'hibe etmek' *vb. gibi* geçişli hem de *ḫata kıl-* 'hata etmek', *karar kıl-* 'karar kılmak' vb. gibi geçişsiz (TG-I, 360; Tumaşeva, 1978: 190; Ganiyev, 2013: 174) olabilirler.

Çalışmanın bu kısmında yardımcı fiillerin doğrudan dönüşlü çatısının çözümlemeli yöntemle yapıldığını göstermek için birleşik fiiller Tatar Türkçesinde en yaygın kullanılanlarla sınırlanmıştır. Tatar Türkçesinde *it-* yardımcı fiili ile genellikle geçişli birleşik fiiller oluşturulurlar. *kıl-* yardımcı fiiliyle oluşan birleşik fiiller ise *it-* ile kurulan fiillerin arkaik biçimleri olarak kullanılır. Tatar Türkçesinde *it-* ve *kıl-* yardımcı fiiliyle yapılan ve doğrudan dönüşlü çatısı çözümlemeli yöntemle kurulan birleşik fiillerden bazıları şunlardır:

ḫis it- '1. hissetmek. 2. gözünün önüne getirmek. 3. düşünmek. 4. duygu dünyasında yaşamak, çeşitli hisleri sezmek. 5. sağlık, fizikî hem ruhî durumuna bağlı olarak kendini bir derecede, durumda (iyi, kötü, çaresiz) hissetmek.' (TTAS, VI: 270)

(408) *Ḫetta yakın kardeşleré kébék* ***ḫis item üzémné.*** (AL, 340)

'Hatta yakın kardeşleri gibi hissediyorum kendimi.'

(409) *Bıyıl ceyge çıkkannan birlé indé ul* ***üzén*** *naçar* ***ḫis itté****. (P-ŞḪ, 251).*

‘Bu yıl yaz geldiğinden beri şimdi zaten kendisini kötü hissetiyordu.’

gafuw it- / gafuw kıl- ‘affetmek, bağışlamak’ (TTAS, II: 58)

(410) *Mondıy forsatnı kuldan ıçkındırsam,* ***üz-üzémné gafuw itesém*** *yuk!* (KD,194)

‘Böyle bir fırsatı elimden kaçırırsam kendimi asla affedemem.’

ig‘lan it- / ig‘lan kıl- ‘1. ilan etmek, bildirmek.’ (TTAS, VI: 445)

(411) *Min* ***üzémné üzém*** *bügénnen uk olugbek dip* ***ig‘lan itép*** *kuyam!* (KD, 237)

‘Ben kendimi bugünden itibaren ulubey olarak ilan ediyorum.’

(412) *Kıyuwrak sugış ostaları* ***üzlerén*** *patşa dip* ***ig‘lan ittéler****.* (STU-II, 417)

‘Daha cesur savaş ustaları kendilerini padişah olarak ilan ettiler.’

(413) *Mamuk ḫanzade 1496 yılda, Möḫemmeteminné teḫéténnen kuwıp,* ***üzén*** *Kazan ḫanı dip* ***ig‘lan ite****.* (İNS, 81-82)

‘Mamuk hanzade 1496 yılında Möḫemmetemin’i tahtından indirip kendisini Kazan hanı olarak ilan eder.’

korban it- / korban kıl- ‘1. kurban etmek, helak etmek. 2. vazgeçmek, feda etmek’ (TTAS, III: 368)

(414) *Miném etiy şul éşné éşliy alır idémé? Başkalarnı kotkarır öçén,* ***üzén korban iter*** *idémé? Bu fikérge min cavap taba almıym.* (AKY, 22)

‘Benim babam bu işi yapabilir miydi? Başkalarını kurtarmak için kendini kurban eder miydi? Bu düşünceye ben cevap bulamıyorum.’

(415) *Atama eytéň süzémné, // Kanlı yeş’ aldı küzémné, // Atama dön’ya kiň bulsın, //* ***Korban kıldım üzémné****...* (TḪİ-D, 236)

‘Atama söyleyin sözümü // Kanlı yaş aldı gözümü // Atama dünya geniş olsun diye // Kurban ettim kendimi...’

azat it- ‘1. azat etmek, bağımsızlığına kavuşturmak. 2. hücum edip alınan yerden düşmanı kovup çıkarmak. 3. işten çıkarmak, kovmak. 4. bir şeye mecbur etmemek.’ (TTAS, I: 82).

(416) *Elle niçeşer katlı “iské gadet” divarları bérlé çolgangan, üzémnéň meg‘neviy zindandagı tormışımnı töşénem; şunıň bogawlarını özerge,* ***üzémné üzém azat iterge*** *yullar ézliym.* (O, 258)

‘Kimbilir kaçar kat “eski usül” duvarlar ile sarılmış, kendi manevî zindanımdaki hayatımı düşünüyorum; onun prangalarını koparmak, kendi kendimi azat etmek için yollar arıyorum.’

yuk it- ‘bitirmek, yok etmek.’ (TTAS, VI: 772)

(417) *Miném eniy de şulay idé. Etiy bélen kıçkırışsalar, barıbér yeşemiym,* ***üzémné yuk item****, cavap birérséň, dip kurkıta idé.* (P-TM, 467)

‘Benim annem de öyleydi. Babam ile bağırışsalar, zaten yaşamıyorum, kendimi yok ederim, (sen de) bunun hesabını verirsin diye korkuturdu.’

ẖarap it- ‘1. yıkmak, yok etmek, harap etmek. 2. öldürmek, helak etmek. 3. eziyet etmek, acı çektirmek. 4. kaza-belaya maruz kalmak.’ (TTAS, VI: 222)

(418) *Nadir (işékke karşı torıp, Serverné kullarından totıp). Sin de* ***üz-üzéňné ẖarap iteséň!..*** (P-KT, 282)

‘Nadir (kapının karşısına dikilip Server’i ellerinden tutarak). Sen kendi kendini harap ediyorsun!’

(419) *Ḫezérgé bötén gadetlerémné taşlap, séznéň süzégézden çıkmaska süz birem. Mörşide tutaş,* ***üzégézné*** *de, miné de* ***ḫarap itmegéz!*** (P-KT, 40)

‘Bütün alışkanlıklarımı bırakıp sizin sözünüzden çıkmayacağıma söz veriyorum. Mörşide hanım, kendinizi de beni de harap etmeyiniz!’

(420) *Mostayev: Eydegéz,* ***üzén üzé ḫarap itmesén****.* (P-TM, 109)

‘Mostayev: Haydi (gidelim), kendi kendini harap etmesin.’

helak it- / helak kıl- ‘1. öldürmek, canını almak. 2. yıkmak, harap etmek. 3. yakmak, suya batırmak vb. yollar ile yok etmek.’ (TTAS, VI: 307)

(421) *Soň tügél elé. Sinéň bötén tormışıň alda. E ul — téleseň, cennet şikéllé güzel bulaçak.* ***Üzéňné helak itme****. Kaldır sin bu tormışnı, Çulpan, onıt. Bötén ütkenneréňné onıt!* (P-ŞḪ, 59)

‘Hiçbir şeyin sonu değil. Senin bütün hayatın önünde. Eğer sen istersen, o cennet gibi olacak. Kendini helak etme. Bırak sen bu hayatı Çulpan, unut. Bütün yaşadıklarını unut!’

(422) *Allahé tegale ḫezretleré ul könné kürsetmeséň, ve eger de sézlerge bér zarar kilgenén kürsek,* ***üzémézné helak kılırmız****, iy gaşıykım, — didé.* (TḪİ-D, 241)

‘Allahutaala hazretleri o günleri göstermesin ama eger olur da sizlere bir zarar geldiğini görürsek kendimizi öldürürüz ey aşığım, dedi.’

ḫur it- ‘alay etmek, dalga geçmek, aşağılamak, küçümsemek’ (TTAS, VI: 291)

(423) *Séz talawçılar tozagına élekkenséz. Séz, Mansur malaynıň töçé télleréne ışanıp,* ***üzégézné*** *temam* ***ḫur ittégéz*** *bit.* (P-KT, 39)

‘Siz zorbaların tuzağına düşmüşsünüz. Siz, Mansur oğlanın tatlı diline inanıp kendinizi hepten hor görmüşsünüz belliki.’

mecbür it- ‘mecbur etmek, zorlamak.’ (TTAS, IV: 148)

(424) ***Üzégézné*** *üzégéz* ***mecbür iteséz****. E küňélégéz...* (P-TM, 75)

‘Kendi kendinizi mecbur ediyorsunuz. Oysa gönlünüz...’

(425) *Ңetime karçıknıñ yözé üzgerép kitté, şulay da ul açuwın éçéne yottı da,* ***üz-üzén yılmayırga mecbür itép:*** ... (A, 71)

‘Ңetime kadının yüzü değişti, yine de o öfkesini bastırdı ve kendi kendini gülümsemeye mecbur ederek: ...’

garız it- / ***garız kıl-*** ‘1. takdim etmek. 2. rica etmek.’ (TTAS, II: 52)

(426) *Tahirge* ***üzémné garız kılamın****, eger de miné kabul kılmasa, bér könné başın kisermén, — didé.* (TҢİ-D, 236)

‘Tahir’e kendimi sunuyorum, eğer beni kabul etmezse bir gün başını keserim — dedi.’

terbiye it- / terbiye kıl- ‘1.terbiye etmek, akıl-bilim vermek. 2. eğitmek.’ (TTAS, V: 469)

(427) ***Üzéňné üzéň terbiye kılıp*** *bulaçak, rusça ukırga da mömkin bulaçak.* (O, 244)

‘Hem kendi kendini yetiştirmişolacak hem de Rusça öğrenmesi mümkün olacak.’

Deyimleşmiş birleşik fiillerin de doğrudan dönüşlü çatısı çözümlemeli yöntemle yapılır. Tatar Türkçesinde çözümlemeli yöntemle doğrudan dönüşlü çatısı kurulan fiillerden bazıları şunlardır:

süz bir- ‘söz vermek’ (TTAS, V: 245)

(428) *Andıy çaklarda* ***üzéme-üzém süz birem****: irtege niçék te Aysılunı turı kitérem de tup-turı barısın da eytem de birem, diym.* (ESB, 291)

‘Öyle zamanlarda kendime söz veriyorum: yarın bir şekilde Aysılu’yu yakalayıp dosdoğru hepsini anlatıveriyim, diyorum.’

(429) *Ene şul könnerde min **üz-üzéme** Şeyḫiyné éş bélen ciñép çıkmıyça torıp, predsedatél’lékten kitmeske **süz birdém**.* (ESB, 367)

‘İşte o günlerde ben kendi kendime Şeyḫiy’i çalışarak mağlup etmedikçe başkanlıktan ayrılmayacağıma dair söz verdim.’

karşı kil- ‘karşı gelmak, karşı çıkmak, kabul etmemek’ (TTAS, III: 150)

(430) *Sér de tügél indé ul, — didé Ḫasiye apa bérazdan, **üz-üzéne karşı kilgendey**.* (A, 247)

‘Sır da değil artık o, — dedi Ḫasiye abla bir süre sonra, kendi kendine karşı gelmiş gibi.

mıskıl ittér- < ***mıskıl it-*** ‘alay etmek, dalga geçmek, küçük duruma düşürmek’ (TTAS, IV: 300)

(431) *— Ülsem ülem, kızlardan **üzémné mıskıl ittérmiym,** — didé ul hem, pıçkını katı basıp, tiz-tiz ışkıy başladı.* (SE-GG, 203)

‘Ölsemde kızlara kendimi alaya aldırtmam, — dedi o ve bıçkıyı kuvvetlice bastırıp, hızlı hızlı sürtmeye başladı.’

(432) *Nige séz **üzégézné mıskıl ittéreséz**? Séz — olu kéşé. Alar sézné bala-çagaga sanıy.* (P-TM, 316)

‘Niye siz kendinizi alaya aldırtıyorsunuz? Siz — yüce birisiniz. Onlar sizi çoluk çocuk yerine koyuyor.’

Tatar Türkçesinde birleşik fiillerin doğrudan dönüşlü çatısı çözümlemeli yöntemle kurulmaktadır. Ayrıca *mıskıl ittér-* fiilinde olduğu gibi ettirgen çatılı birleşik fiillerin de çözümlemeli yöntemle doğrudan dönüşlü çatılı yapılması mümkündür.

3.2.2. Çözümlemeli Yöntemle Dolaylı Dönüşlülük

Türk dilinin tarihsel dönemlerinden itibaren *-(X)n-* biçimbirimin işlevlerinden biri hareketi "kendi kendine, tek başına; kendisi için, kendi yararına yapma" anlamını bildirmektir. Bu işleviyle dolaylı dönüşlü çatı çözümlemeli yöntemle kurulurken dönüşlülük zamiri yönelme hâli eki ile çekimlenir. Dönüşlülük zamiri böyle kullanıldığında özne konumundaki varlığın hareketi kendisi için, kendi faydasına yaptığı bilgisi açığa çıkar. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde hem ekleme hem de çözümlemeli yöntem aynı cümlede bu işlevde birlikte kullanılabilir.

Geçişli eylemlerde ise temel cümledeki *kendine* tümleci eylemi özneye yöneltir, eylemin etkisi nesne üzerindedir. Cümleye giren dönüşlülük biçimbirimi *kendine* tümlecinin işlevini yüklenir, eylemle özne arasında doğrudan bir bağlantı sağlar. Bu durumda özne üzerinde eylemin etkisi söz konusu değildir. Eylem temel cümlenin nesnesini etkilemeyi sürdürür. Bu tür bir değişime olanak veren eylem geçişlidir (Adalı, 2004: 55).

Tenişev, özne konumundaki varlığın işi kendi çıkarları doğrultusunda kendi yararına yaptığının belirtilmesine gerek olmayan durumlarda fiilin düz biçimi ile *-(X)n-* biçimbirimli şeklinin birbirinin yerine kullanılması mümkünken diğer yandan bu nüansın belirtilmesinin gerekli olduğu durumlarda *-(X)n-* biçimbirimli fiile yönelme durumundaki dönüşlülük zamirinin eşlik ettiğini, bu zamir ile sözcüksel olarak kaybolan "kendisi için bir eylem gerçekleştirme" anlamının açık olarak ifade edildiğini söyler. *-(X)n-* biçimbiriminin kişinin kendisi için, kendi çıkarları doğrultusunda bir eylemi gerçekleştirmesini bildirme işlevinin, bu anlamın dönüşlü çatının temelini oluşturması

nedeniyle zayıfladığını ifade eden Tenişev, *-(X)n-* biçimbiriminin bu birleştirici anlamının bütün dönüşlü çatılı fiillerde açığa çıktığını bildirir (1988: 299-300).

Çalışmada "3.1.1.1. *-(I)n-* Biçimbirimi ile Doğrudan Dönüşlülük" başlığında da belirtildiği gibi Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimli fiiller ile dönüşlülük işlevindeki dönüşlülük zamirleri bir arada kullanılmamaktadır. Bu durumda Türk dilinin tarihsel dönemlerinde görülen *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin bildirdiği hareketin "kendisi için kendi faydasına yapılması" işlevini belirginleştiren yönelme hâlindeki dönüşlülük zamirinin çağdaş Tatar Türkçesinde bu işlevi tek başına üstlendiği görülmektedir. Yönelme hâlindeki dönüşlülük zamirinin hareketi "kendisi için, kendi faydasına yapma" işlevinin bildirilmesine gerek görülmediği durumlarda *-(I)n-* biçimbiriminin "kendi kendine, yalnız başına yapma" işlevinde kullanıldığı ve bu işlevdeki *-(I)n-* biçimbirimli fiilin düz biçimiyle değişmeli olarak kullanılmasının mümkün olduğu bildirilmişti. Tatar Türkçesinde hareketi "kendi kendine, tek başına yapma" işlevini de dönüşlülük zamiri üstlenmiştir.

Tatar Türkçesinde çözümlemeli yöntemle kurulan dolaylı dönüşlü çatılı cümlelerde yönelme hâlindeki dönüşlülük zamiri cümlede hareketin özne olan varlık tarafından "kendisi için, kendi faydasına yapıldığını" ya da "kendi kendine, yalnız başına yapıldığını" bildirme işleviyle kullanılır.

3.2.2.1. Hareketi Kendi Faydasına Yapma İşlevi

Kaşgarlı *özinge* sözündeki ك harfinin Arapçada "için" anlamında olan ل yerine olduğunu ifade eder (DLT, 278). Dolayısıyla kendisi için, kendi faydasına anlamının *öz* sözü kaynaklı yönelme durumundaki dönüşlülük zamiri ile işaretlendiği anlaşılır. DLT'de bu işlevdeki *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirinin hem kullanıldığı hem de kullanılmadığı örnekler mevcuttur. Böyle kullanımlar yönelme durumundaki *öz* kaynaklı dönüşlülük zamirinin fiildeki *-(X)n-* biçimbiriminin verdiği "kendi kendine, tek başına

yapma" anlamına ilave olarak "kendisi için, kendi faydasına yapma" anlamını belirginleştirme işlevinde kullanıldığını destekler niteliktedir. Ercilasun *öziñe* zamirinin düşmesine rağmen *-(I)n-* biçimbiriminin onun *kendi kendine yapma* işlevini tek başına üstlendiğini ifade eder (Ercilasun, 2014: 45-46).

ol tarıg ***tarındı*** (DLT, 278)

'O, kendisi için kendi başına tohum ekti.'

er alımın ***alındı*** (DLT, 278)

'Adam alacağını kendi başına aldı.'

ol ***ōziŋe*** *tarıg* ***ekindi*** (DLT, 99)

'O, kendisi için ekin ekti.'

Karahanlı Türkçesinden sonra *öz* sözü kaynaklı yönelme durumundaki dönüşlülük zamirinin tek başına bu işlevde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Harezm Türkçesinde hem *öz* hem de *kendü* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirleriyle çözümlemeli yöntem aracılığıyla dolaylı dönüşlü çatı oluşturulmaktadır:

kėndü özinge *inaġ bolmadı, ḫiyānėt ḳıldı* (ME, 149-2)

'Kendi kendine yoldaş olmadı, hainlik etti.'

Neteg mundaġ ḥarāmnı ***özüŋ͡ke*** *revā körer-sen?* (NF, 246/10)

'Nasıl bu kadar haramı kendine reva görürsün?'

Yā İmāme'l-müslimĭna, bu aṭlardın birini ***özüŋ͡güzke*** *qoysaŋ͡gız minmek üçün bolġay-mu?* (NF, 209/1-2)

'Ya İmāme'l-müslimĭna, bu atlardan birini kendinize ayırsanız binmek için olur mu?'

ṭartdı anı, kėndü ***özinge*** *ṭartdı anı* (ME, 57)

‘Çekti onu, kendine (doğru) çekti onu.’

Çağatay Türkçesinde dolaylı dönüşlü çatı çözümlemeli yöntemle *öz* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirinin yönelme hâli aracılığıyla oluşturulur:

ėl mālın ***özüngge*** *māl bilgil / ḫaylın* ***özünge*** *ʿıyāl bilgil* (Ley.Mec. 3511)

‘El malını kendine mal bil / halkın malını kendine aile bil.’

minnet sanga yoḳ ***özümge*** *ḳoydum / cān birle ėki közümge ḳoydum* (Ley.Mec. 2719)

‘Minnet sana yok kendime koydum / can ile iki gözüme koydum.’

Kıpçak Türkçesi eserlerinde hem *öz* hem de *kendi* sözü kaynaklı dönüşlülük zamirinin yönelme haliyle çekimlenmiş biçimi, cümlenin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketin cümlenin öznesi olan varlık tarafından kendisi için, kendi faydasına yapıldığı bilgisini belirginleştirir ve dolaylı dönüşlü çatı kurulumuna hizmet eder.

Codex Cumanicus’ta *kendi* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri (*kėndine tut-* ‘korumak, muhafaza etmek’) toplamda üç yerde geçer ve üçü de (*kėndime tutar-mėn* (CC, 23b 9), *kėndime tuttum* (CC, 23b 10), *kėndiñe tutkıl* (CC, 23b 11) dolaylı dönüşlülük bildirir. CC’de geçen *kėnsi* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri bir yerde üçüncü teklik kişi iyelik ekli yönelme hâlinde dönüşlü çatıyı (CC, 80a-3) bildirmektedir. Gülistan Tercümesi’nde *kendi* sözü kaynaklı dönüşlülük zamiri yönelme durumunda *kendüne* biçiminde bir yerde (GT, 183 (92a)-5) geçmektedir, *öz* zamiri yaygın olarak kullanılmaktadır:

Mariamdan ***boy yaratup kėnsine****, azam boldı* (CC, 80a-3)

‘Meryem’den kendine vücut yaratıp insan oldu.’

kendüne raḥm ḳılmagan *dāyim, kurtula bilmes ol meşaḳḳat-dan* (GT, 183 (92a)-5)

‘kendine merhamet etmediği sürece, kurtulamaz o sıkıntıdan.’

kiltürür izdep ḳażā-nı ***özine*** *ebleh kişi* (GT, 190 (95b)-11)

‘getirir arayıp kazayı kendisine akılsız insan.’

Tatar Türkçesinde *üzéne* zamiri cümlede yaygın olarak tümleç görevinde kullanılır ve bu durumda cümlede yüklem olan fiilin bildirdiği hareketin, özne olan ve hareketin kılıcısı olan varlık tarafından kendi faydasına, kendisi için gerçekleştirildiği bilgisi açığa çıkar. Tatar Türkçesinde bu anlamı bildiren dolaylı dönüşlü çatı çözümlemeli yöntemle oluşturulur.

ték- ‘dikmek’ (TTAS, V: 499)

(433) *... iské bolgar resémnerénnen karap, Söyémbike Ceg’ferge de,* ***üzéne*** *de kiyémner* ***tégerge başladı.*** (O, 81)

‘...eski Bulgar resimlerinden bakıp, Söyémbike Ceg’fer’e de, kendisine (kendisi için) de giysiler dikmeye başladı.’

ezérle- **‘** hazırlamak’ (TTAS, II: 306)

(434) *Şunıñ bélen ul, bér’yıllık gönahlarınnan arınıp, cennetnéñ türénnen* ***üzéne urın ezérliy idé.*** (BY, 124)

‘Bu sayede o bir yıllık günahlarından arınıp cennetin en güzel yerinden kendisine (kendisi için) yer hazırlıyor idi.’

yasa- ‘1. (bir nesne) yapmak. 2. sanat eseri yapmak. 3. düzenlemek. 4. hazırlamak.’ (TTAS, VI: 892)

(435) *Ul kuçérdan iské bér at yapması sorap alıp, şunnan kapçık tékté de, salam tutırıp,* ***üzéne tüşek yasadı.*** (BY, 116)

‘O arabacıdan eski bir at örtüsü (atların üzerine örtülen örtü) istedi ve bu örtüden kılıf dikti, içine saman doldurup kendisine (kendisi için) döşek yaptı.’

çakır- ‘1.çağırmak, seslenmek. 2. davet etmek.’ (TTAS, VI: 341)

(436) *Ul anı olılıy, ḫörmet ite, anıñ bélen sak éş kıla torgan buldı, Gıymadiynıñ ḫézmetçélerén* ***üzéne çakırmıy****, aña burıçlı kéşélerné üz yagına tartmıy başladı.* (BY, 24)

‘O, onu yüceltir, (ona) hürmet eder, onunla yaptığı işlerde dikkatli davranırdı, Gıymadiy’in hizmetçilerini kendisine (kendisi için) çağırmayıp, ona borcu olan insanları kendi yanına da yanaştırmamaya başladı.’

retle- ‘sıralamak, sıraya dizmek, düzene sokmak.’ (TTAS, IV: 706)

(437) *Min bügén Safa bélen kiléştém. Béz aña yaña öy salabız, e ul bézge öyénnen artıp kalgan bürenelerné, taktalarnı bire. Şulay tırışıp* ***üzébézge*** *bér kuwış* ***retlemesek****, bulmas. (KḪ, 222).*

‘Ben bugün Safa ile anlaştım. Biz ona yeni bir ev yapıyoruz, o da bize evinden artan kütükleri, tahtaları veriyor. Böyle çabalayıp kendimize (kendimiz için) bir baraka yapmazsak, başka türlü yapamayız.’

sayla- ‘1. seçmek, ayırmak. 2. oy verip seçmek.’ (TTAS, V: 30)

(438) *İzgé anabız Ebétiyge bagışlap sadaka birép kaytaçak ta şunnan soñ indé kiyewge baraçak...* ***üzéne*** *kiyew* ***saylayaçak.*** (A, 499)

‘Mukaddes anamız Ebetéy’e sadaka verip döndükten sonra hemen evlenecek... kendisine (kendisi için) eş seçecek.’

ézle- ‘1. aramak. 2. bulmayı ümit etmek. 3. uygun, gerekli vb. kişi veya şeyi bulmaya çalışmak.’ (TTAS, VI: 667)

(439) *Sin indé üzéñe layıklı éş tap ta* ***üzéñe*** *kuwış* ***ézle****.* (KḪ, 224)

‘Sen kendine (kendin için) uygun bir eş bul ve kendine (kendin için) bir baraka ara.’

(440) *Adem balası barınnan da élék* ***üzéne*** *beḫét diygen nerse* ***ézliy****.* (A, 46)

‘İnsanoğlu herşeyden evvel kendisine (kendisi için) mutluluk veren şeyler arıyor.’

(441) *— Nişlep yöriy? Siksenge citken kéşé nişlep yöriy ala? Ülerge cıyınıp,* ***üzéne*** *kabér* ***ézlep yöriy****, — didé.* (A, 70)

‘Ne yapıyor? Seksen yaşına gelmiş bir insan ne yapıyor olabilir? Ölmeye hazırlanıp kendisine (kendisi için) kabir arıyor — dedi.’

al- ‘1. almak, kabul etmek (TTAS, I: 155)

(442) *Bar nersené ul* ***üzéne alırga****, üzénéké iterge hem herkayda, hernersede bérénçé bulırga tırıştı.* (A, 56)

‘Ne varsa o kendisine (kendisi için) almaya, hepsine sahip olmaya ve her zaman, her şeyde ilk sırada yer almaya çalıştı.’

(443) *Belkiy, miné* ***üzéne alır****, ḫatını iter, dip yeşiy idém...* (AL, 164)

‘Belki, beni kendisine (kendisi için) alır, karısı yapar ümidiyle yaşıyor idim.’

sal- ‘1. salmak, bırakmak, koymak, kıstırmak, akıtmak, dökmek. 2. yerleştirmek. 3. yaymak, döşemek. 4. İnşa etmek, kurmak.’ (TTAS, V: 43)

(444) *Segıyde, şul, balaları ḫakında tuktamıy söylep torgan ḫatınnarga üzénéñ yatlıgın ḫis ittimé, poçmakka gına, zur göl astında* ***üzéne urın saldı****.* (O, 328)

‘Segıyde, şu, çocukları hakkında durmadan konuşup duran kadınlara (kendisinin) çok yabancı olduğunu hissedince köşeye bir yere, büyük bir gülün altına kendisine (kendisi için) yer yaptı.’

(445) *Yugıyse, bézde béleséñmé nindiy şoférlar da bar? Éşke kére, béz biş katlı yortnı salıp ölgérmiybéz, e ul* ***üzéne*** *Emet tavında biş poçmaklı yort* ***salıp kére****.* (P-ŞḢ, 185)

‘Aslında, bizde nasıl şöförler var biliyor musun? Çalışmaya başlar, biz beş katlı ev yapana kadar, o kendisine (kendisi için) Emet dağında beş köşeli ev yapar.’

kaldır- 1. bırakmak, yanına almamak. 2. yanından ayrılmak, uzaklaşmak. 3. diğerlerinden ayrılmak, öne çıkmak. 4. bir şeyi kendisi için ayırmak.’ (TTAS, III: 70)

(446) *Yılan, kabıgın salsa da, yılan yöregén* ***üzéne kaldıra****.* (TḢİ, 56)

‘Yılan, derisini bıraksa da, yılan yüreğini kendisine (kendisi için) ayırır.’

kor- ‘kurmak, yapmak, inşa etmek, meydana getirmek.’ (TTAS, III: 378)

(447) *Méne şul arada indé Gayşe* ***üzéne*** *ayırım oya* ***koruw*** *çarasına töşté.* (KzkK, 178)

‘İşte bu sırada bir an evvel Gayşe kendisine (kendisi için) ayrı bir yuva kurmanın derdine düştü.’

tap- ‘bulmak’ (TTAS, V: 301-302)

(448) *Béznéñ baş teorétigıbız* ***üzéne éş taptı****, — dip uyladım min.* (AKY, 111)

‘Bizim baş teorisyenimiz kendisine (kendisi için) iş buldu, — diye düşündüm ben.’

satıp al- ‘satın almak’ (TTAS, V: 77)

(449) *Bér-iké mertebe barıp kaytsak, annarı **üzébézge** keme **satıp alırbız.*** (A, 112)

‘Bir iki defa gidip gelsek, sonra kendimize (kendimiz için) gemi satın alırız.’

kol it- ‘kul etmek, boyun eğdirmek’ (TTAS, III: 315)

(450) *Télégraf bérlen ḫalık bérlen söyleşép kéne bula. Bunıñ bérlen bötén ḫalıknı **üzéñe kol itép bula**.* (O, 34)

‘Yalnızca telegraf aracılığıyla halk ile konuşulabiliyor. Bu sayede bütün halkı kendine kul etmek de mümkün oluyor.’

Tatar Türkçesinde cümlenin yüzey yapısında bulunsun ya da bulunmasın bir nesne ile kullanılan fiillerin bildirdiği hareketten cümlenin öznesi olan ve cümlenin yükleminin adlandırdığı hareketi yapan varlığın fayda sağladığını bildiren dolaylı dönüşlü çatı çözümlemeli yöntemle yapılır.

3.2.2.2. Hareketi Kendi Başına, Kendine Yönelik Yapma İşlevi

Türkçede kendi/kendisi zamirlerinin ikileme durumundaki yönelme hali cümlede tümleç olarak görev yapar ve hareketi kendi kendine yapma bilgisini aktarır, başka bir ifadeyle hareketin yalnız ya da yardımsız yapıldığını bildirir (Ediskun, 1999: 160; Sebzecioğlu[41], 2021: 316; Göksel- Kerslake, 2005: 238[42]). Kononov, *kendi kendine* zamiri ile sözdizimsel olarak ifade edilen kendi kendine yapma bildiren yapıları “genel dönüşlülük” olarak değerlendirir ve bazı fiillerin “*Ahçının başına bu da gelince zavallı*

[41] Ali **kendi kendine** konuşuyordu. (Sebzecioğlu)
[42] i. Biz **kendi kendimize** yemek pişiriyoruz. (Göksel- Kerslake)
ii. Biz **kendimize** yemek pişiriyoruz. (Göksel- Kerslake)

ağlamaya ve kendi kendine küfretmeye başlamış." cümlesindeki gibi yalnızca sözdizimsel olarak bu anlamı verebileceğine (1956: 196) işaret eder.

DLT'den, fiilin *-(X)n-* biçimbirimli şekillerinin *öz* sözü kaynaklı yönelme durumundaki dönüşlülük zamiri ile bir arada kullanılmasının cümlenin öznesi olan varlığın, yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketi kendi çıkarları doğrultusunda kendi faydasına yaptığı bilgisini belirginleştirdiği anlaşılır. Bu bilginin cümlede özellikle ifade edilmesine gerek olmayan durumlarda fiilin düz biçimi ile *-(X)n-* biçimbirimli şeklinin birbirinin yerine kullanılması mümkündür (DLT, 278; Tenişev, 1988: 299). Bu durumda aynı biçimsel kullanımlardaki hareketi "kendi kendine; kendisi için, kendi faydasına" yapma anlamı birbirinden ayrılmaz ki DLT'de de böyle fiillerin bir arada her iki anlamla da kullanıldığı açıklanır (DLT, 278-279).

Hem Türk dilinin tarihsel dönemlerinde hem de çağdaş Tatar Türkçesinde bazı fiillerde "hareketi kendisi için yapma" anlamından ziyade "yalnız başına yapma" anlamı öne çıkar. Cümlenin öznesi olan varlığın cümlenin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketi "kendi kendine, yalnız başına" yaptığı bilgisi çözümlemeli yöntemle kurulan dolaylı dönüşlü çatı ile aktarılır. Tatar Türkçesinde ekleme yöntemiyle *-(I)n-* biçimbiriminin bu işlevi tespit edilememiştir.

Tarihsel Türk yazı dillerinde hareketi yapan varlığın yaptığı hareketten fayda sağladığı bilgisinin vurgulanmadığı ya da bu bilgiye ulaşılamayan ve yalnızca *-(I)n-* biçimbirimli fiiller ile bildirilen işlev Tatar Türkçesinde çözümlemeli yöntemle bildirilir. Böyle cümleler yüklem olan fiilin bildirdiği hareketi yapan varlığın cümlede nesne olan varlıkla özdeş olmaması ve cümlenin nesnesi olması bakımından doğrudan dönüşlü çatılı cümlelerden ayrılır. Cümlede yüklem olan fiilin bildirdiği hareketi yapan varlık nesne olan varlıkla özdeş olmadığından böyle cümleler dolaylı dönüşlü çatılıdır. Bunun yanı sıra özne konumundaki varlığın yaptığı hareketi "kendisi için kendi faydasına yapması" işlevinin belirgin olmayışı bakımından dolaylı dönüşlü çatının ayrı bir grubunu oluşturur.

Tatar Türkçesinde özne olan varlığın cümlemin yüklemi olan fiilin bildirdiği hareketi kendi başına ve kendine yönelik gerçekleştirdiği, ancak cümlede hareketten doğrudan etkilenen başka bir varlığın bulunduğu dolaylı dönüşlü çatılı kullanılan fiillerden bazıları şunlardır:

kaytar- '1. geri çevirmek. 2. geriye doğru bükmek. 3. dönmesine izin vermek, göndermek.' (TTAS, III: 61)

(451) *Ul pıçaknı kiré* ***üzéne kaytardı.*** (AL, 311)
'O bıçağı geri kendisine çevirdi.'

téle- '1. arzu etmek, istemek. 2. dilek sözleri söylemek.' (TTAS, V, 519)

(452) *Üzéne de tanırga* ***télemegen*** *şiklerén ul kayınatası bélen kayınanası söylep birdé.* (STU-II, 20)
'Kendisine bile açıklamak istemediği şüphelerini o kayınpederi ile kayınvalidesine söyleyiverdi.'

tart- '1. bir şeyi güç kullanarak kendine yaklaştırmak, çekmek. 2. bir şeyi sürükleyerek hareket ettirmek. 3. belli bir tarafa taşıyıp koymak.' (TTAS, V: 391)

(453) *Sıluwnıñ bilénnen ala da üzéne* ***tarta****; at tuktıy, kıznıñ ayakları özeñgéden, üzé iyerden çıgam diygende asılıp kala, yıgılırga ret cite...* (KzkK, 65)
'Sıluw'ın belinden kavrayıp kendine (doğru) çeker; at durur, kızın ayakları kendisi eyerden çıkmaya çalışırken üzengide asılı kalır, neredeyse düşecek...'

Canlı bir varlığın çıkardığı sesler kendine yönelik olmasa bile dolaylı olarak kendisini etkileyeceğinden böyle fiiller de dolaylşı dönüşlü çatılıdır. Burada hareketin başkasına yönelmeyişi yönelme hâli ile çekimlenmiş dönüşlülük zamiri ile işaretlenir.

Başka bir ifadeyle yönelme durumundaki dönüşlülük zamiri özne konumundaki varlığın yaptığı hareketin etki alanını hareketi yapan varlık ile sınırlar.

(454) *Şul urmanda dörésten de ülép kalgan bulsam, yaẖşırak bulası iken, — **diy** ul **üzéne-üzé**, — indé bu yılan miné kabérge kérgençé gazaplayaçak...* (SE-GG, 527)

‘Anlaşılan şu ormanda ölüp kalsam, daha iyi olurmuş — der o kendi kendine, — zaten bu yılan beni mezara girinceye kadar cezalandıracak...’

söylen- ‘1. *söyle-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. başkalarını dinlemeksizin, onları dikkate almaksızın durmadan konuşmak.’ (TTAS, V: 172)

(455) *E-e-e... Bolar da yoklap yatmagannar iken. Cannarı tüzmegen, küreséñ, — dip **söylendé** ul **üz-üzéne**, temam tınıçlanıp. (SS, 14).*

‘E-e-e... Bunlar da boş durmamışlar herhalde. Canları dayanamamış, anlaşılan, — diye söylendi o kendi kendine, tamamen rahatlayıp/sakinleşip.’

(456) *Könnerden bir kön H̱elim öyallarına kaytıp kérüwge, eniyséñ **üz-üzéne söylene söylene** yılaganın işétép, tuktap kaldı.* (SE-GG, 56)

‘Bir gün H̱elim avlularından içeri girdiğinde, annesinin kendi kendine söylene söylene (konuşa konuşa) ağladığını duyup, durakaldı.’

éndeş- ‘1. birine birşey söylemek. 2. konuşmak. 3. cevap vermek.’ (TTAS, VI: 706)

(457) *Yarar, yar-r-r-ar, — dip, sataşkan kéşédey, **üz-üzéne** kıçkırıp **éndeşté** ul.* (KD, 218)

‘Tamam, tam-m-m-am, — deyip, (uykuda) sayıklayan biri gibi kendi kendine bağırarak cevap verdi o.’

Cümlelerde özne konumundaki varlığın yaptığı hareketin kendine yönelik mi yoksa kendi kendine/kendi başına mı yapıldığı bilgisi açık olarak birbirinden ayrılmasa da hareketin başka bir varlığa yönelmeyişi dönüşlülük zamirinin yönelme durumu ile çekimlenmiş biçimi ile işaretlendirildiğinden kişinin çıkardığı sesten dolaylı olarak etkilenmesi söz konusudur.

Tatar Türkçesinde çözümlemeli yöntemle bildirilen dolaylı dönüşlülük iki türlüdür. Bunlardan ilki cümlede yönelme durumundaki dönüşlülük zamirinin yüklem olan fiilin bildirdiği hareketi özne olan varlığın kendi faydasına, kendisi için gerçekleştirdiği işlevinde kullanılmasıdır. İkincisi ise cümlede yönelme durumundaki dönüşlülük zamirinin, yüklem olan fiilin bildirdiği hareketi özne olan varlığın kendisine yönelik gerçekleştirdiğini bildirme işlevinde kullanılmasıdır. Bu iki işlev hareketi gerçekleştiren varlığın gerçekleştirdiği hareketten fayda sağladığı bilgisinin anlam bakımından tespit edilip edilemeyişine göre ayrılır. Kişinin konuşması, bağırması gibi hareketlerinin başkasına yönelmediğinin yönelme hâlindeki dönüşlülük zamiriyle işaretlendiği cümleler de dolaylı dönüşlü çatılıdır. Çünkü kişinin çıkardığı ses başkasına yönelmiyorsa dolaylı olarak kendisine etki eder.

4. *-(I)n-* Dönüşlü Çatı Biçimbiriminin Diğer Çatı Ekleriyle Birleşmesi

Türk dilinde fiilden fiil yapım ekleri üst üste ulanabilirken dilbilgisi kaynaklarında genellikle fiilden fiil yapım ekleri arasında ele alınan *-(I)n-* biçimbiriminden önce diğer fiilden fiil yapma eklerinden biri getirilemez. Bu ek daha çok fiil köklerinden, bazen de isimden yapılmış fiil gövdelerinden fiil yapar. Kendisinden sonra ise diğer fiilden fiil yapma ekleri getirilebilir. Yalnız bunlardan *-(I)ş-* ekinin *-(I)n-* ekinden sonra getirilmesine çok az (Ergin, 2012: 202) rastlanır.

Korkmaz, *-(I)n-* dönüşlülük biçimbiriminin fiil kök ve gövdelerine ilk çatı eki olarak gelebildiğini, kendisinden sonra ise yalnızca *-(I)l-* edilgenlik ve *-dIr-* ettirgenlik biçimbirimlerinin gelebileceğini (2009: 565) söyler.

Türk dilinde *-(I)n-* biçimbirimi üst üste kullanılmamaktadır. *-(I)n-* biçimbiriminin */-n/* sesi ile biten fiil köklerine getirilemeyişini Ergin, çağdaş dilde kökün bir sesi gibi görünen */-n/* sesinin aslında *-(I)n-* biçimbirimi olmasıyla (2012: 203-204) açıklar.

Zinnatullina da dönüşlü çatı işaretleyicisi *-(I)n-* biçimbiriminin, diğer çatı eklerinden bir ya da birkaçının ulandığı fiiller ile zaten bir *-(I)n-* biçimbirimi ulanmış olan fiillere ulanamadığını (1969: 171) ifade eder.

Tatar Türkçesinde *as-ıl-ın-, kil-éş-én-, buşa-t-ın-* fiillerinde olduğu gibi *-(I)n-* dönüşlü çatı ekinin diğer çatı ekleriyle birarada kullanıldığı karmaşık biçimler oldukça azdır (Zinnatullina, 1969: 181; Veliullina, 1972: 104; Bogdanovskiy, 2003: 171; TG-II, 200). Böyle *-(I)n-* biçimbirimli fiiller işlevleri bakımından tıpkı eklendikleri fiiller gibi hareketin geçişsizliğini, onu yapanın alanı ile sınırlanmasını bildirirler (TG-II, 200).

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* dönüşlülük biçimbiriminin diğer çatı eklerinden sonra kullanıldığı fiiller oldukça sınırlı sayıdadır, diğer çatı ekleri daha çok *-(I)n-* biçimbiriminden sonra kullanılır. Bu bölümde *-(I)n-* dönüşlülük biçimbiriminin diğer çatı ekleriyle ilişkisinin ortaya konması hedeflendiğinden diğer çatı ekleriyle *-(I)n-* dönüşlülük ekinin bir arada bulunduğu fiiller buna göre sınıflandırılmıştır. *-(I)n-* biçimbiriminin üst üste kullanımı tespit edilememiştir. Tatar Türkçesinde dönüşlü çatı biçimbirimi *-(I)n-* nin diğer çatı ekleriyle birleşmesi şu şekildedir:

4.1. Edilgen Çatı Biçimbirimi ile Dönüşlü Çatı Biçimbiriminin Birleşmesi

4.1.1. Fiil + *-(I)n-* + *-(I)l-*

Dönüşlü çatı biçimbirimi *-(I)n-* bazı fiillerde edilgen ve/veya meçhul çatı işaretleyicisi işlevinde kullanılmaktadır. Şekil bakımından aynı fakat işlev bakımından ayrı olan *-(I)n-* biçimbirimi ile yapılmış edilgen çatılı fiiller üstüne *-l-* biçimbirimi getirilerek *de-n-i-l-, başla-n-ı-l-*, *ye-n-i-l-, ara-n-ı-l-, söyle-n-i-l-* fiilleri gibi ikinci defa edilgen veya meçhul çatılı fiiller haline gelirler (Gencan, 1971: 284; Ergin, 2012: 203; Korkmaz, 2009: 547).

Ergin'in (2012: 203) *-(I)n-* biçimbiriminin dönüşlülük işlevinde bulunduğu fiillere *-(I)l-* biçimbiriminin getirilemeyeceğini, bu bakımdan *-(I)n-* biçimbirimli fiile *-(I)l-* biçimbirimi getirilebilmesinin *-(I)n-* biçimbiriminin dönüşlülük işlevinin tespitinde bir ölçüt olarak kullanılabileceğini (2012: 203) bildirir. Örneğin, *Kedi yala**n**ıyor.* ve *Sili**n**dim, kurula**n**dım.* cümlelerindeki *yalan-, silin- ve kurulan-* fiillerine *-(I)l-* biçimbirimi ulanamadığı için bu fiiller dönüşlü çatılı kabul edilir. *Yerler silinmiş.* ve *Tabaklar yalandı*. cümlelerindeki *silin-* ve *yalan-* fiillerine *-(I)l-* biçimbirimi ulanabildiğine göre fiil kökündeki *-(I)n-* biçimbirimi dönüşlü çatı işlevinde kullanılmamıştır.

Tumaşeva, hem edilgen hem de dönüşlü çatıyı işaretleyen *-(I)n-* ve *-(I)l-* biçimbirimlerinin işlevlerinin bağlam esasında tespit edilebileceğini, yapısal olarak aynı olan fiillerdeki eşadlılıktan kurtulmak ve dilbilgisel işlevi biçimbilgisel yönden açıkça ortaya koymak üzere *-(I)n-* biçimbiriminin *-(I)l-* ile bir arada *-nIl-* biçiminde kullanıldığını (1978: 166) bildirir.

Tatar Türkçesinde de geçişsiz fiillere ulanan *-(I)n-* ve *-(I)l-* biçimbirimleri ile edilgen veya meçhul çatılı fiiller oluşturulur. Dil mantığı gereği dönüşlülük ve edilgenlik birbirini dışlayacağından burada *-(I)n-* biçimbiriminin edilgen çatılı kullanılmadığını söylemek mümkündür. *-(I)l-* biçimbiriminden önce kullanılan *-(I)n-* biçimbirimi ya

edilgenlik ya da fiilden fiil yapım eki işlevindedir. Kısaca söylemek gerekirse Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimli fiillere *-(I)l-* biçimbirimi ulanarak yapılan fiiller edilgen veya meçhul çatılıdır. Böyle fiillerde *-(I)n-* biçimbirimi dönüşlü çatı işlevinde değildir. Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminden sonra *-(I)l-* biçimbiriminin kullanıldığı edilgen çatılı fiillerde bazıları şunlardır:

söylen- '1. söyle- fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. konuşmak.' (TTAS, V: 172)

(458) *Kéşé arasına çıkmıyça, könnerén, tönnerén yalgız başı kiyéz öyde ütkergen Totış üzé turında* ***söylenélgen*** *süzlernéñ bérsén de işétmedé.* (İSAT, 256)
'İnsanların arasına çıkmayıp günlerini, gecelerini yalnız başına keçe evde geçiren Totış kendisi hakkında söylenilen sözlerin hiçbirini duymadı.'

beylen- '1. *beyle-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. (seyrek) bağlantı kurmak, haberleşmek. 3. âşık olmak; evlenmek. 4. manevi yakınlık duymak.' (TTAS, I: 454)

(459) *Kapçıklarga ikéşer kisek bakır beléşé salıngan, kapçık avızı nıgıtıp* ***beylenélgen*** *hem balavız kisegé bélen tamgalangan idé.* (A, 162)
'Torbalara ikişer parça "bakır beléşé" koyulmuş, torba ağzı sıkıca bağlanılmış ve balmumu parçası ile damgalanmış idi.'

éşlen- (edilgen çatılı biçim) < ***éşle-*** '1. bir işle ilgilenmek, yapmak. 2. hizmet etmek, çalışmak.' (TTAS, VI: 753)

(460) *Eyé, monda barısı da aldan uylap* ***éşlenélgen*** *idé.* (İSAT, 344)
'Evet, burada hepsi de önden düşün(ül)üp çalışılmış idé.'

kizen- 'vurmak üzere kaldırmak' (TTAS, III: 244)

(461) *Ul "lampa"nı, savıt-sabalarnı tereze töbéne alıp kuydı da östelné idenge yıgıp saldı, hem sugarga dip* ***kizenélgen*** *baltanı kiré kuydı.* (SE-GG, 385)

‘O lambayı, tabak çanağı pencere kıyısına koyup masayı yere devirdi ve vurmak üzere kaldırılan baltayı geri koydu.’

añlan- ‘*anla-* fiilinin edilgen çatılı biçimi’ < ***añla-*** ‘anlamak’ (TTAS, I: 189)

(462) *... fekıyr’ler karaw, alarga yerdem itüw, islamiyet meydanga çıkkannan birlé meg‘lum mes’ele bulsa da, bézde untugızınçı gasırnıñ aḫırında gına* ***añlanıldı.*** (O, 27-28)

‘... fakirlere bakmak, onlara yardım etmek İslamiyet ortaya çıktığından beri bilinen bir mesele olmasına rağmen bizde daha on dokuzuncu yüzyılın sonunda anlaşıldı.’

(463) *Rusiyenéñ her yirénde cemgıyeté ḫeyriyeler açıla başladı, fekıyr’ler karaw, alarga yerdem itüw, islamiyet meydanga çıkkannan birlé meg‘lüm mes’ele bulsa da, bézde untugızınçı gasırnıñ aḫırında gına* ***añlanıldı.*** (O, 27)

‘Rusya’nın her yerinde hayır cemiyetleri açılmaya başladı, fakirlere bakmak, onlara yardım etmek, İslamiyet ortaya çıktığından beri açık bir mesele olsa da, bizde on dokuzuncu yüzyılın sonunda ancak anlaşıldı.’

koçakla- ‘kollar ile sarmak, kucaklamak, sarılmak.’ (TTAS, III: 406)

(464) *Kazanda üsép,* ***koçaklanılmagan****, übélmegen kiléş kaldıñmı?* (P-TM, 585)

‘Kazan’da büyüyüp kucaklanılmamış, öpülmemiş hâlde kaldın mı?’

Cümlelerdeki *-(I)n-* biçimbirimli fiillere eklenen *-(I)l-* biçimbirimi aracılığıyla söz konusu fiiller edilgen çatılı olmuştur. Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin arkasından *-(I)l-* biçimbiriminin ulanabildiği fiillerde *-(I)n-* biçimbirimi dönüşlü çatı işlevinde kullanılmamaktadır.

4.1.2. Fiil + *-(I)l-* + *-(I)n-*

Türkiye Türkçesinde *-(I)l-* edilgenlik çatı ekinden sonra diğer çatı eklerinden hiçbiri gelmemektedir (Korkmaz, 1996: 164). Dolayısıyla *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimi de *-(I)l-* edilgenlik biçimbiriminden sonra kullanılmamaktadır.

Marcel Erdal *-lXn-* ekli fiillerin hepsinin iki heceli, geçişsiz ve basit yapılı fiiller olduğunu belirtir. DLT'deki *açlın-* 'açılmak (geçişsiz)'; *boglun-* 'boğulmak (geçişsiz)'; *böglün-* 'suyun, durgun olmak; *büklün-* 'bükülmüş olmak veya ikiye katlanmak' fiillerini örnek gösterir. Diğer yandan *-(X)n-* biçimbiriminin *-(I)l-* ekli fiili iki kere geçişsiz yapabildiğine dikkat çeker. Örneğin *topık yuvuldı* 'Top yuvarlandı' (DLT, 382) cümlesinde *yuvul-* yuvarlanmak' (< *yuv-* 'yuvarlamak') fiili hareketin kılıcısının cümlede bilinmemesi ya da olmaması bakımından geçişsizdir ya da geçişsiz gibi (edilgen veya orta çatılı) davranır. yuvul- fiiline *-(X)n-* biçimbiriminin eklenmesiyle oluşan yuvlun- fiili üç hecelidir ve hareketin kılıcısı bulunmaz. Dolayısıyla yalnızca *-(X)l-* ekli fiiller edilgen ve anti-geçişli (geçişliden oluşan geçişsiz) iken *-lXn-* ekli fiillerin tamamı yalnızca anti-geçişlidir (1991: 641-642).

Tatar Türkçesinde kullanılan *asılın-* fiili de yapısı ve işlevi bakımından biraz karmaşıktır, bu fiilin sonradan kazandığı 'kendini asarak öldürmek' anlamıyla sözlükselleştiği anlaşılmaktadır.

asılın- '1. aşağı doğru salınmak. 2. asılmak; bağlanmak. 3. kendinden daha yukarıdaki bir şeye tutunup gövdeyi aşağı doğru sallamak. 4. giden bir şeye tutunmak. 5. bir şeyi (tutunarak veya ısırarak) aşağı doğru çekmek. 6. Ölüm maksadı ile kendi boynuna ip geçirmek. 7. (mec.) birine sarılmak, kucaklamak. 8. (mec.) arkasına takılmak.' (TTAS, I: 238-239) < ***asıl-*** '1. as- fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. dial. *asılın-* (6, 7, 8. anlam)' (TTAS, I: 238) < ***as-*** 1. herhangi bir şeyi aşağı doğru sarkıtmak, sallandırmak, asmak. 2. bir şeyi sırta, enseye takmak. 3. ölüm cezasının bir çeşiti

(birini, boynuna düğümlü ip geçirerek aşağı doğru sallandırmak, sarkıtmak.' (TTAS, I: 237).

TTAS'ye göre Tatar Türkçesinde *asılın-* fiili yerine bazı diyalektlerde "kendini öldürmek", "birine sarılmak" ve "birinin peşine takılmak" anlamlarıyla sınırlı olmak kaydıyla *asıl-* fiili kullanılır (TTAS, I: 238). Bu kullanımının dışında *asıl-* fiili *as-* fiilinin edilgen çatılı biçimidir. Bu durumda asılın- fiilinin dialektal asıl- fiilin morfolojik varyantı ve çağdaş Tatar Türkçesinde de beklenen şekil *asın-* yerine *as-* fiilinin ise dönüşlülük bildiren şekli olduğunu söylemek mümkündür. Burbiel de *asılın-* fiilinin dönüşlü veya geçişsiz bir fiil olarak kullanıldığını, edilgenlik bildirmediğini (Burbiel, 2018: 482) ifade eder.

Tatar Türkçesinde *as-* fiilinin beklenen dönüşlü çatılı biçimi *asın-* fiili TTAS'de madde başı olarak yer almamakla birlikte Tatar Türkçesinde kullanımı da tespit edilememiştir. Eski Türkçede *as-* 'asmak' (DrevSl., 59) fiilinin dönüşlü çatılı biçimi *asın-* '(birşeyi) üzerine asmak veya kendin için, (kendi) kendine asmak; daha sonra *asıl-* (geçişsiz), asılmış olmak ya da askıya almak' anlamlarıyla kullanılmıştır (DrevSl., 61; EDPT, 248):

*it tišin kẹnč oylan asi**nsar** jüräklig bolur* (TT VII 23/2)

'köpek dişini genç oğlan takınırsa (kendine asarsa) yürekli olur.'

Tonyukuk yazıtında "tırmanmak" anlamıyla kullanılmıştır (Tekin, 1998: 98):

***Asıngalı** tüşürtimiz* (T K3)

'Tırmanmak için (askerleri atlardan) indiriyorduk.'

Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT'de *asın-* fiili 'bir şeyi çekmek, germek', KB'de ise 'birine bağlı kalmak, arkasında olmak' anlamında kullanımına rastlanır:

*at **asındı*** (DLT I, 201)

‘at, kurtulmak için ipi çekti, koparayazdı.’

tapın öz oġurluġ bağırsaḳlıḳın / ḳapuġda ***asunġıl*** *man͡ga bol yaḳın* (KB 595)

‘Sen uğurlu bir sadakatle bana hizmet et / daima kapımda bulunarak, bana yakın ol.’

TTAS’de madde başı olarak yer alan *asılındır*- ‘1. ezip, sürükleyip, çekip sarkık duruma getirmek. 2. yukarıdan aşağı doğru sarkıtmak (kolu, ayakları vb.). 3. giysinin (cep, etek ucu vb.) dışta bırakmak, sarkıtmak.’ (TTAS, I: 238) fiilinin geçişsiz *asılın*- ‘sarkmak’ fiilinin geçişli karşılığı olduğunu söylemek mümkündür.

(465) *Yaman agaçka* ***asılıngançı****, yaḫşı agaç üzéñné bassın.* (ḪA-II, 34)

‘(Sen) kendini kötü bir ağaca asacağına, iyi bir ağaç seni ezsin.’

(466) ***Asılınıp*** *üle. Bik katı kük kükriy, yeşén yeş’niy, yañgır yava. Yeşén yaktılıgında Nadirniñ kara yanıp çıkkan yözé,* ***asılıngan*** *télé kürénép-kürénép kala.* (P-KT, 299)

‘Kendini asıp ölüyor. Çok şiddetli gök gürlüyor, şimşek çakıyor, yağmur yağıyor. Şimşeğin aydınlığında Nadir’in kararmış yüzü, sarkmış dili görünüyor.’

Yukarıdaki ilk cümlede *asılın*- ‘kendini ağaca asmak (*asılıngançı*)’ ve ikinci cümledeki ‘kendini (bir yere) asmak (*asılınıp*)’ fiilleri doğrudan dönüşlü çatılıdır, ancak dönüşlülük işlevinin hareket adlandırmasına dâhil olmasıyla sözlüksellemiştir. İkinci cümledeki ikinci *asılın*- ‘sarkmak, sallanmak’ (*asılıngan*) fiilide tıpkı aşağıdakiler gibi yeni bir hareket adlandırmasıdır:

(467) *Emma deḫi üzéñné kürmegeç, süzéñné işétmegeç, Mega fur digen isém bézneñ öçén ul isém géne bulıp havada* ***asılınıp*** *kala birdé.* (AKY, 375)

‘Ama bir daha seni görmeyince, sözlerini duymayınca, Mega fur ismi bizim için sadece bir isim olarak havada asılı kaldı.’

Aşağıdaki cümlede ise *asıl-* fiili TTAS’de verilen işlevi ile *as-* fiilinin edilgen çatılı biçimidir. Dil mantığı gereği edilgenlik ile dönüşlülük birbirini dışladığından edilgen çatılı *asıl-* fiilinin dönüşlüsü bulunmamaktadır:

(468) *Yar buyında uçaklar yagıldı, uçak östéne kazannar* ***asıldı.*** (A, 258)

‘Su kıyısında ocaklar yakıldı, ocak üstüne kazanlar asıldı (koyuldu).’

Aşağıdaki cümlelerde ise ‘sarılmak’ anlamındaki *asıl-* ve *asılın-* fiilinin biçimbilgisel varyantı olarak yani birbirinin yerine kullanılabilen fiiller olduğu anlaşılmaktadır, *asılın-* fiilindeki *-(I)n-* biçimbirimin anlamı kuvvetlendirme işlevinde kullanıldığını söylemek mümkündür:

(469) *Yortka kérüwém bérlen miña iñ ewvel séñlém yögérép çıgıp muyınıma* ***asıldı.*** (O, 146)

‘Eve girmem ile bana ilk önce kardeşim koşup boynuma sarıldı.’

(470) *Vesile kinet üzéñéñ balalıgına kiré sikérgen töslé buldı. Kuzgaldı, ciñél gevdesé bélen oçıp, miném muyınıma kilép* ***asılındı.*** (YK, 21)

‘Vesile birden kendi çocukluğuna geri dönmüş gibi oldu. Hareketlendi, hafif gövdesi ile atılıp benim boynuma sarıldı.’

Tatar Türkçesinde *as-* fiilinin edilgen şekli *asıl-* fiilidir. Bu fiilin ‘bir yerden sarkmak’ anlamıyla sözlükselleştiği anlaşılır. Yeni bir hareket adlandırması olan *asıl-* ‘sarkmak, sallanmak, asılmak’ fiilinin *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimini alarak hareketi kuvvetlendirme işlevinde kullanıldığı düşünülür. Çünkü *asılın-* ve *asıl-* fiilleri ‘boynuna sarılmak; bir yerden sarkmak’ gibi anlamları ile birbirinin yerine kullanılabilir. Buradan geliştiği düşünülen ‘kendini bir yerde asılı duruma getirmek’ anlamından ‘intihar etmek,

kendini asarak öldürmek' dönüşlülük işleviyle yeniden sözlükselleştiği ve Tatar Türkçesi söz varlığında bir sözlükbirim olarak yer aldığı anlaşılmaktadır.

4.2. İşteş Çatı Biçimbirimi ile Dönüşlü Çatı Biçimbiriminin Birleşmesi

4.2.1. Fiil + *-(I)n-* + *-(I)ş-*

Marcel Erdal, *-(I)n-* ve *-(I)ş-* biçimbirimlerinin bir arada kullanılmasının nadir olduğunu ifade eder. Bunlardan *yaxşın-/yaxsın-* fiili problemlidir; donuklaşmış *bagdaşınu* zarf fiilinin tabanı eskimiştir, artık kullanılmaz; *yapşın-* fiilinin tabanı işlevi bakımından işteş değildir; *umşun-* fiilinin *-(I)n-* biçimbirimsiz biçimi **um-uş* tanıklanmamıştır; *yargaşın[z]un* olarak okunan sözcük ise eksikliğin daha fazla olabileceğinden oldukça belirsizdir (OTWF, 632).

Eski Türkçede yapım kökleri tanıklanmayan (*sa-*, **tavra- ve taya- >*) *san-*, *tavran-*, *tayan-* gibi *-(I)n-* biçimbirimli fiiller dil konuşurları tarafından çözümlenemezler, *seviniş-* fiilinin tabanı ise basit anlamlıdır (OTWF, 633).

Dönüşlü ve işteş çatı biçimbirimleri aynı fiilde bir arada bulunamazlar (Gencan, 1979: 341; Deny, 2012: 331; Korkmaz, 2009: 566) ya da nadiren *dayanış-*, *soyunuş-* (Ergin, 2012: 208) görülürler. *dayanış-* ve *soyunuş-* fiillerinin tabanı olan *dayan-* ve *soyun-* fiillerindeki *-(I)n-* biçimbirimi yeni hareket adlandırmasına dâhil olmuştur, yani *daya-* ve *soy-* fiillerinden yeni 'dayanmak' ve 'soyunmak' hareketlerini adlandıran yeni *dayan-* ve *soyun-* sözlükbirimleri türemiştir. Korkmaz, çatı ekleri ile genişlemiş fiillere *--(I)ş-* biçimbirimlerinin getirilemeyeceğini (2009: 566) açıkça ifade eder.

Tatar Türkçesinde de dönüşlülük ve işteşlik biçimbirimleri bir arada bulunmamaktadır. Sınırlı sayıdaki fiilde *-(I)ş-*'den önce gelen *-(I)n-* biçimbiriminin hareket adlandırmasına dâhil olup sözlükselleştiği görülür. Tatar Türkçesinde *-(I)ş-*

biçimbiriminden önce gelen *-(I)n-* biçimbirimin hareket adlandırmasına dâhil olduğu fiillerden bazıları şunlardır:

maktanış- 'birkaç kişinin karşılıklı olarak birbiri önünde övünmesi' (TTAS, IV: 89) < ***maktan-*** '1. övünmek. 2. gururlanmak. 3. kibirlenmek, büyüklenmek.' (TTAS, IV: 88) < ***makta-*** 'övmek.' (TTAS, IV: 90)

(471) *Kazan bélen sawbullaştık. Kémnéñ kapçıgında nindiy ḫezinesé bar – şular bélen* ***maktanışa-maktanışa****, barısın da urtaga salıp, çeyler éçték.* (YK, 136)
'Kazan ile vedalaştık. Kimin kesesinde ne hazinesi var ise onlar ile övüne övüne, hepsini ortaya koyup çay içtik.'

(472) *'Eyterge süzé bulmagaç, çıgıp taydı şul! — dip* ***maktanıştılar****. Kaybirewler ise anı kızgangan sıman... (BY, 97)*
'Diyecek sözü olmayınca, sıvışıp gitti işte! — diye karşılıklı övündüler. Bazıları ise ona acımış gibi...'

Tatar Türkçesinde dönüşlü çatılı *maktan-* fiili dönüşlülük bildirme (kendini övmek anlamıyla) işleviyle sözlükselleşmiştir, işteşlik biçimbiriminin getirilmesiyle oluşan 'karşılıklı övünmek' anlamındaki *maktanış-* fiili dilbilgisel olarak *maktan-* sözlükbirimin işteş çatılı biçimidir.

beylenéş- < ***beylen-*** '1. *beyle-* fiilinin edilgen çatılı biçimi. 2. (seyrek) bağlantı kurmak, haberleşmek. 3. âşık olmak; evlenmek. 4. manevi yakınlık duymak.' (TTAS, I: 454) < ***beyle-*** 'bağlamak' (TTAS, I: 456)

(473) *Eger şuşı Gasime bélen* ***beylenéşép*** *kitmese, iḫtimal, indé kandidatlık dissértatsiyesén de ezérlep bétérgen bulır idé.* (ESB, 80)
'Eğer Gasime ile birbirlerine âşık olmasalar belki de şimdiye kadar adaylık tezini de hazırlayıp bitirmiş olurdu.'

(474) *Ul Éşlepe bélen* ***beylenéşép*** *kitkende, kiçké tugızlar çaması gına idé bit...* (ESB, 185)

'O, Éşlepe ile haberleştiğinde, saat yalnızca akşam dokuz civarı idi henüz...'

Tatar Türkçesinde madde başı olarak yer almayan *beylenéş-* fiili, *beyle-* fiiline *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimi eklenmesiyle sözlükselleşen *beylen-* 'bağlantı kurmak' fiilinin işteş çatılı biçimi olarak kullanılır. Bunun yanı sıra işteş çatılı *beylenéş-* fiilinin de 'haberleşmek' ve 'âşık olmak' anlamlarıyla sözlükselleştiği anlaşılır.

nazlanış- '*nazlan-* fiilinin işteş çatılı biçimi' (TTAS, IV: 307) < ***nazlan-*** 'işve, naz yapmak, nazlanmak' (TTAS, IV: 306) < ***nazla-*** 'nazlandırmak, şımartmak' (TTAS, IV: 307)

(475) *Ḫikmet te şunda: alarnıñ bérge yeşegenneré yuk,* ***nazlanışıp****, söyéşép yoklagannarı da yuk, emma ten ḫetérände bolarnıñ barısı da bar.* (AL, 281)

'Hikmet de bunda (idi): onların beraber yaşamışlıkları yok, birbirlerine işve yapıp, sevişip uyumuşlukları yok ama ten(lerinin) hafızasında bunların hepsi var.'

Geçişli fiillere eklenen *-(I)n-* biçimbiriminin işlevlerinden biri, edilgen çatılı fiiller gibi, kılıcının alanı ile sınırlanmış, geçişsiz fiillere has dışa yönelmeyen hareketi bildirmektir. Böyle fiiller edilgen çatının bütün özelliklerini taşırlar (TG-II, 200; Veliullina, 1972: 104). Tatar Türkçesinde *nazlan-* fiili *-(I)n-* biçimbirimiyle türetilmiş geçişsiz bir oluş fiilidir, *nazlanış-* fiili ise *nazlan-* fiilinin işteş çatılı biçimidir.

-(I)n- dönüşlü çatı biçimbirimi ile *-(I)ş-* işteş çatı biçimbirimi dil mantığı gereği aynı fiilde yer almamaktadır. Bu iki ekin bir arada görüldüğü az sayıdaki fiilde *-(I)n-* biçimbiriminin *-(I)ş-* biçimbiriminden önce kullanıldığında *-(I)n-* biçimbirimli fiilin sözlükselleştiği, yani *-(I)n-* biçimbiriminin artık söz türetme işlevinde olduğu anlaşılır.

4.2.2. Fiil + *-(I)ş-* + *-(I)n-*

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin *-(I)ş-* biçimbiriminden önce geldiği fiiller sınırlı sayıdadır. Dil mantığı gereği çatı işlevleriyle bir arada bulunamayacak biçimbirimlerin beraber kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

kiléşén- 'kendi aralarında konuşup anlaşmak, ortak bir fikre varmak' (TTAS, III: 248) < ***kiléş-*** '1. birbirini anlamak. 2. düşmanlığı bırakıp dost olmak, uzlaşmak, anlaşmak.' (TTAS, III: 249) < ***kil-*** 'gelmek' (TTAS, III: 251).

(476) *Aldan **kiléşéngen** bulgaç, éşler maylap kuygan sıman şep bara şul.* (K, 250)
'Önceden kararlaştırıldığında işler yağ sürülmüş gibi sorunsuz ilerliyor.'

(477) *Min siné aldan **kiléşéngen** cirde un köngeçe kötem, didé karañgı çıraylı satuwçı.* (İSAT, 365)
'Ben seni önceden kararlaştırılan yerde on gün boyunca bekleyeceğim, dedi karanlık simalı satıcı.'

(478) *Tuy, başta uk **kiléşéngençe**, Moḫtar abzıylar öyénde uzdı.* (SE-MḪ, 137)
'Toy, tıpkı başka kararlaştırıldığı gibi Moḫtar ağabeylerin evinde yapıldı.'

Tatar Türkçesinde *kil-éş-* fiili 'birbirine gelmek, bir araya gelmek' işteşlik çatısındaki fiilin 'kabul etmek, anlaşmak' anlamıyla sözlükselleşmiş biçimidir (Zinnatullina, 1969: 38-39). Başka bir ifadeyle *-(I)ş-* biçimbiriminin işteşlik çatısı bildirme işlevinin yeni bir hareketin adı olarak sözlükselleşmiştir. *kiléş-* sözlükbiriminin *-(I)n-* biçimbirimi şeklinin 'ortak bir karara varmak, kararlaştırmak' anlamında yeni bir hareketi adlandırdığı görülür. Bu anlamıyla *kiléşén-* fiili Tatar Türkçesinde sözlükselleşmiştir.

alışın- ‘birinin yerine diğer gelmek, değişmek, *almaşın-*.’ (TTAS, I: 147) < ***alış-*** ‘1. *al-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi. 2. haberleşmek, ortaklaşmak. 3. değişmek.’ (TTAS, I: 163) < ***al-*** ‘almak’ (TTAS, I: 155)

(479) *Küp bulsa ul öç-dürt kön yeşep kala. Lekin anıñ bu öç-dürt könlék goméré tuktawsız* ***alışınıp****, kabatlanıp tora, şuña da ul meñgé herekette, meñgé yeş’ bulıp toyıla.* (STU- I, 106)

‘O en fazla üç dört kün yaşar. Fakat onun bu üç dört günlük ömrü sürekli değişip tekrarlandığı için ona bu günler sonsuz hareket sonsuz yaş gibi gelir.’

(480) *Altın Urda ḫannarı ḫan teḫéténde yıl sayın diyerlék, yeise iké-öç yılga bér* ***alışınıp*** *toralar.* (İNS, 54)

‘Altın Orda hanları tahtta neredeyse her yıl ya da iki üç yılda bir değişiyorlar.’

Tatar Türkçesinde işteş çatılı *alış-* fiili ‘biriyle yer değiştirmek’ anlamıyla sözlükselleşmiştir. *alış-* sözlükbirimine *-(I)n-* biçimbirimi getirildiğinde hareketin süreklilik görünüşünde olduğu anlaşılır. Tatar Türkçesinde süreklilik görünüşündeki *alışın-* fiili de sözlükselleşmiştir.

-(I)n- dönüşlü çatı biçimbirimi ile *-(I)ş-* işteş çatı biçimbirimi dil mantığı gereği aynı fiilde yer almamaktadır. Tatar Türkçesinde sınırlı sayıdaki fiilde *-(I)n-* biçimbiriminin *-(I)ş-* biçimbirimden sonra gelebilir. Böyle fiillerde *-(I)n-* biçimbiriminin artık söz türetme işlevinde olduğu ve türeyen fiilin yeni bir hareketin adı olduğu yani *-(I)n-* biçimbirimli fiilin sözlükselleşir.

4.3. Ettirgen Biçimbirimi ile Dönüşlü Çatı Biçimbiriminin Birleşmesi

4.3.1. Fiil + *-(I)n-* + *DIr-*

-(I)n- ve *-(I)l-* biçimbirimleriyle biten dönüşlü veya geçişsiz fiillere ettirgenlik biçimbirimi (genellikle *-d(I)r-*) ulanarak geçişli veya ettirgen fiillere dönüştürülürler.

-d(I)r- biçimbirimi hem *-(I)n-* biçimbiriminin dönüşlülük işleviyle genişlediği fiillere hem de *-(I)n-* biçimbirimi ile genişlediği halde dönüşlülük bildirmeyen fiillere eklenebilir. Fiil ettirgen çatılı olursa bu cümlenin öznesi olan varlığın cümleye dönüşlü, geçişsiz vb. fiiller tarafından bildirilen hareketi yapan bir aracı (öğe) eklendiğini gösterir. Fiil yalnızca geçişlileştiyse, bu özne rolündeki varlığın hareketi kendisinin gerçekleştirdiğini (Burbiel, 2018: 497) bildirir.

Ettirgen çatı cümleye nesne ekleme, dönüşlü çatı ise cümlenin özneyle özdeş olan nesnesini eksiltme sürecine dayalı olduğundan bu iki çatı işaretleyicilerinin ekleme yöntemiyle aynı fiilde bir arada kullanılmaları mümkün değildir. Türkçede *-(I)n-* ve *-dIr-* eklerinin üstüste kullanıldığı fiiller mevcuttur. Böyle yapılardaki *-(I)n-* biçimbirimli fiil tabanının sözlükbirim olarak kabul edilip edilmedikleri çok tartışılmıştır. Bu eylemlerden dönüşlü çatılı olanları ettirgenlik biçimbirimine izin vermezken, orta çatı anlamını içerenlerin yani sözlükselleşenlerin (Aissen, 1979), durum değişimini bildiren (Key, 2013) *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin ettirgenlik biçimbirimine izin verdikleri anlaşılmaktadır (Dursun, 2017: 152-154).

Ediskun, yükleminin dönüşlü-ettirgen çatılı bir fiil cümlesininde, cümlenin öznesi ve dönüşlü fiilin öznesi olmak üzere iki özne olduğunun düşünülebileceğini ve bu durumda cümlenin öznesinin hareketin yapılmasına sebep olan, dönüşlü fiilin öznesinin ise hareketin etkisine doğrudan ya da dolayısıyla uğrayan varlık olduğunu (1999: 338) söyler.

Dönüşlülük biçimbirimi ile ettirgenlik biçimbiriminin üstüste kullanıldığı geçişli fiiller ile kurulan cümlelerde ettirgenlik biçimbirimi geçişli fiiller oluşturma işlevindedir, cümle etken çatılıdır. Yapısal olarak aynı görünen ettirgen çatılı cümlelerde ise özne konumundaki varlık, nesne konumundaki varlığın *-(I)n-* biçimbirimli fiil tabanının bildirdiği hareketin gerçekleşmesini sağlamak, izin vermek, sebep olmak anlamını bildirir. Böyle fiil tabanları *-(I)n-* biçimbirimin dönüşlülük işlevinde olduğu fiil tabanları

olabileceği gibi dönüşlülük işlevinde olmadığı fiil tabanları da olabilir. Tatar Türkçesinde ekleme yöntemiyle kurulmuş dönüşlü çatılı fiil tabanlarının ettirgenlik biçimbirimini aldığı fiiller sınırlıdır; *-(I)n-* biçimbirimiyle ekleme yöntemiyle dönüşlü çatısı kurulan fiiller az sayıdadır. Dolayısıyla *-(I)n-* biçimbiriminin ettirgenlik ekinden önce geldiği fiillerde *-(I)n-* biçimbirimli fiil tabanı genellikle sözlükbirimlerdir. *-(I)n-* biçimbiriminin dönüşlülük işlevinde olduğu fiillerin de dönüşlülük işlevinin fiilin sözlük anlamlarına dâhil olmasıyla sözlükselleştiği düşünüldüğünde ettirgenlik biçimbiriminin yalın haldeki fiil tabanındaki gibi kullanıldığı görülür. Bu durumda eklendiği fiili geçişlileştirebilir veya ettirgen çatılı yapabilir. Ettirgenlik biçimbirimli fiil geçişli fiil olduğunda cümlenin öznesi olan varlık yüklemin bildirdiği hareketi gerçekleştirir. Ettirgenlik biçimbirimli fiil ettirgen çatı kurma işlevinde olduğunda cümlenin öznesi konumundaki varlık cümlenin yüklemi olan fiilin bildirdiği hareketin gerçekleşmesini sağlar.

Tatar Türkçesinde de *-(I)n-* biçimbirimi ile ekleme yöntemiyle oluşturulan dönüşlü çatılı fiillerin ettirgenlik biçimbimbirimi almış şekli geçişli veya ettirgen çatılı bir fiildir. Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimiyle oluşturulan dönüşlü çatılı fiiller sayıca az olduğundan söz konusu dönüşlülük ve ettirgenlik çatı işlevindeki bağımlı biçimbirimlerin bir arada kullanıldığı geçişli fiillerin sayısı da azdır. Örneğin dönüşlülük biçimbirimi *-(I)n-* vasıtasıyla ekleme yöntemiyle dönüşlü çatı bildiren *yuwın-* 'yıkanmak', *bizen-* 'süslenmek', *tözen-* 'hazırlanmak' fiilleri üzerine ettirgen çatı biçimbirimi getirildiğinde söz konusu fiiller artık dönüşlü çatılı fiiller değil, dönüşlülük anlamının sözlük anlamına dâhil olduğu geçişsiz sözlükbirimler olurlar. Geçişsiz *-(I)n-* biçimbirimli sözlükbirimlere ettirgen çatı biçimbirimi eklendiğinde de fiil ya geçişli ya da ettirgen çatılı fiil olur. Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin sözlükselleştiği fiillere ettirgenlik biçimbiriminin getirildiği fiillerden bazıları şunlardır:

yuwındır- ‘1. *yuwın-* fiilinin ettirgen çatılı biçimi. 2. birini yıkamak.’ (TTAS, VI: 791) < ***yuwın-*** ‘kendi kendini, elini yüzünü yıkamak.’ (TTAS, VI: 791) < ***yuw-*** ‘1. yıkamak.’ (TTAS, VI: 789)

(481) *Sud aldınnan bér **yuwındırgannar** idé, şunnan birlé ten su kürmegen. (KḪ, 79)*

‘Mahkeme öncesinde bir defa yıkanmama izin vermişlerdi, ondan beri tenim su görmedi.’

TTAS’de fiilin ilk anlamının *yuwın-* fiilinin ettirgen çatılı biçimbirimi olarak bildirilmesi örnek cümledeki gibi *yuwın-* ‘yıkanmak, banyo yapmak’ hareketinin gerçekleştirilmesine izin verilmesi anlamını bildiren *yuwındır-* fiilindeki *-dır-* biçimbiriminin ettirgenlik işlevinde olmasındandır. ‘...kendimi yıkamama izin vermişlerdi...’ şeklindeki yoruma açık olan *yuwındır-* fiilinin biçimbilgisel yönden dönüşlü-ettirgen çatı kurulumuna örnek teşkil ettiğini düşünmeye engel tek mesele *yuwın-* fiilin dönüşlülük işleviyle sözlükselleşerek Tatar Türkçesinde ayrı bir sözlükbirim olarak kullanılıyor olmasıdır. Bu sebeple *yuwın-* fiili bir sözlükbirim, *yuwındır-* ettirgenlik biçimbirimiyle fiile eklenen izin vermek anlamından dolayı biçimbirimsel ettirgen çatı işaretleyicisidir; dolayısıyla *yuwındır-* fiili *yuwın-* fiilinin ettirgen çatılı biçimidir. Diğer yandan aşağıdaki cümlelerde durum farklıdır:

(482) *Matur tavışlı iké kız bér sabıy balanı **yuwındırıp** yöriyler. (AL, 206).*

‘Güzel sesli iki kız küçük bir çocuğu yıkıyorlar.’

(483) *İrtegé çeyné éçkeç, eniy miné legenge utırtıp **yuwındırdı**. (İK, 29).*

‘Sabah çayını içince annem beni leğene oturtup yıkadı.’

TTAS’de *yuwındır-* fiilinin 2. anlamı “birini yıkamak” olarak açıklanmıştır. Cümlelerde kişinin kendini yıkamasını sağlamak, yıkamasına neden olmak izin vermek

anlamı çıkarılmaz. Burada *yuwın-* ‘yıkanmak’ anlamındaki sözlükbirimdir. *yuwındır-* “birini yıkamak’ anlamındaki fiil onun geçişli karşılığı olarak sözlükselleşmiştir.

bizendér-[43] < *bizen-* ‘1. makyaj yapmak, süslenmek.’ (TTAS, I: 518); ***tözendér-*** **<** ***tözen-*** **~** ***tözetén-*** ‘giyinip kuşanmak’ (TTAS, V: 667)

(484) *Kunaklar aşap tuktagan arada İsenteynéñ kurçak kébék itép* ***tözendérgen***, ***bizendérgen****, bitleréne kérşen yakkan, kara çeçleré küpérép torgan çiber kızları yat cırlar cırladırlar.* (STU-I, 153)

‘Misafirler yemeyi bıraktıkları sırada İsentey’in oyuncak bebek gibi giydirdiği, süslediği, yüzlerine pudra sürdüğü, siyah saçları kabaran güzel kızları yabancı şarkılar söylediler.’

Bağlama göre dönüşlü çatılı biçimleri bulunan *tözen-* ve *bizen-* fiillerinin ettirgen çatı biçimbirimi almış biçimleri *tözendér-* ‘birini (güzelce) giydirmek’ ve *bizendér-* ‘süslemek’ anlamındadır. Tatar Türkçesinde söz konusu fiiller *-(I)n-* biçimbirimli fiil tabanlarının geçişli karşılıkları olarak kullanılırlar. TTAS’de yaygın olarak yalnızca çatı işlevi ile dilde kullanılan fiillere madde başı olarak yer verilmediği tespitinden hareketle söz konusu ettirgen çatı ekli *tözendér-* ve *bizendér-* fiillerinin başka bir anlamının olmadığını söylemek mümkündür.

atındır- ‘sallamak, hareket ettirmek’ (TTAS, I: 249) < ***atın-*** ‘bir o tarafa bir bu tarafa yığılmak, eğilmek; sallanmak (TTAS, I: 250) < ***at-*** ‘atmak; fırlatmak.’ (TTAS, I: 249)

[43] TTAS’de *bizendér-* ve *tözendér-* fiilleri madde başı olarak yer almaz. Tatar Türkçesinde *tözen-* fiili seyrek olarak *tözetén-* ‘giyinip kuşanmak’ (TTAS, V: 667) anlamında kullanılır (*tözetén-* ‘1. üstünü başını, kılık kıyafetini düzeltmek.’ (TTAS, V: 667) < tözet- ‘1. düzeltmek, kullanışlı hale getirmek. 2. düzlemek. 3. iyileştirmek. 4. üst-baş, saç, kıyafet vb. düzeltmek.’ (TTAS, V: 669) < *töze-* ‘1. doğrultmak (silah, top vb.)’ (TTAS, V: 669).

(485) *Ul kuwaklarnıñ şere botagında sızgıra, korı yafraklarnı kıştırdatıp üzenge kuwa, agaç başların* ***atındıra*** *idé.* (S, 100)

‘O (rüzgâr) çalılıkların çıplak budaklarında uğulduyor, kuru yaprakları hışırdatarak vadilere sürüklüyor, ağaçların tepelerini sallıyordu.’

Tatar Türkçesinde *atındır-* fiili *atın-* fiilinin geçişli karşılığı olarak sözlükselleşmiştir.

tuyındır- ‘1. yedirmek, yiyecek vermek. 2. doyurmak, tok hâle getirmek.’ (TTAS, V: 767) < ***tuyın-*** ‘ 1. yemek, açlığını bastırmak, karnını doyurmak, beslenmek. 2. bir şeye doymak, kanmak. 3. tedarik edilmek, beslenmek. 4. (mec.) geçinmek. 5. (mec.) manevi olarak yetinmek.’ (TTAS, V: 768) < ***tuy-*** doymak. 2. yetinmek. 3. bıkmak, bezmek.’ (TTAS, V: 830)

(486) *Mine, kür: miné açlar* ***tuyındıra****, tunsızlar kiyéndére.* (STU-I, 86)

‘İşte, gör: beni açlar doyuruyor, çıplaklar giydiriyor.’

Tatar Türkçesinde *tuyın-* fiili *tuy-* fiilinin anlamca kuvvetlendirilmiş geçişsiz şeklidir, anlamda yoğunlaşma bildirir. Onun üzerinde gelen *-dır-* biçimbirimi ile düz fiilin bildirdiği hareketin gerçekleşmesini sağlama anlamı katılır, dolayısıyla örnek cümlede özne olan varlık tuyındır- fiilinin bildirdiği hareketin olmasını sağlayan kişi olarak cümlede bulunduğundan cümle ettirgen çatılıdır.

kiyéndér- ‘1. birine giyinirken yardım etmek, giysi giydirmek. 2. birine onu bir şeye benzetmeye çalışarak bir şeyler giydirmek. 3. giyinmesini sağlamak. 4. güzel giysiler giyinmesini sağlamak.’ (TTAS, III: 242) < ***kiyén-*** ‘1. giymek. 2. kıyafet edinmek, kıyafet temin etmek. 3. güzel, iyi giysiler giymek, şık giyinmek.’ (TTAS, III: 242) < ***kiy-*** ‘1. giymek. 2. takmak.’ (TTAS, III: 298)

(487) *Merḫümnéñ gevdesén, aldan söyleşkençe, Tatar yolaları bélen yuwdılar, bu éşné, Béréznikida küptennen yeşegen kartlar yerdeménde, Beḫtiyar abzıy éşledé, annarı, yaña kiyémnerén* ***kiyéndérép****, tabutka saldılar.* (AKY, 209)

‘Merhumun bedenini önceden konuşulduğu gibi Tatar geleneklerine göre yıkadılar, bu işi uzun zamandır Bérézniki’de yaşayan yaşlılar yardımında Beḫtiyar ağabey yaptı, sonra, yeni giysilerini giydirip, tabuta koydular.’

(488) *Yosıfnıñ çeçlerén üzé tarap ürép, zinnetlé kiyémner* ***kiyéndérép****, perdesén yözéne yabındırıp, elégé dürt yöz ḫatın utırgan zur zalga kérte.* (TḪİ-D, 171)

‘Yusuf’un saçlarını kendisi tarayıp örüp, değerli giysiler giydirip, peçesini yüzüne kapatıp, deminki dört yüz kadının oturduğu büyük salona sokar.’

Cümlelerde *kiyéndér-* fiili *kiyén-* fiilinin geçişli karşılığı olarak kullanılmıştır. Özne konumundaki varlık hareketin kılıcısıdır.

uylandır- ‘ettirgen çatı (uylan-; düşünmeye mecbur etmek).’ (TTAS, VI: 28) < ***uylan-*** ‘1.*uyla-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi. 2. *uyla-* fiilinin edilgen çatılı biçimi.’ (TTAS, VI: 28) < ***uyla-*** ‘1. düşünceleri birine veya bir şeye yöneltmek, fikir yürütmek, düşünmek. 2. herhangi bir görüşte fikirde olmak. 3. bir şey yapmaya hazırlanmak, niyetlenmek.’ (TTAS, VI: 29).

(489) *Kileçek zaman başka bulır, dön’ya ḫezérgége karaganda küp mertebe kamilrek bulır, emma çın kéşé probleması herçak aktual’ hem* ***uylandıra*** *torgan problema bulıp kala birér.* (P-ŞḪ, 4)

‘Gelecek farklı olur, dünya şimdikine kıyasla çok daha mükemmel olur ancak gerçek insan sorunları her daim aktüel ve düşündüren sorunlar olarak kalır.’

(490) *Yeş' çagımnan uk ḫalkımızınıñ ḫastalıkları miné bik* ***uylandırdı*** *hem alarga bér deva bulsın öçén bu ictimagıy ḫastalıklarnı yalangaç revéşte ukuwçıma tek'dim itüwné bér vazıyfam dip sanadım.* (İYYSİ, 9)

'Gençliğimden itibaren toplumumuzun hastalıkları beni çok düşündürdü ve onlara deva olabilmek için bu toplumsal hastalıkları açık bir şekilde okuyucuma sunmayı kendime vazife saydım.'

Tatar Türkçesinde *uylan-* fiilinin ilk anlamının dönüşlü olarak kabul edilmesinin kişinin içsel durumunu bildiren *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin dönüşlü çatılı biçimler olarak kabul edilmesiyle ilgili olduğu ifade edilmişti. Eylemin yapanında yoğunlaşmasını bildirmesi bakımından *uyla-* fiilinden farklılaşan *uylan-* fiili dönüşlü çatılı olmadığından örnek cümlelerdeki *uylandır-* fiilleri de yapısal olarak dönüşlü-ettirgen görünüşünde olsalar da yalnızca *uylan-* fiilinin ettirgen çatılı biçimleridir.

çişéndér- 'birinin üstünü başını çıkarttırmak' (TTAS, VI: 431) < ***çişén-*** '1. kıyafetleri çıkarmak, üstünü çıkarmak, 2. soyunmak, kıyafetleri tamamen çıkarmak.' (TTAS, VI: 431) < ***çiş-*** '1. çözmek, açmak, ayırmak. 2. sarılmış bir şeyi açmak. 3. bir şeyin etrafına dolanan nesneyi çözmek, çıkarmak. 4. düğme açmak.' (TTAS, VI: 433)

(491) *Taş bulıp katkan Rawzanı iké ipteşé cinteklep öyge alıp kayttı. Anı* ***çişéndérép*** *sandık östéne utırttılar.* (OOB, 43)

'Taş gibi katılaşan Rawza'yı iki arkadaşı kollarından tutup eve getirdi. Onu soyup sandığın üstüne oturttular.'

(492) *Bérewné helak iterge télese,* ***çişéndérép*** *arıslan aldına ata, arıslannar anı özgelep aşıylar idé.* (TḪİ-D, 196)

'Birini öldürmek isterse, soyup aslan önüne atıyor, aslanların aslanlar onu parçalayıp yiyorlar idi.'

Tatar Türkçesinde *çiş-* fiilinden türeyen *çişén-* fiili yeni bir hareket adlandırmasıdır. Cümlelerdeki *çişéndér-* fiilinin bildirdiği hareket cümlenin öznesi olan varlık tarafından gerçekleştirildiğinden *çişéndér-* fiilinin *çişén-* fiilinin geçişli karşılığı olan sözlükbirim olduğunu söylemek mümkündür.

çukındır- '1. *çukın-* fiilinin (1. anlam) ettirgen çatılı biçimi. 2. vaftiz etmek.' (TTAS, VI: 452). < ***çukın-*** '1. Hristiyanlığı kabul etmek. 2. istavroz çıkarmak.' (TTAS, VI: 452) < *çukı-* '1. yiyeceği gagalayarak yemek (kuşlar için). 2. gagalamak.' (TTAS, VI: 451)

(493) *Bötén ḫalıknı köçlep* ***çukındırasılar****, iméş...* (BY, 153)
'Bütün halka zorla Hristiyanlığı kabul ettireceklermiş...'

(494) ***Çukındıruw*** *öçén bötén mösélman ḫalkınıñ sanın alasılar, iméş.* (BY, 153)
'Hristiyanlığı kabul ettirmek için bütün müslümanların sayısını alacaklarmış.'

Tatar Türkçesinde örnek cümlelerde *çukındır-* fiilindeki ettirgenlik ekinin *çukın-* fiilinin bildirdiği harekete 'Hristiyanlığı zorla kabul ettirme, mecbur etmek' işlevini eklediği anlaşılır. *çukın-* fiili *çuk-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi olmadığından *çukındır-* fiili de dönüşlü-ettirgen çatılı değil, *çukın-* sözlükbiriminin ettirgen çatılı biçimidir.

uzındır- 'birini cesaretlendirmek (olumsuz şeyler yapması ile ilgili), pohpohlamak, şımartmak.' (TTAS, VI: 25) < ***uzın-*** '1. büyüklenmek, kibirlenmek. 2. haddini aşmak, ahlak kuralları dışında davranmak. 3. utanmazca davranmak, edepsizleşmek.' (TTAS, VI: 25) < ***uz-*** '1. geçmek. 2. bir yere hareket etmek, girmek. 3. geride bırakmak, yanından geçmek.' (TTAS, VI: 24)

(495) *Sin balalarga terbiye bire bélmedéñ! Sin alarnı süz tıñlamaska öyrettéñ, kızlarnı sin* ***uzındırdıñ!*** (BY, 58)

‘Sen çocuklara terbiye veremedin! Sen onlara söz dinlememeyi öğrettin, kızları sen şımarttın!’

(496) *Yumart kulga küp kerer, diy mekal’. Emma lakin, Ḫediçe kürşé, siña da citkendér, küp* ***uzındırdıñ*** *bu zobanını.* (SE-MḪ, 516)

‘Cömert ele çok girer, der atasözü. Amma velakin Ḫediçe komşu, sana da yetmiştir artık, çok şımarttın bu zebaniyi.’

Cümlelerde yüklem olan *uzındır-* fiilinin bildirdiği hareketin cümlenin öznesi olan varlık tarafından gerçekleşmesi sağlandığından *uzındır-* fiili *uzın-* fiilinin ettirgen çatılı biçimidir. Tatar Türkçesinde *uzın-* fiili ise *uz-* kökünden türeyen bir sözlükbirimdir.

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimli fiillerden sonra *-dIr-* ettirgen çatı biçimbirimi kullanılabilmektedir. Böyle yapılarda *-(I)n-* biçimbirimli fiil tabanlarındaki *-(I)n-* ya dönüşlülük işleviyle sözlükselleşmiştir ya da söz türetme işlevindedir. Her iki durumda da *-(I)n-* biçimbiriminin ardından gelen ettirgen çatı biçimbirimi fiili ya geçişlileştirir ya da fiilin ettirgen çatısını kurar. *-(I)n-* ve ardından *-d(I)r-* biçimbiriminin geldiği yalnızca geçişliyse cümlenin öznesi bu fiilin bildirdiği hareketin kılıcısı, ettirgen çatılıysa cümlenin öznesi fiilin bildirdiği hareketin gerçekleşmesini sağlayan ya da gerçekleşmesine izin veren ya da sebep olan varlık rolündedir.

4.3.2. Fiil + *-(I)t-* + *-(I)n-*

Dönüşlü ve ettirgen cümlelerin üye yapıları birbirinden farklıdır. Ekleme yöntemiyle kurulmuş ettirgen bir cümlede belirtili nesne bulunması gerekirken yine ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlü bir cümlede nesne bulunmaz. Dönüşlü cümlenin alabileceği nesne yüklem olan fiilin bildirdiği hareketi gerçekleştiren ve cümlede özne olan varlıkla özdeş olmalıdır. Bu kurulum ile ettirgenlik ekleme yöntemi ile aynı fiilde işaretlenemezler ancak ekleme yöntemiyle oluşturulamayan dönüşlü-ettirgen yapılar

dönüşlülük zamirinin çözümlemeli yöntemle bildirildiği cümlelerle bir arada olabilir. Bu durumda ettirgen çatılı fiile gereken üye belirtme durumundaki dönüşlülük zamiri olur. Bu konu, 3.2.1.2.1. Ettirgen Çatı Biçimbirimli Fiillerin Çözümlemeli Yöntemle Doğrudan Dönüşlü Çatısının Kurulması bölümünde anlatılmıştı. Buna rağmen Türk dilinde ve bunların içinde Tatar Türkçesinde *-(I)t-* ve *-(I)n-* biçimbirimlerinin bir arada bulunduğu fiiller mevcuttur.

Marcel Erdal, Eski Türk dilinde *-(I)n-* biçimbiriminin *agtın-, arıtın-, öğrätin-, yaratın-; bışrun-, katrun-, şışrun-* fiillerinde olduğu gibi bazı durumlarda ettirgen biçimlere eklebildiğini ifade eder. Bu fiillerden *agtın-* fiilinin *agıt-* ettirgen biçimin anti-geçişli (geçişliyken geçişsiz) şekli; *arıtın-* fiilinin de gerçek bir ettirgen dönüşlü fiil olduğunu ancak diğerlerinin hiçbirinde iki çatının anlamının ayrıştırılamayacağını (1991: 632) ifade eder.

Tatar Türkçesinde de *-(I)t-* ve *-(I)n-* biçimbiriminin bir arada kullanıldığı fiiller bulunsa da fiillerdeki *-(I)t-* biçimbiriminin ettirgen çatı kurma işlevinde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Tatar Türkçesinde *-(I)t-* ve *-(I)n-* biçimbirimlerinin bir arada kullanıldığı fiillerden bazıları ise şunlardır:

buşatın- < buşat-. *buşat-* 'boşaltmak, bir şeyin üstündeki veya içindeki eşyaları almak, boş bırakmak' (TTAS, I: 629) < ***buşa-*** 'boşalmak, üstündeki veya içindeki şeylerden arınmak, azat edilmek.' (TTAS, I: 628)

Taranan kaynaklarda rastlanmayan *buşatın-* fiili TTAS'de de madde başı olarak yer almamıştır. Tatar Türkçesinde *buşat-* fiili *buşa-* fiilinin geçişli karşılığıdır. Biçimsel olarak *buşatın-* (<buşat-) fiili 'kendini tahliye etmek' anlamıyla ilişkilendirildiğinde doğrudan dönüşlü çatılı kabul edilir. *Buşa-* fiilinin yapısal dönüşlü çatılı biçimi *buşan-* fiilinin ise *buşa-* fiili ile bildirilen hareketin insanla ilgili olduğunu bildiren biçimbilgisel varyantı olduğu bildirilmişti. Diğer yandan geçişsiz *buşa-* fiilinin ekleme yöntemiyle

dönüşlü çatısının kurulması için onun geçişli varyantının kullanılması olağandır. Bu kurulumda *-(I)t-* biçimbiriminin geçişlileştirme işlevinde kullanılmıştır.

Tatar Türkçesinin söz varlığını yansıtan en kapsamlı projelerden biri olan, Tatar Türkçesiyle yazılmış eserlerin elektronik ortama aktarılmasıyla oluşturulmuş "Corpus of Written Tatar[44]" isimli web sitesinde dahi sınırlı sayıda yer alan *buşatın-* fiilinin kullanımının yaygın olmadığı anlaşılır.

(497) *Anda batal'on, vagonnardan **buşatınıp**, avtomaşinalarga töyeldé de Çiklevék küléne kildi. Tagın **buşatındılar**; çönki, aldagı utız-kırık çakrımda gél küller de sazlıklar gına bulganlıktan, üz ayagı bélen yörérdey kéşélerné maşinada taşuw tügél, algı sızıknı korallar hem azık-tölék bélen özlékséz te'min itüw de şaktıy kıyın iken.* (KU, 1965/9: 79)

'Burada insanlar vagonlardan inip arabalara tıkıldılar ve Çiklevék Gölü'ne geldi. Yeniden indiler, çünkü ilerde otuz-kırk kilometre boyunca göller hep sazlık halinde olduğundan, sadece yayan yürüyebilecek insanları arabada taşımak değil ön sıralara kesintisiz bir şekilde silah ve erzak temin etmek de oldukça zor imiş.'

Tatar Türkçesinde *buşatın-* fiili dönüşlü çatı biçimbiriminin diğer çatı biçimbirimleriyle bir arada kullanıldığı sınırlı sayıdaki dönüşlü fiilden biri (Zinnatullina, 1969: 171, 181; Veliullina, 1972: 104; Bogdanovskiy, 2003: 171; TG-II, 200) olarak kabul edilir.

Cümlelerde *buşat-* 'boşaltmak, bir şeyin üstündeki veya içindeki eşyaları almak' fiilinden gelişen *buşatın-* "kendini boşaltmak" hareketi aracılığıyla dönüşlü çatılı fiil 'tahliye etmek, bir yerden ayrılmak' anlamında kullanılmıştır. Çok yazarlı TTAS'de

[44] https://search.corpus.tatar/index_en.php?of=search/search.php (erişim: 28.03.2023)

ekleme yöntemiyle dönüşlü çatısı kurulan fiillerin madde başı olarak gösterilmesi hususunda fikir ayrılıkları olduğu tespitinden hareketle, *buşatın-* fiilinin dönüşlülük işlevinden dolayı madde başında yer almadığı düşünülmektedir.

sörtén-* I.** '1. *sört-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi. 2. yıkanınca veya terledikten sonra vücudun yaşını silmek.' (TTAS, V: 186) < ***sörtén-* II** '1. takılmak, tökezlemek. 2. (mec.) yanlış, hata yapmak, başarısızlığa, şanssızlığa uğramak, tökezlemek.' (TTAS, V: 186) < ***sört- '1. bir yüzeyden bir şeyi çıkarmak, temizlemek, silmek. 2. temizlemek maksatı ile nemden, kirden, çöpten arındırmak. 3. sürmek, yakmak, sürüp bulaştırmak; ovmak, birbirine sürtmek. 4. serpmek; püskürtmek.' (TTAS, V: 186-187) < ***sör-*** IV '(eski) yaklaştırmak, değdirmek' (TTAS, V: 188)

TTAS'de dört adet *sör-* 'sürmek' fiiline yer verilir: I. toprağı sürmek. II. uzaklaştırmak. III. ömür sürmek. IV. (eski) yaklaştırmak, değdirmek (TTAS, V: 187-188). Bunlardan dördüncü *sör-* 'yaklaştırmak, değdirmek' anlamından *sört-* fiilinin türediği anlaşılmaktadır. Tatar Türkçesinde bu *sört-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimi *sörtén-* 'kendini silmek, kurulamak' anlamıyla sözlükselleşmişir.

Türk dilinin tarihsel dönemlerinden itibaren *sür-* fiili temel olarak 'uzaklaştırmak (to drive away), ileri sürmek (to drive on)' vb. anlamlarla kullanılmıştır, buradan anlam genişlemesiyle 'toprağı sürmek (to plough), bir işi takip etmek (to follow an occupation), zaman geçirmek (to spend time)' vb. anlamları gelişmiştir (EDPT, 844). Eski Türkçede *sür-* fiili '1. yönetmek (Küli Çor, 20), 2. uzaklaştırmak' (Moyun Çor, 26) anlamlarını bildirir (DrevSlv. 517). Orhon yazıtlarında da *sür-* (KT D23, BK D19) fiili 'sürmek, uzaklaştırmak' anlamındadır (Tekin, 2010: 168).

Clauson, Eski Türk dili döneminden itibaren tanıkladığı *sürt-* 'sürtmek' fiilinin 'birşeyleri birbirine sürtmek; birşeyi sürtmek veya birine sürtmek; temizlemek, silmek' anlamlarını gösterir. *Sürt-* fiilinin dönüşlü şekli *sürtün-* fiilini DLT'den itibaren tanıklar

ve ‘kendini bir şeye sürtmek, kendine bir şey sürmek ve kendine birşey sürüyormuş gibi görünmek’ anlamlarını (EDTP, 846-847; DrevSlv. 518) bildirir. Marcel Erdal da ‘sürtünmek (to rub oneself)’ anlamında *sürtün-* fiilinin DLT’den itibaren tanıklandığını söyler (OTWF, 615), bu anlamdaki *sürtün-* fiili dönüşlü çatılıdır.

at yıga.çka ***sürtündi*** (DLT, 305)

‘At ağaca sürtündü.’

er ***özinę*** *yāğ* ***sürtündi*** (DLT, 305)

‘Adam yağ süründü. Kendini öyle gösterirse yine aynıdır.’

Clauson 14. yy. Kıpçak Türkçesi eserlerinden itibaren *sürtün-* fiilinin ‘kendi kendini silmek/kurulamak’ ve sonra ‘(zeminde) kendi kendine sürünmek (İd. 52); ovalanmak (Bul. 32); sürtünmek (Tuh. 5a)’ anlamında (EDTP, 846-847) kullanıldığını bildirir.

Çağdaş Tatar Türkçesinde aynı fiil *sörtén-* biçimiyle varlığını sürdürmektedir. Tumaşeva, aynı kökten fiillere getirilen *-(I)n-* biçimbirimi ile hem dönüşlü çatı kurulmasının (*sört-* > *sörtén-* (*yuwıngaç sörténdé* ‘yıkanınca kurulandı’) hem de yeni sözcük türetilmesinin (*sörténép yıgıldı* ‘takılıp düştü’) mümkün olduğunu bildirir (Tumaşeva, 1978: 164). Bu *-(I)n-* biçimbiriminin çok görevli bir biçimbirim olmasından kaynaklanmaktadır ve onun hangi görevde kullanıldığı çok anlamlılıktan dolayı bağlamdan anlaşılır. Tatar Türkçesinde *sörtén-* fiilinin dönüşlü çatılı olduğu bazı örnekler şunlardır:

(498) *Yuwınıp béter-bitmes ul bilén turayttı, kündem géne basıp torgan Torımtaynıñ kulındagı sölgéné tupas gına tartıp aldı da kabalanıp* ***sörténérge*** *totındı.* (İSAT, 161)

‘Yıkanır yıkanmaz o belini doğrulttu, sakince ayakta bekleyen Torımtay’ın elindeki havluyu kaba bir şekilde çekip aldı ve aceleyle silinmeye (kurulanmaya) başladı.’

(499) *Yamgırçı biy Koytım bikenéñ üzé géne öyde çagın béléşép, sagalap tordı da yaḫşırak kiyénép, çeçéne, sakal-mıyıgına islé maylar* ***sörténép****, yalgız öyge yüneldi.* (İSAT, 50)

‘Yamgırçı Bey Koytım Hanım’ın evde tek başına olacağı zamanı öğrenip, fırsatını kolladı ve güzelce giyinip, saçına, sakal-bıyığına kokulu yağlar sürünüp, yalnız eve yöneldi.’

Cümlelerde olduğu gibi *sörtén-* fiili ‘kendini silmek/kurulamak’ anlamıyla fiili doğrudan dönüşlülük, ‘kendine (parfüm, esasns, koku vs.) birşeyler sürmek’ dolaylı dönüşlülük bildirir. *sört-* fiiliyle dönüşlülük anlam ilgisi kurulabilmesine rağmen *-(I)n-* biçimbirimi aracılığıyla oluşturulan ve ‘takılmak/tökezlemek’ anlamıyla kullanılan *sörtén-* fiili artık yeni bir hareket adlandırması olarak değerlendirilir. Tatar Türkçesinde *sörtén-* fiilinin hareket adlandırması olduğu ve dönüşlülük bildirmediği bazı kullanımlar şunlardır:

(500) *Ḫelim bu vakıtta arıgan idé indé. Ul rél’slarga az gına* ***sörténep*** *kitkende de yıgıla yazıp kaldı.* (SE-GG, 85)

‘Ḫelim bu sıralar zaten yorulmuştu. O raylara azcık takılmasına rağmen neredeyse düşecekti.’

(501) *Dürt ayaklı ḫayvan da* ***sörténe.*** (ḪA-II, 44)

‘Dört ayaklı hayvan da tökezler.’

Tatar Türkçesinde *sört-* fiilinden yapılan *sörtén-* fiili hem dönüşlü çatı işlevinde kullanılır hem de yeni bir hareketin adıdır. Dönüşlü *sörtén-* fiilinde dönüşlü çatı *-(I)n-*

biçimbirimiyle kurulmuştur. Sözlükbirim olan *sörtén-* fiilinde ise *-(I)n-* söz yapımı işlevindedir. Her iki fiilde de *-(I)n-* biçiminden önceki *-(I)t-* biçimbirimi ettirgen çatı işlevinde değildir. Bu yüzden Tatar Türkçesinde *sörtén-* fiili örnek cümlelerde de olduğu gibi ettirgen dönüşlü çatılı kabul edilmemelidir.

tözetén- '1. üstünü başını, kılık kıyafetini düzeltmek.' (TTAS, V: 667) < ***tözet-*** '1. düzeltmek, kullanışlı hale getirmek. 2. düzlemek. 3. iyileştirmek. 4. üst-baş, saç, kıyafet vb. düzeltmek.' (TTAS, V: 669) < ***töze-*** '1. silah, top vb. şeyleri varlıklara doğrultmak' (TTAS, V: 669)

Tatar Türkçesinde *tözetén-* fiilinin *tözet-* fiilinin dönüşlü çatılı şekli olarak, kişinin kendi üzerinde gerçekleştirdiği eylemi bildirmek anlamıyla sözlükselleştiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Tatar Türkçesinde *tözetén-* yerine *tözen-* fiili de 'üstünü başını düzeltmek' anlamıyla ve genellikle ikilemelerde birinci sözcük olarak (*tözenüw-bizenüw* ve *tözenüw-yasanuw* 'üstünü başını, saçını, kıyafetini düzeltmek, makyaj yapmak') olarak (TTAS, V: 667) çok sık kullanılır.

Tatar Türkçesindeki *tözetén-* fiilinin tabanı olan *tözet-* fiilindeki *-(I)t-* biçimbirimi ettirgenlik işlevinde değildir, söz yapımı işlevinde kullanılmıştır. *tözet-* sözlükbiriminden ekleme yöntemiyle oluşturulan geçişsiz tözetén- fiili ise dönüşlülük işleviyle sözlükselleşmiştir.

(502) *Ḫediçe süzséz géne üz östelé yanına barıp utıra. Közgéséne karap* ***tözeténe.*** *Reḫmetulla anı küzete.* (P-TM, 305)

'Ḫediçe hiç konuşmadan kendi masasının yanına gidip oturuyor. Aynasına bakıp üstünü başını düzeltiyor. Reḫmetulla onu izliyor.'

(503) *Ḫalatların salıp, késelerénnen neni géne közgéler çıgarıp, béraz* ***tözeténgen*** *arada, Gölnur da éşén temamladı.* (SE-MḪ, 334)

‘(Onlar) önlüklerini çıkarıp, ceplerinden küçücük aynalar çıkarıp biraz üst-başlarını (saçlarını vb.) düzelttikleri sırada, Gölnur da işini bitirdi.’

Tatar Türkçesinde *töze-* fiilinden türeyen *tözet-* fiilindeki *-(I)t-* biçimbirimi ettirgen çatı kurma işlevinde değil söz yapımı işlevinde kullanıllmaktadır. Dolayısıyla örnek cümlelerde olduğu gibi *tözetén-* ettirgen dönüşlü çatılı fiil değil *tözet-* fiilinin dönüşlü çatılı biçimidir.

Tatar Türkçesinde *-(I)t-* ve *-(I)n-* biçimbirimlerinin bir arada görüldüğü fiillerde önce gelen biçimbirim çatı kurma işleviyle değil söz yapımı işleviyle kullanılır.

Sonuç

"Tatar Türkçesinde Dönüşlü Çatı" adlı bu tezde genel ve özel dilbilimi verileri esasında dönüşlü çatı kurma yöntemleri temelinde tarihsel ve karşılaştırmalı yöntem kullanılarak Tatar Türkçesinde dönüşlü çatı araştırılmıştır.

Genel dilbilimi kaynaklarında dönüşlü çatı genel olarak cümlenin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketin iki katılanı olduğu ve bu iki katılanının eş göndergesel/özdeş olduğu sözdizimsel yapıların bir özelliği olarak değerlendirilir. Tatar dilbiliminde geleneksel olarak dönüşlü çatı; yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketin katılımcıları arasındaki ilişkiye göre belirlenen, cümlenin öznesi ve nesnesi olan varlığın özdeş olduğunu bildiren dilbilgisel bir kategori olarak kabul edilir. Tatar Türkçesi üzerine yazılan ilk dilbilgisi kaynaklarında dönüşlülük bir fiil türü olarak ele alınsa da bu tür bildirdiği dilbilgisel ilişkiler bakımından diğer türlerden ayrı tutulur. Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında genellikle yapıları bakımından dönüşlülük biçimbirimini alan bütün fiiller dönüşlü çatı altında toplanmış fakat işlevleri bakımından birbirinden ayrılmıştır. Diğer yandan, dönüşlülük biçimbiriminin dönüşlü çatı işleviyle kullanıldığı fiillerin bu işlevle sözlükselleşmesi meseleyi daha da karışık hâle getirmiştir. *-(I)n-* dönüşlülük biçimbiriminin çok işlevliliği ve dönüşlü çatılı fiillerin sözlükselleşmeye yatkınlığı Tatar Türkçesinde çatı kategorisinin ve dönüşlü çatının sözlüksel-dilbilgisel bir kategori olarak görülmesini beraberinde getirmiştir. Doğrudan dönüşlü çatı işlevindeki fiillerin (*kişinin gerçekleştirdiği hareketin kendisine dönmesi)* dışında kalan fiillerden hangilerinin sözlükbirimler olarak kabul edileceği, hangilerinin dönüşlü çatının işlevlerinden biri olarak değerlendirileceği sorunu çözümsüz kalmıştır.

Yapılan incelemeler sonucunda, Tatar Türkçesinde dönüşlü çatının doğrudan ve dolaylı dönüşlü çatı olarak ikiye ayrıldığı belirlenmiş, doğrudan ve dolaylı dönüşlü çatı kurmak için ise hem ekleme yöntemi hem de çözümlemeli yöntem kullanıldığı tespit

edilmiştir. Diğer yandan, yapıları bakımından dönüşlü çatı görünümünde olup dönüşlülük bildirmeyen fiiller, işlevleri bakımından tasnif edilip dönüşlü çatıyla ilgileri tartışılmıştır. İncelemenin sonucunda yapılan tespitler şunlardır:

1. Dile getirilen bilgiler esasında dönüşlü çatı kategorisi şöyle tanımlanabilir: Anlatıcının gerçeklikteki varlık-hareket ilişkisini dil aracılığıyla başkasına bildirme tercihine bağlı olarak kurduğu cümlede, yüklem olan fiilin adlandırdığı ve cümlenin öznesi olan varlığın gerçekleştirdiği hareketin cümlenin öznesi ve aynı zamanda nesnesi konumundaki varlığa yönelik olduğunu yahut hareketin özne konumundaki varlık tarafından kendisi için, kendi faydasına gerçekleştirildiğini bildiren dilbilgisel kategoriye dönüşlü çatı denir. Bu tanıma göre dönüşlü çatılı cümlede özne olan varlık yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketi gerçekleştirmesi bakımından canlı; hareketi kendisi için, kendi faydasına gerçekleştirmesi bakımından ise hareketi kasten yapmış olmalıdır.
2. Tatar Türkçesinde dönüşlü çatı hem ekleme yöntemi hem de çözümlemeli yöntemle kurulabilmektedir. Genel olarak hem ekleme yöntemi hem de çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlü çatılı fiiller az sayıdadır. Ekleme yöntemiyle kurulan *yuwın-* ‘kendini yıkamak, yıkanmak’; *saklan-* ‘kendini saklamak, kendini korumak, saklanmak, korunmak’; *maktan-* ‘kendini övmek, övünmek’ vb. dönüşlü çatılı fiillerin çözümlemeli yöntemle de dönüşlü çatısı kurulabilir. Bu bakımdan çözümlemeli yöntemin ekleme yöntemiyle dönüşlü çatısı kurulabilen fiilleri de kapsayan ve daha geniş, kapsamlı bir yöntem olduğu anlaşılır.
3. Ekleme yöntemiyle dönüşlü çatı, dönüşlülük *-(I)n-* biçimbiriminin fiile ulanmasıyla kurulur. Dönüşlülük işaretleyicisi *-(I)n-* çok işlevli bir biçimbirimdir, dönüşlü çatıyı işaretlemek *-(I)n-* biçimbiriminin dilbilgisel işlevidir. Dönüşlü çatı işlevinde kullanılan *-(I)n-* biçimbiriminin ulandığı fiil

kökünün bildirdiği harekette bir anlam değişikliği olmaması esastır. Dönüşlü çatı işaretleyicisi *-(I)n-* biçimbirimi, dönüşlülük işlevinde ulandığı yüklem olan fiilin cümlenin öznesi ve nesnesi olan varlık adıyla arasındaki dilbilgisel ilişkilerini yansıtır. Dönüşlü çatılı cümlelerde yüklem olan fiilin bildirdiği hareketin kılıcısı olan özne konumundaki varlık ile nesnesi olan varlığın özdeş olması doğrudan dönüşlülük, yüklem olan fiilin bildirdiği hareketin kılıcısı olan özne konumundaki varlığın nesne ile özdeş olamayıp hareketi kendisi için, kendi faydasına gerçekleştirmesi ise dolaylı dönüşlülüktür.

4. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde tespit edilen *-(I)n-* dönüşlülük biçimbiriminin "bir hareketi yapar gibi görünme" işlevi Tatar Türkçesinde tanıklanmamıştır. Örneğin, DLT'de *ol evge barındı* 'o, eve gider göründü' (DLT, 273), *er suw keçündi* 'adam suyu geçer göründü' (DLT, 277) cümlelerinde *-(I)n-* biçimbirimi fiilin adlandırdığı hareketi özne konumunda olan varlığın yapmadığı fakat yapar gibi göründüğünü bildirme işlevindedir.
5. Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin hepsi fiilin adlandırdığı hareketi "kendi kendine, tek başına, yardımsız yapma" bildirme işlevine sahiptir. Bütün *-(I)n-* biçimbirimli fiilleri kapsayan bu işlev, *-(I)n-* biçimbiriminin ilk ve temel işlevi olarak düşünülür. Örneğin; *yuwın-* 'yıkanmak', *taran-* 'taranmak', *uylan-* 'düşüncelere dalmak', *kurkın-* 'aniden korkmak, çok korkmak', *söyén-* 'sevinmek', *kiyén-* 'giyinmek' fiillerinde olduğu gibi *-(I)n-* biçimbirimi dönüşlülük işlevinde olsun ya da olmasın fiillerin adlandırdığı hareket, hareketi yapan tarafından kendi kendine, tek başına, yardımsız yapılır.
6. Tatar Türkçesinde ekleme yöntemiyle kurulan doğrudan dönüşlü çatı, cümlede yüklem olan fiilin bildirdiği hareketin kılıcısı rolündeki özne olan varlık adının, hareketten etkilenen ya da hareketin hedefi rolündeki nesne olan varlık adıyla özdeş olduğu bilgisinin fiile *-(I)n-* biçimbirimi eklenmesi aracılığıyla dilbilgisel

düzlemde işaretlenmesidir. Tatar Türkçesinde cümlede söz konusu ilişkileri yansıtan *-(I)n-* biçimbirimli *yuwın-* 'kendini yıkamak, yıkanmak'; *saklan-* 'kendini saklamak, kendini korumak, saklanmak, korunmak'; *maktan-* 'kendini övmek, övünmek'; *tirgen-* 'kendini eleştirmek, kendine kötü sözler söylemek'; *çabın-* 'banyoda tene süpürge benzeri bir nesne vurarak kendini yıkamak, bu şekilde yıkanmak'; *ḫezérlen-* 'kendini hazırlamak, hazırlanmak'; *tayan-* 'kendini (vücudunu) dayamak, dayanmak'; *yeşérén-* 'kendini gizlemek, kendini saklamak, gizlenmek, saklanmak'; *aklan-* 'kendini aklamak, aklanmak' vb. gibi fiiller sözdizimsel ilişkileri yansıtmaları bakımından doğrudan dönüşlü çatılıdır. Aynı zamanda böyle fiillerin doğrudan dönüşlülük bildirme işlevinin sözlük anlamlarına dâhil olmasıyla sözlükselleşmişlerdir ve Tatar Türkçesinde sözlükbirimler olarak kabul edilirler.

7. Aynı dilbilgisel ilişkileri yansıtan ancak kişinin bütün olarak kendi bedeninde değil de yüklem olan fiilin yalın halde kullanıldığı durumlarda cümlede zorunlu olarak nesne rolünde olan insan bedeninin bir bölümü üzerinde gerçekleştirdiği hareketi adlandıran *taran-* 'saçını taramak, taranmak'; *kırın-* 'sakalını, bıyığını kesmek, tıraş olmak' gibi az sayıdaki *-(I)n-* biçimbirimli fiil de doğrudan dönüşlü çatılıdır. Tatar Türkçesinde böyle fiiller de doğrudan dönüşlülük işlevi ile sözlükselleşmiş birer sözlükbirim olarak kabul edilirler.
8. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde *-(X)n-* biçimbiriminin hareketi, hareketi gerçekleştiren varlığın kendisi için, kendi yararına yaptığını bildirme işlevi DLT'de bildirilmiştir, bunun yanı sıra bu işlev, yönelme halindeki dönüşlülük zamiri ve *-(X)n-* biçimbirimli fiilin birlikte kullanılması ile zaman zaman belirginleştirilmiştir. Karahanlı Türkçesinden sonra *-(X)n-* biçimbirimi bu işlevi yönelme halindeki dönüşlülük zamirine devretmiş, *-(X)n-* biçimbiriminin cümlenin öznesi olan varlığın cümlenin yüklemi olan fiilin adlandırdığı hareketi

kendi faydasına gerçekleştirdiğini bildirme işlevi çağdaş Türk lehçelerinden yalnızca Saha Türkçesinde tanıklanmıştır. Diğer taraftan, Tatar Türkçesinde bu işlevi bildiren dolaylı dönüşlü çatılı fiillerin ekleme yöntemiyle kurulmadığı tespit edilmiştir.

9. Tatar Türkçesinde ekleme yöntemiyle kurulan az sayıda dolaylı dönüşlü çatılı fiil tespit edilmiştir. Bu fiiller sözlük anlamından dolayı yüzey yapıda olsun ya da olmasın zorunlu olarak bir nesne ile birlikte kullanılan az sayıdaki *-(X)n-* biçimbirimli fiil, hareketi bir nesne aracılığıyla kendi üzerinde gerçekleştirme işleviyle sözlükselleşmiştir. Örneğin *yabın-* 'bir şeyi kendi üzerine örtmek, örtünmek'; *börken-* 'üstünü başını tamamen kapatacak şekilde üzerine bir şey örtmek, örtünmek'; *uran-* 'kendini bir şey ile kaplamak, sarmak, sarınmak' vb. fiiller sözlük anlamlarından dolayı zorunlu olarak bir nesne ile kullanılırlar, yani geçişlidirler. Cümlede özne olan varlık, böyle fiillerin adlandırdığı hareketi başka bir nesne aracılığıyla gerçekleştirdiği için yaptığı hareketten dolaylı etkilenir.
10. Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbirimli *çigén-* 'geri çekilmek', *kalkın-* 'doğrulmak', *bizén-* 'bıkmak, usanmak', *cébén-* 'ıslanmak, nemlenmek', *kiyén-* 'giymek' fiilleri, aynı hareketi bildiren fiil kökleri ile eşanlamlıdırlar. Böyle fiillerin bağlama bağlı olarak biçimbilgisel varyant olarak kullanıldığı cümlelerde *-(I)n-* biçimbiriminin herhangi bir işlevi bulunmamaktadır. Tarihsel Türk yazı dilinde de tanıklanan *yazın- (*BK D17*)* 'hata etmek, yanılmak', *kılın-* (DLT, 277), 'kılmak, yapmak', *aşun-* (KB, 1384) 'aşmak, geçmek', *alın-* (NF, 181 7) 'almak' vb. fiillerde de *-(I)n-* biçimbiriminin fiilin kök haliyle eş anlamlı olmasından dolayı *-(I)n-* biçimbiriminin işlevini ne zaman yitirdiğinin açıklaması eldeki verilerle mümkün görülmemektedir. *-(I)n-* biçimbiriminin en eski işlevlerinden olduğu anlaşılan hareketi "kendi kendine, kendi başına

yapma" işlevi ile böyle *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin kök halleriyle değişmeli olarak birbirinin yerine kullanılması mümkün hale gelmiştir.

11. *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin bir kısmı kök biçimlerinden bildirdikleri hareketle ilgili öznel bilgileri taşımaları bakımından ayrılabilirler. Böyle fiillerde *-(I)n-* biçimbirimi fiilin kılınışında ve/veya sözlüksel görünüşünde bir takım değişiklikler bildirme işlevinde kullanılır. Kök biçimlerinden farklı olarak *-(I)n-* dönüşlülük biçimbirimi almış fiiller, adlandırdıkları hareketin esas olarak 1. tekrarlanması, sürekliliği; 2. yoğunluğu; 3. canlı bir varlık üzerinde gerçekleşmesi görünüşünü işaretler. Bu görünüşteki *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin işaretledikleri görünüş özellikleri kendi sözlük anlamlarına dâhil olarak sözlükselleşmiştir. Örneğin, bağlama göre *kara-* > *karan-* 'bakınmak' fiili hareketin tekrarlanması sözlüksel görünüşünü, *biz-* > *bizén-* 'bıkmak, usanmak' fiili hareketin yoğunluğu sözlüksel görünüşünü; *agar-* > *agarın-* '(canlı bir varlık için) solgunlaşmak' fiili hareketin canlı bir varlıkla ilgili olma sözlüksel görünüşünü bildirme işlevindedir. Bu işlevleriyle sözlükselleşen fiiller, aynı hareketle ilgili anlam inceliği bilgileri taşımaları bakımından söz biçimi; kök biçimlerinden az da olsa farklı anlamda kullanılan nüanslar taşımaları bakımından ise sözlükbirimler olarak kabul edilir ve Tatar Türkçesinin söz varlığında sözlükbirimler olarak sözlüksel- dilbilgisel kategoride gösterilir.
12. Tatar Türkçesinde *-(I)n-* biçimbiriminin işlevlerinden biri geçişsiz oluş fiilleri türetmektir. *-(I)n-* biçimbirimi aracılığıyla türemiş fiillerin yapım kökleri ile arasındaki ilgi her zaman aynı seviyede değildir. Tatar Türkçesi söz varlığında yapım kökleriyle *maturlan-* 'güzelleşmek', *nazlan-* 'nazlanmak', *nigézlen-* 'ispatlanmak, dayanmak' vb. fiillerde olduğu gibi anlam ilgilerinin devam etmesi; *çişén-* 'soyunmak', *taşlan-* 'atılmak'; *söyén-* 'sevinmek', *koyın-* 'yüzmek, yıkanmak' vb. fiillerde olduğu gibi azalması ve/veya kaybolması ya

da kök fiilin bildirdiği hareketle ilgili olarak *uwın-* 'telaşlanmak', *üsén-* gururlanmak, kibirlenmek' vb. fiillerde olduğu gibi metaforik anlam kazanmaları mümkündür. Böyle fiillerde *-(I)n-* biçimbirimi dönüşlü çatı kurma işleviyle değil söz türetme işleviyle kullanılır. *-(I)n-* biçimbirimini alarak yeni hareket adlandırması haline gelen fiiller dönüşlü çatılı fiiller gibi cümlelerde yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketle ilgili dilbilgisel ilişkileri yansıtmazlar. Onlar anlamlarındaki değişikliğe bağlı olarak yeni bir hareketin adıdırlar. Yapım kökleriyle sözlük anlamları değişiklik gösterdiği için cümlelerde birbirinin yerine kullanılmazlar.

13. Tatar Türkçesinin söz varlığında *-(I)n-* biçimbirimi art arda bulunmaz. *-(I)n-* biçimbirimli fiillerin üzerine işteş ve ettirgen çatı biçimbirimleri ulandığında *-(I)n-* biçimbirimi ya dönüşlü çatı işleviyle sözlükselleşmiştir ya da doğrudan söz türetme işlevindedir. Kendilerinden sonra *-(I)l-* biçimbirimi gelebilen *-(I)n-* biçimbiriminin söz türetme işlevine ek olarak edilgenlik işlevinde de kullanılabildiği tespit edilmiştir. Tatar Türkçesinde dönüşlü çatı işaretleyicisi *-(I)n-* biçimbiriminin diğer çatı eklerinden sonra görüldüğü fiillerde *-(I)n-* biçimbiriminin ulandığı fiil sözlükbirim olarak kullanılır. Bu durumda *-(I)n-* biçimbiriminin kök fiillere ulandığında sahip olduğu bütün işlevlerde kullanılması mümkündür.
14. Dönüşlü çatı genellikle çözümlemeli yöntemle kurulur. Ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlü çatılı fiiller geçişli fiillerden oluşturulurken çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlü çatı hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden kurulur. Çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlü çatıda dönüşlülük zamirinden faydalanılır. Doğrudan dönüşlü çatılı cümlelerde dönüşlülük zamiri belirtme bazen de yönelme hâlinde kullanılıp cümlenin nesnesi konumunda olduğunda, yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketin kılıcısı olan özne ile nesnenin özdeş

varlık olduğunu bildiririr. Dönüşlülük zamirinin yönelme halinde zarf tümleci olarak kullanıldığı cümleler, yüklemin bildirdiği hareketi cümlenin öznesi olan varlığın kendisi için, kendi faydasına gerçekleştirdiğini bildirir. Böyle cümleler, cümlenin öznesi olan varlığın yaptığı hareketten dolaylı olarak fayda sağlamasından ötürü dolaylı dönüşlüdürler.

15. Çözümlemeli yöntemle kurulan dönüşlü çatı genellikle ekleme yöntemiyle dönüşlü çatısı kurulan fiilleri de kapsar. Yani bazı fiillerin hem ekleme hem de çözümleme yöntemiyle dönüşlü çatısı kurulur. Örneğin, *(Alar) çıbıklardan saklanıp...* 'Onlar ince dallardan saklanıp...' cümlesinde *saklan-* fiili *sakla-* fiilinin doğrudan dönüşlü çatılı biçimidir. *Ul üzén saklaw öçén...* 'O kendini korumak için' cümlesinde de *sakla-* 'korumak' fiili çözümlemeli yöntemle doğrudan dönüşlülük bildirir. Aynı şekilde *makta-* fiilinin *Ul, herkayda maktanıp yöriy.* 'O, her yerde övünüyor.' cümlesinde ekleme yöntemiyle; *Kılançık üzén maktar.* 'Güzel (işveli), kendini över.' cümlesinde çözümlemeli yöntemle doğrudan dönüşlü çatısı kurulmuştur.
16. Tatar Türkçesinde ettirgen çatılı fiillerin dönüşlü çatısı yalnızca çözümlemeli yöntemle oluşturulur. Örneğin, *birdért-* 'verdirtmek, teslim etmek' ve *ütér-* 'öldürmek' fiilleri sırasıyla *Min üzémné birdérteçek tügél!* 'Ben kendimi teslim edecek değilim! ve *Üzémné üzém ütéresém kildé.* 'Kendi kendimi öldürmek istedim.' cümlelerinde doğrudan dönüşlüdür.

17. Tatar Türkçesinde birleşik fiillerin dönüşlü çatısı yalnızca çözümlemeli yöntemle kurulur. Örneğin, *ḫis it-* 'hissetmek' ve *gafuw it-* 'affetmek' fiillerinin dönüşlü çatısı *Ul, üzén naçar ḫis itté. '*O, kendini kötü hissetti*.' ve Üz-üzémné gafuw itesém yuk!* 'Kendi kendimi affedemem.' cümlelerinde olduğu gibi çözümlemeli yöntemle kurulur.

18. Tatar Türkçesinde yüklem olan fiilin adlandırdığı hareketin cümlenin öznesi olan varlık tarafından "kendisi için, kendi yararına" yapılması çözümlemeli yöntemle bildirilir. Böyle cümleler dolaylı dönüşlüdür. Örneğin, *(Ul), üzéne urın ezérliy idé*. '(O) kendisine (kendisi için) yer hazırlıyordu.' ve *(Ul), üzéne de kiyémner tégerge başladı*. '(O), kendisine (kendisi için) giysiler dikmeye başladı.' cümleleri çözümleme yöntemiyle kurulmuş dolaylı dönüşlü çatılı cümlelerdir.
19. Tatar Türkçesinde özne konumundaki varlığın yaptığı hareketi "kendisi için kendi faydasına yapması" işlevinin belirgin olmadığı, özne olan varlığın cümlenin yüklemi olan fiilin bildirdiği hareketi kendi başına ve kendine yönelik gerçekleştirdiği ancak cümlede hareketten doğrudan etkilenen başka bir varlığın bulunduğu cümleler çözümlemeli yöntemle kurulan dolaylı dönüşlü çatılı cümlelerdir. *-(I)n-* biçimbiriminin Türk dilinin tarihsel dönemlerinde tanıklanıp çağdaş Tatar dilinde bulunmayan bu işlevi dönüşlülük zamiri aracılığıyla bildirilir. Örneğin, *Ul pıçaknı kiré üzéne kaytardı.* 'O, bıçağı geri kendisine çevirdi.' ve *Sıluwnıñ bilénnen ala da üzéne tarta.* 'Sıluw'un belinden tutup (onu) kendine (doğru) çeker.' cümlelerinde yüklem olan fiilin adlandırdığı hareket, özne olan varlık tarafından kendine yönelik gerçekleştirilir. Özne olan varlıkla özdeş olmayan varlıkların nesne olduğu cümleler çözümlemeli yöntemle kurulan dolaylı dönüşlü çatılıdır.
20. Tatar Türkçesinde canlı bir varlığın çıkardığı seslerle ilgili olan ve cümlenin öznesi olan varlık tarafından gerçekleştirilen hareketler, kendisine yönelik olmasa bile dolaylı olarak kendisini etkileyeceği için böyle fiiller de dolaylı dönüşlü çatılıdır. Çözümleme yöntemiyle oluşan hareketin başkasına yönelmediği, özne olan varlık ile sınırlı kaldığını bildiren dolaylı dönüşlü cümleler yönelme hâli ile çekimlenmiş dönüşlülük zamiri ile işaretlenir.

Örneğin, ...*diy ul üzéne-üzé.* '...diyor o kendi kendine' ve *Üz-üzéne kıçkırıp éndeşté ul.* 'Kendi kendine bağırarak cevap verdi o' cümlelerinde hareketin yönü ya kişinin kendisine yöneliktir ya da kişi hareketi kendi kendine, kendi başına yapar. Her iki durumda da hareket başka bir varlığa yönelmediğinden hareketi yapanı etkiler.

Dizin

Çalışmada dönüşlü çatı ile ilgili örnek olarak kullanılan fiillerin dizinidir.

açın- 224
agarın- 209
agula- 266
akla- 260
aklan- 112
aktarın- 191
al- 304
alda- 264
aldan- 184
alışın- 323
añla- 270
añlan- 139, 314
arıt- 286
asılın- 315
ata- 265
atın- 221
atındır- 327
ayır- 275
azat it- 294
bél- 271
béldér- 288
bélén- 133
beyle- 276
beylen- 134, 225, 313
beylenéş- 320
biklen- 108, 135
bir- 278
birdért- 284
bizdér- 285
bizen- 112
bizén- 202
bizendér- 327
borçıl- 239
borıl- 239
börken- 126
buşan- 212
buşatın- 333
buta- 279
buyan- 114
bürtén- 211
cébén- 149
cereẖetle- 278
cereẖetlen- 138
cılıt- 286
cıyın- 216
ciñ- 275

ciren- 158
çabın- 109
çakır- 303
çémét- 277
çıgar- 286
çigén- 147
çişén- 215
çişéndér- 330
çiténsén- 175
çukın- 223
çukındır- 331
çumdır- 282
dımlan- 179
éndeş- 309
éşlen- 313
eyt- 277
ezérle- 302
ézle- 304
gaceplen- 172, 280
gafuw it- / gafuw kıl- 293
garız it- / garız kıl- 296
gayéple- 273
gayéplen- 138
ǧarap it- 294
helak it- / helak kıl- 295
ǧezérle- 260
ǧezérlen- 109, 135
ǧis it- 292
ǧur it- 295
ǧurla- 278
ǧurlan- 183
ıçkın- 160
ışan- 157, 280
ışkın- 141
ig'lan it- / ig'lan kıl- 293
imgen- 165
intéktér- 289
irkelen- 182
isémle- 274
iseple- 271
iseplen- 136
iyél- 238
jellet- 287
kabın- 219
kaldır- 305
kalkın- 148
kapşa- 277
kara- 269
karan- 196
karşı kil- 297
kaşı- 261
kaşın- 113

kaygırt- 290
kaytar- 308
kazın- 201
kır- 260
kırın- 117
kısıl- 238
kıstır- 289
kıyna- 263
kızarın- 208
kızgan- 275
kızgandır- 288
kızıksın- 174
kilén- 140
kiléşén- 322
kimsén- 177
kimsét- 279
kirtele- 279
kirtelen- 137
kiyén- 149
kiyéndér- 328
kizen- 313
koç- 264
koçakla- 314
kol it- 306
kor- 305
korban it- / korban kıl- 293
kotıl- 244
kotırın- 203
kotkar- 272
koyın- 222
köyén- 204
kurkın- 203
kuşıl- 237
kuwan- 152
kuy- 272
kuzgal- 243
kügerén- 210
küm- 261
kür- 266
kürén- 180
kürset- 284
makta- 259
maktan- 107
maktanış- 320
maturlan- 179
mecbür it- 296
mıskıl ittér- < mıskıl it- 297
nazlan- 181
nazlanış- 321
nigézlen- 180
onıt- 262
oyal- 244

ömétlen- 172
ömétlendér- 283
öylen- 170
öyren- 162
poşın- 182
retle- 303
sagın- 155
sakla- 258
saklan- 106, 135
sal- 304
sana- 269
sat- 273
satıp al- 306
sayla- 303
sına- 279
sındır- 287
sıyın- 220
sızlan- 212
siz- 267
sizén- 227
sörtén- 335
söyén- 220
söylen- 136, 190, 309, 313
suwın- 169
sügén- 195
sük- 268
süz bir- 296
şaşın- 205
şatlan- 171
şéltele- 263
şéşén- 210
şiklen- 173
tabın- 222
tanı- 277
tanıştır- 289
tanıt- 282
tap- 305
tapşır- 276
taran- 117
tart- 308
tartın- 225
taşlan- 217
tayan- 110
ték- 302
téle- 308
télen- 193
terbiye it- / terbiye kıl- 296
terbiyele- 266
terbiyelen- 137
tıyıl- 240
tibén- 192
tikşérén- 200

tirbel- 242
tirben- 167
tirge- 259
tirgen- 107
tot- 267
totın- 217
toy- 270
tozlan- 183
törén- 127
töşén- 219
tözetén- 338
tuyındır- 328
tübensén- 177
tübensét- 280
uran- 127
uwın- 114, 228
uyan- 164
uyla- 274
uylan- 201
uylandır- 329
uzın- 227
uzındır- 331
üpkele- 265
üsén- 228
ütén- 218
ütér- 285
yabın- 125
yakla- 270
yaklan- 139
yarat- 263
yarattır- 289
yarsın- 204
yasa- 302
yatsın- 174
yeşérén- 111
yoklan- 141
yörén- 194
yört- 284
yözdér- 287
yuk it- 294
yuwan- 166
yuwat- 283
yuwın- 104
yuwındır- 326
zarlan- 171

Kaynakça

ABDULLİNA, G. R., (2008), **O zalogovıh formahlagolov başkirskogo yazıka,** Vestnik Çelyabinskogo Gosudortstvennogo Universiteta s. 30, ss. 5-12.

ABDUVALİYEV, İ., (2008), **Kırgız tilinin morfologiyası,** Bişkek.

ADALI, O,. (2004), **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, Papatya Yayıncılık.

AHANOV, K., (2010), **Til biliminiñ negizderi**, Almatı: Ölke Baspası.

AHMEROV Ş., (1895), **Sintaksiçeskiy razbor glagola v kazansko-tatarskom nareçii,** Kazan.

AHMET'YANOV, R. G., (2015), **Etimologiçeskiy slovar' tatarskogo yazıka,** Tom I-II, Kazan: İzdatel'stvo "Magarif-Vakıt"; Tatar Télénéñ Étimologik Süzlégé, İké Tomda, Kazan: "Magarif-Vakıt" Neşriyatı.

AKSAN, D., (1983), **Sözcük Türleri**, Ankara: TDK Yayınları.

AKSAN, D., (2009), **Her Yönüyle Dil: Ana Çizgiyeriyle Dilbilim**, Ankara: TDK Yayınları.

ALPAROV, G. X., (1927), **Şekli nigézde tatar grammatikası,** Kazan: Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması (2. Basım).

ALPAROV, G. X., (2008), "Tatar Téléndе Kuşma Törler", **Saylanma ḫézmetler** (208-228), Kazan: Megarif.

ALPAROV, G. X., (2008), "Şekli Nigézde Tatar Grammatikası", **Saylanma ḫézmetler** (64-187), Kazan: Megarif.

ARGUNŞAH, M., GÜNER, G., (2015), **Codex Cumanicus**, İstanbul: Kesit Yayınları.

ARGUNŞAH, M., (2014), **Çağatay Türkçesi**, İstanbul: Kesit Yayınları.

ARGUNŞAH, M.; SAĞOL YÜKSEKKAYA G., (2012), **Karahanlıca, Harezmce Kıpçakça Dersleri,** İstanbul: Kesit Yayınları.

ARHANGELSKİY A., (1894), **Grammatika narodno-tatarskogo yazıka**, Orenburg.

ARIN, E. M. (baş. red), (1998), **Kazak Tili: Entsiklopediya,** Almatı: Kazakstan Respublikası Bilim, Medeniyet jene Densaulık Saktau Ministrligi, Kazakstan Damu İnstitutı, s. 509.

ATALAY, B., (1985-1986), **Divânü Lûgat'it Türk Tercümesi I, II, III,** Ankara: TDK Yayınları.

AZER, A. A., (1955), **Kategoriya zaloga v sovremennom azerbadjanskom yazıke**, Baku.

BANGUOĞLU, T., (2007), **Türkçenin Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BAUER, L,. (1983), **English Word Formation (Cambridge Textbooks in Linguistics),** Cambridge: Cambridge University Press.

BİLGEGİL M. K., (1982), **Türkçe Dilbilgisi**, Dergah yay., 2. Baskı, İstanbul.

BODROGLİGETİ, A. J., (2001), **A Grammar of Chagatay,** Languages of the World/Materials 155, Lincom Europa.

BODROGLİGETİ, A. J., (2003), **An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek**, Los Angeles: Lincom Europa

BOGDANOVSKİY, P. V. (red.), (2003), **Morfologiya tatarskogo yazıka**,

BRİNTON, L. J., TRAUGOTT, E. C., (2005), **Lexicalization and Language Change**, Cambridge: Cambridge University Press.

BROCKELMANN, C., (1951), **Osttürkische Grammatik der islamschen Litratur-sprachen Mittelasiens**, Brill.

BROWN, K., MİLLER, J., (2013), **The Cambridge Dictionary of Linguistics,** Cambridge University Press.

BURBIEL, G., (2018), **Tatar Grammar: A Grammar of the Contemporary Tatar Literary Language,** Stockholm-Moscow: Institute for Bible Translation.

BUSSMANN, H., (2006), **Routlege Dictionary of Language and Linguistics,** London and New York: Routledge.

BYBEE, J., (2000), "Verb", **Morfology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation,** Volume I: 794-808, Berlin and New York: Walter de Gruyter.

CAMALETDİNOV, R. R., (2004), **Tatar hem rus tellerénéñ çagıştırma grammatikası**, Kazan: Kazan Universitetı Neşriyatı.

CELEY, L., (1938), "Figıl' yüneléşleré (Zalogi glagola)", **Sovyet mektebé** No: 10/11, Kazan.

CERİTOĞLU, M., (2014), "Dönüşlülük Zamiri ve Kırgız Türkçesindeki Kullanımı Üzerine", **Turkish Studies**, 9/3, 351-364.

COMRIE, B., (1976), **Aspect**, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Press.

COMRIE, B., (2005), **Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi**, (Çev., İsmail Ulutaş), Ankara: Hece Yayınları.

CRUSE, A., (2006), **A Glossary of Semantics and Pragmatics**, Edinburgh University Press.

CRYSTAL, D., (2008), **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, Blackwell Publishing.

ÇARIYAROV, B., (1955), **Kategoriya zaloga v sovremennom turkmenskom yazıke**, Aşhabat.

ÇIGTAY, G. M., (1918), **Sarıf (Morfologiya)**, Ufa.

DELİCE, H. İ., (2002), "Yüklem Olarak Türkçede Fiil", **Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, 26/2. s. 185-212, Sivas.

DELİCE, H. İ., (2012), **Sözcük Türleri**, Sivas: Asitan Kitap.

DEMİRCAN, Ö., (2003), **Türk Dilinde Çatı,** İstanbul: Papatya Yayıncılık.

DENY, J., (2012), **Türk Dilbilgisi: Modern Türk dilbilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği** (Uyarlayan: Ahmet BENZER), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

DİLAÇAR, A. (1971), "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", **TDAY-Belleten**, s. 83-145.

DİLAÇAR, A. (1974) , "Türk Fiilinde 'Kılınış'la 'Görünüş' ve Dilbilgisi Kitaplarımız", **TDAY-Belleten**, s. 159-171, Ankara.

DMİTRİYEV, N. K., (2008), **Grammatika başkirskogo yazıka**, M. L.

DOĞAN, N., (2016), "Türkçede Orta Çatı", **Uluslararası Sosyal Araştırmalara Dergisi**, C. 9, S. 43.

DURNOVO, N. N., (1924), **Grammatiçeskiy slovar' (Grammatiçeskiye i lingviçeskiye terminı)**, Moskva / Petrograd.

DURSUN, S., (2017), **Türkçede Ettirgen Yapılar,** Doktora Tezi (Danışman: Prof. Dr. Emine YILMAZ), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara.

ECKMANN, J., (2011), **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar** (Yay. Haz. O.F. SERTKAYA), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ECKMANN, J., (2012), **Çağatayca El Kitabı** (Çev. Günay KARAAĞAÇ), İstanbul: Kesit Yayınları.

EDİSKUN, H., (1999, 2007), **Türk Dilbilgisi: Ses bilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi,** İstanbul: Remzi Kitabevi.

ERASLAN, K., (2012), **Eski Uygur Türkçesi Grameri,** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERCİLASUN, A. B., (2014), **Kutadgu Bilig Grameri - Fiil**, Ankara: Akçağ Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. ve AKKOYUNLU, Z., (2014), **Kâşgarlı Mahmut Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin,** Ankara: TDK Yayınları.

ERDAL, M., (1977), "Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten** , 25 (1977) , 87-119.

ERDAL, M., (1991), **Old Turkic Word Formation: A Functional Approach To The Lexion,** Wiesbaden: Harrassowitz.

ERDAL, M., (2004), **A Grammar of Old Turkic**, Leiden: Brill.

ERDEM, Mevlüt (2000), **Historical Development of Reflexive, Reciprocal, Causative Passives in Turkish,** University of Manchester.

ERDEM, Mevlüt (2007). "Historical Development of Passives in Turkish", **Turcology in Turkey**, Szeged, s. 199-210.

ERGİN, M., (2012), **Türk Dilbilgisi**, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

ESENMEDOWA, A., (2010), **Häzirki zaman türkmen dili (Morfologiya),** Aşgabat: Türkmen Dövlet Neşriyat Gullugu.

FALTZ, L. M., (1977), **Reflexivization: A Study in Universal Syntax,** Berkeley: Unıversıty Of California.

FATIHOV, A.H., (1958), **Kategoriya zaloga v başkirskom yazıke**, Uç. Zap, GPİ, Filol.

FAYEZҢANOV, G., (1887), **Tatar télége kıskaça gıyl'mé sarıf (Kratkaya nauka o morfologii tatarskogo yazıka.**

GABAİN, A. V., (2007), **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. M. AKALIN), Ankara: TDK Yayınları.

GALİULLİNA, G. R. (red.), (2015), **Tatar leksikologiyesé (Tom 1)**, Kazan.

Gameli tél sabakları (Praktiçeskiye uroki yazıka), (1925), çast' III, Kazan.

GANİYEV, F. A., (1972), **Suffiksal'noye obrazovaniye glagolov v sovremennom tatarskom literaturnom yazıke**, Kazan.

GANİYEV, F. A., (1980), **Voprosı morfologii tatarskogo yazıka**, Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo.

GANİYEV, F. A., (2013), **Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı,** (Çev. Murat ÖZŞAHİN), Ankara: TDK.

GANİYEV, F. A., (2015), **Problemı tatarskogo yazıkoznaniye,** Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo.

GANİYEV, F., (1970), "K. Z. Zinnatullina. Zalogi glagola v sovremennom tatarskom literaturnom yazıke" **Sovyetskaya tyurkologiya**, No:6, [125-127], Baku.

GAZİZOV, R., S., (1959), **Sopostavitel'naya grammatika tatarskogo i russkogo yazıkov**, Kazan.

GAZİZOV, R., S., (1960), **Tatarskiy yazık**, Kazan.

GENCAN, T. N., (1979), **Dilbilgisi**, Ankara: TDK Yayınları.

GENIUŠIENE, E., (1987), **The Typology of Reflexives**, Berlin-New York-Amsterdam: Mouton de Gruyter.

GİGANOV, İ., (1801), **Grammatika tatarskogo yazıka**, St. Peterburg,

GİLMULLOVİÇ, M. F., (2003), **Glagolı tatarskogo yazıka i ih leksikografirovaniye**, Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeniy kandidata filologiçeskih nauk (Nauçnıy rukovoditel': F. A. GANİYEV), Kazan.

GÖKSEL, A., KERSLAKE, C. (2005), **Turkish: A Comprehensive Grammar,** London and New York: Routledge Taylor and Francis Group.

GRUNİNA, E. A., (1991), **İstoriçeskaya grammatika turetskogo yazıka (Morfologiya),** Moskov: İMU.

GRUNİNA, E. A., (1997), "Fiil Çatısı Üzerine" **TDAY Belleten,** Ankara, C 45, s. 195-213.

GUZEV, V. G. ve DENİZ YILMAZ, Ö., (2018), "Rus Ve Türk Dilbiliminde Çatı (Dıathesıs) Kavramı Üzerine", **Dil Araştırmaları**, Güz 2018/23: 95-102.

GÜLSEVİN, G., (2007), "Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: 'Denk Çiftler" **Turkish Studies,** 2/2, 276-299..

GÜLSEVİN, G., (2011), **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Ankara: TDK Yayınları.

GÜNER, G., (2013), **Kıpçak Türkçesi Grameri**, İstanbul: Kesit yayınları.

GÜRSOY-NASKALİ, E., (1997), **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, Ankara: TDK Yayınları.

HACIEMİNOĞLU, N., (2013), **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara: TDK Yayınları.

HACIEMİNOĞLU, N., (2016), **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

HALFİN İ., (1809), **Azbuka i grammatika tatarskogo yazıka,** Kazan.

HANGİLDİN V. N., (1959), **Tatar télé grammatikası**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.

HARİSOVA, Ç. M., (2010), **Tatar télé: Morfologiya**, Kazan: Megarif Neşriyatı.

HARİTONOV, L. N., (1963), **Zalogovıye formı glagola v yakutskom yazıke**, Moskva-Leningrad.

HENGİRMEN, M., (2009), **Dilbilgisi ve Dilbilimi Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Engin Yayınları.

HİSAMOVA, F. M., (2015), **Tatar télé morfologiyası**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı

HİSAMOVA, F. M., (2017), **Tatar télénén tarihi grammatikası: Fonetika-Morfologiya,** Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

HOCİYEV, A., (1973), **Fe'l,** Taşkent: Uzbekistan SSR "Fan" Neşriyeti.

İBRAHİMOV, G., (1918), **Tatar Sarıfı (Tatarskaya morfologiya),** Kazan.

İBRAHİMOV, G., (2003), **Tatar Sarıfı,** Kazan: Kazan Devlet Universitetı.

İMANAYEV, Ş., (1910), **Tatar téléněñ neḫüwi ve sarıfı, (Sintaksis i morfologiya tatarskogo yazıka),** Kazan.

İSHAKOV, F. G., PAL'MBAH, A. A. (1961), **Grammatika tuvinskogo yazıka, fonetika i morfologiya,** M.

İVANOV, M., (1842), **Tatarskaya grammatika,** Kazan.

JANPEYISOV, E. (baş red.), (2002), **Kazak grammetikası: Fonetika, sözyasam, motfologiya, sintaksis,** Astana, s.784.

KALIBAYEVA, A. K., (1949), **Kategoriya zaloga v sovremennom kazahskom yazıke**, AKD, Alma-Ata.

KARAAĞAÇ, G., (2013a), **Türkçenin Dilbilgisi,** Ankara: Akçağ Yayınları.

KARAAĞAÇ, G., (2013b), **Dilbilimi Terimleri Sözlüğü,** Ankara: TDK Yayınları.

KARADOĞAN, A. (2009), **Türkiye Türkçesinde Kılınış,** Ankara: Divan Kitap.

KARAMANLIOĞLU, A. F., (2019), **Kıpçak Türkçesi Grameri,** Ankara: TDK Yayınları.

KAZEM-BEK, A. M., (1846), **Obşçaya grammatika turetskogo-tatarskago-yazıka**, Kazan.

KEMMER, S., (1993). **The Middle Voice,** Amsterdam: John Benjamins Publishing Company

KLAIMAN, M.N., (1991), **Grammatical Voice,** Cambridge University Press.

KONONOV, A.N., (1956), **Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka**, Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

KONONOV, A.N., (1960), **Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka,** M. L.

KORBANGALİYEV M., Bedig Ḫ., (1918), **Ana télé sarıfı,** Kazan.

KORKMAZ, Z., (1996), "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler", **TDAY Belleten,** s. 159-165, Ankara: TDK Yayınları.

KORKMAZ, Z., (2009), **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi,** Ankara: TDK

KORKMAZ, Z., (2010), **Gramer Terimleri Sözlüğü,** Ankara: TDK Yayınları.

KORNFILT, J., (1991), "A Case for Emerging Functional Categories", **Syntax and Semantics** 25, s. 11-35.

KORNFILT, J., (1997), **Turkish (Descriptive Grammars),** London: Routledge.

KÖNİG, G., (1983), "Türkçede Çatı" **H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi** (Özel Sayı), s.s. 111-126.

LEVIN, B. and HOVAV, M. R., (1998), "Morfology and Lexical Semantics", **The Handbook of Morfhology** (Edt. Andrew Spencer and Arnold M. Zwicky), Blackwell.

LEWIS, G., (1967). **Turkish Grammar**, Oxford: Oxford University Press

LİPKA, L. (1992), **An Outline of English Lexicology. Lexical Structure, Wor Semantics, and Word Formation,** Max Niemeyer Verlag Tübingen.

LYNGFELT, B., SOLSTAD T., (2006), **Demoting the Agent: Passive, Middle and Other Voice Phenomena,** Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

LYONS, J., (1977), **Semantics,** Cambridge: Cambridge University Press

LYONS, J., (1968),**Theoretical Linguistics**, Cambridge: Cambridge University Press

MAHMUDOV, M., (1857), **Praktiçeskoye rukovodstvo k izuçeniyu tatarskogo yazıka,** Kazan.

MARUZO, J., (1960), **Slovar' lingvistiçeskih terminov**, M.

MATVEYEVA, T. V., (2010), **Polnıy slovar' lingvistiçeskih terminov,** Feniks.

NADALYAYEV, V. M. vd. (1969), **Drevnetyurkskiy slovar**, Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.

NASIRÎ, K., (1895), **Enmüzec** (Obrazets), Kazan.

NASIROV, K., (1860), **Kratkaya tatarskaya grammatika, izlojennaya v primerah**, Kazan.

NUGAYBEK, G., (1911), **Törlék (Morfologiya),** Kazan.

OSTROUMOV, N., (1876), **Pervıy opıt slovara narodno-tatarskogo yazıka po vıgovoru kreşçenıh tatar Kazanskoy gubernii,** Kazan.

ÖMÉTBAYEV, M., (1901), **Tatar nehüwséñéñ moḫtasarı (Kratkiy kurs tatarskogo sintaksisa),** Kazan.

PALMER, F. R., (1998), **Grammatical Roles and Relations,** Cambridge.

POKROVSKAYA, L.A., (1964), **Grammatika gagauzskogo yazıka, fonetika i morfologiya,** M.

RAMAZANOV, Ş. A., (1954), **Tatar télé buyınça oçerklar (Oçerki po tatarskomu yazıku),** Kazan.

RAMSTEDT, G. İ., (1957), **Vvedeniye v altayskoye yazıkoznaniye**, M., İzd-vo vost. lit.

RASSADİN, V. İ. (1978), **Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitelnom osveşenii,** M.

RÄSSÄNEN, M., (1957), **Materialen Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen**. Helsinki: Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica.

REINHART, T., SILONI, T., (1999), "Against the unaccusative analysis" (haz. A. Alexiadou, E. Anagnostopoulou, M. Everaert), **Puzzle: Studies on the syntax-lexicon interface,** Oxford University Press.

SANCEYEV, G.D., (1963), **Sravnitel'naya grammatika mongol'skih yazıkov,** Moskva.

SEBZECİOĞLU, T., (2011), "Türkçede Özne Yükleme ", **Dil ve Edebiyat Dergisi**, 8: 1, s. 15-40.

SEBZECİOĞLU, T., (2021), **Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi**, İstanbul: Kesit Yayınları.

SEGDİ, G., (1915), **Üz télémézçe mökemmel sarıf-neḫv (Usoverşenstvovannaya grammatika naşego yazıka),** Kazan.

SEREBRENNİKOV, B.A., GADJİEVA, N. Z., (2011), **Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri** (Çev. Tevfik HACIYEV, Mustafa ÖNER), Ankara: TDK Yayınları.

SEREBRENNİKOV, B.A., (1958), **Voprosı grammatiki tyurkskih yazıkov**, Alma-Ata.

SEVORTYAN, E. V., (1962), **Affiksı glagoloobrazovaniya v azerbaycanskom yazıke**, M.

SEVORTYAN, E. V., (1971), **Grammatika azerbaycanskogo yazıka,** Bakü.

SEVORTYAN, E. V., (1974), **Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov, (Obtsetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasnıye),** Moskva.

SEYFİ, F., (1916), **Mektepte tatar télé derésleré (Uroki tatarsogo yazıka v şkole)**, Kazan.

SHIBATANI, M., (1988), **Passive and Voice,** Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

ŞÇERBAK, A. M., (1962), **Grammatika starouzbeskogo yazıka**, Moskva-Leningrad.

ŞÇERBAK, A. M., (1963), "O metodike morfologiçeskogo opisaniya yazıka", **Voprosı yazıkoznaniya,** No: 5, 31-38.

ŞÇERBAK, A. M., (1981), **Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (Glagol),** L.

TAGİROVA F. İ., GAFFAROVA F. F. (red.), (2016), **Russko-tatarskiy tolkovıy slovar' lingvistiçeskih terminov / pod**, Kazan: İyalı.

TEKİN, T., (1998), **Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk),** İstanbul: Simurg Yayınları

TEKİN, T., (2016), **Orhon Türkçesi Grameri,** Ankara: TDK Yayınları.

TEKMEN, A. N., (2016), "Japonca Öğretiminde Çatılar ve Öğretim Yöntemleri", **Japon Dili ve Kültürü Eğitimi Araştırmalarına Yeni Yaklaşımlar: JDI Serisi II**, Paradigma Akademi, s. 113-131.

TENİŞEV E. R., (Ed.), (1988), **Sravnitel'naya-istoriçeskaya tyurkskix yazıkov: Morfologiya**, Moskva.

TERBİSH, B., (2019), **Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Moğolcada Çatı,** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TİMURTAŞ, F. K., (2012), **Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük,** İstanbul: Kapı Yayınları.

TOKTONALİYEV, K. T., (Sor. Red.), (2015), **Kırgız tilinin cazma grammatikası - Azırkı kırgız adabiy tili,** Bişkek: Avrasiya Press.

TOYOTA, J., (2011), **The Grammatical Voice in Japanese: A Typological Perspective,** Cambridge Scholars Publishing.

TROYANSKİY, A., (1814), **Kratkaya tatarskaya grammatika**, Peterburg.

TUMAŞEVA, D. G., (1961), **Metodik kürsetmeler hem tablitsalar (Metodiçeskiye ukazaniye i tablitsı po morfologii sovremennogo tatarskogo yazıka dlya studentov zaoçnogo otdeleniya)**, Kazanskiy Universitet.

TUMAŞEVA, D. G., (1964), **Ңezérgé tatar edebiy télé morfologiyesé**, Kazan: Kazan Universiteti Neşriyatı.

TUMAŞEVA, D., (1978), **Ңezérgé tatar edebiy télé - morfologiye,** Kazan: Kazan Universiteti Neşriyatı.

UĞURLU, M., (2003). "Türkiye Türkçesinde Bakış (aspectotempora)", **Türkbilig** 2003/5: 124-133.

URAKSİN, Z. F., İŞBAYEV, K. F., (1986), **Hezérgé başkort télé,** Öfö: Başkortostan Kitap Neşriyeté.

UYSAL, B. (2019), **Türkçede İşteş Çatı,** Ankara: Gazi Kitabevi.

UZUN, N. E., (2000), **Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe,** İstanbul: Multilingual.

UZUN, N. E., (2004), **Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları, Türkçe Üzerine Tartışmalar,** İstanbul: Türk Dilleri Araştırma Dizisi No:39.

ÜSTÜNOVA, K., (2016), "Biçimleri Aynı İşlevleri ve Kategorileri Farklı Eklere Yönelik Bir İnceleme", **Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 11/10 Spring 2016, p. 681-692.

VARDAR, B., (2002), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

VELİDÎ, C., (1919), **Tatar téléněñ imla hem sarıf-neḫv kagıydeleré (Pravila orfografii, morfologii i sintaksisa tatarskogo yazıka),** Kazan.

VELİDÎ, C., (2007), **Saylanma ḫézmetler**, Kazan: Megarif Neşriyatı.

VELİULLİNA, Z. v.d. (1965), **Hezérgé tatar edebiy télé,** Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

VELİULLİNA, Z. v.d. (1972), **Hezérgé tatar edebiy télé morfologiyesé,** Kazan: RSFRS Megarif Ministrlıgı Kazan Devlet Pedagogiya İnstitutı.

VOSKRESENSKİY, A., (1894), **Russko-tatarskiy slovar',** Kazan.

YANKO, TRİNİTSKAYA N. A., (1962), **Vozvratnıye glagolı v sovremennom russkom yazıke,** M.: İzd-vo AN SSSR.

YILMAZ, E., (2003), "Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler", **TDAY Belleten** 2001/I-II, Ankara: TDK Yayınları, 251-289.

YÜCEL, B., (2011), "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları", **Türk Gramerinin Sorunları-Bildiriler** 1. Baskı, Ankara: TDK Yayınları, 268-315.

ZEKİYEV, M. Z., (1957), "Vıstupleniye na koordinatsionnom soveşçanii po problemam prostogo predlojeniye i kategorii zaloga, sostoyavşemsya", Ufe. (1958), **Voprosı sostavleniya opisatel grammatik yazıkov narodov**, SSSR, Ufa.

ZEKİYEV, M. Z., (1958), **Ңezérgé tatar edebiy télé - Sintaksis**, Kazan: Kazan Universitetı Neşriyatı.

ZEKİYEV, M. Z., (Red.), (2015, 2016, 2017), **Tatarskaya grammatika / Tatar grammatikası T. I-II-III**, Kazan: Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyasé G. İbrahimov Tél, Edebiyat hem Sengat' İnstitutı (TƏhCИ).

ZİNNATULLİNA, K. Z., (1969), **Zalogi glagola v sovremennom tatarskom literaturnom yazıke,** Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo.

Özet

ÇİMEN, Gamze, Tatar Türkçesinde Dönüşlü Çatı, Doktora Tezi, Tez Danışmanı Prof. Dr. Ayhan ÇELİKBAY XVI+371s.

Bu tez genel ve özel dilbilimi kaynaklarındaki bilgiler ışığında Tatar Türkçesinde dönüşlü çatıyı tarihsel ve karşılaştırmalı yöntemle incelemeyi konu edinmiş bir çalışmadır. Tatar Türkçesinde geleneksel olarak dönüşlü çatı başlığı altında ekleme yöntemiyle oluşturulan fiiller incelenmiştir. Tezde, Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında ekleme yöntemiyle kurulan dönüşlü çatı biçimbirimi almış fiillerin işlevlerine göre sınıflandırılması ve dönüşlü çatı ile ilişkilerinin tespit edilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca dönüşlü çatının çözümlemeli yöntemle kurulmasının mümkün olduğu açıklandıktan sonra bu yöntemle kurulan dönüşlü çatılı cümlelerin yapısal ve işlevsel yönlerinin ortaya konması amaçlanmıştır.

Tezde teorik altyapının kurulduğu ve genel olarak çatı kategorisi ile ilgili bilgi ve değerlendirmelerin sunulduğu ilk bölümün ardından, ikinci bölümde dönüşlü çatının tanımı, sınıflandırılması ve işlevleri ile ilgili teorik bilgiler sunulup değerlendirilmiştir. Yine bu bölümde dönüşlü çatı kurma yöntemleri, dönüşlü çatı türleri ve dönüşlü çatının ilgili olduğu fiil kategorileriyle ilişkileri açıklanmıştır. Tezin üçüncü bölümünde Tatar Türkçesinde ekleme yöntemi ve çözümlemeli yöntemle oluşturulan dönüşlü çatı tarihsel ve karşılaştırmalı yöntemle incelenmiştir. Son bölümde ise çoklu çatılı fiillerde dönüşlü çatı biçimbiriminin sınırlılıkları üzerine tespitler yapılmıştır.

Abstract

ÇIMEN, Gamze, Reflexive Voice in Tatar Turkish, Doctoral Thesis, Thesis Advisor Prof. Dr. Ayhan ÇELİKBAY XVI+371s.

This thesis is a study that examines the reflexive voice in Tatar Turkish with a historical and comparative method in the according to information in general and special linguistics resources. In Tatar Turkish, the verbs formed by the morfological method under the traditional reflexive voice heading were examined. In the thesis, it is aimed to classify verbs with reflexive morpheme formed by the morfological method in Tatar Turkish grammar sources according to their functions and to determine their relations with reflexive voice. In addition, after explaining that it is possible to construct the reflexive voice with the analytical method, it is aimed to reveal the structural and functional aspects of the reflexive voice constructed with this method.

In the thesis, following the first chapter, in which the theoretical structure is established and information and evaluations about the voice category are presented, in the second chapter, the theoretical information about the definition, classification and functions of the reflexive roof is presented and evaluated. Also in this chapter, reflexive voice construction methods, reflexive voice types and their relations with the other verb categories to which reflexive voice is related are explained. In the third chapter of the thesis, the reflexive voice formed by the morfological and analytic method in Tatar Turkish has been examined with historical and comparative method. In the last chapter, the limitations of reflexive voice morpheme in multi-voice verbs are determined.